

KALLIGRAM

Szarka László
A multietnikus nemzetállam 1918–1992

Szarka László

A multietnikus nemzetállam 1918–1992

*Kísérletek, kudarcok és kompromisszumok
Csehszlovákia nemzetiségi politikájában*

KALLIGRAM
2016

Realizované s finančnou podporou úradu vlády Slovenskej republiky –
program Kultúra národnostných menšín 2015

Készült a Szlovák Köztársaság Kormányhivatalának támogatásával –
Nemzeti Kisebbségek Kultúrája program, 2015

Tartalom

Bevezető.....	9
I. KELET-KÖZÉP-EURÓPA NEMZETÁLLAMI ÁTVÁLTOZÁSA	27
Történeti előképek, vízvázlatok.....	29
Nemzet- és államépítő nacionalizmusok az első világháború éveiben.....	36
Csehszlovák államalapítás – szlovák kiválás Magyarországból	58
A nemzetállami átalakulás feltételrendszere	87
Többségi állameszme – kisebbségi lojalitás.....	104
A csehszlovák államalapítás érvrendszere.....	116
II. NEMZETÁLLAM – KISEBBSÉGPOLITIKA	133
A csehszlovák politikai nemzetés a „kényszerkisebbségek”	135
A két világháború közti magyar kisebbségek önszerveződése és az elíttek szerepe	147
Status quo és revízió közt.....	177
III. HITLER ÉS SZTÁLIN ÁRNYÉKÁBAN.....	203
A müncheni szerződés előzményei	205
A második köztársaság működése	221
A német befolyás kiterjesztése a Kárpát-medencére.....	225
A homogén nemzetállam terve és gyakorlata 1942–1948 között.....	233
A csehszlovákiai magyar kérdés a nemzetközi politikában	244
A szlovákiai magyarkérdés „végleges megoldása”	253
IV. A PÁRTÁLLAMI INTER(NACIONALIZMUS) KÍSÉRLETEI ÉS KUDARCAI.....	259
A „szláv nemzetállam” eszméje és a februári fordulat	261
A rendszerváltoztatás és a kisebbségi többpártrendszer 1989–1992	298
Színes térképmelléklet.....	319
Felhasznált irodalom.....	329

Bevezető

Nemzetállami eszme és valóság: a csehszlovák kísérlet kudarca

A 18. század végén a francia forradalommal kezdetét vette az európai nacionalizmus diadalmas története. Az olasz és a német nemzeti mozgalom tartományok egyesítésével, a balkáni, skandináviai, baltikumi és a közép-európai nemzetépítő nacionalizmusok pedig a soknemzetiségű birodalmakból való kiválással érték el nemzeti és állami önállóságukat. Állam és nemzet – tehát az eredendően politikai, illetve kulturális közösség – egymásra találása minden konkrét esetben az adott nemzetek történeti sajátosságainak megfelelően történt, forradalmi úton vagy felszabadító háborúban, megegyezéssel vagy birodalmak felbomlásával. A 20. századi történelemben különösen nagy szerepet játszó nemzeti önrendelkezés sokféleképpen értelmezhető alapelve a nemzetállamok létrejöttével kapcsolódott egybe a nemzeti szuverenitás mai világtrendünkben meghatározó másikkal, mint a nemzetállamok történeti képlete a 21. század eleji európai államrend alapjává, általánosan elfogadott rendezőelvévé vált. Paradox módon éppen akkor, amikor az európai regionalizációs és integrációs folyamatok, a világméretű globalizációs jelenségek, illetve a civilizációs törésvonalak mentén újraszerveződő, nemzetek feletti kulturális közösségek nyomása egyre több területen korlátozza, illetve írja felül az államok kizárólagos szuverenitását. A 20. század végi, 21. század eleji Európa nemzetállami realitásaiból kiindulva különösen fontos annak a történeti folyamatnak az elemzése, amely az eredendően soknemzetiségű államok nemzetiesítő – asszimiláló, integráló vagy éppen homogenizáló – funkcióit, illetve a demokratikus közösségépítés alternatíváit kitermelte.¹

Az európai államokat a szakirodalom jól elkülöníthető típusokra szokta osztani, illetve kategorizálni a többségi nemzet aránya szerint. Győri Szabó Róbert a nemzetközi elemzések eredményeit az alábbi négy típusban látja összegezhető-

¹ A 19–20. századi európai nemzetállamokról, a nemzetállamok szükségszerűen többnemzetiségű összetételének és nemzeti önmeghatározásának látszólagos ellentmondásáról ld. Renner 1918: 234–238; Jászi 1912: 520–528; Rádl 1993 (1928): 154–162; Mcneill 1985: 61–67; Gellner 1993: 145–147; Brubaker 1996 (magyarul: 2006); Gellner 2003 (angolul: Brubaker 1997): 67–76; Hain 2006: 209–211; Kárník 37–41; Kiss 1996: 28–38; Öllös 2004: 42–47; Pichler 2005: 12–19; Marušiak–Halász–Gniazdowski 2015: 52–60.

nek: „1. Homogén nemzetállamnak tekinthetőek azok az országok, ahol a nemzetiségek aránya országos szinten nem éri el a 10%-ot, és nincs olyan nagyobb területi egysége az államnak, ahol többségben élnének. 2. Nemzetállam: az állam egyes, jól körülhatárolt részein a nemzeti kisebbségek (abszolút) többséget alkotnak, de együttes arányuk országos szinten nem éri el a lakosság 10%-át. 3. Nemzetiségi állam: a nemzetiségek aránya az összlakosság 10 és 25%-a között mozog. 4. Több, illetve soknemzetiségű állam: »a legnagyobb« nemzet nem éri el a lakosság 75%-át.” Ez a kategorizáció azonban csupán az etnodemográfiai adottságokat veszi figyelembe, s a kategorizáció többi lényegi elemével – a politikai dominanciaviszonyokkal, az alkotmányos önmeghatározással és közigazgatási, államjogi helyzettel, a kisebbségek viszonyulásával nem számol.² Ebből a szempontból sokkal inspiratívabb Rogers Brubaker megközelítése, aki a magukat nemzetállamként meghatározó, de multietnikus szerkezetű és etnopolitikájukat folyamatosan változtató – vagy változtatni kényszerülő – országokat nemzetiesítő államoknak nevezi.³ Csehszlovákia és a másik két kelet-európai összetett nemzetállam, Jugoszlávia és a Szovjetunió esetében azonban a nemzetiesítés kiemelése akár megtevéstző is lehet. Hiszen Csehszlovákiához hasonlóan, az utóbbiaknál is elsősorban az egymással szövetséges, majd egymással rivalizáló, végül szakító nemzetek önálló államépítő nacionalizmusai jelölik ki a belső dinamizmus irányát.

A nemzetállam berendezkedése

Amikor Masaryk az 1917. évi pétervári forradalom napjaiban a Téli Palotától pár utcányira lévő hotelszobájában az Új Európa című munkáját írta, arról értekezett, hogy a közép-európai kis nemzetek Baltikumtól Balkánig érő viharzónáját csakis a nemzetállamok képesek konszolidálni. A masaryki vízió a minden nemzetnek, nemzeti kisebbségnek jogbiztonságot, egyenjogúságot kínáló közép-európai tetszetős, de csapdahelyzetként is értelmezhető utópiák egyikét fogalmazta meg. Államalapító, négyszer újraválasztott köztársasági elnökként ő maga is sokszor adott hangot a megvalósult köztes-európai államrend hibáival, zsákutcás fejlődési tendenciáival szembeni fenntartásainak. Mint ahogy azt is hangsúlyozta, hogy amint megteremtődnek a független és felelős államok szabad társulásának a feltételei, a nemzetállamoknak a szövetkezés, a föderáció útjára kell majd lépniük. Ebben az értelemben Masaryk átmeneti állapotnak, nem pedig végcélnak tekintette a csehszlovák nemzetállamot, s már emigrációja végnapjaiban elvi támogatásáról biztosította Ignacy Jan Padarewski lengyel zongoraművész, a len-

² Győri Szabó 2006: 44–45; Brunner 1995: 20–25.

³ „Azért választottam a terminust a nemzetállam helyett – indokolja a „nemzetiesítő állam” fogalmának bevezetését Rogers Brubaker –, mert hangsúlyozni szeretném, hogy dinamikus politikai alapállásról beszélek, de ugyanakkor egymással versengő alapállások együtteséről, s nem valami statikus kondícióról.” Brubaker 2006: 68.

gyel politikai emigráció vezető személyiségének a közép-európai felszabadult nemzetek társulására, demokratikus uniójára vonatkozó kezdeményezését.

Az első világháborús csehszlovák politikai emigrációban és az 1918. évi államalapításban Masaryk leghűségesebb híve, társa, Edvard Beneš az elnöknél mindig jóval szűkebb politikai horizonton mérlegelte a csehszlovák „nemzeti forradalom” jelentőségét, bel- és külpolitikai kontextusát. Amikor 1935-ben a prágai parlamentben többek között az Esterházy János vezette kisebbségi magyar képviselők szavazataival őt választották meg a köztársaság második elnökének, Csehszlovákia a maga belső államszervezési, nemzetiségi dilemmáival és az ezzel szorosan összefüggő, felgyorsuló külpolitikai elszigetelődésével már Hitler potenciális áldozatának számított.

A világháború utáni első évek több tekintetben is konfliktusos, ugyanakkor a közös megoldásokra is nyitott periódust jelentettek. A magyar kormány alapvetően háromféle magatartást mérlegelt. Egyrészt a békeszerződés aláírásig nem mondott le a katonai beavatkozás lehetőségéről. Másrészt kezdettől fogva törekedett a trianoni határok nemzetközi vagy bilaterális szerződéssel történő módosítására. Harmadrészt pedig kezdeményezőleg lépett fel a csehszlovákiai magyarság kisebbségi jogainak kiterjesztése, a magyar kormány védhatalmi szerepkörének elfogadtatása és a Csehszlovákiához került két felső-magyarországi „tartomány” Szlovákia (Szlovenszkó) és Kárpátalja (Ruszinszkó) autonómiájának biztosítása érdekében. Jóllehet a Károlyi-kormány 1918. novemberi katonai önvédelmi próbálkozásai átmenetileg mozgósították az érintett felvidéki megyék és városok magyar népességét, mint ahogy a Magyar Tanácsköztársaság északi hadjárata során is akadtak, akik a magyar integritás helyreállításában reménykedtek, Csehszlovákia keleti részein nem alakultak ki olyan szakadár mozgalmak, mint a szudétanémet vidékeken. A Dvorcsák Győző-féle integritáspárti Keleti Tót Népköztársaság kikiáltását a Károlyi-kormány sem ismerte el, s az alig pár napi, formális létezés után visszhangtalanul elsüllyedt a többi, ennél is jelentéktlenebb parciális mozgalommal együtt. Azok a magyar kormányzati erőfeszítések, amelyek a békekonferenciáig terjedő átmeneti időszakra közös megoldásként az ország nemzetiségi régióiban – Erdély román, szász és magyar részein, a Ruszka Krajnának nevezett Kárpátalján, a nyugat-magyarországi Vend-vidéken vagy éppen a Slovenská krajina és Tót Impérium néven emlegetett szlovák többségű járásokban – hoztak volna létre valamiféle kantonrendszert, a rutén autonómia kivételével mind papíron maradtak.

Az 1918–1948 közt három különböző köztársasági államformát, 1948–1989 közt pedig három pártállami – népi demokratikus, szocialista és föderatív – megoldást, majd az utolsó három évben a cseh-szlovák szövetségi köztársasági rendszert kitermelő hetvennégy esztendő meglehetősen eseménydúsnak bizonyult. Aligha véletlen, hogy ez a viszonylag rövid nemzetállami történet sok pozitív és negatív mítosz forrásává vált. A masaryki első köztársaságot sok történész

a térség demokratikus mintaállamként értelmezi, mások viszont olyan mesterseges „idényállamnak” tekintik, amely végzetét kialakulásától fogva magában hordozta.⁴ A csehszlovák állam magyar recepciója – amint azt legutóbb például Ablonczy Balázs és 2015-ben megjelent könyvében Egry Gábor is kimutatta – igen negatívan alakult. Ennek fő okát abban látjuk, hogy a két világháború között uralkodó magyar nemzet- és állameszme a trianoni határok revízióján alapult. Csehszlovákiával, a „hódító csehekkel” szemben Szlovákia és Kárpátalja szlovák, rutén, német és természetesen magyar őslakosainak közös önrendelkezésétől remélte a területek visszatérését. Az első köztársaság azonban az első másfél évben egyfajta nemzeti diktatúrát valósított meg akkor, amikor a kisebbségek részvétele nélkül fogadta el az új állam alaptörvényeit, köztük az egész korszak nemzetiségi jogait rögzítő 1920. évi 122. számú alkotmánytörvényt.⁵ Az 1918–1920. között működő Forradalmi Nemzetgyűlést az 1911. évi csehországi választási eredmények, illetve 54 szlovákiai minősülő képviselő delegálása alapján állították össze. A szlovák politikusok és az 1914 előtti időkből ismert cseh szlovakofil közéleti személyiségek mellett 1919 szeptemberéig az „államalapító” köztársasági elnök leánya, Alice Masaryková is a szlovák parlamenti klub tagja volt.

A Forradalmi Nemzetgyűlés nemzetiségi jogalkotása már nemcsak a svájci modell érvényesítésével nem számolt, hanem az állami, önkormányzati szférában való arányos képviselői, döntéshozatali és részvételi lehetőségeket is súlyosan korlátozta. A kisebbségi jogok új rendszerében az egyéni nyelvhasználati jogok a nemzetiségi tömbterületeken viszonylagos egyenlőséget biztosítottak, de a cseh-szlovák hivatali kar ezeket a jogokat folyamatosan szűkítve alkalmazta. Az első korszak megalázó nyelvhasználati büntetései különösen a nyelvhatár fölötti szórványok magyar nyelvhasználatát korlátozták és járultak hozzá a fokozatos megszűnéséhez.

A csehországi kisebbségi német oktatásügytől eltérően Szlovákiában és Kárpátalján a magyar tannyelvű iskolák számának meghatározásában gyakran hagyták figyelmen kívül a tényleges magyar igényeket. Ezzel együtt még mindig 738 magyar tannyelvű népiskola működött Szlovákiában. Ugyanakkor a Slovenská liga dél-szlovákiai iskolatelepítő akciójának eredményeképpen 78 magyar többségű községben kezdte el a tevékenységet szlovák tannyelvű tanintézmény. En-

⁴ A pozitív csehszlovák mítosz egyik alpműve a cseh származású Madeleine Albright édesapjának, Joseph Korbelnek 1977-ben New Yorkban *Twentieth-Century History Czechoslovakia: The Meaning of its History* címmel megjelent munkája volt. Mary Heymann, aki könyvében a „csehszlovák mítosz” számos elemét vette kritikai górcső alá, azt is jelzi, hogy egy másik amerikai külügyminiszter, Condoleezza Rice pedig doktori disszertációját *The Soviet Union and the Czechoslovak Army 1948–1983* címmel védte meg a Princetoni Egyetemen. Heymann 2011: 322–324, 330.

⁵ Az 1920. 122. évi nyelvtörvény szövegét ld. a Csehszlovák elektronikus törvénytárban: <http://www.epravo.cz/vyhledavani-aspi/?Id=1703&Section=1&IdPara=1&ParaC=2>.

nek pedig az lett a következménye, hogy számos magyar többségű településen, például a Kassához közeli Csécsen és Makrancon vagy több csallóközi kisközségben is teljesen megszűnt a magyar oktatás, a közép- és főiskolai hálózat pedig végtelenül beszűkült. A szórványvidéken egyedül az eperjesi magyar tannyelvű népiskola maradt fenn.⁶

Rendkívül súlyos következményei voltak a Nemzeti Bizottság, illetve a Forradalmi Nemzetgyűlés által elfogadott 1919–1920. évi földreformtörvények végrehajtásának. Az egész ország területén mintegy 4 millió hektár termelőterületre terjedt ki az agrárreform. Szlovákiában 1937-ig ez 1,4 millió hektár földet jelentett. Közel 190 ezer új tulajdonos szerzett földet, megközelítőleg 600 ezer hektáron. A dél-szlovákiai járásokban mintegy 140 ezer hektárnyi terület kapott új birtokost, de csak 27 500 hektárt kaptak magyar nemzetiségű tulajdonosok vagy bérlők. Ezek jelentős része a Milan Hodža vezette Csehszlovák Köztársasági Párt támogatói bázisát, azaz a kormánytámogató magyar aktivizmus híveinek számát növelte. A dél-szlovákiai lefoglalt földekből 30 ezer hektárt államosítottak, a többi területből pedig fele-fele arányban a régióba érkező cseh és szlovák telepesek, illetve maradékbirtokosok részesedtek. A földreformnak ez a Szlovákiában és Kárpátalján a csehországinál leplezetlenebbül demonstrál nemzeti jellege komoly és tartós károkat okozott a csehszlovákiai magyarság gazdasági és politikai szervezethez.⁷

Ezzel együtt minden államnacionalista törekvés, nemzeti szűkkeblőség, kisebbségellenes restriktív belső etnikai viszály, vita ellenére az 1920-as évek második felében folyamatosan konszolidálódott a helyzet. Nagy mértékben hozzájárult ehhez, hogy Antonin Švehla 1926–1929 közötti harmadik kormányának, az úgynevezett úri koalíciónak a cseh pártok, az aktivista német Keresztényszocialista Párt és a német Kisgazda Szövetség mellett 1927–1929 között a Hlinka-féle Szlovák Néppárt is tagja volt.

A demokratikus átalakítás elmulasztott esélyei

1918 és 1938, illetve 1945 és 1992 között ténylegesen 67 évig, az – 1938–1945 közötti német megszállást, illetve a Cseh–Morva Protektorátus és az első önálló Szlovák Köztársaság alatti – emigrációt is beszámítva, 74 évig létezett Csehszlovákia. Az ország egyike volt azoknak az összetett és multietnikus nemzetállamoknak, amelyek területén mindig is több nemzeti és kisebbségi közösség élt együtt. Az 1919. évi párizsi békekonferencián – mint utóbb kiderült, tisztán taktikai megfontolásokból – felmerült a svájci modell alkalmazásának lehetősége is.

⁶ Popély 1991: 32–42.

⁷ Simon 2004: 8–40; Balczar, Jaromir 1998: 341–428; Simon 2003: 103–110. http://www.epa.hu/00000/00033/00013/pdf/szemle_2003_2_simon.pdf.

A hivatalosan Karel Kramář miniszterelnök, ténylegesen Edvard Beneš külügy-miniszter által vezetett csehszlovák békedelegáció 11 békejegyzékben határozta meg a területi követeléseit.

A németkérdést a 3. számú csehszlovák jegyzék tárgyalta. Ebben a csehszlovák kormány – elismerve az új állam milliós nagyságrendű kisebbségi népességének különleges helyzetét – egyfajta nemzetiségpolitikai doktrínát is megfogalmazott: „A csehszlovák Köztársaság (sic!) teljes mértékben demokratikus állam lesz: minden választásra az általános, közvetlen és egyenlő választói jog alapján kerül majd sor; minden hivatal minden állampolgár számára elérhető lesz; a kisebbségek nyelve mindenütt engedélyezve lesz; senki sem tagadja egyetlen kisebbség jogát sem arra, hogy saját iskoláik, bíróik, törvényszékeik legyenek. (...) Összefoglalva: a németeknek Csehországban ugyanazok a jogaik lesznek, mint a csehszlovákoknak. A német nyelv az ország második államnyelve („Landessprache”) lesz és soha senki sem léphet fel a lakosság német részével szemben bármilyen elnyomó intézkedéssel. A rendszer a svájcihoz hasonló lesz.”⁸

Az 1920. február 29-én elfogadott 122. számú nyelvtörvény és annak 1926. évi végrehajtási rendelkezései azonban – Kárpátalja sajátos nyelvi viszonyainak a figyelembevételével – úgy rendelkeztek, hogy „a köztársaság állami, hivatalos nyelve a csehszlovák nyelv”. Ez pedig azt jelentette, hogy a párizsi ígéretekkel szemben a kisebbségek nyelvi jogait csak különböző statisztikai, területi, intézményi megszorításokkal lehetett érvényesíteni.⁹ A kétnyelvű „csehszlovák nemzet”, mint politikai nemzetkonstrukció az ország egész területén előnyben részesítette a cseheket és szlovákokat, amennyiben valamely többségi nyelv ismerete nélkülözhetetlen feltétele volt minden állami hivatal betöltésének.

A csehszlovák politikai nemzet koncepciója – hasonlóképpen a Deák és Eötvös által szorgalmazott dualizmus kori magyar politikai nemzetéhez – nem a politikai közösség társnemzeti, konzociális alapjainak kibővítése irányába mozdult el. Ehelyett a kulturális-nyelvi egységesítést, az asszimilációs tendenciák felerősödését s ezzel együtt a nemzetiségi feszültségek tartós jelenlétét hozta magával. A soknemzetiségű csehszlovák állam életrajzának számos vonása megtalálható a 20. század különböző korszakainak lengyel, jugoszláv, román nemzetállamainak történetében. Mindez arra utal, hogy a múlt századi kelet-közép-európai nemzetállamok – amiként azt Rogers Brubaker iskolateremtő munkájában a régió két világháború közti folyamatainak elemzésével meggyőzően bizonyítja – etnikai politikájának fontos közös jellemzői voltak.¹⁰ Az egymással szomszédos, egymás kisebbségeit magukénak tudó nemzetállamok – ellenérdekelte domicil és

⁸ Raschhofer 1937: 101; Denkschriften, Memoranden, 1914–1919 <http://www.forost.ungarisches-institut.de/sammlung.php?q=001>; Havlín 2011: 123–127.

⁹ Petráš 2009: 192–194, 2004–2006; Gyönyör 1994: 84–122.

¹⁰ Brubaker 2006: 61–81.

„rokon államként” –, illetve az állampolgári és nemzeti lojalitás kettős szorításában fejlődő nemzeti kisebbségek hármas viszonyrendszere, „triadikus nexusa” megakadályozta a multietnikus nemzetállamok demokratikus modelljeinek, a demokratikus hatalommegosztás elvén működő arányos részvételi, társnemzeti vagy éppen önkormányzati megoldásoknak a kialakulását.

A domináns nemzetek nemzetállami önmeghatározása mindig is ütközött a kisebbségi társadalmak autonómiatörekvéseivel, azokban mindig a szeparatizmus veszélyét látták, amit később a történeti tapasztalatok részben igazoltak is. Az egymással szomszédos 20. századi kelet-közép-európai „anyaországok” az első húsz évben a határrevíziót tekintették az egyedüli megoldásnak a multietnikus nemzetállam ellentmondásainak kezelésére. Válaszul a világháború alatt és után a győztes országok kormányai – a magyarországi németek esetében még a vesztes Magyarország kormánya is – az etnikai tisztogatások eszközével, a kisebbségek felszámolásával szerették volna elérni a „nemzetállam” eszményi állapotát. Mindezt a kommunista pártállamok lenini nemzetiségi politikája megpróbálta ideológiailag is aládúcolni. Az egységes szovjet nép mintájára az 1970-es és 1980-as években megszületett a csehszlovák, jugoszláv, román, magyar stb. szocialista nemzet koncepciója.

Az 1968-as rövid reformkommunista periódus föderatív rendezési kísérlete és nemzetiségi újraszabályozása is ennek a szocialista kísérletnek esett áldozatul. Az 1968. évi föderációs és nemzetiségi törvények nemcsak hogy nem erősítették a cseh és a szlovák nemzet, illetve a törvényben elismert magyar, ruszin, lengyel és német nemzetiség közös állam iránti lojalitását, hanem új problémák forrásává váltak.

Könyvünkben a csehszlovák (cseh-szlovák) nemzetállam által kipróbált etnopolitikai alternatívákat főleg a magyar kisebbség, illetve a magyar–cseh–szlovák államközi viszonyt befolyásoló nemzetiségi viszonyok alapján vizsgáljuk. Az 1918–1919. évi utóháborúk, a magyar és csehszlovák nemzetállamok közti új határok kijelölése az egymásétól élesen különböző nemzeti, területi, etnikai, gazdasági szempontokat ugyanúgy nem tudták eldönteni, mint azok a tárgyalások sem, amelyek a két ország különböző kormányzatai, delegációi és kiküldöttjei közt 1918–1921 között lezajlottak. A békekonferencia 1919. júniusi területi döntéseit az úgynevezett Clemenceau-jegyzék majdnem végleges érvénnyel kijelölt határvonalként hozta a magyar tanácskormány tudomására. A nagyhatalmi döntést egy évvel később – a trianoni békeszerződés formájában – a Horthy Miklós kormányzó által vezetett Magyar Királyság is kénytelen volt elfogadni.

A 20. század kelet-közép-európai történetének „győztes” és „vesztes” emlékezete között ekkortól kezdve hatalmas szakadék tátong. A magyar közgondolkodás – különösen az 1919-ben hárommilliónál is több magyar anyanyelvű személy kisebbségi helyzetbe kerülése, a trianoni határok hátrányos és egyoldalú kijelölése miatt – máig hajlamos a nemzetállamok létrejöttét a régió dezintegrációjaként,

balkanizációjaként értelmezni. A sérelem- és szenvedéstörténeti megközelítés ma is gyakran elfedi vagy elhibázott folyamatként jeleníti meg a versailles-i békerendszer leglényegesebb elemét, a régió nemzetállami rendszerének kialakulását.¹¹ A magyar identitásnak ez a jórészt feldolgozatlan – a szomszéd nemzetek fejlődését figyelmen kívül hagyó – birodalmi, illetve „posztkolonialista” árnyékvilága a kommunista tilalmak alól 1989-ben felszabadult magyar sajtóban ismét megjelent. A két világháború közötti revíziós politika emlékezte szintén túlélte a pártállami évtizedeket.¹²

A két világháború közti Közép-Európa az első világháború végére sajátos státusú köztes térré, ütközőzónává változott. A háború három vesztes nagyhatalma – Oroszország, Németország és az Oszmán Birodalom –, valamint a győztesek közt magát sok tekintetben vesztesnek tartó Olaszország közötti kismemzetei régiót némi malíciával ekkor kezdték Köztes-Európának nevezni. Merthogy a térségen kívüli győztes nagyhatalmak, mindenekelőtt Franciaország és jóval kisebb lelkesedéssel, de annál nagyobb nyomatékkal Nagy-Britannia saját geopolitikai, stratégiai érdekeit követte és átmenetileg átvették a kismemzetek által lakott régió korábbi rendszerfenntartó nagyhatalmainak – Németországnak és Oroszországnak – a szerepét. Az általuk támogatásra méltónak tartott lengyel, litván, észt, lett, cseh-szlovák, szerb–horvát–szlovén és román nemzet- és államépítő nacionalizmusok számára – minden megpróbáltatás, veszteség és kudarc ellenére – az 1918-ban kialakult „új Európa” optimális keretnek bizonyult.¹³

A nemzetállam dicsősége és nyomorúsága

A cseh közgondolkodásban a négy nyugati nagyhatalom által szentesített 1938. szeptember 30-i szerződés, a „müncheni árulás” éppoly igazságtalan diktátum, mint a magyarok számára Trianon. A különbségek persze óriásiak, amint azt Bibó István a kelet-európai kisállamok nyomorúságáról értekezve olyan egyértelműen kifejtette. Ami azonban a történelem feldolgozhatósága szempontjából alapkérdés, az a két nagy történelmi csődhelyzetben közös. A nemzeti, nemzetállami romlás, összeomlás kezdőpontjaként kezelt két oktrojált nagyhatalmi szerződést mind a cseh(szlovák), mind pedig a magyar közgondolkodás általában ma is hajlamos minden belső és külső előzmény nélküli, sorsszerű fejleményként, mi több, összeesküvésként, diktátumként, a saját vétlenséget feltételező sorscsapásként kezelni. Bibó szavaival szólva, Európa a csehekkel, magyarokkal és a többi érintett kis nemzettel szemben árulást követett el, amikor saját hatalmi érdekeik felülírták az általuk hangoztatott demokratikus értékeket és az euró-

¹¹ A két világháború közti csehszlovák nemzetállam történetének magyarországi recepciójáról ld. Ablonczy 2011: 76–79; Egry 2015: 64–75.

¹² Gyáni 2012: 357–375.

¹³ Roshwald 2001: 157–170, 208–212.

pai szolidaritás eszméjét. Tudnunk kell, hogy ugyanezt az érzést a 20. század folyamán lengyelek, szerbek, románok, horvátok, szlovákok, a térség valamennyi nációja legalább egyszer maga is megtapasztalta. Mint ahogy az is közös, hogy a valódi belső és külső okok, a saját mulasztások, tévedések és hibák feltárása, jóvátétele helyett a cseh közgondolkodás egyik része ugyanúgy a bűnbakok kijelölését tartja a tömeglélektanilag leginkább járható útnak. Ők Benešben, ritkábban Masarykban, az általuk képviselt aszimmetrikus nemzetállami modellben jelölik meg a hibák forrását. Vagy éppen ellenkezőleg, az engedékenyként és megalkuvóként értékelt Milan Hodža nemzetiségi státútumpolitikájában. Mindenekelőtt persze a német agresszió és magyar revízió képviselőiben, Konrad Henleinben és Hitlerben, Horthyban és a kisebbségi magyar politika vezetőiben látják a csehszlovák nemzetállami kísérlet kudarcának fő okozóit.

Az 1938. évi csehszlovák válság, illetve az 1939. évi felbomlás nemzetiség-történeti kontextusában három mozzanatot érdemes szem előtt tartanunk. Amint arra a kérdéssel foglalkozó nemzetközi történeti irodalom is rendre rámutat, a versailles-i békerendszeren belül nem sikerült stabilizálni sem a nagyhatalmi, sem a kelet-közép-európai államközi viszonyokat. Utóbbiak esetében a kisantant államok és Magyarország, Olaszország és Jugoszlávia, Lengyelország és Csehszlovákia között a feszültségek alig csökkentek. Ennek következtében a rövid húsz év alatt végbement nemzetiségpolitikai folyamatok váltak a kapcsolatok romlásának egyfajta lakmuszpapírává. Az anyaországok (Brubaker kifejezésével: a kisebbségek „rokon államai”) a sikertelen bilaterális megközelítésekkel felhagyva, egyre inkább a nemzetiségi viszonyok kiélezésében, a domicil nemzetállamok viszont a szigorított rendteremtésben váltak érdekeltté. Mindez a német népcsoportokat a hitleri Volkstum-politika, a magyar kisebbségek esetében pedig a revíziós előkészületek egypárti mobilizációja jegyében egyre szorosabb szálakkal próbálta az anyaországokhoz kötni. Ez az 1930-as évek második felében a kisebbségpolitikai konfliktusok kiéleződéséhez vezetett.

A másik fontos elemzési szempont a csehszlovákiai kisebbségpolitika részeredményeinek, a jó ideig sikeres szociálpolitika, sajtó- és véleményszabadság, a masaryki és beneši gesztuspolitika pozitív következményeinek a mérlegelése. Miként a korabeli szlovák társadalomban, úgy a német, a ruszin és részben a magyar és lengyel kisebbségi közegben is látható jelei voltak az első kisebbségi generációs elitnek együttműködési hajlandóságának, az úgynevezett aktivizmusnak. A kormányzati felelősséget is vállaló aktivista német pártok és a Szlovák Néppárt rövid ideig tartó, hasonló próbálkozása mindenki számára bizonyította, hogy nem pusztán elméleti a többség–kisebbség közötti együttműködés esélye.

S végül a könyvben részletesen is bemutatott szlovákiai szlovák és magyar autonómiapolitika ellentmondásainak konfliktusokkal terhes lecsapódása 1938 őszén jelenti a harmadik megközelítési lehetőséget, amelynek végiggondolása nélkül nem lehet érdemi választ adni Csehszlovákia 1939. évi megszűnésének

belső és külső okaira. Miután sem Németország, sem pedig Magyarország nem abban volt érdekelt, hogy az első köztársaság nemzetiségpolitikai viszonyai bármi módon stabilizálódjanak, a legőszintébb autonómiaörekvések és elképzelések is előbb-utóbb falakba ütköztek. Ebben a kérdésben az egyik lehetséges kiindulópont az 1918–1920. évi „nemzeti diktatúra” erőfölényt mutató többségi berendezkedésének kölcsönös kritikája. A cseh történetírás jellemző álláspontját ebben a kérdésben Zdeněk Kárník fogalmazta meg a két világháború közti korszakot imponáló tárgyismerettel elemző háromkötetes munkájában. Szerinte a német és magyar kisebbség mereven elutasító magatartása, a békeszerződések nyomán kialakult feszültségek 1918–1920 között eleve megakadályozták mindenfajta belső közeledést. A csehszlovák kormány pedig igyekezett maximálisan kihasználni az ellenséges szomszédok nemzetközi és katonai bénultságát arra, hogy az ország német és magyar többségű régióiban, intézményeiben magához ragadja a kezdeményezést.¹⁴ Szlovák részről ugyanezt az álláspontot képviselte Marián Hronský, aki szerint a világháború végkimenetelének, a békeszerződéseknek a konzekvenciáit a csehszlovák államnak maradéktalanul és haladéktalanul be kellett vinnie a gyakorlatba. Ennek elmulasztását a gyengeség és felkészületlenség jeleként értelmezték volna Budapesten. Szerinte a csehszlovák–magyar határvonal kialakításában Csehszlovákia végső soron önmérsékletet tanúsított, amikor nem ragaszkodott sem a szlovákkérdésnek szentelt békejegyzék, sem pedig az úgynevezett második demarkációs vonalat kilátásába helyező jegyzékek határvonalához.¹⁵ Ezzel szemben egyre gyakoribbak azok az elemzések, amelyek súlyos mulasztásnak tartják azt, hogy az 1920. áprilisi első parlamenti választásokig terjedő időszakban, sem pedig azt követően nem jelölték ki a pozitív, folyamatos jogkiterjesztésen alapuló csehszlovák nemzetiségi politika irányait.¹⁶

Edvard Beneš zsákutács nemzetállami és kisantantós politizálása sok tekintetben a két világháború közötti magyar politikai elit revíziós útvesztőivel mutat rokonságot. Míg azonban Teleki Pál, Bethlen István vagy éppen Gömbös Gyula, Darányi Ignác és Kánya Kálmán számára az elveszített kisebbségi magyar területek visszacsatolása, Beneš politikájában a versailles-i status quo megőrzése, a nemzetiségi és revíziós követelések, konfliktusok befagyasztása jelentette a megoldhatatlannak bizonyult dilemmát.

A köztársasági elnöki posztról 1939 októberében előbb lemondó, majd a rendkívüli háborús helyzetre való tekintettel elnöki tisztségét a londoni emigrációban nemzetközileg ismét elismertető Beneš a csehek müncheni traumájának végső

¹⁴ Kárník 2000.

¹⁵ Hronský 1998; Kováč 2012. Ehhez képest Miroslav Michela a korszak konkrét szembenállásait vizsgálva a magyar integritásezsményhez és az abban gyökerező revízióspolitika radikális kezdeteihez köti Szlovákia autonómiájának, illetve a csehszlovákiai magyarság közösségi jogainak az elutasítását. Michela 2009.

¹⁶ Kučera 1998; Seibt 1996; Velčovský 2014; Rychlík 1997.

következtetéseként azt vonta le, hogy a nemzetiségi kérdésben egyedül úgy lehet *haladást* elérni, hogy egyrészt az 1937 decembere *előtti határokat* helyre kell állítani, a nem szláv nemzetiségű kisebbségek számát pedig radikálisan csökkenteni kell. A kelet-európai kisállamok nyomorúságának okait elemző Bibó István szerint az érintett nemzetállamok a második világháborút követően léptek fejlődésük egyértelműen negatív, homogenizációs szakaszába. A cseh(szlovákok) 1946–1947-ben egyszerre akarták az 1938-as határokat, a kisebbségek kitelepítését, a nagyhatalmak és a szomszédok egyetértését. Ez a homogenizációs nemzetállami logika csupán az 1947. évi párizsi békekonferencia idejéig érvényesülhetett szinte akadálytalanul. A 8-10 milliónyi keleti németiség kollektív megbüntetésére, meghurcolására, elűzése, kitelepítése a világháború alatt elkövetett német bűnök nemzetközi jog által támogatott szankcionálásaként történt, ennek a logikának az alapján próbálkozott a kisebbségek nélküli Közép-Európa, az etnikailag homogén nemzetállamok megteremtésével.

A csehszlovák mítosz másik, sokszor és sokféleképpen tematizált csomóponti kérdése a második világháború végén diadalmasan feltámadó, a német kisebbségtől erővel és nagyhatalmi támogatással megszabaduló, a „tisza szláv nemzetállam” elképzelését már-már megvalósító beneši politika 1947 végéig tartó sikersorozatának, majd a kommunista vezetésű koalíciós rendszernek az összeomlása. Beneš München után tíz évvel ugyanígy magára maradt kétségeivel, nem mert nyílt konfliktusba bocsátkozni, s ekkor sem kérte a hadsereg, az egyházak, az ifjúsági és Sokol szervezetek támogatását. Persze pontos képe volt a Klement Gottwald vezette Csehszlovák Kommunista Párt hatalomátvétele mögött meghúzódó szovjet támogatásról és nyomásgyakorlásról, s valószínűleg azzal is tisztában volt, hogy a nyugati hatalmak 1948-ban sem vállalták volna fel az ország megsegítését.

A nyugati demokrácia utolsó „keleti bástyájának” eleste viszont fontos motívuma a pozitív csehszlovák mítosznak. A szudétanémet közösség felszámolását – az országban 1945 tavaszán, nyarán lezajlott kegyetlen németülözésekkel, majd a potsdami engedély alapján a módszeres kitelepítésekkel – ma is sokan tekintik a háború utáni csehszlovák „nemzeti és demokratikus forradalom” legnagyobb fegyvertényének és sikerének. A kiterjedt határvidékek német őslakosságának kollektív megbüntetésével nemcsak a náci eszmékkel azonosulókat űzte el a csehszlovák hatalom, hanem a csehországi gazdaság, művelődés, oktatás fejlettségéhez nagy mértékben hozzájáruló német tudást, szorgalmat, értékteremtő és jogkövető közösséget is felszámolta. Mindennek a negatív következményei óhatatlanul és azonnal megjelentek a csehszlovákiai polgári demokratikus rendszer, a demokratikus parlamentarizmus, a keresztényszocialista, szociáldemokrata alternatívák 1948. évi összeomlásában és a szinte akadálytalanul végbement kommunista hatalomátvételben. A „szláv nemzetállam” koncepciója jórészt az ország szovjetizálásának kelepcéjévé, csapdájává vált. Az „örök időkre a Szov-

jetunióval, soha másképp!” típusú jelszavak pedig – sok más gazdasági, katonai, ideológiai összefüggés mellett – a németkérdésben is Moszkvának elkötelezett csehszlovák kommunistá pártállam politikai integritásának, nemzeti szuverenitásának elvesztését is híven tükrözték.

Az 1945. áprilisi kassai kormányprogram államosítási programja, nem kevésbé a köztársasági elnöki dekrétumok tömeges jogfosztásai, vagyoni sérelmei igen erősen hozzákötötték az új állam szekerét Moszkvához. A kelet-szlovákiai malenkij robot akció, Kárpátalja 1945. június 29-i átengedése a Szovjetunióknak csak a kezdete volt annak a módszeres szovjetizációnak, amely a harmadik köztársaságot is bedarálta a szovjet blokkba. A negatív mítosz Beneš tudatos kapitulációját teszi meg az eseménysor központi elemének. A Masarykkal együtt országalapító, majd 1945-ben „országmegújító” politikust, európai formátumú diplomataként aligha tekinthetjük igazán alkalmasnak a bűnbakszerepre. Egyre súlyosabb betegsége, a koalíciós rendszer erejét megroppantó szociáldemokrata meghasonulás, a vasfüggöny leereszkedése és a háború után remélt demokratikus szovjet fordulat elmaradása olyan fontos motívumok, amelyek az országra leselkedő polgárháborús kockázatok vállalásától sokkal inkább elriaszthatták őt, mint a legvadabb összeesküvés-elméletek vagy éppen a szovjet ügynöki múlt ka-landos történetei.

Beneš szerepe mindazonáltal a háború utáni három évben több mint ellentmondásos. A köztársasági elnöki dekrétumok német- és magyarelles kollektív bűnösséget feltételező intézkedései a magyar történészek szerint semmilyen tekintetben sem védhetőek, s ebben a kérdésben ma már a cseh, szlovák és magyar történészek között nincsenek sem lövészárkok, sem megvitathatatlan tabutémák. Jól jelzi a kérdéskör emlékezet- és történelempolitikai kezelhetőségét az a tény, hogy a magyarországi németekkel szemben alkalmazott hasonló magyar kormányzati eljárás és magatartás kritikai feltárása mára már minden lényegi kérdést megvitatót és megoldott.

A cseh–német és a cseh–szlovák, magyar–szlovák történészbizottságoknak, cseh, német, szlovák, magyar kutatók párhuzamos és közös munkáinak az eredményei alapján ma már a cseh és szlovák közvélemény számára egyformán elérhetőek a legfontosabb források, adatok, ismeretek és elemzések. Mégis a kollektív felelősség és bűnösség kérdéskörében érezhetően minden oldal rövidre zár, és a nemzeti narratívák és kánonok nem nyílnak meg az igazán önkritikus szemlélet előtt. Pedig a németekhez hasonlóan valószínűleg ezt az intellektuális műveletet, ezt a köztörténetben is érzékelhető fordulatot nem lehet megspórolni ahhoz, hogy hasonló szörnyűségekkel szemben jóval felkészültebbek lehessünk. A közép-európai nemzeteknek a maguk traumái és mítoszai, felelősségkérdései feldolgozásában még mindig sok a tennivalójuk. Őszintén lehet tartani attól, hogy a közös múltjával szembenézni és azt a megbékélés jegyében lezárni nem tudó Kelet-Közép-Európa nagyobbik része tartósan az Unió hátsó udvara maradhat.

Meddig lehet tartósan figyelmen kívül hagyni azt, hogy a szlovák–magyar történeti ellentéteknél többszörösen súlyosabb cseh–német, lengyel–német vagy éppen magyar–német vitákat, a 20. századi nemzetállami konfliktusok nyitott kérdéseit a rendszerváltozások utáni első tíz évben sikerült a legmagasabb szintű nyilatkozatokkal rendezni? Az európai integrációs folyamatok során is lezártnak tekintett kérdések nyitva tartása helyett számos bilaterális megoldás kínálkozik a „csontvázak” eltakarítására. Mindezt nagymértékben elősegítheti, hogy az elmúlt harmadfél évtizedben a cseh és szlovák történészek közt is fokozatosan kisebbségbe kerültek a kollektív bűnösség elvének védelmezői. Mint ahogy az is fontos és pozitív historiográfiai háttérrel adhat a köztörténet és a történelempolitika szintjén való közeledéshez, hogy az önkritikus elemző megközelítés tradíciója folyamatosan jelen van a két szomszédos történetírásban. Először a két világháború között Emanuel Rádl, majd Emil Sobota nemzetiségfilozófiai munkái, majd a Husák-korszak végén – Podiven álnév alatt megjelentetett, közösen írt művükben – Milan Otáhal történész, Petr Pithart későbbi cseh miniszterelnök, valamint Petr Příhoda pszichológus, az emigrációban Karel Kaplan és a Danubius álnéven író Ján Mlynárik, az utánuk következő nemzedékben pedig például Štefan Šutaj vagy Tomáš Staněk képviselték a szomszéd nemzetek felé nyitott, párbeszédre mindig kész vonulatot. A 21. század elején indult nemzedék sorában pedig igazi áttörés történt: Szlovákiában, Csehországban, Németországban és Magyarországon is erős generációs csoport jelentet meg folyamatosan alapvető munkákat a 20. századi kisebbség- és nemzetiségtörténet kulcskérdéseiről.¹⁷

A negatív és pozitív csehszlovák mítoszok további, kiemelten fontos referenciapontja a cseh-szlovák viszony értelmezése. A magyar témájú megközelítésekre összpontosító és a magyar nyelvű olvasó közép-európai, nemzeti szocializációs háttérre is gondolva, okfejtésünkben a csehszlovák történelem híres „nyolcasai” – az 1918., 1938., 1948., 1968. évi események – kapcsán, a magyar vonatkozások miatt a cseh–szlovák viszony szlovák mozzanatait, kérdéseit és érveit kerültek előtérbe. Nemzetiségtörténeti kontextusban a két rokon nemzet közös államalapítása kezdettől fogva egyszerre tekinthető kölcsönösen előnyös, ugyanakkor erősen aszimmetrikus jelenségnek. A masaryki állameszme hosszabb távon tartotta elképzelhetőnek a két társadalom egybenövését, s tekintettel a nyelvi rokonságra, a vallási azonosságra, nem tekintette azt sürgető vagy központi feladatnak. Persze a két nemzet gazdasági, kulturális fejlettségi különbségeivel ő maga is tisztában volt, de ehhez a „magyar elnyomás” mentségét rendszerint gyorsan hozzátette. Jaroslav Opat, a Masaryk Intézet alapítója és a Masaryk-kérdéskör szakmai

¹⁷ Többek közt Tóth Andrej, Miroslav Michela, Vörös László, Martin Pekár, Slávka Otčenášová, Martin Hetényi, Simon Attila, Vajda Barnabás, Popély Árpád, Ablonczy Balázs, Seres Attila, Egry Gábor, Janek István, Gayer Veronika, Martin Zückert munkáiban figyelhető meg az erőteljes szemléletváltás, amelyben például a multiperspektivitás, transznacionalitás szempontjai érvényesülnek.

újrateremtésének kulcsszemélyisége a szlovákkérdés kezelésében majdnem teljesen felmenti az államalapítót. Más kérdés, hogy miért zárkózott el olyan egyértelműen a szlovák önkormányzati törekvésektől. A szlovák autonómia magyar revíziós kockázataival szemben komoly alkotmányjogi garanciákat lehetett volna beiktatni, úgy, ahogy az elvben a rövid életű második köztársaság idején megtörtént. Itt azonban arra kell gondolnunk, hogy részben a többször elbeszélte és politikai érvelésként is felhasznált saját „csehszlovák” családtörténetéből kiindulva, részben az általa képviselt csehszlovák politikai nemzeteszméjében nem tartott szerencsésnek semmilyen olyan jelenséget, elmozdulást, amely a két nemzetet egymástól eltávolíthatta volna.

Masarykkal szemben a köztársaság második elnökének, Edvard Benešnek a felfogásában a csehszlovák nemzetegység filológiai, politikai és közjogi érrendszerre dominált. Véleményének tudományos megalapozottságára hivatkozva – a szociológia habilitált docense volt – a szlovák nyelv és nemzet teljes önállóságát csak komoly fenntartásokkal ismerte el. Az 1936. augusztusi szlovákiai körútja során például Andrej Hlinkával, Jozef Tisóval vagy éppen Vavro Šrobárral tárgyalva mindenhol a cseh-szlovák együttműködés fontosságát szorgalmazta. A szlovák autonómia gondolatát mint az állam új államjogi berendezkedésének alapját azonban csak a müncheni szerződést követően fogadta el.¹⁸

Paradox módon a cseh-szlovák viszony értelmezése 1945 után sem jutott nyugvópontra. Pedig a kassai kormányprogramhoz, amelyet a szlovák nemzet magna chartájaként is szokás emlegetni, Beneš is nevét adta. A széleskörű szlovák autonómia megteremtéséről szóló kormányzati kötelezettségvállalást gyakorlatba átültetni kívánó prágai egyezmények ellenére a kommunista hatalomátvétel után a részleges szlovák önállóság gyakorlata gyorsan meggyengült. Különösen azt követően, hogy a Gustáv Husák vezette szlovák nemzeti orientációjú kommunistákkal, azaz az úgynevezett szlovák burzsoá nacionalistákkal szemben a korszak egyik legnagyobb visszhangot kiváltó koncepció perét indították el.

Csehszlovákia sorsának alakulását – a versailles-i rendszerben és a szovjet blokkban egyaránt – sokféle belső és külső tényező befolyásolta.

Leltárak és forgatókönyvek

A multietnikus nemzetállamokon belüli nemzeti, kisebbségi feszültségek demokratikus keretek közt önmagukban talán kezelhetők lettek volna. Azok a kísérletek, amelyek az 1920-as évek közepén a nyelvtörvény újragondolásával, 1938-ban nemzetiségi státútum és a csehszlovák válság kapcsán az arányos részvételi elvnek, illetve az autonómiák rendszerének a mérlegelésével, illetve 1968-ban az ország első és utolsó nemzetiségi törvényének az előkészítésével megtörténtek,

¹⁸ Rychlík 1997; Kováč 1997.

demokratikus jogállami körülmények közt elvezethettek volna a finnországi, olaszországi vagy akár a belgiumi típusú alkotmányjogi megoldásokig.

Hitler és Sztálin árnyékában azonban nem csupán Csehszlovákia szűnt meg, illetve alakult át engedelmes szatelitállammá, hanem a régió többi országa is. A milliós nagyságrendű etnikai tisztogatások után Lengyelország, Jugoszlávia mellett a harmadik köztársaság is majdnem homogén szláv nemzetállammá vált. A cseh–szlovák viszonyra a megoldást az 1968. évi kommunista reformperiódus próbálta megadni. Az 1968. évi 143. számú föderációs törvény Csehország és Szlovákia nemzeti tagállami hatásköreit szovjet mintára a szövetségi központnak alárendelve érvényesítette. A prágai tavasz vívmányait gyors ütemben felszámoló Husák-rendszer a föderáció intézményrendszerét megtartva, erősen recentralizálta a szövetségi berendezkedést. A husáki kurzus normalizációnak nevezett politikai-ideológiai rendteremtésének egyik legsúlyosabb következménye, hogy az elvben ideális és demokratikus hatalommegosztást szavatoló föderatív megoldás a cseh és szlovák kölcsönös előítéletek, elfogultságok táptalajává vált.

1918–1992 között a csehszlovák állam történetében, az 1938 és 1948 közötti rendkívüli törésvonalakat leszámítva, sajátos húszéves váltások figyelhetőek meg. Az első köztársaság két évtizedének nemzetiségtörténete a legjobban feldolgozott korszakok közé tartozik: szereplői, alternatívái, dilemmái ma szervezesebben épültek be a cseh és szlovák, illetve a kisebbségi magyar, német, lengyel, ruszin, ukrán történeti közgondolkodásba, mint a négy évtizedes pártállam első és második húszéves periódusa. Ennek okai egyszerre nyilvánvalóak és talányosak. Hiszen a kommunista rendszer minden részikere, pozitív korrekciós mozdulata, rendteremtése mögött a hatalmi és ideológiai monopólium falansztervilága húzódott. Két generáció élete telt el a kommunista utópiák, pártállami és rendpárti normák és szabályok, beteljesíthetetlen remények és ígéretek között. Ennek a kétszer húsz évnek a leltára azonban mégis jóval sivárabb, mint az első és második köztársaság állandó viták és konfliktusok jegyében eltelt két évtizedéé.

A „nyolcas évfordulók” kapcsán fel-felmerül a kérdés, mi marad meg tartósan a csehszlovák történelem nem egészen háromnegyed évszázadából? A lehetséges válaszok a vélemények széles spektrumát tükrözik. Egészen bizonyos, hogy a 21. századi cseh és szlovák nemzetállamok létezése elképzelhetetlen a csehszlovák előzmény nélkül. A nemzetiségtörténeti leltárban azonban nemcsak a csehszlovák állam inkubátorszerepe a fontos, hanem mindazoknak a kísérleteknek, konfliktusoknak és kudarcoknak a tanulságai is, amelyek az államalapítók által egységes nemzetállamként elképzelt köztársaság nemzetiségi társadalmait részben átalakították, részben pedig felszámolták. A német-római birodalmi térhez tartozó Cseh Korona nyugatias tradícióit a masaryki republika, a francia demokrácia mintájára, sikeresen átértelmezte és továbbvitte. Nem követhette ugyanakkor a francia nemzetállam kisebbségellenes tradícióit, de nem tudta megteremteni a maga nemzetiségi modelljét sem. A csehszlovák politikai nemzetre

épülő, 1918 és 1938 közötti hivatalos állameszme az ország nemzeti közösségei számára különböző mértékben kínált fejlődési lehetőségeket. A csehek, szlovákok és részben a ruszinok is éltek a többségi nemzeti pozíciók lehetőségeivel. A Masaryk által meghirdetett és támogatott csehszlovákiai zsidó nemzetépítésnek is voltak részsikerei, miközben a lojális zsidó pártok és egyesületek mellett a cionista csoportok népszerűsége is folyamatosan nőtt. Az átmenetileg erős német és a mindvégig erőtlén, inkább magyar aktivizmus nem volt abban a helyzetben, hogy a csehszlovák nemzetállam demokratikus modelljét megteremtse. Az 1945 és 1948 közötti harmadik köztársaság alig hároméves fennállása kevesnek bizonyult ahhoz, hogy demokratikus körülmények közt kialakuljon a cseh és szlovák társnemzeti viszony alkotmányos intézményrendszere. Mégis az 1918 és 1948 közötti három köztársasági államforma közös tapasztalata ma is fontos része a cseh és szlovák nemzeti identitás történeti rétegeinek.

A negatív leltár láthatóan terjedelmesebb. A csehországi és szlovákiai zsidóság nagyobbik részének elhurcolását, elpusztítását követően a hárommilliónál is nagyobb szudétánémet, illetve a másfél százezerre tehető kárpáti német közösség felszámolása, az „ajándékba kapott” Kárpátalja Szovjetunióval való átengedése, a dél-szlovákiai magyarság teljes felszámolásának tervei jelzik a csehszlovák nemzetállam legsötétebb periódusainak veszteség-, illetve bűnlistáját. Václav Černý könyve a modern pánszlávizmus bűneiről, a 20. századi csehszlovák politikai elitekre gyakorolt hatásáról vagy Karel Kaplan korszakos jelentőségű munkája a második világháború utáni, büntető jellegű csehszlovák nemzetiségpolitikai ámokfutásról fontos adalékok a nemzetállami elfogultságok megértéséhez.¹⁹

A csehek és szlovákok közös államának 1992. december 31-i megszűnéséhez vezető okokat aligha lehet és szabad leegyszerűsíteni a két főszereplő, Vladimír Mečiar és Václav Klaus döntéseire, a két nemzeti társadalom peremén felerősödött nacionalista szenvedélyekre vagy más, bűnbaknak kikiáltott személy, csoport hatására. Egészen bizonyos, hogy a csehszlovák állameszme alapvető ellentmondását, a cseh–szlovák alkotmányjogi viszony kölcsönös tisztázatlanságát, a föderáció kínálta lehetőségek kihasználásának elmulasztását a legfontosabb okok közé kell sorolni.²⁰ Az egységes „csehszlovák” nemzettel a Husák-korszakban már a csehek is egyre kevésbé tudtak azonosulni. Ennek számos oka közt jelentős volt magának Husáknak a személyisége, az 1968-ban játszott dicstelen szerepe és az egyre inkább a neosztalinizmus irányába elmozduló pártfőtitkári tevékenysége. Miután a csehszlovák politikai nemzet eszméje, a kommunista centralizmus által sajátosan szocialista csehszlovakizmusként átértelmezve, az 1969. január 1-jével létrejött föderáció keretében is jelen volt, a cseh és szlovák

¹⁹ Černý 1995; Kaplan 1990.

²⁰ Kipke–Vodička 1993; Mlynárik 1993: 17–32; Bútorá–Bútorová 1993: 117–150; Pitthart 1993: 215–231.

tagköztársaságok jórészt névleges önállósága és föderatív viszonya fából vaskarikának bizonyult. Az egységes csehszlovák állammal szemben a szlovákok minden krízishelyzetben saját emancipációs törekvéseiket állították szembe.

Ráadásul az 1989. évi fordulat további súlyos belső ellentmondásokat is felszínre hozott. Nyilvánvalóvá vált, hogy a két nemzet különbözőképpen élte meg az egész 20. századi csehszlovák történelmet. Mást-mást jelentett számukra az első köztársaság és a második világháborús periódus. Az 1950-es évek szlovák burzsoá nacionalizmusa elleni kommunista hadjárat tartós sérelmeket szült a szlovákok körében. 1968-ban a demokrácia és/vagy föderalizmus vitájában is más súlypontok alakultak ki Csehországban, mint Szlovákiában. A Husák-rendszer neosztalinista periódusa pedig tartósította a két társadalom egymással szembeni előítéleteit és ellenérzéseit. A ki fizet rá kire, a ki kit és mivel zsarol típusú kérdésekre adott válaszok jól jelezték, hogy a pártállami keretek közt nem lehetett jó és tartós megoldást találni az együttélésre. A modernizációs kísérletek szempontjából a szovjet típusú csehszlovák föderáció 1969 és 1989 közötti szakasza Csehország számára a fokozatos lemaradást, Szlovákia számára igen jelentős előrelépést jelentett. A két országrész gazdasági-szociális szempontból közel azonos szintre került. Mindeközben pedig az egész ország elveszítette vezető gazdasági helyét Kelet-Közép-Európában. Ezt hívták annak idején negatív csehszlovák csodának.

Az 1989. évi kelet-közép-európai fordulat nemzetközi kontextusában kiemelten fontos tényezőnek bizonyult az az átmeneti nagyhatalmi vákuum, amely a Szovjetunió felbomlása és a szovjet katonaság kivonása után e térségben kialakult. Mindez kedvezett a partikuláris nemzeti érdekek érvényesítésének. Az 1918-ban kialakult összetett, többnemzetiségű államok igazodtak az európai nemzetállamok gyakorlatához, s arra törekedtek, hogy teljes szuverenitásra tegyenek szert.

A csehek és szlovákok gyors kettéválását az is nagy mértékben befolyásolta, hogy a többi kelet-közép-európai új demokráciához hasonlóan, a csehszlovákiai politikai osztály szintén hajlott az infantilizálódásra, a konfliktusok végletes kezelésére, a hisztérikus és teátrális megoldásokra. Pedig Václav Hável köztársasági elnök megfontolt, de elszigetelt és nem mindig a kívánt hatást kiváltó országmentő lépéseinek pozitív visszajelzései azt mutatták, hogy az alkotmányos tényezők összehangoltabb tevékenységével talán magát a kettéválást is meg lehetett volna előzni. Ehhez persze meg kellett volna találni a föderáció új politikai kereteit, állameszméjét, amellyel mindkét nemzet és a négy kisebbség is azonosulni tudott volna. Minthogy a csehszlovák „bársonyos forradalom” vezető garnitúrájának ilyen pozitív államjogi programja nem volt, az egymással egyre több ponton ütköző cseh és szlovák társadalmi, politikai életben az 1992. évi parlamenti választásokat követően már nem sikerülhetett új államjogi konszenzust kialakítani. Megkockáztathatjuk a feltételezést, hogy a kettéválás egyik leg-

közvetlenebb okát azoknak az érdekeknek az érvényesülésében jelölhetjük meg, amelyek a közös állam helyett a két külön nemzetállamtól remélték saját politikai csoportjuk és nemzeti közösségük súlyának megerősödését.

Szinte valamennyi cseh és szlovák parlamenti pártban kialakultak nemzeti elkötelezettségű frakciók, alkalmi csoportosulások. Még a csehszlovák hadseregen belül is létrejött a szlovák katonák szövetsége, amely radikális önállósulási programjával többször is képes volt politikai pánikhangulatot kelteni. Ugyanakkor az is tény, hogy a parlamenti választások előtt egyedül a Szlovák Nemzeti Párt volt nyíltan híve a kettéválásnak. Fontos megjegyezni, hogy a korszak magyar pártjai megpróbálták magukat távol tartani az ország felosztásának vitáitól.

Az is bizonyos azonban, hogy a nemzeti orientációjú radikális csoportok fellépése önmagában kevés lett volna a kettéváláshoz. Az 1992. évi választásokon győztes politikai erők jórészt éppen a jugoszláviai háborús konfliktushoz hasonló nemzetközi megítélés elkerülése, a küszöbön álló európai integrációs lépések miatt döntöttek úgy, hogy a hosszadalmas és meddőnek bizonyult föderatív egyeztetések folytatása helyett az ország kettéválasztásával oldják meg a vitákat.

I.
KELET-KÖZÉP-EURÓPA
NEMZETÁLLAMI
ÁTVÁLTOZÁSA

Történeti előképek, vízvonalak

A 20. századi európai fejlődésben Kelet-Közép-Európa fogalma alatt az Oroszország és Németország közti kis nemzeti térséget értjük, ahol a 19. századi modern nemzetépítő nacionalizmusok a 20. század folyamán jutottak el az önálló nemzetállamok kialakulásáig. Ezt a több tekintetben is ellentmondásos folyamatot Ernest Gellner olyan ötlépcsős folyamatként írta le, amely az 1815. évi bécsi kongresszuson kialakított soknemzetiségű birodalmi rendszerekkel vette kezdetét. A második periódusban a balkáni kis nemzetek – a görögök, szerbek, románok, bolgárok, albánok és montenegróiak – nemzetállama mellett az olasz irredenta és a német nemzetegység szintén létrehozta a maga nemzeti államát. A Gellner által versailles-i és wilsoni korszaknak nevezett harmadik szakaszban az első világháború győztesei már nem hagyhatták figyelmen kívül az önálló államiságra törekvő nemzetek követeléseit, s jól-rosszul létrehozták a kelet-közép-európai nemzeti államokat.²¹ Az immár államosított nacionalizmusok negyedik stádiumát az etnikai tisztogatások jelentik, amelyek Kelet-Közép-Európában az 1940-es évtizedben okoztak hatalmas pusztításokat. Az ötödik szakaszban Gellner a nemzeti érzés gyengülését látja, feltételezi, amit azonban maga sem tart egyértelmű tendenciának.²²

A koraujkori évszázadokban német, orosz és oszmán hatásoknak, hódításoknak egyaránt kitett kelet-közép-európai régió keleti felét a cári Oroszországhoz tartoztak. Délkeleti részét pedig az Oszmán Birodalom által uralt Balkán-félsziget meghódított és a függőség különböző fokával jellemezhető országai, népei alkották. Ennek a balkáni térségnek a nemzetállamok kialakulásában a 19. század folyamán különösen fontos szerep jutott. S végül Kelet- és Nyugat-

²¹ Gellner szerint a versailles-i logika területi döntéseiben a nemzeti szempont mellett elsősorban a pramatikus szempontok játszottak döntő szerepet. „Az új Csehszlovákia (vagy az újjáéledt cseh állam, a nézőpontot ki-ki válassza meg maga) erősen magyar területeket annektált, anélkül, hogy erre demográfiai vagy történeti mentsége lett volna; ami nagy hibának bizonyult, amely miatt az új államnak Münchenben súlyos árat kellett fizetnie. Csehszlovákia egészen egyszerűen azért olvasztotta magába ezeket a területeket, mert a Duna stratégiai szempontból a Rajnára emlékeztet, s mert a pannon alföld egy részére is szüksége volt ahhoz, hogy az új állam belső közlekedési vonalai ne váljanak haszontalanokká és bizonytalanokká.” Gellner 2003: 61–61.

²² Gellner 2003: 64–66.

Európa érintkezési zónájaként azonosíthatjuk azt a közép-európai régiót, ahol a Habsburg Monarchia és az 1871-ben egyesült Németország lépett egymással szoros kapcsolatba. Ennek a négy multietnikus monarchiának az első világháborús veresége tette lehetővé, hogy a régió addigi birodalmi szerkezete radikálisan megváltozzon és kialakuljanak az itt élő nemzetek nemzeti államai. A továbbiakban elsősorban a közép-európai fejlődést tekintjük a cseh-szlovák államalapítás szempontjából relevánsnak.

A „nyugat-közép-európai” alrégió hiánya, a Lajtától és a Morva folyótól nyugatra eső részek társadalmi, gazdasági, kulturális fejlődésének eltérései mindazonáltal jelzik, hogy a régió történetében a keleties alkatelemek, az oszmán, orosz, szovjet és a nyugati demokráciával szembehelyezkedő tényezők gyakran erősebben voltak jelen, mint a nyugatiak. Az általánosító bevezető megjegyzések mindegyikéhez sokféle megszorítás, lábjegyzet kínálkozna. Ezek helyett itt és most csak a százéves közép-európai vita néhány csomópontjára utalhatunk.²³

Gellner leleményes és lényegre törő periodizációja főleg külső szempontokra épült. A régióban élő nemzetek egymás közötti viszonyából kiindulva a nemzetállami fejlődésnek Kelet-Közép-Európában valójában három nagyobb szakaszát különböztethetjük meg. A hosszúra nyúlt 19. században az itt élő domináns („uralkodó”) és nem domináns („elnyomott”) nemzetek egyformán saját állami-ságuk kialakítására, megerősítésére törekedtek. A nemzet- és államépítő nacionalizmusok első, 1830 és 1914 közötti szakaszában erőteljes nemzeti kulturális és gazdasági mozgalmak születtek. Ekkor fogalmazódtak meg az egyenjogúságot, önállóságot, autonómiát, majd a függetlenséget követelő politikai programok s jöttek létre a térség első nemzetállamai. Forradalmak és nemzeti szabadságharcok, regionális háborúk eredményeként vált önálló állammá Görögország, valamint a román, bolgár, szerb, albán és montenegrói királyság.²⁴ Ezek a királyságok a korábban etnikai és a történeti jogon maguknak követelt területeken próbálták autonóm jogköreiket kiteljesíteni. Az oszmán hódítókkal szembeszállva az önkormányzatiság, majd a politikai függetlenség megszerzésével jöttek létre. Eközben saját történeti előzményeik, a régi dicső múlt, az ókori görög és dák, a középkori bolgár, szerb és albán „aranykor” folytatóiként határozták meg magukat. Az olasz és német egység mellett a dualizmusnak köszönhetően a 19. század utolsó harmadától kezdve a magyarok is nemzetállamban gondolkodtak.²⁵

²³ Troebst 2003: 173–188; Naumann 1916; Masaryk1920 (2011) (magyarul 1923); Bibó 1986; Hodža 1942 (magyarul 2004); Niederhauser 1977; Szűcs 1983; Kundera 1984; Jaworski 1990. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00002/pdf/01.pdf>; Hanák 1989: 561–571; Romsics 1997: 5–6; <http://preview.mediacenter8.hu/www/index.php?page=kincstar&id=31>; Mező 2001: 3–4, 81–103.

²⁴ A balkáni nemzetállami fejlődésre ld. pl. Romsics 2004; Glenny 2000: 244–257; Rychlík 2009: 115–165; Rychlík 2003; Vickers 1999.

²⁵ Gángó 2009: 9–16; Szarka 1993: 12–20; Szarka 2014: 139–147.

1918 és 1989 között a breszt-litovszki, versailles-i, saint germain-i, neuillyi, trianoni, sèvres-i, rigai s végül a lausanne-i béke nyomán a négy dinasztikus birodalom területén tizenkét „utóállam” és három szovjet tagköztársaság alakult ki. Az 1989–1990. évi rendszerváltoztatásokkal, a Szovjetunió megszűnésével, a délszláv háborúval kezdődő és a térség remélhetően sikeres európai uniós integrációs folyamatával folytatódó mostani, harmadik szakaszban a Finnországtól Görögorszáig terjedő „kis nemzeti” régióban immár huszonkét nemzetállam létezik.²⁶

Az Osztrák–Magyar Monarchia kulturális, szellemi, politikai világának megértéséhez szükséges figyelembe venni, hogy a tizenegy nemzetnek, további tíztizenkét etnikai csoportnak, nyelvi, vallási kisebbségnek otthont adó dunai állam kapcsolatrendszerében egyszerre voltak jelen a kiegyenlítődés, az együttélés, a megoldáskeresés, illetve a súrlódások, ellentétek tényezői, jelenségei. A kérdéskörrel Magyarországon elsőként a szabadságharc utáni emigrációban Eötvös József, majd a 20. század elején Jászi Oszkár foglalkozott behatóan. A 18–19. század folyamán kialakult modern polgári nemzeti közösségek emancipációs, illetve politikai, állami függetlenségi törekvéseinek összefonódása előre jelezte, hogy a nemzet- és államépítő nacionalizmus a kor meghatározó ideológiájaként, „uralkodó eszméjeként” mélyreható változások kiindulópontja lesz. A nemzetiségi kérdés elméleti és gyakorlati oldalát elméleti igényességgel, ugyanakkor liberális szellemben végiggondoló Eötvös és Jászi sok tekintetben azonos következtetésekre jutott. A nemzeti mozgalmak emancipációs törekvései önmagukban nem veszélyesek a magyar államra, az egyéni szabadságjogok szintjén minden jogos igényt kielégítő államoknak a nemzeti kisebbségek tagjai lojális állampolgárai lehetnek.²⁷ A modern polgári nacionalizmus Jászi Oszkár elemzésében szintén összeegyeztethetőnek tűnt a kettős monarchia, s azon belül a soknemzetiségű Magyarország integritásának megőrzésével.²⁸ Mindketten elítélték

²⁶ Gellner a nemzetállamok születését az állam és a nemzeti kultúra házasságaként határozta meg. Európát négy időzónára osztva a nyugat-keleti lejtőn Kelet-Közép-Európát a harmadik, a volt Szovjetunió európai részeit pedig a negyedik zónába sorolja, ahol tehát a nemzetállamok 1918., illetve a Szovjetunió 1992. évi megszűnése után váltak meghatározó államformává. Gellner 2003: 69–75. A Balkán-félsziget nemzetállami átalakulásának kiváló történeti elemzését adja pl. Šesták–Tejchman–Havlíková–Hladký–Pelikán 1998; Hroch 1971; Hroch 2003: 9–23. A cseh, szlovák rutén tartományokból összerakott, multietnikus cseh–szlovák nemzetállam kialakulásának jó áttekintése Rychlík 1997: 41–62. A Szovjetunió felbomlására ld. Halbach 1992; Schulze 2005: 37–44; Vykoukal–Litera–Tejchman 2000.

²⁷ „... hazánk különböző nemzetiségei a jövőtől nem várhatnak többet, mint hogy saját nemzetiségük kifejlődése az államban biztosítva legyen, s mi magyarok nem kívánhatunk egyebet, mint hogy különböző ajkú polgártársaink közös hívséggel ragaszkodjanak közös hazájukhoz (...) fényes ábrándjaink helyett valóságos helyzetünket tartsuk szemünk előtt s azon vágyakról mondjunk le, melyeknek teljesítését, viszonyainkat higgadtan átgondolva, mimagunk is lehetetlennek ismerjük el.” Eötvös 1865. <http://mek.oszk.hu/06800/06839/06839.htm#16>.

²⁸ Jászi 1912: 341–342. http://mtdaportal.extra.hu/books/jaszi_oszkar_a_nemzeti_allamok_kialakulasa.pdf. A magyar nemzetállami és nemzetiségi kérdés értelmezéséről ld. Baka 1990.

a dualizmus kori magyar nemzetállameszme asszimilációs politikáját. Helyette az 1868. évi nemzetiségi törvény becsületes végrehajtását szorgalmazták. Ezzel szemben a cseh és szlovák nemzetépítés programadói egyre nagyobb feszültséget láttak a dualista államberendezkedés, illetve a monarchia nemzeti szerkezetében. František Palacký az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezésre reflektálva, a korszerű osztrák állameszmét a nemzetiségi egyenjogúságra alapozott föderációban jelölte meg, s a dualizmust a monarchia szempontjából végzetesen elhibázott megoldásként értékelte.²⁹

Közhelynek számít, hogy a vizsgált régiók önálló nemzetállamainak kialakulása minden esetben a nagyhatalmak hozzájárulásával, közreműködésével, esetenként kezdeményezésével történt, s ily módon függetlenségük sok esetben korlátozott volt. Ez részben a térség kis nemzeti adottságaiból és nagyhatalmi, geopolitikai meghatározottságaiból adódott, részben viszont az etnikai-területi értelemben egymással szemben kijelölt nemzeti mítoszok, identitások és érdekek szembenállásaira, kölcsönös kijátszhatóságára vezethető vissza.

Franciaországban a „vér és arany” jegyében, illetve az erős központi hatalom által terjesztett nyelv és kultúra révén alakult ki a francia politikai vagy állam-nemzet. A 17–19. századi fejlődésben, a francia forradalmak állampolgári jog-egyenlősége, a napóleoni *Grande Nation* nagyhatalmi, nagy nemzeti tradíciója – a francia civilizáció hatalmas teljesítményeivel együtt – vált a modern francia nemzet alapjává. A másik nagy európai mintát az olasz és német egység nyelvi-kulturális programja teremtette meg: az évszázadokon át szétaprózódott fejedelemségeket, tartományokat és városállamokat az olasz és német kultúra látszólag integrálta, de az olasz és német nemzetállam kialakulásában kezdettől fogva szintén nagy szerepet játszott a politikai hatalom centralizáló szándéka. Mindkét nemzet- és nemzetállam-típus hamarosan egész Európában követőkre és utánpótlókra talált. Keleten az ukránok, fehéroroszkok, észtek, lettek, illetve a lengyelek és a velük közös államban élő litvánok az Orosz Birodalomból kiválva teremtették meg saját nemzeti államaik alapját. Északon a norvégok a dán, a finnek pedig előbb a svéd, majd szintén az éppen polgári állammá vált Oroszországból kiválva lettek független nemzeti államokká, s emelték nyelvüket az államnyelv szintjére.³⁰

Az 1526-tól a Habsburgok által uralt Monarchia népei közt a németek mellett a csehek, lengyelek, magyarok, horvátok történeti tudatát és nemzeti fejlődését saját történeti államiságuk határozta meg, miközben ezek a „nemzeti király-

²⁹ „A dualizmus kihirdetésének napja, ellenállhatatlan természeti szükségszerűségből, egyben a pánszlávizmus megszületésének napja lesz, annak legkevésbé kívánatos formájában, és keresztstülei amannak stülei lesznek. Hogy mi fog következni, azt minden olvasó fantáziájára bízom. Mi, szlávok, őszinte fájdalommal, de félelem nélkül fogunk annak elébe nézni. Voltunk Ausztria előtt, leszünk utána is!” Palacký 1865: 184.

³⁰ Kappeler 2001: 121–137.

ságok” kezdettől fogva, magától értetődően soknyelvű államalakulatok voltak. A Cseh Királyság (rex Bohemiae), azaz Szent Vencel koronája alá az alábbi öt nagyobb területi egység tartozott: Cseh Királyság, Morva örgrófság, a Sziléziai Hercegség (1335 és 1740 között), valamint a két „Lužice”, azaz Alsó-Lausitz (1158–1635) és Felső-Lausitz (1367–1635 között). Az 1618. évi fehérhegyi csata után az 1627–1628. évi cseh-, illetve morvaországi Megújított Tartományi Rendezés alapján a két központi régió örökös tartománnyá vált. Ezzel Csehország cseh és német lakossága majdnem ugyanolyan alárendelt státuszba került mint az osztrák örökös tartományok. Szilézia 1740-ig maradt különálló része a cseh koronának. A két Lužice pedig az 1635. évi prágai béke nyomán került Szászországhoz, jelentős autonóm jogkörökkel.³¹

A Piast-dinasztia által alapított Lengyel Királyság 1569-ben az eredetileg litván Jagelló-dinasztia utolsó királya, Zsigmond Ágost vezetésével létrehozta Lengyel–Litván Nemesi Köztársaságot (Rzeczpospolita Polska). Ezt a lengyel–litván „nemzeti” királyságot a 18. század végén szomszédai három részre osztották. A hatalmas állam területéből 471 ezer négyzetkilométer, a Rzeczpospolita hatvan százalékát alkotó keleti részek – ahol a lengyelek aránya csupán tíz százalék körül volt – Oroszországhoz kerültek. A Mária Terézia, illetve II. József uralkodása alatt álló Habsburg Monarchia a 123 ezer négyzetkilométer kiterjedésű Galíciát és Lodomériát kapta, ahol az ukránok és németek mellett a lengyelek csak relatív többséget alkottak. A lengyel nyelvű népesség 54 százalékának otthont adó Szilézia, Kis-Lengyelország 148 ezer négyzetkilométernyi területe pedig 1918-ig a Porosz Királyság része lett.

Az I. Napóleon által 1807-ben létrehozott Lengyel Nagyhercegség az 1815. évi bécsi kongresszus döntése értelmében alkotmányos királysággá alakult ugyan, de a mindenkori orosz cár vezette „kongresszusi Lengyelország” erős orosz irányítás alatt állt, és 1867-ben fel is számolta az alkotmányosság látszatát. Az orosz „zabor” így lett a cári birodalom teljesen alávetett tartománnyá. Az egykori Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság helyreállítására törekvő lengyelek 1831-ben és 1863 januárjában felkelést robbantottak ki, de a függetlenségi törekvéseknek mindkét alkalommal kemény orosz megtorlás vetett véget.³²

Az 1526. évi mohácsi csata után a Habsburg-monarchia keretén belül a Magyar Királyság – súlyos kompromisszumok, rendi felkelések, szabadságharcok árán – területe kisebb-nagyobb részén meg tudta őrizni különállását. Ezzel szemben a Cseh Korona országai az 1620. évi fehérhegyi csata után elveszítették törvényhozási, kormányzati különállásukat, s örökös tartományyokká váltak. I. Ferenc József osztrák császár frissen koronázott magyar királyként 1867. július 28-án szentesítette a magyarországi kiegyezési törvényeket. A történeti magyar állam

³¹ A lausitzi–luzsicei kérdésről ld. pl. Bobková 2008: 173–181; Bobková 2010.

³² Davies 2006: 114–165.

ezekkel – az önálló magyar hadseregről és diplomáciáról való lemondás mellett – a k. u. k. monarchia keretei közt az önkényuralom és a provizórium rövid két évtizede után visszanyerte függetlenségét.³³ A mindig is poliglott, soknemzetiségű Magyar Királyság (Rex Hungariae) 1918-ig megőrizte a maga (részleges) szuverenitását. A reform- és a dualizmuskori magyar politikai elit ugyanakkor már azt is célul tűzte ki, hogy az ország lehetőség szerint minél gyorsabban magyar nemzetállammá váljék.³⁴ A monarchia többi nemzete közül az osztrák-németek jelentős része az egységes és nagy Németország megteremtésében látta volna nemzeti jövőjét. Az osztrák–magyar kiegyezéshez kapcsolódó galíciai és horvátországi kiegyezések a lengyelek és horvátok számára széleskörű autonómiát biztosítottak, de ezt valójában sohasem tekintették nemzeti fejlődésük végleges államjogi rendezésének.³⁵ A görögkeleti vallású kelet-magyarországi és erdélyi románok, a délvidéki szerbek, valamint az erdélyi evangélikus szászok pedig viszonylag jelentős egyházi autonómiával rendelkeztek, ami a dualizmuskori magyar nemzetállami és asszimilációs törekvésekkel szemben is jórészt megvédte egyházi, oktatási és kulturális intézményeiket.³⁶

Az Osztrák–Magyar Monarchia dualista rendszerében tehát két domináns, két tartományi autonómiával és három egyházi autonómiával rendelkező nemzeti társadalom élt. Mellettük öt nemzeti csoport – a korszak kifejezésével szólva „nemzetiség” semmilyen alkotmányos államjogi különállással, önkormányzatisággal sem rendelkezett. Így formálisan saját etnikai területükön is „nem domináns” helyzetben voltak a csehek, szlovákok, rutének, szlovének és olaszok, de köztük is igen jelentős különbségek voltak, ami különösen a csehek, olaszok esetében erős tartományi pozíciókat jelentett.

Ezen próbált változtatni a Monarchia Lajtától nyugatra lévő területein, azaz Ciszlajtániában az 1905. évi „morva kiegyezés”. Ennek köszönhetően a tartománygyűlési választásokon bevezették az úgynevezett nemzeti kúriákat, amelyek lehetővé tették a nemzetileg arányos választásokat, az oktatási, kulturális intézmények arányos megosztását, valamint véglegesítették a cseh és német nyelv szabad használatát. Ezt követően Bukovinában lengyel, rutén, román, német kúriákat és egy zsidó „félkúriát” állítottak fel. Bár 1913-ban Galíciában is elfogadták a nemzeti kúriák rendszerét, az első világháború kirobbanása miatt azonban az már nem vált a gyakorlat részévé.³⁷

A kelet-, kelet-közép- és délkelet-európai térségben tehát a nacionalizmus „hosszú 19. századát” egyszerre jellemezték az európai nagyhatalmak belső szerkezeti feszültségei, az orosz, török, osztrák–magyar, német, brit és részben

³³ Köpeczi 1986: 874–893, 1624–1627.

³⁴ Varga 1982: 132–156.

³⁵ Batowski 1980: 529–535; Suppan 1980: 720–731.

³⁶ Köpeczi 1986: 1642–1663.

³⁷ Stourzh 1980: 1011–1040, 1147–1198; Urbanitsch 2006, 54–78.

a francia nagyhatalmi pozíciók változásai, illetve a területükön vagy a szomszédságukban, befolyási övezeteikben élő kis nemzetek függetlenségi törekvései. Ez utóbbiak a francia forradalom és a felvilágosult abszolútizmus hatására erőteljes nyelvi, kulturális emancipációs mozgalommal vették kezdetüket, hogy 1848-ig eljussanak saját nemzeti területeik autonómiájának megfogalmazásáig. A Magyar Királyság nemzeti mozgalmainak ezt az első nagy periódusát a németesítés, illetve a magyarosítás idején kirobbant „nyelvharcok”, valamint a nemzeti tér kijelölését célzó történeti-filológiai viták jellemezték.³⁸

1918 után ezek a jelenségek és folyamatok egyrészt a győztes nagyhatalmak újraszabott geopolitikai törekvéseiben, másrészt viszont a nemzet- és államépítő nacionalizmusok felerősödésében jelentkeztek. A győztes nagyhatalmak a tartós ütközőzónaként elképzelt „köztes-Európával” kívánták helyettesíteni a Habsburg Monarchia korábbi egyensúlyozó szerepét. Ezért olyan stratégiailag, gazdaságilag, politikailag stabil, de területileg is jelentős nemzetállamok kialakításában voltak érdekeltek, amelyek Szovjet-Oroszországgal és Németországgal is képesek lehettek volna megfelelő ellensúlyt alkotni. A lengyel–szovjet háború lengyel sikere, a román hadsereg komoly katonai potenciálja vagy éppen a két pszeudoföderatív szláv állam – Csehszlovákia és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság – gazdasági, politikai súlya átmenetileg ennek a törekvésnek a megalapozottságát látszott bizonyítani.

A 19–20. századi nemzetállami törekvéseket a nagyhatalmi érdekek és viszonyok határozták meg. A Balkán keleti és nyugati részén Oroszország, illetve a Habsburg-monarchia védhatalmi szerepe tette lehetővé az ottani nemzeti törekvések sikerét. Finnország, a balti államok és Lengyelország függetlensége döntően a cári Oroszország belső és külső erőviszonyaitól függött. 1914-ig ezért tűnt szinte teljesen reménytelennek az Osztrák–Magyar Monarchia kilenc nem domináns pozícióban lévő nemzetének az önállósulása. Sokan sokféleképpen értelmezték azt a változást, amely során a versailles-i békerendszer keretei közt a soknemzetiségű dinasztikus birodalmak felbomlása, átalakulása nyomán a régió meghatározó új államszervezeti egységévé a nemzeti alapon szervezett, de kivétel nélkül továbbra is multietnikus nemzetállamok – köztársaságok és királyságok – váltak.

³⁸ Máig jól használható Arató 1960.

Nemzet- és államépítő nacionalizmusok az első világháború éveiben

Az első világháború lefolyása és következményei a 20. századi európai történelem alakulását nagyjából negatív irányban jelölték ki. Részben mert teljes egészében egyik nagyhatalom sem érte el a célját, ami együtt a békekonzferencián legitimitást nyert „büntető béke” koncepcióval, táptalajul szolgált a szélsőséges ideológiák hatalomra jutásának. Ráadásul annak ellnére, hogy mindkét szövetségi rendszer elvben az integrációs célokat szorgalmazta, mégis a két világháború közti kontinensen a szembenállás és dezintegráció, az államideológiák szintjére emelt nacionalizmusok küzdelme jellemezte a nemzetek közti kapcsolatokat. Mindez óhatatlanul az újabb világháborúhoz vezetett. Maguk a győztesek sem tekinthették magukat a háború nyerteseinek, hiszen a nemzetek közti ellenségeskedés, a végletesen kiélezett gyűlölet nem szűnt meg a háború végével. Mindeközben – a vesztesekkel azonos módon – rövid három évtized alatt, két világháborúban is megtapasztalták az európai civilizáció elpusztíthatóságát.³⁹

A kiegyezései béke, a tényleges megbékélés lehetőségének megghiúsulása miatt esély sem volt arra, hogy a központi hatalmak közép-európai szövetsége az érintett nemzetek támogatásával megvalósulhasson. A Mitteleuropa-vízió a térség demokratikus társulása helyett az egész kontinenst gazdaságilag, politikailag ellenőrizni képes német „Weltpolitik” eszközévé vált, amelyet a pángermánok és a német hadsereg radikális tábornokai a szövetséges államok mellett balti-ukrán, balkáni, illetve a belga-holland területekre is kiterjeszteni kívántak.⁴⁰

A központi hatalmak 1915-től támogatták az oroszországi bolsevizmus terjedését. A Lenin által feltételezett világforradalom eszméje szintén kudarcos elképzelésnek bizonyult: a szocialista forradalom, a rövid ideig tartó közép-európai próbálkozások után, a 20. század első felében az Orosz Birodalom határain belül

³⁹ „Most már látjuk, hogy a történelem szakadéka eléggé mély ahhoz, hogy mindenki elférjen benne. Érezni, hogy a civilizáció ugyanolyan sérülékeny, mint az élet.” Valéry 1924, idézi Guelton 2014: 187. Audion-Rouzeau-Becker 2006: 16–17.

⁴⁰ A központi hatalmak gazdasági együttműködésétől a vámunióig, sőt akár a szorosabb politikai szövetségig terjedő Mitteleuropa-terveknek csak a központi hatalmak győzelme esetén lett volna realitása. A Friedrich Naumann által kidolgozott elképzelésről, illetve a pángermán szövetség által szorgalmazott tervekről ld. Rauchensteiner 2013: 496–504; Mommsen 2014: 94–108.

maradt.⁴¹ S végül az európai államrendet radikálisan átalakító wilsoni demokratikus és nemzeti önrendelkezés elve is fölöttébb ambivalens módon valósult meg, magában hordozva a második világháborúhoz vezető revansizmus és revízió, illetve az ezekre épülő szélsőjobboldali mozgalmak térhódítását.⁴²

Mindezek következtében a Nagy Háború európai hatása elsősorban az erőviszonyok képlékennyé válását, a tartós világrend helyett az átmenetiség jelét magán viselő dezintegráltságot, illetve a „nemzeti kultúrák egymással szembeni oszloposodását”, eredményezte, ami az 1950-es évekig minden racionális integrációs elképzelésnek gátat vetett. A kelet-, kelet-közép- és délkelet-európai régióban pedig mindezt tovább súlyosbították az új nemzetállamoknak a békekonferencia által a győztes hatalmak döntőbíráskodásával kijelölt határai és az azokhoz kapcsolódó belső és külső nemzeti, etnikai, kisebbségi konfliktusai.⁴³ Wolfgang J. Mommsen ezen állításával szemben a Németországban oktató lengyel Wolodzimier Borodziej úgy látta, hogy amíg a nyugat-európai, illetve a vesztes államok megközelítésében reálisnak tekinthető „őskatasztrófa”, illetve az 1914-től 1945-ig tartó „második harmincéves háború” metaforája. Ez a kép azonban Kelet-Európa nagyobb részében nem feltétlenül érvényes. Szerinte ugyanis Szarajevó után száz évvel Budapest kivételével a térség többi országában mindenütt úgy gondolták, hogy az első világháború nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a régió nemzetei létrehozassák önálló nemzetállamaikat.⁴⁴

A centenáriumi történeti elemzések – az elmúlt évszázad történelmének prizmáján keresztül vizsgálva a száz évvel ezelőtti háborús eseményeket – számos fontos szemléleti, tematikai, módszertani újítást, újdonságot hoztak.⁴⁵ Többen is megpróbálták kritikai szempontok szerint tisztázni azokat az értelmezési fogalmakat, amelyek részben az emlékirat-irodalom nyomán folyamatosan jelenlévő, heroizált vagy éppen diabolizált háborúképpel függnek össze. A Georg F. Kennan nyomán az elmúlt harminc év egyik értelmezési kulcsfogalmává emelt 20. századi őskatasztrófa („great seminal catastrophe”) kifejezés használata is differenciálódott. A kennani fogalmat az első világháború vonatkozásában három szemantikai komponens nyomatékosítja. A világháború a 19. századi polgári fejlődés, illetve a 20. századi posztmodern világ között mély cezúrát jelölt

⁴¹ Az oroszországi bolsevik forradalom világháborús kontextusához vö. pl. Berkman 1991. <http://mek.oszk.hu/02000/02003/html/index.htm>. Németh 2014: 38–68; Jahn 1999: 330–347; Smith 2000: 316–329; Suny 2001: 53–57.

⁴² Berger–Miller 2015; <http://www.ceupress.com/Empires%20Intro.pdf>.

⁴³ Mommsen 2014, 10–11.

⁴⁴ Borodziej 2014. Borodziej volt az egyik társszerkesztője annak a nagyszabású, háromkötetes vállalkozásnak, amely a német, lengyel és magyar Európa-terveket elemezte, mutatta be és hasonlította össze. Duchhardt, Heinz; Morawiec 2005.

⁴⁵ A világháború nemzetközi szakirodalmának historiográfiai értékeléséhez ld. például Kramer 2014: 1, 5–27, 2. 155–174. Kramer tanulmányának magyar ismertetését ld. Gyarmati 2015: 81–94. <http://www.c3.hu/~klio/klio152/klio081.pdf>.

ki, ami az idealizált nyugati polgári értékrendre nézve több szempontból is katasztrofális következményekkel járt. Másodsorban az 1914–1918 között végzetesen kiéleződött gazdasági, szociális, nemzeti, ideológiai konfliktusok, egyfajta sárkányfogként, a második világháborúval folytatódó katasztrófasorozatnak is okozói. S végül a korábbi fogalmi, történeti, gazdasági, kulturális bizonyosságok elvesztésével, az anyagcsaták tömeges pusztításának korábban soha nem tapasztalt méreteivel a Nagy Háború szintén cezúrát jelentett.⁴⁶

Az elmúlt évtized nemzetközi szakirodalmában emellett több más új módszertani megközelítés is megjelent. Közöttük a legfontosabbaknak a totális háború kommunikatív és kulturális emlékezetének sokoldalú elemzését vagy a világméretű háború értelmezésében a nemzeti szempontok helyett a transznacionális értelmezések előtérbe kerülését mondhatjuk. Ez utóbbi tette például magától értetődővé, hogy a központi hatalmak kizárólagos felelőssége helyett a háborúban résztvevő országok osztott felelősségének mélyreható, régi és új vitákat kiváltó vizsgálatával meg lehessen szabadulni egy kezdettől fogva politikailag motivált és a vesztes országokat egyoldalúan elmarasztaló kliséől.⁴⁷

A frontvonalak és a hátszág összefüggéseinek minden korábbinál mélyebb elemzése, a nők társadalmi szerepének, a militarizált gazdasági termelés ellentmondásainak az előtérbe kerülése tűnik a leggyakoribb innovációnak.⁴⁸ E kiemelten sokat vizsgált témakörök mellett az egyéni és kollektív identitásnak, lojalitásformáknak, valamint a nacionalizmusoknak a háborús átalakulása is minden korábbinál nagyobb figyelmet kapott. Ebben a tanulmányban ez utóbbi jelenségkör kelet- és közép-európai historiográfiai kontextusát vizsgálom. A jelzett hangsúlymódosulások, köztük a birodalom-, illetve nemzetépítő nacionalizmusok háborús funkcióinak kiemelése már jórészt az előző húsz évben is megfigyelhető volt.⁴⁹

A nemzetiségi kérdés internacionalizálódása

Amióta az európai történetírásban a nemzeti fogalomkör meghatározóvá vált, nemzet(iség) és állam(iság) folyamatosan változó, de mindig szorosan egybe-

⁴⁶ Kennan 1979: 3; Winkler 2011: 127; Jahraus–Kirchmaier: s.d. http://www.literaturkritik.de/public/rezension.php?rez_id=18875. *MacMillan* 2013.

⁴⁷ Ennek egyik legerőteljesebb példája a centenáriumi irodalom nagy visszhangot kiváltó munkája Clark 2012 (magyarul 2015.)

⁴⁸ A nőknek, a háborús viszonyok között gyorsan változó helyzetéről, családi, társadalmi, munkaerőpiaci, politikai stb. szerepének világháború alatti radikális átértékelődéséről ld. pl. Hämmerle–Überreger–Bader–Zaar 2014; Hämmerle 2014.

⁴⁹ A modern nacionalizmusok, nemzeti, nemzetiségi mozgalmak és ideológiák háborús szerepéről ld. például Kruse 1997: 167–176; Müller 2002; Cornwall 2004; Cornwall 2000; Walkenhorst 2007.

kapcsolódó viszonyrendszere alapvetően meghatározza a történetírás értelmezési fogalmait és kereteit. A 20. század közepéig ez volt a helyzet még az olyan eredendően nemzetek fölötti, transznacionális jelenségek, folyamatok esetében is, mint az európai felvilágosodás, a 18–19. századi európai demográfiai, gazdasági fejlődés vagy éppen az első világháború. Azt követően, hogy a polgári forradalmaknak köszönhetően a törvényes jogegyenlőség és a szabadság eszméje összefonódott a – népnyelvek, történeti, néprajzi, kulturális kollektív identitások mentén körvonalazódó – modern nacionalizmusokkal, a nem domináns nemzetek, azaz önálló államisággal nem rendelkező mozgalmak egyre erőteljesebben törekedtek saját államjogi helyzetük megerősítésére.

A történetileg kialakult, területileg egybetartozó népcsoportok kollektív önazonosságában ezek a forradalmian megújult és területileg rögzült nemzeti önképek, programok váltak meghatározóvá. A francia, olasz, német, illetve a balkáni nemzetállamok létrejöttük után még hosszú ideig Kelet-Európa multietnikus birodalmaival, Nyugat-Európában pedig a négy-négy nemzeti közösséget magában foglaló Spanyolországgal és Egyesült Királysággal együtt alkották a 20. század eleji európai államrendet. Az is fontos része volt a nemzet- és államépítő nacionalizmusok világháború előtti feltételrendszerének, hogy a multietnikus birodalmak, Franciaország kivételével, dinasztikus monarchiák voltak, ahol az állampolgári lojalitás legfontosabb elemei közé tartozott az uralkodó és a dinasztia iránti hűség.

Az 1914 előtti és az 1918 utáni Kelet-Közép-Európa birodalmi szerkezetének 1918 utáni nemzetállami átalakulását az érintett nemzeti historiográfiák máig egymástól eltérően értelmezik. A nemzeti egyesülés motívuma és története dominál máig a román, lengyel és részben a cseh és szlovák történetírásban. A szerb, horvát, szlovén megközelítés Jugoszlávia felbomlása óta differenciálódott, de a délszláv állam létrejöttében az integrációs mozzanat továbbra is kulcskérdés maradt. A magyar megközelítésben a dezintegráció narratívája dominál, míg az osztrák értelmezési keretek közt egyszerre van jelen a birodalom felbomlásának, megkésett átalakítási kísérleteinek, az osztrák–német egyesülési kísérletnek és az osztrák függetlenségnek a narratívája. A Habsburg Monarchia nemzeti-nemzetiségi elitjeit a 19. század elejétől, de különösen 1848-tól folyamatosan foglalkoztatta az aktuális, illetve az ideális állam kérdése. A nemzetépítő nacionalizmusok számára nemzeti szempontból az ideális végső célt magától értetődően az önálló, független nemzetállam jelentette. A birodalmak gazdasági, bel- és külpolitikai előnyeiről 1914 előtt valójában egyetlen nemzeti mozgalom sem akart végleg és teljesen lemondani. A nacionalizmusok államépítő funkciói ennél fogva alapvetően a multietnikus birodalmakon belüli államjogi helyzet javítását, a nemzeti társadalom és régió autonóm hatásköreinek megszerzését, bővítését s időről időre a birodalmak valamilyen belső föderatív átalakítását szorgalmazták.

Miként határozza meg a nemzetközi szakirodalom a háborús nacionalizmus fogalmát? A 20. század eleji európai közvélemény nagyobbik része által elképzelhetetlennek, mások által megkerülhetetlennek és egy folyamatosan gyarapodó tábor által egyenesen kívánatosnak tartott világháborús konfliktus kialakulásában Wolfgang J. Mommsen szerint az európai kultúra „radikális nacionalista átértelmezése” jelentette a kulcsmozzanatot. Az európai bel- és külpolitikai folyamatok, döntések minden területére kiterjedő nacionalista mozgósítást szerinte két dolog tette szükségessé. Egyrészt az európai nemzeti társadalmak és a kialakulásuk különböző szakaszaiban lévő nemzetállamok politikai vezetői részére a rendkívüli háborús helyzetben egyedül a radikális nacionalista mozgósítás kínálta esélyt hatalmuk és háborús céljaik társadalmi bázisának kiépítésére.

Az általános választójog hiányában vagy kezdeti szakaszában aligha találtak volna más hatékonyabb legitimációs eszközt. A multietnikus birodalmak esetében azonban ez az instrumentárium kezdettől fogva kétélű fegyvernek bizonyult. Minthogy a domináns és nem domináns nemzeti mozgalmak egyaránt az állam saját nemzeti szempontok szerint való átalakítására törekedtek, a háborús nacionalizmusok kezdettől fogva komoly belpolitikai kockázatokat hordtak magukban. Mommsen szerint a nagy nemzeti és birodalmi nacionalizmusok nemzeti, háborús programjaiban, céljaiban kezdettől fogva megjelentek a történelmet szociáldarwinista alapon a nemzetek vetélkedéseként, egymással vívott küzdelmeként értelmezett imperialisztikus szempontok is.⁵⁰

Ezek természetesen nemcsak az államközi kapcsolatokban váltak az antagonisztikus szembenállások ideológiai magyarázatává, hanem a soknemzetiségű birodalmakon, tartományokon belül a nemzetiségi viszonyokra, a többségi és a nem domináns nemzeti társadalmak együttélésében is új szakasz kezdetét jelentették. Kivált, hogy minden nemzetiségnek előbb-utóbb egyaránt akadt nagyhatalmi ellensége és protektora. A Monarchia, s azon belül Magyarország nemzetiségei, a szerbek, románok, rutének, szlovákok, illetve egyre gyakrabban a csehek és a lengyelek tömegei időnként részarányuknál nagyobb katonai áldozatokat hoztak a Monarchia, a dinasztia, a császár és a király lojális alattvalóiként. Ugyanakkor a nemzetiségi elitiek a háború kirobbanásakor azonnal felismerték, hogy helyzetük, bel- és külpolitikai súlyuk az európai konfliktus következtében radikálisan megváltozott.

A nemzetépitő nacionalizmus demokratikus, integráló tartalmait a háborús hisztéria kontinentális léptékű elterjedésével igen gyorsan lecserélték és radikális, xenofób, rasszista elemekkel telítődtek. Nemcsak Pétervár (Peterburg) német nevét változtatták meg Petrográdra, V. György angol király is lemondott szász-coburg-gothai hercegi címéről és a dinasztia nevét Windsorra változtatta. Párizsban, Moszkvában eltüntették a német utcaneveket, miként a központi

⁵⁰ Mommsen 2014: 20–21.

hatalmak országaiban is igyekeztek eltüntetni minden francia, brit vagy orosz emléket, kulturális nyomot. A franciák, angolok és németek (vagy ahogy a brit propaganda a németeket Belgium lerohanása, az ottani kegyetlenkedések után nevezte: a „hunok”), az osztrákok, magyarok és oroszok, szerbek, valamint általában a szlávok és germánok globális konfliktusaként felfogott világháború ideológiai érvrendszere hamarosan kiegészült a demokrácia és a teokrácia, a civilizáció és a barbárság küzdelmének történeteivel.⁵¹ Hasonlóképpen látja a nemzeti-nemzetiségi kontextus felerősödését és radikalizálódását a kérdéskörrel több éven át nemzetközi kutatási program keretében foglalkozó Jörn Leonhard. Szerinte a háborús nacionalizmus egyik elsődleges funkciója a különböző társadalmi rétegek, etnikai, vallási csoportok esetében paradox módon egy sajátos lojalitás-mimikri kialakítása volt. Ez egyrészt védetté tette őket, másrészt saját csoportérdekeik szempontjából megteremtette a társadalmi, politikai bázisát saját státusuk elismerésének, későbbi javításának, az államon belüli mélyebb integrációnak vagy ha arra lehetőség adódott, saját autonóm pozícióik kialakításának, elmélyítésének. Mindez – a kivétel nélkül minden résztvevő állam részéről honvédő háborúként felfogott és kezelt hadviselésnek alárendelten – országoként változó elemekből álló, de funkcióját tekintve többé kevésbé azonos háborús nacionalizmus kialakulásához vezetett. A birodalmi elitnek nemzet- és honvédő, nacionalizmusa kezdettől fogva a háborús mozgósítást, az ellenségekkel szembeni küzdelmet szolgálta, s ennek jegyében a nemzet belpolitikai egységét, a pártviszályok, parlamenti ütközések felszámolását, a nemzeti egység („Burgfriede”, „union sacré” „party truce”) jegyében a központi kormányzat korlátlan hatalmát eredményezte.⁵²

William Mulligan az Oszmán Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia, s azon belül „a szláv, román, germán világ ütközőzónájában elszigetelt magyarság” szempontjából a háborús nacionalizmusnak igen korán megjelenő, államformáló szerepében, azaz az államoknak új legitimitást és új konzisztenciát biztosító hatásában látja a nemzeti tényező jelentőségét. Ebben a folyamatban Mulligan az antant és a központi hatalmak nemzetiségi propaganda- és „forradalmasító” aknamunkájában az Oszmán Birodalom esetét tekinti meghatározónak.⁵³ A központi hatalmak oldalán háborúba lépett birodalom katonai és politikai vezetése a Balkán-háborúk negatív tapasztalatai alapján egyre inkább a nemzeti-vallási értékek mentén megújuló Törökországot tekintette céljának. Mulligan szerint a muzulmán vallástól remélt török–arab egység fennmaradását a britek, illetve az anatóliai örményeket felfegyverző oroszok és a nagy Görögország létrehozásáért az antanthoz csatlakozó, Venezilosz vezette görög erők egyformán veszélyeztették.

⁵¹ Volker 2014: 376–383.

⁵² Leonhard 2014: 260–262.

⁵³ Mulligan 2014: 88–99.

Az ifjú török vezetés a tengerszorosok sikeres megvédésével, az örményellenes genocídium beindításával válaszolt az antant támadásaira.⁵⁴ Az Enver pasa, Dzsemal pasa és Talaat pasa irányítása alatt a török katonai és politikai elit a keresztényellenes muzulmán egység megerősítését tekintette az Oszmán Birodalom túlélése kulcsának. Mulligan szerint az anatóliai örménység elleni genocídium jelezte a török nemzetállami logika etnikai tisztogatástól sem visszariadó radikalizmusát. Azét a nemzetállamét, amelynek hasznáról, mint az új európai államrend alapjáról, a világháború „valódi értelméről” Tomáš G. Masaryk, a csehszlovák emigráció megszervezője 1915-ben a londoni King’s College újonnan alapított Szlavisztikai Központjában tartott előadást. Az európai kis nemzetek jogait, egyenjogúságát a háború legfőbb céljaként megjelölő Masaryknak ez a programadó előadása fontos érveket adott az antant háborús célpolitikáját és propagandáját alakító műhelyeknek, egyszersmind megteremtette az alapját a kelet-közép-európai kis nemzeti emigrációk együttműködésének.⁵⁵

Kezdetől fogva megjelentek és fokozatosan erősödtek ugyanis a háborús nacionalizmus propagandisztikus és ideologikus funkciói. Különösen azt követően, hogy bekövetkezett az európai értelmiségi, a tudósok, írók, művészek pálfordulása, az „írastudók árulása”.⁵⁶ A honvédő háború logikáját elfogadó és emiatt a korábbi elvi háborúellenességet feladó szociáldemokraták és persze az egyházak is háborúpárti alapokra helyezkedtek. Az európai internacionalizmus, pacifizmus korábban erősnek tűnt pozíciói 1914 nyarán–őszén hónapokon belül megrendültek és a háború végéig már nem tudtak érdemben újraprendeződni. „1914 augusztusának eszméje”, a háborús megtisztulás és megújulás reménye átmenetileg megteremtette a nemzeti egységet, a háborús nacionalizmus mindenki által pozitívnak hitt megjelenési formáját. A politikai pártok közt megkötött hazafias paktumok, belpolitikai megállapodások legalábbis átmenetileg csökkentették a társadalmi, nemzeti csoportok közti feszültségeket.

⁵⁴ Albrecht 2014: 2, 91–108. A török álláspontról ld. Palabiyik 2015.

⁵⁵ Uo. 101–103.

⁵⁶ Julien Benda 1927-ben kiadott könyve kapcsán Babits Mihály így próbálta felmenteni a világháború éveinek magyar íróit: „Ha van nemzet Európában, melynek legjava írástudói nem követték el ezt az árulást: a magyar az. Pacifisták voltunk, és ma – hadd legyünk csak nacionalisták! Magam is az vagyok. De ennek a nacionalizmusnak ugyanaz a lényege, ami a pacifizmusunké volt: az erőszak elvének tagadása. Mi kétszeres joggal tiltakozhatunk az Erőszak ellen, kik egy pillanatra sem ismertük el ezt az elvet, melyet ma már a Szellem emberei is hajlandók elismerni bús világrészünkön, akik azelőtt oly egyértelműleg tagadták.” Babits 2003. <http://mek.oszk.hu/05000/05048/html/gmbabitsarulas0002.html>. „A harcoló tudomány faji kisiklásáról” értekezve Audoin-Rouzeau és Becker a háborúval való értelmiségi azonosulást elemezve „az önfeláldozás és áldozatkészség ideálképét”, a kulturális patriotizmus propaganda célokra való felhasználását, a francia, brit civilizáció és a német „Kultur” fogalmának szembeállítását emelik ki. Audoi-Rouzeau–Becker 2006:114–115.

A nemzeti egységretorikát támasztotta alá a nemzetiségek körében is összességében sikeresen lezajlott mozgósítás. Még a kezdettől fogva illojalitással és árulásra való hajlandósággal gyanúsított cseh ezredek is rendben bevonultak. A mozgósítással szembeni ellenállás jelei majd csak az 1914. októberi–novembéri, megdöbbentően magas veszteségek után jelennek meg, s nemcsak a központi hatalmak országaiban, hanem Oroszországban is.

Jórészt ezzel függött össze a háborús nacionalizmus alapvető negatív funkciója: a háborús frontok, az állóháború kialakulásával, a hatalmas veszteségekről, a megszállt és védekező hadseregek által kölcsönösen elkövetett kegyetlenkedésekről érkező hírekkel egy időben megjelent a gyűlöletkeltés, a minden idegent, más nyelvűt, más vallásút gyanúsítgatás, kémnek, veszélyforrásnak és ellenségnek tekintő magatartás. Az egész világsajtót bejárta szerbiai, belgiumi kegyetlenkedések mellett a franciaországi, galíciai, olaszországi frontokon is minden oldalon történtek embertelen megtorlások, ártatlan civil áldozatok követelő katonai fellépések. Ezek hatása a közvetlenül kiváltott ellenérzésen, gyűlöleten túl hosszú évtizedekre beivódott a kollektív emlékezet nacionalista mélyrétegeibe.

A világháború kirobbanását követő mobilizáció során igen gyors és erőteljes változások kezdődtek a nem domináns nemzetiségek politikai elitjében, majd fokozatosan a katonák és a civilek közt is. Az 1914. júniusi–júliusi szolidaritás és lojalitás, majd az augusztusi háborús lelkesedés a csehek, horvátok, szerbek, olaszok, szlovének, illetve a lengyelek és románok esetében is mulékony és törékeny jelenség volt.⁵⁷ A dinasztikus alapozású birodalmi nacionalizmus a frontokon harcoló katonák közt és a hátszárban igen gyorsan megkopott. A bevonuláskor elhangzott lelkes hazafias beszédek helyett a parancsszavak, a halál soha korábban nem tapasztalt közelsége és tömegessége vált meghatározó tapasztalattá. A túlélési stratégiák és lehetőségek megválasztása, az otthoniakkal való kapcsolattartás jelentette az élet, a hazáért elszennvedett sebesülések, a hősinek mondott halál pedig az áldozatok értelmét.

A világháború kirobbanása, a frontélmények, a milliós nagyságrendű hadifogság tapasztalatai, a hátszárban megpróbáltatások, az ellenséges nemzeteket kíméletlenül és folyamatosan támadó propagandaeszközei és az ezek nyomán egyre erőteljesebb nemzetiségi gyűlölködés, antiszemitizmus, szlávellenesség sokszorosan próbára tették a multiethnikus birodalmakban együtt élő nemzetek, nemzetiségek nemzeti identitását és lojalitását.⁵⁸ Jól jelzi a korabeli magyar köz-

⁵⁷ Az 1917 őszéig tartó tömeges lojalitásmegnyilvánulások és a cseh elitek, katonák, városi elemek kezdettől fogva jelentős ellenállásáról ld. pl. Šedivý 2014: 164–170; Kubů–Šouša 2015: 241–245.

⁵⁸ Az újabb magyar monográfiák, tanulmánykötetek közül a háborús nacionalizmus kérdéskörével Bihari Péter, illetve Hajdu Tibor és Pollmann Ferenc munkája foglalkozik legtöbbit. Bihari 2014: 49–53; Hajdu–Pollmann 2014: 63–78. A Monarchia különböző nemzetiségű katonáinak az előítéletessége, ellenséges magatartása a háborús emlékezetkultúrában is megmaradt. Romsics G. 2010: 193–194.

vélemény aggodalmait a magyarországi nemzetiségek háborús nacionalizmusaival szemben Berzeviczy Albertnek, a Magyar Tudományos Akadémia elnökének, Tisza István politikai bajtársának a naplója, amely több helyen is hangot ad félelmének, hogy az ország integritását veszélyeztető nemzetiségi mozgalmak a sorozatos katonai kudarcok nyomán kezelhetetlenné válnak.⁵⁹

A 19–20. század fordulójától kezdődően egyre erőteljesebben autonomista, illetve szeparatistikus függetlenségi potenciált is magukban hordozó kis nemzeti mozgalmak a világháborús konfliktusban a többségi nemzetektől eltérően nem a birodalmak megerősödését, sokkal inkább azok radikális átalakítását, föderalizálását vagy éppen – a nem domináns nemzetek vezetői körében egyre gyakrabban remélt – felbomlását várták. Ezek alapját a nacionalizmusoknak – mint az etnokulturálisan, nyelvileg körülhatárolt terület népességének együvé tartozását és társadalmi egymásrautaltságát szolgáló ideológiának – a nemzeti öntudatra ébred csoportokat integráló szimbólumai, szimbolikus térkijelölő, történelempolitikai akciói jelentették. A nemzeti területek önállóságára és egységesítésére irányuló törekvés, a nemzeti tér kijelölését és körülhatárolását sokáig elsődleges feladatként kezelő nemzeti tudományosság, illetve a politika mindent átható nacionalizálódása a modern európai nemzetek kialakulásának jellegadó sajátosságává vált.⁶⁰

A kelet-európai nem domináns nemzeti társadalmak függetlenségi, szeparatista nacionalizmusai számára a délkelet-európai folyamatok jelezték az áttörés lehetőségét. A Balkán-félsziget 19. század elején elkezdődött nemzetállami átalakulása – az oszmán-török birodalom fokozatos visszaszorulásával, katonai, politikai vereségeivel párhuzamos folyamatként – a 20. század elejére végső szakaszába érkezett.⁶¹ A 19. századi kelet-, kelet-közép-európai nem domináns,

⁵⁹ Berzeviczy a miniszterelnökkel folytatott 1915. június 19-i beszélgetése után egyebek közt ezt írta naplójába. „amikor a mi szövetséges seregeinknek az offenzívája mindhárom harcvonalon megghiúsulván, illetve megállván, nyilvánvalóvá lett, hogy olyan elhatározó győzelemre, aminőre szükségünk lett volna, hogy nemzetiségeinket teljesen megfékezzük, s a Balkánon fölényes pozíciót foglaljunk el, többé kilátásunk nem lehet.” „Az ország elpusztul ebbe a háborúba.” Berzeviczy 2014: 88.

⁶⁰ Penrose 2002: 3, 277–297; Hroch 1985: 12–14. A nemzet területének meghatározása, politikai programokba emelése, általában a nemzeti territorialitás a háborús nacionalizmusok szempontjából is kulcsfontosságú feladat volt. A nemzeti határok birodalmakon, illetve a birodalmakat alkotó tartományokon, királyságokon belüli kijelöltsége egyszerre kínált propagandaeszközt és politikai fegyvert az átmeneti passzivitás után ismét szervezkedő nemzetiségeknek. Erről cseh–német relációban ld. Haslinger 2010: 209–222.

⁶¹ Conversi a nacionalizmuselméleteket osztályozva azt hangsúlyozza, hogy a modern nemzet- és államépítő nacionalizmus a térbeli határok meghatározásáért folytatott küzdelem: „A határok pontosabbá váltak, s egyre nehezebb megváltoztatnia valakinek nemzeti hovatartozását, miközben a nemzeti kereteken belül nagyobb lett az osztályok vagy csoportok közti társadalmi mobilitás. A nacionalizmus egyidejűleg törekszik a külső határok megerősítésére és a belső határok eltörlésére.” Conversi 1998, <http://www.epa.hu/00000/00036/00033/pdf/02.pdf>.

azaz külön államisággal nem – vagy például a magyarok, lengyelek, horvátok vagy 1809 után az Oroszországhoz került finnek esetében csak a birodalmi ke-
reték közt – rendelkező nemzeti mozgalmak többsége szintén kialakította már
azt az elképzelést, amely a „saját” nemzeti terület minél pontosabb kijelölését és
minél teljesebb államjogi önállósítását célozta.⁶² Az 1809 után Oroszországon
belül autonómiát élvező Finnország területének nemzeti körülhatárolásában és
annak tudatosításában egyszerre játszott szerepet a természeti képekből, törté-
neti, néprajzi és földrajzi leírásokból összerakott „tájkép”, amely a finn nem-
zeti mozgalom és a finn irodalom hatására a 19. század folyamán vált politikai
értelemben is a finnek hazájává, amely a nemzeti függetlenség gondolatát is
kiérlelte.⁶³

A kelet- és kelet-közép-európai multietnikus birodalmak és az újonnan lét-
rejött nemzetállamok egymás közti konfliktusainak egy része a nagyhatalmi ér-
dekellentétekre, másik részük a nacionalizmusok egyszerre szeparatista, illetve
integráló jellegére volt visszavezethető. A birodalmak nem domináns nemze-
tiségi mozgalmainak szomszéd nemzetekhez, államokhoz való erős kötődése,
a délszláv, csehszláv, lengyel, nagyromán, ukrán egységtörekvések irredenta
irányultsága jelentős mértékben járult hozzá az európai erőviszonyok képlé-
kennyé válásához.⁶⁴ Így például az osztrák–magyar diplomácia, s azon belül
a magyarországi állami és a magyar nemzeti részérdekeket is képviselő külügy-
miniszterek, diplomaták igyekeztek jószomszédi viszonyt kialakítani az újon-
nan létrejött szerb, román, albán, bolgár nemzeti királyságokkal.⁶⁵ A Monarchia
határain belül pedig Bécs és Budapest a délszláv tartományokban igyekezett
súlyt helyezni arra, hogy a nemzeti nyelv használatát, a szerb és muzulmán
egyház autonómiáját, a szerb, horvát, szlovén kultúra fejlődését úgy támogassa,
hogy azok összhangban maradjanak a birodalom, illetve dualizmuskori magyar
nemzetállam érdekeivel.⁶⁶ A kis nemzetek nacionalizmusai 1914 előtt nemcsak
a délkelet-európai válságövezetben érvényesültek. Skandináviától a Baltikumon
át az egész kelet-közép-európai térségben megjelentek a hasonló államjogi tö-
rekvések.⁶⁷

⁶² Nikula 1963: 61–64.

⁶³ Häyrinän 2008: 483–498.

⁶⁴ Az Osztrák–Magyar Monarchián belüli nemzetiségi törekvéseket szeparatista nacionalizmusok gyűjtőnév alatt tárgyalja Breuilly 2001: 125–150.

⁶⁵ Ausztria–Magyarország külpolitikájának nemzeti érdektagoltságról ld. Rumpler 1989: 86–94; Diószegi 2001: 22–49, 182–202; Diószegi 1987: 134–141; Somogyi 2001: 139–166; Hannig 2011: 34–56. A kapcsolatok gazdasági okairól, kereskedelmi háttéréről ld. legújabban Demeter 2014: 33–44.

⁶⁶ Tisza István nemzetiségi politikájáról, a dualizmus kori magyar nemzetiségi politikáról ld. Katus 1980: 410–488.

⁶⁷ Boeckh 1996: 93–116.

A nemzetiségi viszonyok kiéleződése

A Német Birodalom, az Orosz és Oszmán Birodalom, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia multietnikus szerkezetéből adódóan a világháború kirobbanását követően a valamilyen értelemben ellenségnek vagy akárcsak gyanúsnek tekintett nemzetiségi, külföldi állampolgárok milliói kerültek nehéz helyzetbe. Jóllehet szisztematikus népirtásra csak az Oszmán Birodalmon belül került sor az örményekkel szemben, kezdettől fogva súlyos nemzetiségi konfliktusok alakultak ki a négy birodalmon belül.⁶⁸ A galíciai zsidóság mellett Ciszlajtániában főleg a csehek és az olaszok, Magyarországon az északkelet-magyarországi rutének, az erdélyi és kelet-magyarországi románok váltak a háború kirobbanását követően gyakori megfigyelések, gyanúsítgatások célpontjává. A nemzetiségi elitiek egy részét internálták. A délvidéki, horvátországi, boszniai szerbek ellen folyamatosak voltak a katonai közigazgatás eljárásai és az ott élő más nemzetiségűek inzultálása. Az erdélyi magyarság az 1916. évi román betörés során, az erdélyi románság viszont a központi hatalmak sikeres erdélyi és romániai hadjárata után szembe-sült egzisztenciális fenyegetettségekkel.

A magyarországi háborús nacionalizmusok összetett jelenségkörének részletes, körültekintő elemzése ma még inkább csak jelzésszerűen van jelen a magyar és a nemzetközi történetírásban, s általában Tisza nemzetiségi politikájának taglalására korlátozódik.⁶⁹ Pedig az ország belső nemzetiségi viszonyai szempontjából önmagában a szerbiai háború is több kockázatot jelentett, mint előnyt. A háborús konfliktus nemzetközi kiszélesedése pedig kezdettől fogva ellentétes volt mind a Monarchia, különösen pedig Magyarország érdekeivel, ezen belül a magyarországi nemzetiségi kérdések belpolitikai keretek közt történő megoldásával. A világháború kirobbanásának súlyos következményei voltak a magyarországi nemzetiségi politikában: a balkáni hadműveletek miatt a szerb-, a horvátkérdés, majd az északkelet-magyarországi orosz betörés nyomán a ruszin- és a szlovákkérdés, Románia ambivalens magatartása következtében pedig a románkérdés külpolitikai kontextusa igen nagy mértékben átértékelődött. A nagyromán, délszláv és cseh-szlovák egységtörekvések, hasonlóan az ausztriai olasz, lengyel unifikációs törekvésekhez, fokozatosan internacionalizálták az addig elsődlegesen belpolitikai problémát.⁷⁰

Az annexiós válság, a rutén skizmaper, a csernovai templomszentelés szlovák konfliktusa, de különösen a Balkán-háborúk egyértelművé tették, hogy a Ma-

⁶⁸ Mulligan szerint a birodalmi és kis nemzeti háborús nacionalizmusok kezdettől fogva magukban hordozták a nemzeti önrendelkezés ellentmondásait, területi- és határvitáit. Mulligan 2014: 106–113.

⁶⁹ Az összetett kérdéskör leegyszerűsítő megközelítésére példaként ld. McMeekin 2013: 45–46, 115–117.

⁷⁰ Diószegi 2001: 152–155; Janz 2013: 18–24; Gyáni 2014: 92–101.

gyar Királyság területén élő románok, szerbek, rutének, szlovákok milyen erős szálakkal kötődnek a Monarchia másik részében, illetve a Monarchia szomszéd-ságban levő néptársaikhoz. Ekkor alakult ki a cseh Karel Kramář vezetésével és a konzervatív szlovák, szerb, bolgár politikusok részvételével az a neosláv moz-galom, amely a kelet-közép-európai szláv nemzetek pragmatikus együttműkö-dését szorgalmazta.⁷¹

A magyarországi nemzetiségi mozgalmak vezetői azonban tisztában vol-tak azzal, hogy a szarajevói merényletet és az azzal összekapcsolódó nagyszerb törekvéseket elítélő közvéleménnyel nem tanácsos nyíltan szembefordulni. Ez a magyarázata annak, hogy 1914 nyaráról a nemzetiségi lojalitási megnyilatkozá-sok mellett Magyarországon ellenvéleményt csak a szerbek fogalmaztak meg.⁷²

A magyarországi nemzetiségi konfliktusok hátterében meghúzódó, egyik leg-nyilvánvalóbb okot Tisza István a következőképpen határozta meg 1914 elején: „a nemzetiségi kérdés, ez lélektani kérdés. Ennek a megoldása a lelkekben kell, hogy folyjon. Ennek a megoldása semmi egyéb, mint az, hogy a magyar állam-polgári érzés a lelkekben erősebb legyen a faji kérdésnél. És ez hogyan érhető el? Ez csak azoknak az intézkedéseknek az összességével érhető el, amelyek al-kalmasak arra, hogy a magyar állampolgársági érzést domináló erejűvé tegyük a lelkekben”⁷³ Felismerve ennek a minden kisebbségi kérdés mögött meghúzódó lojalitásdilemmának a súlyát, a magyar miniszterelnök erőteljes kísérleteket tett arra, hogy megegyezzen a magyarországi románság egyházi, politikai képviselő-ivel. Ennek az 1913-1915 közötti „román paktumnak” az általánosítható elemeit jól körülhatárolt jogi eljárás keretében a többi magyarországi nemzetiségre is ki kívánta volna terjeszteni.

Ami a szerb háborús nacionalizmus, s annak magyarországi vonatkozásait illeti, az Osztrák–Magyar Monarchia Szerbia ellen vezetett sikertelen 1914. évi háborúiban, majd az 1915. októberi hadjárat nyomán az osztrák–magyar had-sereg és civil hatóságok által létrehozott Szerbiai Kormányzóságban négy fontos változást rögzíthetünk. A dél-magyarországi szerb kisebbségi kérdés kezelésében a budapesti kormány mindvégig igyekezett mértéktartó maradni. A magyaror-szági szerb pártok, egyházi intézmények vezetői közül csak a nyíltan Szerbia-párti vezetőket vagy a háború ellen fellépő értelmiségieket internálták.⁷⁴

Az osztrák–magyar polgári közigazgatás nagy súly helyezett például arra, hogy a szarajevói merénylet nyomán le tudják fékezni a bosznia-hercegovinai,

⁷¹ Vyšný 1977: 135–137.

⁷² Diószegi 2001: 94–196.

⁷³ Barabási–Illés–Maruzsa 2011: 251.

⁷⁴ Tisza több alkalommal is tiltakozott az ellen, hogy az osztrák–magyar hadsereg tisztjei a hábo-rú kirobbanásakor a boszniai, dél-magyarországi és horvátországi szerbekkel szemben is úgy léptek fel, mint az ellenséges Szerbia állampolgáraival. Tisza 1924: 78–79. http://mtdportal.extra.hu/books/tisza_istvan_osszes_2.pdf.

horvátországi és a délvidéki szerbek elleni általános gyűlölethullám és tömeghisztéria kialakulását. Hasonlóképpen a délvidéki szerb egyház részéről is megpróbálták – a rendkívül nehéz helyzetben – megőrizni a folyamatos kommunikációs csatornákat és lehetőségeik szerint tompítani a helyi konfliktusokat.

A háborús nacionalizmus logikája azonban ezeket a dualizmuskori rutinjáráásokat már szinte teljes egészében hatástalanná tette. Az 1914. őszi szerbiai hadjárat nyomán kölcsönösen elkövetett és a támadó hadsereg részéről gyakran a civileket sem kímélő kegyetlenkedések, törvénytelenések rövid pár hét alatt – az 1848–49-es polgárháborúk kiélezett konfliktusai során tapasztalt – ellenállást és gyűlölethullámot váltottak ki. Különösen a Šabacnál, Valjevónál, Kolubaranál az osztrák–magyar hadsereg és a szerb oldalon gyakran egyenruha nélkül harcoló komitácsik által elkövetett tömeges megtorlások militarizálták a katonák és a hátország népességének nemzeti identitását.⁷⁵

A budapesti kormány a háború második hónapjában szembesült az osztrák–magyar katonai hatóságok felkészületlenségével az átmenetileg megszállt szerbiai területeken. Minden követ megmozgatott annak érdekében, hogy Szerbia katonai legyőzését követően a lehetőleg magyar irányítás alatt álló polgári közigazgatásra is azonnal megjelenjen. Tiszának ezt a törekvését Szerbia 1915. decemberi vereségét követően, Thallóczy Lajos kormányzói megbízásával – átmenetileg és csak viszonylagosan – siker koronázta. Máig vita tárgyát jelenti, vajon az osztrák–magyar hadsereg és közigazgatás által megszállt Szerbiai Kormányzóság területén sikerült-e mérsékelni az osztrák- és magyarelles szerb nacionalizmust. Vannak vélemények, miszerint a megszállás elleni szerb mozgalmak folyamatosan ébren tartották az ellenállást. Más vélemények szerint az okkupációs rendszer képes volt úrrá lenni a megszállt Szerbia civil népességének ellenállásán.⁷⁶ A magyar miniszterelnök ideig-óráig II. Vilmos német császárt, Bethmann-Holweg német kancellárt, valamint a német hadvezetést is meggyőzte arról, hogy Magyarország az erdélyi és a többi nemzetiségi kérdésben csak a győztes háború után léphet fel reformtervekkel. Szerinte minden engedmény a gyengeség jelének számított volna. Ennek megfelelően a pozícióőrző magyar háborús nacionalizmus Tisza István 1917. áprilisi bukásáig nem változott.⁷⁷

A Monarchia „kifelé gravitáló” nemzetiségei, nemzetei számára az 1914–1915. évi orosz betörések után az olaszok háborúba lépése jelentett erős jelzést. Az 1915. április 26-án az antanttal megkötött londoni titkos egyezményben

⁷⁵ Brendel–Debruyne 2014: 235–238.

⁷⁶ Gumz 2009:112–123.

⁷⁷ Jól példázza ezt Tisza Ferenc Józsefnek címzett 1915. december 3-i memorandumának érvelése, amely szerint a délszláv probléma súlya elsősorban a magyar államiság kohézióját veszélyezteti. Emiatt Tisza kezdetől fogva ellenzett bármifajta, délszlávokkal kapcsolatos annexióstervet, mert az szerinte közvetlenül hozzájárulna a délszláv egységtörekvések azonnali felerősödéséhez. Gumz 2009: 299.

Róma vállalta, hogy Dél-Tirol, Trieszt, Valona és Dalmácia jelentős részének odaigérése fejében egy hónapon belül hadat üzennek a Monarchiának. A bécsi külügyminisztériumból a külföldi délszláv és csehszlovák emigrációs mozgalmakról rendszeresen érkező jelentések alapján, 1915-1916 fordulóján a magyar miniszterelnökség kezdte világosan felismerni a magyarországi nemzetiségek és nemzetiségi régiók elszakadásának veszélyét a világháború után. A nagyhatalmi diplomácia fokozatosan növekvő érdeklődése a Monarchia belső viszonyai iránt nagyon rövid időn belül megváltoztatta a magyarországi nemzetiségi kérdés eredeti bel- és külpolitikai kontextusát. Az ellenzéki román, szlovák és szerb politikusok ezt kezdetben inkább ösztönösen, mint tudatosan, később egyre célratörőbben felismerték és politikájuk alapjává tették.⁷⁸ Osztrák részről legújabbban a Monarchia háborús hadvezetését erős kritikának vetették alá. A háborús felelősség Ausztria Magyarországra eső részének, a katonai erőszak eszkalálódásának, a hadifoglyokkal szemben és az elfoglalt területeken tanúsított bánásmódnak kendőzetlen képét adó kötetben külön tanulmány foglalkozik a hátországot és a frontvonalat egyaránt sújtó, gyakran ártatlanok életébe kerülő jogtalanságokkal, kegyetlenkedésekkel.⁷⁹ A szomszéd nemzetek esetében ugyanezt gyakran a nemzetállami függetlenség előjátékának, az államépítő nacionalizmus, azaz a nemzeti mozgalmak részeként tárgyalják. Ezzel a cseh, román, lengyel, szlovén historiográfiai hagyománnyal és örökséggel azonban éppen a centenárium kapcsán többen is szakítottak.

Birodalmi lojalitás és a háborús nacionalizmusok

A balkáni térség nemzetállami átalakulása, „balkanizálódása” a Monarchia többi nem domináns szláv nemzeti mozgalmát is megszólította. A transzljajtániai, azaz a magyarországi nemzetiségek mozgalmaiban a 19. század végi, közel negyedszázados parlamenti választási passzivitás után éppen a rokon nemzetekkel való pragmatikus együttműködés, a nagyromán, délszláv, csehszlovák egységmozgalom felerősödése jelentette a háború előtti fejlődés legfeltűnőbb változását. Mindezek az elmozdulások a Monarchia integritásának megkérdőjelezése nélkül, a vizsgált nacionalizmusok nemzetépítő funkciója mellett 1848–1849 után először vetették fel a nemzeti kérdés államjogi megoldásának szükségességét. A balkáni államépítő nacionalizmus háborús, forradalmi mintájának követését 1914 előtt még a Monarchián belül, saját nemzeti önállóságuk közjogi intézményesítésétől, a háború éveiben a nagyhatalmak támogatásától remélték. A térség domináns, nemzetállami pozíciókban lévő nacionalizmusai közül a magyar az

⁷⁸ Duncaciu 2008; Hadler 2000: 63–72; Kvaček 2013: 65–82.

⁷⁹ Leidinger 2014: 63–91.

erőteljes asszimilációval próbálta megerősíteni dualizmuskori nemzetállamát. A román és a szerb állam viszont a Monarchia területén élő románok, szerbek, illetve egyéb rokon vagy Magyarországból elkíváncozó nemzetiségekkel való egyesülésben látta saját államépítő nacionalizmusának legfőbb küldetését.

Miután a dualizmuskori ausztriai és magyarországi nemzetiségi modell erőteljesen eltért és különbözött egymástól, a Monarchia két részének nemzetiségi politikájában 1914 előtt jelentős különbségek alakultak ki. Magyarországon a közigazgatási, oktatási, egyesületi, egyházi területeken megkérdőjeleződött a nemzetiségi törvény érvényessége. A magyar nemzetállam létrehozása vált a kiegyezéskori Magyar Királyság félhivatalos állameszméjévé. Ez nemcsak a társadalmi modernizáció „kísérőzenéjeként” felgyorsult és a népszámlálások alkalmával diadalmasan regisztrált erőteljes, de mégis felemás magyarosodással, hanem a közigazgatási, oktatási, egyesületi, sajtó- és valláspolitikában is megfigyelhető magyarosító gyakorlattal is együtt járt. Ebben az asszimilációs közegben egyre több sérelem és konfliktus halmozódott fel. Jól mutatták ezt a sajtó- és a tanító-perek, a nemzetiségi parlamenti képviselők radikalizálódása. Ciszlajtániában az általános választójog bevezetését követően a tartományi és a lokális együttélés újragondolása került előtérbe, ami a morva paktum és a bukovinai kiegyezés mellett Csehországban és Galíciában is pozitív folyamatokat indított be. A felelős magyar értelmiség is érzekelte a magyar kormányzati nemzetiségi politika negatív külföldi visszhangját, a nemzetiségek ellenállásának brit, francia, angol fogadtatását. Az ország integritásának védelme jegyében magyar részről is honvédő háborúként felfogott szerbiai, oroszországi hadjáratok kapcsán többekben felmerültek az esetleges háborús vereség lehetséges negatív következményei. Jól mutatja ezt Ignotusnak a júliusi válság idején megjelent glosszája. „Mindenkinek, aki az osztrák–magyar birodalomban él, de mindenesetre minden magyarnak személyes életérdeke, hogy az osztrák–magyar monarchia megmaradjon és nyugodt zavartalanságban éljen. Ez ma már háború nélkül lehetetlen. Ezért nem lehet, ezért nem lehetett e magyar földön magyar vagy magyarságba tartozó ember józan ésszel más, mint magyar, más, mint magyar hazafi, sőt, ha úgy tetszik, magyar chauvin, magyar nacionalista, magyar imperialista, magyar militarista. Mai ember számára ez kétséges érzés, de nem rajtunk állott eddig, s most a háborún áll, hogy lehet-e ebben enyhülés és modernizálódás. Nekünk magyaroknak kell a magyar állam és kell a habsburgi birodalom – a mi egyetlen boldogulási formánk csak az lehet, ha mint a kompasz a hajó hídján, biztosítva ringatódzunk az állam, e birodalom ölén. (...) A becsületes, az igazságos, a méltányos és modern magyar nemzetiségi politikának előfeltétele a háború, mely karddal vágja el az irredenták szálait s ágyúval szoktatja le hosszú időre: a szomszédokat arról, hogy ideát kereskedjenek, a nemzetiségeket arról, hogy a határon túl remélkedjenek. Ha kifelé is, befelé is mindenki bizonyos benne, hogy Ausztria–Magyarország megmarad és testéből senki nem eszik, akkor minden lakosa

e határokon belül keresi majd boldogulását, s akkor nem lesz veszedelem ebben minden igazsággal, nemzetivel, vagy nemzetiségivel megsegíteni.”⁸⁰

A cseh, lengyel, olasz nacionalizmusok egyre határozottabban törekedtek a Monarchián belüli autonómiájuknak, az osztrák-németekével párhuzamos közigazgatási, gazdasági, kulturális alrendszereknek a kiépítésére. Az egymást érő trialista elképzelések és a morva paktum, a bukovinai kiegyezés mellett a cseh, lengyel választójogi rendszer is azt jelezte, hogy 1914 előtt érdemi változások történtek a Monarchia nyugati felében az etnopolitikai modell radikális átalakítása irányában. Ferenc Ferdinánd trónörökös és „műhelye”, az osztrák, cseh, lengyel szociáldemokraták ausztromarxista tervezetei mellett az általános választójog bevezetése után a dualizmus osztrák intézményrendszere feltartóztathatatlannul változásnak indult.

A multietnikus birodalmak nemzetiségi törekvései tehát a háború éveitől kezdve többféle változáson mentek át. A háborús nacionalizmus etnikai, nemzeti elemei a harcoló katonák és a hátországból dolgozó katonák háborús tapasztalatában elsőként a könnyű és gyors győzelembe vetett hit szertefoszlásával jelentek meg. A súlyos embervesztések, az elviselhetetlen háborús körülmények nyomán megkérdőjeleződött, majd átértelmeződött a minden hadviselő ország által honvédőnek mondott, valójában egyre inkább az ellenség megsemmisítését szolgáló, terület-hódító háború értelme. A kelet-közép-európai kis nemzetek háborús nacionalizmusában megjelent a véraldozatért cserébe elvárt és követelt nagyobb nemzeti, politikai szabadság, a katonáknak járó föld és a szavazati jog, a saját nemzeti területhez való jog. Minden európai hadseregben felfigyeltek a parancsnokok arra a jelenségre, hogy különösen a parasztkatonák körében nem igazán tudtak mit kezdeni az állam iránti lojalitással, az ország egészével való azonosulással. A Bretagne-i francia, az Ural-vidéki orosz, a dél-csehországi osztrák vagy éppen bácskai magyar katona számára az észak-franciaországi, galíciai vagy éppen az Isonzó menti csatákban nehéz volt elképzelni azt, hogy ők saját hazájukat, családjukat védik. A háború és a hátország megpróbáltatásai, a hősi halottak egyre nagyobb száma paradox módon nem a nemzeti egység elmélyítése irányába terelte a közösségformáló ideológiákat, hanem sokkal inkább a saját egyéni, társadalmi és csoportérdekek erősödtek fel a személyes tapasztalatokban és élményekben.

A birodalmi, állami, tartományi adminisztrációk által fokozott veszélyhelyzetként érzékelt és kezelt nemzetiségi sokszínűség elsősorban a katonai közigazgatást foglalkoztatta. A galíciai, csehországi, bukovinai, de a boszniai és a magyarországi kormányzat is folyamatosan szembesült a hadsereg Frigyes főherceg, az osztrák-magyar hadsereg főparancsnoka és Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök a háború első két évében például folyamatosan azt követelte, hogy Cseh- és Morvaországban vezessék be a rendkívüli állapotot, hogy elejét

⁸⁰ Ignotus 1914: 5.

vehessék a csehek áruló magatartásának.⁸¹ Csehországban a háború első másfél évében politikai okok miatt 4598 főt vizsgáltak ki, s közülük 3014 főt ítélték rövidebb-hosszabb börtönbüntetésre. Az esetek közel kilenc százalékát hazaárulás vádjával kezelték. Gyakori volt a súlyosabb büntetés, s néhány esetben halálos ítéletek is születtek, amelyek nagyobbik részét azonban nem hajtották végre.

A leggyakoribb esetnek az ellenség (Szerbia, Oroszország, Olaszország) di-csőítése számított, amiért rendszerint egy-két napos elzárás volt a büntetés. A Karel Kramářra és négy társára hazaárulás miatt kiszabott, de Ferenc József-nek az ítélet másnapján bekövetkezett halála miatt végre nem hajtott halálos ítélet a Monarchia frontoktól távoli részein inkább kivételnek számított, ugyanakkor Morvaországban 1916 telén négy-öt esetben végre is hajtották a magányos „felségárulókra” kiszabott halálos ítéletet.⁸²

A kelet- és kelet-közép-európai soknemzetiségű birodalmak nemzeti, nemzetiségi mozgalmainak háborús nacionalizmusa rendkívül változatos formákban reagált a Nagy Háború kihívásaira, veszélyeire és lehetőségeire. Az eltűzött lojalitás-megnyilvánulásoktól a politikai passzivitás és mimikri jelenségein át egészen a belső illegálitás és az ezzel párhuzamos emigráció függetlenségi törekvéseiig, illetve az aktív katonai fellépésig terjedt a nem domináns nemzetek repertoárja. Közös volt bennük a meggyőződés, hogy a birodalmak változatlan formában való fennmaradása, bárhogy végződjék is a világháború, a térség geopolitikai helyzetének átalakulása miatt megkérdőjeleződött. A háborús nacionalizmusok radikalizálódásának tehát fontos kritériuma volt az aktuális államalakulattal szembeni fellépés, illetve a saját nemzetállami program kialakítása.

Az első világháború éveiben megváltozott a kelet-közép-európai nacionalizmusok társadalmi bázisa, radikalizálódott a politikai programja. A frontokon harcoló katonák dinasztikus alapozású birodalmi lojalitásában kezdettől fogva jelen voltak, majd fokozatosan felerősödtek benne a nemzeti identitás, összetartozás elemei. A háborús tapasztalatok mobilizálták, újraírták a függetlenségi törekvéseket. Fontos szerepet játszottak ebben a háborús nacionalizmusok egyre radikálisabb területi programjai, amelyek a birodalmak nemzetállami felosztásának forgatókönyveit alapozták meg.

A soknemzetiségű Habsburg Monarchia területén működő, kulturálisan, politikailag és részben gazdaságilag is megszervezett, viszonylag jelentős társadalmi bázissal rendelkező nemzeti mozgalmak számára a hadviselő államok háborús céljai közt fokozatosan explicite is megjelenő nemzetiségi törekvések kezdettől fogva felerősítették a Monarchia radikális átalakításának, majd lehetőség szerinti felszámolásának perspektíváját. Miklós nagyherceg, orosz főparancsnok 1914. augusztusi nyilatkozata Oroszország keretei közt a lengyel területek egyesítésé-

⁸¹ Šedivý 2014: 112–115.

⁸² Šedivý 2014: 199–200.

re, a Monarchia szláv népeinek a felszabadítására tett ígéretet. 1915-től kezdve a francia és a brit külügyminisztérium is egyre elmélyültebben vizsgálta a régió „elnyomott nemzetiségeinek” kérdését. Az orosz ígéretet a Monarchia és a Balkán szláv nemzeteinek hagyományos orosz rokonszenvére építettek. Nemcsak a Habsburgoktól, németektől, magyaroktól, hanem a zsidóktól is meg kívánták szabadítani a szláv testvéreket, miközben Ferenc Józsefet gúnyolódva a zsidók atyjának nevezték.⁸³

Paradox módon a nemzeti egyenjogúság gondolata még a Naumann-féle Mitteleuropa-tervben is hangsúlyt kapott, miután a Belgiumtól Ukrajnáig, Lettországtól Egyiptomig terjedő, alapvetően gazdasági integráció támogatottságának biztosításához Naumann szintén szükségesnek tartotta, hogy az érintett nemzetek számára minél teljesebb nyelvi, kulturális jogokat biztosítsanak.⁸⁴ A háborús nacionalizmusok belső érvényesülési terepét az Osztrák–Magyar Monarchia esetében főleg a frontközeli területek, például az orosz betörés által veszélyeztetett Galícia, Északkelet-Magyarország, illetve Horvátország és Dél-Magyarország, valamint az 1916. augusztusi román betörés idején az erdélyi megyék jelentették. Az osztrák és a magyar kormányzat mindent elkövetett annak érdekében, hogy a határokon kívülre szorítsa a harci eseményeket és az azokkal együtt megjelenő szeparatista tendenciákat.

A háborús nacionalizmusok államépítő törekvéseinek sikere szempontjából döntőnek a politikai emigrációk bizonyultak. A Monarchia nemzeti mozgalmából kialakult délszláv (szerb–horvát–szlovén), cseh–szlovák–ruszin, lengyel, román emigráns csoportok 1915–1916-ban sikeresen létrehozták nemzeti képviselői szervezeteiket, meghirdették a Monarchia felszámolására épülő saját függetlenségi programjaikat. A horvát Franjo Supilo 1915. januári emlékiratában, amelyet Edward Grey brit külügyminiszternek címzett, 12,7 millió délszláv egyesítésével kívánt létrehozni egy közös szerb–horvát–szlovén független államot: „a nem militarista Európa békéje számára elengedhetetlen Ausztria–Magyarország valamennyi szlávjának felszabadítása, mindenekelőtt a délszlávok felszabadítása és egyesülése.”⁸⁵ Hasonlóképpen érvelt Masaryk, a párizsi székhelyű Csehszlovák Nemzeti Tanács elnöke is, aki Husz János megégetésének 500. évfordulóját felhasználva hirdette meg a cseh–szlovák államalapítás programját, az *Independent Bohemia* címmel közreadott memorandumot. Az Oroszországgal egyetértésben, 1915-ben még monarchiaként elképzelt csehszlovák állam élére, a Szerbiával való egyesülés révén, a Karadjordjević-dinasztia került volna vagy a Romanov dinasztiából jelöltek volna ki csehszlovák királyt.⁸⁶

⁸³ Hajdú–Pollmann 2015: 77–78.

⁸⁴ Mommsen 2014: 12.

⁸⁵ Kemény 1999: 285.

⁸⁶ Masaryk 1990: 45.

Az emigrációs csoportok sikeresen internacionalizálták a nemzeti követeléseket, és egyre jelentősebb nagyhatalmi támogatást biztosítottak számukra. Ernest Denis, a párizsi *La Nation Tcheque* című folyóirat főszerkesztője 1915. május 1-jei programcikkében a „hamisság legnagyobb építményének” nevezte az összeomlás szélére került Ausztria–Magyarországot. Elsődleges francia érdekek nevezte, hogy a délszlávok, a csehek és szlovákok saját államot hozhassanak létre. Ezek ugyanis Denis szerint jelképeivé válnak a germán imperializmus elleni fellépésnek, az „új Európa” alapjaként kezelt nemzetiségi elvnek. A kelet-közép-európai kis nemzeti háborús nacionalizmusok a vizsgált négy év alatt több szinten, többféle megfontolásból szakítottak a sok évszázados birodalmi keretekkel, tömeglélektanilag megteremtették saját függetlenségük belső alapjait, s megszerzték hozzá a nagyhatalmak támogatását.

Nemzetiségi politika, külpolitika és háborús célpolitika

A magyar kormány a sarajevói merénylet után kialakult háborús hisztéria, a hadüzenet kapcsán megfogalmazódott háborús célok révén arra helyezte a hangsúlyt, hogy megpróbálja stabilizálni a dualizmus rendszerét és megakadályozni a trialista, föderalista elképzelések felerősödését, az újonnan megszállt területek Monarchiához történő csatolását.⁸⁷ Ez ugyanis sem a Magyar Királyság egységes, centralizált közigazgatási rendszerével nem lett volna összeegyeztethető, sem pedig a magyar állameszmével. Ez utóbbi 1867 után egyre erőteljesebben a magyar nemzetállam kiépítésére épült. A dualizmuskori magyar nacionalizmus ennek megfelelően kifelé pozícióőrző, befelé viszont nemzetiségileg terjeszkedő, asszimilációt támogató elképzeléseket fogalmazott meg.

Az 1914 előtti magyar kormányzati nemzetiségi politika az autonóm Horvátország autonóm jogköreinek elismerése mellett a többi nem magyar nemzeti társadalom esetében az 1868. évi nemzetiségi törvényben biztosított nyelvi, oktatási, egyházi jogokra – így a szerb és román görögkeleti egyház esetében az egyházi autonómia elismerésére, támogatására – szűkítette a nemzetiségi jogegyenlőséget. Tisza István 1913–1914 telén megpróbálta egyfajta paktumpolitikával átalakítani a nemzetiségi politika eszközrendszerét.⁸⁸

Az 1915–1916-ban is folytatódó nemzetiségi tárgyalásai azonban sem a románokkal, sem a szlovákokkal nem érték el céljukat. A szerbekkel pedig a háború kitörését követően már csak a dél-magyarországi megyék főispánjain keresztül érintkezett. Tisza számára Magyarország integritásának biztosítása 1916-tól kez-

⁸⁷ Cornwall 2002: 128–131; A Ferenc Ferdinánd körül kialakult csoport trialista elképzeléseiről ld. Hitchins 1974: 11–17; Diószegi 1994: 31–41.

⁸⁸ McMeekin 2014: 45–46; Vermes 1994: 325–332; Szarka 2009: 773–787; Ifj. Bertényi 2011. http://kommentar.info.hu/iras/2011_5/a_gyulolt_tisza_istvan.

dődően tisztán katonai kérdéssé vált. Ennek kulcsát pedig a német–magyar katonai együttműködésben látta. 1918 októberében azért szorgalmazta személyes jó barátja, Burián István külügyminiszter lemondását, mert az a béke-előkészítő kezdeményezéseiben figyelmen kívül hagyta a németekkel közös katonai érdekeket.⁸⁹

A Monarchia külpolitikájának másik fontos magyar államérdekét a Monarchia kelet- és délkelet-európai szomszédságpolitikájának konszolidálásában jelölhetjük meg. Ennek érdekében a magyar kormány már a Bosznia-Hercegovina annexióját követő diplomáciai és belpolitikai válság hónapjaiban arra törekedett, hogy a boszniai civil kormányzat pozitív lépéseivel, a pravoszláv egyházak támogatásával javítsa viszonyát Szerbiával, Romániával.⁹⁰ A 20. század elején felerősödtek a cseh-szlovák egységtörekvések is. Ezek mögött részben – Tisza István megbélyegző kifejezésével szólva – a dualizmuskori „úrlovas magyar nemzetiségpolitikának” a felső-magyarországi szlovák régióban kifejtett erőteljes asszimilációs politikája állt. Másrészt az erős cseh gazdasági és hitelintézeti élet szereplői, valamint a kulturális elit, a történelem és utazások iránt érdeklődő tehetősebb polgárság a 19. száza végén ismét felfedezte a szlovákokat, akiket „a csehek többsége mindig is a magyarok által elnyomott, ezért kevésbé fejlett cseheknek tartott. A „magyar Heródes” elől a „cseh Egyiptomba” menekülő szlovák tanulóifjúság jelentős része a Prágai Egyetemen kötött ki. A Liptó, Trencsén, Nyitra megyei diákok abban a prágai egyetemi körben váltak „csehszlovákká”, amelyet a húsz évvel később csehszlovák államot alapító Masaryk professzor is látogatott.”⁹¹

A „csehszláv” és délszláv egységtörekvések, együtt a nagyromán egységmozgalmakkal már a világháború előtt jelentős mértékben politikai színezetet is kaptak. Közös államépítő programjaikat azonban csak a világháború éveiben, s akkor is elsősorban a politikai emigrációkban fogalmazták meg. A háborús nacionalizmusok dinamikáját, legitimitációját azonban egyszerre erősítették fel a nemzeti „hátszágban” terjedő nagyszláv, nagyromán szolidaritás eszméi, az Osztrák–Magyar Monarchia s azon belül a Magyar Királyság nemzetiségpolitikai bénultsága, valamint a saját geopolitikai céljaik érdekében a dunai régió nemzetiségi kérdéseit felhasználó antanthatalmak.⁹²

A magyar miniszterelnök az 1914. évi júliusi válság heteiben a Szerbiának címzett ultimátum és hadüzenet kérdésében három fő érvet hangoztatott: 1. Magyarországon belül nem sikerült ugyanolyan eredményesen lezárni a nemzetiségi

⁸⁹ „Nekünk nem szabad chimerák után nyargalnunk (...) bizalmas, állandó érintkezést kell a németekkel biztosítanunk s minden erővel azon lennünk, hogy a béketárgyalásoknál és az ezeket megelőző állásfoglalásoknál a magyar nemzet létérdekei német részről is teljes megértésre és támogatásra találjanak.” Tisza István levele Burián István külügyminiszternek. 1918. október 10. Tisza 1937: 363. http://mtdaportal.extra.hu/books/tisza_istvan_osszes_6.pdf.

⁹⁰ Szabó 1976: 30–44.

⁹¹ Vyšný 1977: 221–240.

⁹² Diószegi 1994: 38–42.

tárgyalásokat, mint Ausztriában. Ennek megfelelően a cseh-szlovák, délszláv és nagyromán egységtörekvéseknek erősödő támogatottsága lett. 2. A Monarchia Szerbia ellen konkrét bizonyítékok nélkül nem vállalhatta a háború kezdeményezőjének szerepét. A bécsi közös minisztertanács is magáévá tette Tisza véleményét, amely szerint a Monarchiának, azon belül különösen Magyarországnak nem állt érdekében szerbiai területeket elfoglalni, megszállni. 3. Tisza hangsúlyozta, hogy a Balkán-háborúk után a helyzet nem kedvezett a Monarchiának, ezért előbb Bulgária és Törökország katonai részvételét kell biztosítani. Mégpedig annak érdekében, hogy a Monarchia a balkáni kis nemzetek protektori szerepét továbbra is hitelesen eljátszhassa és ne élezze ki az Oroszországgal meglévő viszonyt.⁹³

Kétségtelen tény, hogy a magyar miniszterelnök háromheti halogatás után hozzájárult a Szerbia elleni ultimátumhoz és hadüzenethez. A hadjárat célját a délszláv egységtörekvéseknek a Monarchia integritását fenyegető mozgalmak felszámolásában jelölte meg: „Nekünk Szerbiának a monarchia integritását fenyegető orgyilkos merényleteit kellett megtorolnunk.”⁹⁴

Az eredetően lokális, bilaterális, preventív és büntető háborúban a júliusi válság idején már alig hitt valaki Bécsben. Ezért is vették komolyan Tisza aggályoskodását, akinek első kézből származó információi voltak arról, hogy egyrészt a Monarchia hadászati terveiben nincs végiggondolt stratégia a Szerbia és Oroszország elleni kétfrontos háború esetére, másrészt pedig tisztán látta, hogy Románia nem fog a központi hatalmak oldalán beavatkozni a kirobbanó háborús konfliktusba.⁹⁵ Azt is fontos hangsúlyozni, hogy az ultimátum logikáját 1914 júliusában közel három héten át ellenző és elutasító Tisza a délszlávkérdés háborús megoldását alapvetően zsákutcának tekintette. Szerinte Magyarország számára már önmagában a korlátozott szerbiai háború is több kockázatot jelentett volna, mint előnyt. A háborús konfliktus nemzetközi kiszélesedése pedig kezdettől fogva ellentétes volt a Monarchia, különösen pedig Magyarország érdekeivel.

A nacionalizmusok átváltozása

Az első világháborúval foglalkozó magyar történetírás nagyobb része kritikusan elemzi az Osztrák–Magyar Monarchiának a világháború kitörésekor és a szerbiai háború első hónapjaiban játszott szerepét.⁹⁶ Az 1914. augusztus–decemberi,

⁹³ Tisza 1914. júliusi válságban játszott szerepéről ld. Galántai 1964: 687–712; Diószegi 1984: 278–287; Jeszenszky 1987: 42–57. http://epa.oszk.hu/00000/00010/00017/pdf/HSR_1987_2_045-057.pdf; Fischer 1963 (2013): 53–54; McMeekin 2014: 115–116.

⁹⁴ Tisza István levele Burián István külügyminiszternek, 1915. június 17. Tisza 1937: 18–19. http://mtdportal.extra.hu/books/tisza_istvan_osszes_4.pdf.

⁹⁵ Galántai 1964: 693–698.

⁹⁶ Diószegi 1970: 355–383; Pollmann 2009: 715–730; Pollmann 2010: 42–57; Kocsis 2014: 123–137; Fiziker 2014: 138–154; Bihari 2014: 250–269.

majd az 1915. őszi második szerbiai hadjárat kudarcának az okai közt a katonai és a politikai vezetés közötti nösszhang hiányát szokás kiemelni. Az első szerbiai hadjárat megítélésében a centenáriumi magyar szakirodalom annak rossz előkészítését, a szerbiai hadműveletek vezetőinek Conrad von Hötzendorf főparancsnoknak és Potiorek tábornoknak a hibás döntéseit, valamint a civil szerb lakosság elleni kegyetlen büntetések brutalitását emelte ki a kudarc fő okai közt.⁹⁷

Aligha vonható kétségbe, hogy a magyar nemzeti érdekek, kül- és belpolitikai szempontok alapvetően egybeestek az osztrák–magyar birodalmi politika érdekeivel. A délszláv egységtörekvések további felerősödésének megakadályozása a magyar nemzetállami törekvéseket éppúgy közvetlenül fenyegette, mint a Monarchia balkáni berendezkedését, a boszniai pozíciók megőrzését. Ugyanakkor sok mindenben más prioritásokat jelölt ki a magyar kormány. Tisza István magyar miniszterelnök pedig igyekezett azt erélyesen képviselni a közös minisztertanács ülésein, illetve a közös hadsereg parancsnokaival szemben. A Magyar Királyság társországaként közös kormányzat alá tartozó Horvátországot például Tisza mentesíteni kívánta a délszláv egységtörekvések vádjától. Skerlecz Iván horvát bánnal szorososan együttműködve igyekezett képviselni a horvát érdekeket. Általában élesen bírálta a hadseregnek a civil kormányzatot a nemzetiségi kérdés terén is háttérbere szorítani kívánó magatartását. Ezzel együtt a magyar kormánynak, s magának Tiszának is szembesülnie kellett a dualizmuskori magyar nemzetiségpolitika nehéz és konfliktusos örökségével. A 19–20. század fordulóján felerősödött, asszimilációs politika tendenciái éppúgy megnehezítették a világháború alatti magyar különpozíciók érvényesítését az ország nemzetiségi területein, mint a bosznia-hercegovinai kérdés kezelése vagy a román és szerb nemzeti egyházak autonómiájának korlátozása. A világháború hónapjai, kivált a szerbiai és a romániai háború eseményei amúgy is illuzórikussá tettek mindenfajta közeledési kísérletet a szomszédos nemzetállamokkal, de magukkal az országon belüli nemzetiségi mozgalmakkal is. Ez különösen az addig külpolitikailag „veszélytelennek” tekintett szlovák és ruténkérdésben lepte meg a magyar kormányt, amely a nemzetiségeknek a hadüzenet utáni fegyelmezett hadbavonulásából, a katonai veszteségek magas nemzetiségi arányszámaiból a lojalitás megerősödését vélte kiolvasni. Miközben a magyar miniszterelnök és Sándor János belügyminiszter folyamatosan értesült arról is, hogy szlovák és rutén részről a világháború kitörését követően az amerikai, oroszországi emigráns szlovák és rutén szervezetek egyre erőteljesebben hallatták hangjukat a csehszlovák államalapítással kapcsolatban. Mint ahogy arról is képet alkothattak, hogy a hadsereg Magyarországról besorozott alakulataiban, illetve a hátszág nemzetiségi régióiban is egyre több kritikus hangot és véleményt regisztrált az katonai és civili közigazgatás.⁹⁸

⁹⁷ Balla 2010: 23–41; Pollmann 2013: 87–104; Pollmann 2004: 260–267.

⁹⁸ Hadler 2000: 63–72; Kvaček 2013: 65–82.

Csehszlovák államalapítás – szlovák kiválás Magyarországból

Az államalapítás nagyhatalmi kontextusa

Az első világméretű háború közép-európai következményeit értelmezve általában nem vezet jóra, ha ki-ki a saját nemzeti kontextusában a kortársak, politikusok, majd a történészek által elbeszélte eseménytörténethez és nemzetileg kanonizált képekhez, narratívákhoz ragaszkodik. Az első világháború vége – bár a frontvonalakon és a hátszországban a Monarchia katonái és polgárai számára anyanyelvtől függetlenül közös szenvedést és nélkülözést, közös győzelmeket és vereségeket jelentett – a cseh, szlovák, rutén, illetve a magyar társadalom számára ellentétes következményekkel járt. A háború és béke nemzeti olvasatai, a háborús nacionalizmusok továbbélése szembeállították az addig egy községben, egy megyében élő, különböző nemzetiségű embereket. Összeomló birodalmak, világháborús konfliktusok az egyik oldalon, új államok, nemzetek születéséhez vezető folyamatok a másikon. Kizárólag belülről elvégzett feltárásuk azonban éppoly hiányos marad, akár a lövészárkok véres sarában, szuronyos rohamaiban, hadifogoly-táboraikban elpusztult milliók *hősi halálát* megjelenítő emlékművekben rögzített emlékezet.

Közel száz év múltán már pontosabban látni: 1914–1918 között a frontokon és a hátszországokban végleg le kellett számolni a haladáselvűséget abszolutizáló világképekkel. A tradicionális életvilágok tapasztalatai és hagyományrétegei egymásra torlódtak, majd szinte átmenet nélkül teret nyitottak a szélsőséges ideológiák, hatalmi törekvések – puccsok, palotaforradalmak, diktátorok, genocídiumok, kényszermigrációk – előtt. Békére, rendre várva a korábbi bizonyosságok közül a párizsi „béketeremtők” a nemzeti összetartozást emelték az új világ, az „új Európa” rendezőelvévé. A 20. századi történelem térformáló erői – a két világháború, a tudományos-technikai forradalmának eredményei – képesek sok száz éves kontinuumokat átrendezni.

A kelet-közép-európai nemzetállami változások elemzése során érdemes megkülönböztetni a vizsgált korszak és a későbbi korok időmetszeteit, kulturális rétegeit, jelezni kell a korabeli és mai kategóriák, fogalmak közti összefüggéseket.

Az 1918-as év közép-európai tektonikus mozgásait vizsgálva azonnal szembeűnik: a történeti és a természeti táj egysége megbomlott. A történeti magyar állam területén például úgy szűnt meg a felföldi, alföldi, erdélyi, dunántúli városok, megyék komplementer regionális kultúrájának bonyolult és konfliktusos egybetartozása, hogy közben más kötelékek, más mítoszok, más történelmek születtek vagy kerültek előtérbe. A tanult és szerzett tudás mindenkori vizsgáló tapasztalása: a történelem értelme rendszerint jótékonyan igazodik az emberi létezés alapkérdéseire. Az *örök igazságok* megszelídülnek, s a leírt történelem – ha nem is a tanulságok tárházaként, de mementóként, viszonyítási pontként – részévé válik az értelmes diskurzusnak és a cselekvő értelemnek. Talán ez is közrejátszik abban, hogy etnikai törésvonalak, nemzeti identitások – miközben immár közel harmadfél évszázada meghatározó rendezőelvi a kelet-közép-európai fejlődésnek – a világot átfogó integrációs, civilizációs folyamatok részeként visszaszorulóban és átrendeződőben vannak. Teret nyerhetnek a másra vagy legalább a másokra nyitottabb világok. Háttérbe szorulhat az etnocentrizmus. A nemzeti önzés helyett felerősödhetnek a méltányosabb megközelítések. A 2015. évi migrációs válság idején, amikor ezek a sorok íródtak, érdemes óvatosan fogalmazni, különösen, hogy Európa térképén ismét erős választóvonalak kezdenek körvonalazódni.

*

A csehszlovák államalapításhoz vezető folyamatok az első világháború éveiben öt színtéren, négy egymással hol szorosabban, hol lazábban együttműködő cseh és szlovák csoport irányításával zajlottak. A célok meghatározásában, nemzetköziesítésében a párizsi székhelyű Csehszlovák Nemzeti Tanácsé volt a főszerep. A cseh politikai pártok radikális nemzeti képviselői a Prágában létrejött, illegális és informális „cseh maffia” (Česká mafie) keretei közt igyekeztek megszervezni az „otthoni ellenállást”. A szarajevói merénylet után passzivitásba vonult Szlovák Nemzeti Párt néhány, illetve a – Ferdinand Juriga személyében parlamenti képviselővel is rendelkező – Szlovák Néppárt, valamint a Szlovák Szociáldemokrata Párt vezetői, továbbá a párton kívülinek tekinthető Emil Stodola, Milan Hodža, Anton Štefánek és Vavro Šrobár jelentették a szlovák színteret. 1917 tavaszától kezdve főleg a Stodola és Hodža által képviselt bécsi szlovák csoport és a rózsahegyri Vavro Šrobár kezdte hallatni a hangját. Fontos szerepet játszott a „cseh maffiával” való kapcsolattartásban a Prágában élő Anton Štefánek. Negyedikként azokat a csehszlovák államépítő törekvéseket támogató amerikai szlovák és a rutén szervezeteket kell említeni (pl. az amerikai Szlovák Ligát, az amerikai rutén Nemzeti Védelmet, illetve az Amerikai Rutén Nemzeti Tanácsot), amelyek élve az amerikai demokrácia lehetőségeivel, igyekeztek saját nemzeti érdekeiket is megjeleníteni a csehszlovák államalapítás programdoku-

mentumaiban. S végül jelezni kell azokat az amerikai, brit és francia politikai, tanácsadói köröket is, amelyek 1916–1917-től kezdődően hathatós támogatásban részesítették a csehszlovák törekvéseket.⁹⁹

Ezek közül az első politikai nyilatkozatot – a cseh államjogi deklarációt – a három év után összehívott Birodalmi Gyűlésen František Staněk agrárpárti képviselő olvasta fel 1917. május 30-án. A cseh parlamenti képviselőinek többségének támogatásával megszületett dokumentum alapja a nemzeti önrendelkezés jogára való hivatkozás volt. „Ebben a történeti pillanatban a nemzeteknek arra a természetes jogára támaszkodunk, amely az önrendelkezéshez és szabad fejlődéshez való jogot biztosítja, s amelyet a mi esetünkben ezen felül az államilag sokszor elismert történeti jog is megerősít, népünk vezetőiként követeljük a csehszlovák nemzet minden ágának a demokratikus cseh államban való egyesítését összekapcsolását, beleértve a nemzet szlovák ágát, amely a történeti cseh hazával egybefüggő egészet alkot.”¹⁰⁰ A prágai szlovákok is szerepük volt abban, hogy az államjogi nyilatkozatba bekerült ez az idézett mondat. Mint ahogy Milan Hodža és Emil Stodola számára is jelentős mozgásteret biztosított a Birodalmi Gyűlés cseh képviselőinek bécsi jelenléte.

A cseh-szlovák államalapítás szándékát az 1918. január 6-i vízkereszti nyilatkozatban is megerősítették a cseh politikai pártok képviselői. A Monarchián belül a Birodalmi Tanács cseh képviselői léptek fel elsőként határozott függetlenségi követelésekkel. Az 1918. vízkereszti nyilatkozatban a cseh államjog megújítása mellett a cseh nemzet „szlovák ága” számára is követelik az önrendelkezési jog megvalósítását: „Keserűséggel szólunk arról, hogy nemzetünket megfosztották államjogi önállóságától és mesterséges választójogi szabályozásokkal elvették nemzeti önrendelkezési jogát. Ráadásul kiszolgáltatottak minket a német kisebbség hatalmának, valamint a központosító német bürokráciának. A mi szlovák águnk pedig áldozata lett a magyar brutalitásnak és a páratlan erőszaknak abban az államban, amely látszólagos alkotmányos formái ellenére Európa legsötétebb részét jelenti, ahol az országon belül többségeket alkotó nem magyar nemzetek ki vannak téve az uralkodó kisebbség elnyomásának. A bölcsőtől kezdve elnemzetietlenítik őket, a parlamentben és a hivatalokban alig van képviseljük, nincsenek nyilvános iskoláig, és magániskoláik sem fejlődhetnek szabadon.”¹⁰¹ A nyilatkozatban a szlovák kérdés hangsúlyos és erősen propagandisztikus színezetű megjelenítésével egyértelművé kívánták tenni, hogy a parlamenti cseh pártok azonosítják magukat a Masaryk vezette külföldi Csehszlovák Nemzeti Tanács programjával.

⁹⁹ Reisser 2012: 1–33; Haslinger 2014: 73–90; Perman 1962; Magocsy 1978; Bottlík 2003: 124–131. http://www.kre.hu/portal/doc/studia/Cikkek/2003.1_2.szam/13.Botlik_Jozsef.pdf.

¹⁰⁰ Rychlík 1997: 49–51.

¹⁰¹ Az államjogi nyilatkozat cseh szövegét közli a Wikisource cseh nyelvű változata: https://cs.wikisource.org/wiki/T%C5%99%C3%ADkr%C3%A1lov%C3%A1_deklarace.

Szlovák részről sokáig nem akadt senki, aki hasonló nyilatkozat megtételére vállalkozott volna. Miközben egyre többször merült fel a közös fellépés igénye, a turócszentmártoni informális szlovák politikai központ tartott a nyílt fellépés lehetséges politikai és rendőrségi következményeitől. Ezért a Matúš Dula pártelnök passzivitását folyamatosan bíráló Vavro Šrobár az önálló akció mellett döntött. 1918. május 1-jén nyilatkozatot olvasott fel és fogadtatott el a szociáldemokraták rózsahegy-i rendezvényén. A nyilatkozat a háború azonnali befejezésére vonatkozó első követelés után a második pontban a következő célt fogalmazta meg: „Az elismert szabadság természetes következményeként követeljük minden nemzet feltétel nélküli önrendelkezését, mégpedig nemcsak Monarchiánk határain kívül, hanem Ausztria–Magyarország nemzetei, tehát a csehszlovák nemzet magyarországi ága számára is.”¹⁰²

1918. május 24-én Turócszentmártonban a magyarországi szlovák politikusok Matúš Dulának, a Szlovák Nemzeti Párt elnökének felhívására tanácskozást tartottak arról, hogy a világháború kirobbanását követően elhatározott politikai passzivitással felhagyva, milyen célokat fogalmazzanak meg. A jelenlévők többsége egyértelműen azt kívánta, a Monarchia s benne a történeti magyar állam mielőbb alakuljon át vagy szűnjön meg, és a szlovákok a Monarchia többi nem domináns nemzetiségéhez hasonlóan a születő félben lévő nemzetállami megoldás mellett kötelezzék el magukat.¹⁰³ Andrej Hlinka, a 20. század első harmadának egyik karizmatikus politikusa, a Szlovák Néppárt elnöke a világháború utáni nemzeti program tartalmáról egyeztetve a következőképpen összegezte a szlovák politika előtt álló legnagyobb feladatot: „Eljött a tettek ideje. Határozottan ki kell mondanunk, a magyarokkal megyünk-e tovább vagy a csehekkel. Ne kerüljük meg ezt a kérdés, mondjuk ki nyíltan, hogy a cseh–szlovák orientációt támogatjuk. A magyarokkal való ezeréves házasság nem sikerült, külön kell válnunk.”¹⁰⁴ A turócszentmártoni értekezlet végén elfogadott titkos határozat a csehszlovák államalapításhoz való csatlakozásban jelölte meg a követendő szlovák alternatívát.¹⁰⁵

Ez a szlovák és magyar történeti irodalomban gyakran idézett Hlinka-szöveg jól jelzi, a magyar–szlovák szakításnak, a szlovákok történeti magyar államkerekéből való kilépésének a súlyát. A döntés jelentőségével a kor szlovák politikusai sokkal inkább tisztában voltak, mint a dualizmus védőburkában és a terüle-

¹⁰² Rychlík 1997: 52.

¹⁰³ Kováč 2008: 269–271; Kováč 1997: 66–67; Kováč 1999: 23–29; Bartlová 170–178.

¹⁰⁴ Hlinka szavait ld. Zápisnica písaná 24. mája 1918 v Turčianskom Sv. Martine v porade Slovenskej národnej strany. Medvecký 1930: 347.

¹⁰⁵ „A Szlovák Nemzeti Párt a szlovák nemzet feltétel nélküli és maradéktalan önrendelkezési jogának álláspontjára helyezkedik, és ezen az alapon követeli a szlovák nemzet részvételét a Szlovákiából, Csehországból, Morvaországból és Sziléziából létrehozandó önálló állam megalakításában.” A titkos határozat szövegét idézi Hronský 1998: 28.

ti integritás megőrzésében reménykedő magyar kortársaik. 1917. június 15-én Tisza István lemondani kényszerült a miniszterelnökségről. Tisza igen gyorsan felismerte a csehszlovák emigráció, a cseh politikai pártok egyre célratörőbb programjának magyarországi kockázatait. Ezzel együtt úgy látta, hogy az antant-hatalmak háborús célpolitikájába beépült csehszlovák államalapításnak egyetlen hatékony ellenszere lehet, ez pedig a háború győztes befejezése.

Az 1918. október–decemberi eseménysort három szempontból elemezzük. Előbb a Monarchia és a történeti Magyarország megmentésére irányuló korabeli magyar elképzeléseket vizsgáljuk, figyelembe véve az önálló hadsereggel és diplomáciával nem rendelkező magyar államiság szűkös mozgásterét. Másodikként a Csehszlovák Köztársaság 1918. október 28-i kikiáltását követő időszak magyar nemzetiségi politikájának céljait és kudarcait, az államközivé vált konfliktusok okait, hátterét elemezzük. Végül a külföldi légiókból és önkéntesekből szerveződő csehszlovák hadsereg 1918 végi szlovákiai akcióival foglalkozunk.

Az első világháború harmadik évében, 1917-ben az antanthatalmak közép-európai hadicéljai közt a Habsburg Monarchia belső átalakításának, föderalizálásának elképzelését fokozatosan a dunai tér radikális átrendezésének – a nemzeti kisállamok kialakítását szorgalmazó törekvések – nagyhatalmi mérlegelése, majd támogatása váltotta fel. Ausztria–Magyarország sorsát végérvényesen az a fordulat döntötte el, amely a francia és a brit álláspontot követve, az Egyesült Államok politikájában Robert Lansing külügyi államtitkár és Woodrow Wilson elnök 1918. júniusi állásfoglalása alapján befejezett ténnyé vált. Az Osztrák–Magyar Monarchia felszámolását a nyugati hatalmak immár megkerülhetetlennek tartották a világháború eredményes befejezése és a tartós béke megteremtése érdekében.¹⁰⁶ A szövetségeseknek ebben az egyértelműen Monarchia-ellenes – fellépésében a háború elhúzódásától való félelem miatt Németország legfontosabb szövetségesének kiiktatása és a térségben felhalmozódó nemzeti feszültségek kezelésére irányuló szándék játszotta a döntő szerepet.

Ezt siettették a Tomáš G. Masaryk és Edvard Beneš által vezetett csehszlovák külföldi ellenállás egyre határozottabb államalapító törekvései. A Nikola Pašić, Franjo Supilo és Ante Trumbić nevével fémjelzett jugoszláv egységtörekvések szintén olyan megoldást kínáltak, amelyek a térségben erős új államok kialakítását vetítették előre. Az Ignacy J. Paderewski vezette lengyel emigráció, valamint a Roman Dmowski és Józef Pilsudski által különbözőképpen elképzelt, de a régi Lengyelország minél nagyobb területét magában foglaló lengyel államalapítás,

¹⁰⁶ Az amerikai álláspont módosulásának okairól és jelentőségéről, valamint Masaryknak, a külföldi Csehszlovák Nemzeti Tanács elnökének 1918 tavaszi washingtoni tárgyalásairól és azok összefüggéseiről ld. részletesen Kovtun 1991: 342–367; Ádám 1987; A csehszlovák emigráns Nemzeti Tanács és kormány nagyhatalmi támogatottságának összefüggéseiről ld. Szarka 1990: 429–465.

a Restitutio Poloniae csakis a három szomszédos nagyhatalom együttes veresége esetén volt megvalósítható. A Nagy-Románia kialakítása érdekében magát az antant oldalán elkötelező román elit számára szintén az összes nemzetnek tartott román területi egység egyesítése volt a cél.¹⁰⁷

Mindezek a háború alatti nemzeti mozgalmak a monarchiát bomlasztó tevékenységükkel nagy mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a régió háború utáni újjárendezése során a nemzetállami megoldást teljes egészében felkaroló Franciaország érdekszférájának a részévé változzék.¹⁰⁸ A Monarchia ciszlajtániai és a Lajtától keletre eső – magyarországi – területein a hatvan évig fennállt osztrák–magyar dualista rendszer politikai kárvallottjai – a szláv nemzetek és a román, olasz nemzeti kisebbségi közösségek politikai vezetői –, a frontokon pedig a cseh, szlovák, horvát, szlovén katonák rövid ideig egymásra találtak. Egyre összehangoltabb fellépésük, nemzetközi együttműködésük Bécs és Budapest számára vészterhes jelzéseket adott a dualista állam közelgő összeomlásáról. A saját önálló nemzeti államok kialakítását célzó mozgalmakkal szemben a hagyományos osztrák és magyar kormányok teljességgel eszköztelennek bizonyultak.

A Monarchia belső átrendezésének, föderatív átalakításának alternatívája 1918 folyamán azért vált esélytelenné és kivitelezhetetlenné, mert sem belső konszenzus, sem külső nagyhatalmi támogatás nem volt mögötte. Osztrák császárként I. Károly, magyar királyként IV. Károly, az utolsó Habsburg uralkodó jórészt magára maradt különbéke-politikájával. A francia kormányhoz eljuttatott javaslatának nyilvánosságra hozatala rendkívül nehéz helyzetbe hozta a fiatal uralkodót. Nem segített ebben Czernin külügyminiszternek az önálló Lengyelország megteremtését célzó tervezete, sem a birodalmi alkotmányreform munkálatainak beindítása. Bécs többé nem volt abban a helyzetben, hogy önállóan döntson a háborúból való kilépésről vagy a kompromisszumos béke előkészítéséről. Ezeket a bécsi terveket ugyanis sem Franciaország, sem az antant oldalán hadba lépett Egyesült Államok kormánya nem támogatta, de Berlinben is bírálták. Mi több, az uralkodó saját osztrák és a magyar kormányának tagjaival sem tudta elfogadtatni elképzeléseit. Mindez jól jelzi Ausztria-Magyarország strukturális átalakítására irányuló törekvések esélytelenségét és erőtlenségét.¹⁰⁹

A fiatal császár és király 1916. novemberi trónra lépését követően beindult átalakítási tervek mögül az érintett nemzetek támogatása, egyetértése is hiányzott. Pedig az 1918. október 16-i császári manifesztum – a Monarchia ciszlajtániai népeihez intézett s ezért gyakran *Völkermanifest* néven emlegetett uralkodói kiáltvány – előkészítésekor súlyos kérdésekben kellett volna helyesen dönteni. Tisza

¹⁰⁷ Vesa 1979: 81–86; Reissler 2009: 231–247.

¹⁰⁸ A csehszlovák emigrációról legújabban ld. Dejmek 2006; A délszláv emigrációról ld. pl. Banac 1971: 125–140; Křen 2005: 451–473; Křišto 2005: 73–94.

¹⁰⁹ A császári manifesztum szerepéről, kudarcáról ld. Rumpler 1966: 83–94; Ormos 2004: 12–16; Szarka 2004: 17–23.

István, majd az őt követő magyar miniszterelnökök tiltakozása miatt Bécs eleve lemondott a manifesztumban meghirdetett nemzetiségi átrendezés kísérletének a Magyar és a Horvát-Szlavón Királyságra való kiterjesztéséről.¹¹⁰

A manifesztum előmunkálataiban domináns osztrák–német érdekekkel inkább a cseh történeti közjogi program ütközött, amennyiben a Cseh Korona országainak kiterjedt német többségű területeit is sajátjuknak tekintették. A nemzeti önrendelkezésnek erre a sajátosan kettős cseh értelmezésére, a történeti és a nemzeti alapelv ellentmondásaira az Osztrák Köztársaság első kormánya is megpróbálta a felhívni a „békecsinálók” figyelmét.

A fiatal császár környezetében még reménykedtek abban, hogy az antant-kormányok és az Egyesült Államok elnöke nem akarják megszüntetni a kettős monarchiát. Ennek azonban pont az ellenkezője történt, 1918 tavaszán és nyarán a nyugati hatalmak és az amerikai adminisztráció vezetői eldöntötték, hogy a háború után Ausztria–Magyarország helyén önálló nemzetállamokat hoznak létre.¹¹¹

1918 októberének közepén, a Monarchia balkáni és olasz frontokon szinte egy időben bekövetkezett kapitulációját megelőző hetekben a nyugati nagyhatalmak a kelet-közép-európai emigráns kormányokat elismerve, elkötelezték magukat a csehszlovák, jugoszláv és lengyel államiság megteremtése mellett. Az 1916. évi titkos román szerződésben Bukarestnek ígért területekkel kiegészített Nagy-Romániát pedig szintén végleges tényként kezelték. Mindez többé már semmilyen formában sem volt összeegyeztethető a Habsburg-monarchia s azon belül a Magyar Királyság fennmaradásával, területi vagy politikai integritásának megőrzésével. A Magyarországra vonatkozó román területi igények és ígérvények, illetve a csehszlovák és a jugoszláv államalapításnak az antant és az Egyesült Államok részéről történt 1918. június–októberi elismerése mindenfajta integritáspolitikát illuzórikussá tett.

Az 1918. október 31-én hatalomra került Magyar Nemzeti Tanács gróf Károlyi Mihály vezetésével megalakult forradalmi kormánya tudomásul vette a dualizmus megszűnését, és 1918. november 16-án kihirdetette az önálló Magyar Népköztársaságot. Az önálló magyar állam létezését azonban a győztes hatalmak a békeszerződés aláírásáig nem voltak hajlandóak elismerni. Nem Károlyi személye, nem a dualizmus megszűnt, nem a népköztársaság kikiáltása miatt, hanem azért, mert a kelet-közép-európai régióban a győztes hatalmak maguk kívánták kialakítani a háború utáni rendet.¹¹²

Miközben a győztesnek minősülő államokat még a fegyverszüneti egyezmények előtt elismerték, Németország, Ausztria, Magyarország, Bulgária és Török-

¹¹⁰ Salamon 2001: 63–67.

¹¹¹ Romsics 200: 208–213; Kovtun 1987: 374–398.

¹¹² Az első Magyar Köztársaság rendkívül nehéz külpolitikai helyzetének alkotmányjogi, nemzeti-ségpolitikai kérdéseiről ld. Schönwald 1969: 64–87.

ország csak a békeszerződés aláírásával válhatott az európai államközösség részévé. Az október 31-én megalakult magyar népkormány ebben a rendkívül súlyos helyzetben három területen próbálta magához ragadni a kezdeményezést. Külpolitikai téren az antanttal való együttműködést szorgalmazta. A békekonferenciára készülve a pacifizmus alapelveire hivatkozva tárgyalásokat szorgalmazott a fegyveres konfliktusok helyett.¹¹³ Az 1918. november 13-án Belgrádban aláírt fegyverszüneti megállapodás 3. pontja az egész ország területén feljogosította a szövetséges hatalmakat arra, hogy a stratégiaileg fontos helységeket megszállják, hogy szabadon használják az ország közlekedési vonalait.¹¹⁴

Ennek a programnak a jegyében Károlyi Mihály a Magyar Nemzeti Tanács elnökeként 1918. október 30-án a Szlovák Nemzeti Tanács turócszentmártoni tanácskozására küldött táviratában elismerte, hogy minden Magyarországon élő nemzetnek joga van az önrendelkezéshez, s azt az ország keretei között minden eszközzel támogatni kívánja.¹¹⁵ Matúš Dula, a Szlovák Nemzeti Tanács elnöke válaszában történelmi jelentőségűnek nevezte ezt a táviratot, és a két nemzet kapcsolatát a kialakulófélben lévő csehszlovák és magyar állam nemzetközi viszonyai közt képzelte el.¹¹⁶ A táviratváltás jól jelzi a két fél bel- és külföldi helyzete, lehetőségei közti különbségeket. A nemzetközileg de facto már elismert Csehszlovákia részeként Dula magabiztosan utasította el a Magyarországon belüli szlovák autonómia Károlyi által szorgalmazott alternatíváját. Ugyanakkor november 2-án a Csehszlovákiához való szlovák csatlakozásról a Szlovák Nemzeti Párt nevében táviratot küldött Prágába a Csehszlovák Nemzeti Tanácsnak, amelyben a következő igénybejelentést teszi: „...a szlovák nemzet feltétlen és kizárólagos önrendelkezési joga alapján követeli a részvétel lehetőségét az önálló állam létrehozásában, amely Szlovákiából, Csehországból, Morvaországból és Sziléziából tevődik össze”. Szó szerint ugyanez az álláspont szerepelt a Szlovák

¹¹³ A Károlyi-kormány pacifizmusának jellegéről, okairól, támogatottságáról sok érdekes adalékot közöl Babus Antal ötrészes tanulmánya. Az első rész címe Fülep 2002. <http://www.jamk.hu/ujforras/>.

¹¹⁴ Ádám–Ormos 2004. <http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b10111/ch02s01s09.html>.

¹¹⁵ „Mi azon az állásponton vagyunk, hogy minden népet megillet az önrendelkezés szent joga. A tót nemzeti tanács úgy fog határozni, amint a tót nép érdekében a legjobbnak látja. Meg akarjuk azonban mondani, hogy mély meggyőződésünk és szent hitünk szerint a tót és a magyar nép egymásra van utalva, és hogy békés megegyezésben és testvéri együttműködésben kell keresnünk szebb jövőnket és a jobb életnek feltételeit és biztosítékait.” Litván 1977: 253.

¹¹⁶ „Mai napon szól első ízben a magyar nemzet képviselője a szlovák nemzet képviselőjéhez, mint testvér a testvérhez. A mi nemzeti tanácsunk által körvonalozott és a monarchia külügyi képviselője által elismert új nemzetközi jogi helyzetet a maga részéről is elfogadta. Ha a magyarság a Magyar Nemzeti Tanácsnak a nemzetek szabadságáról vallott felfogását magáévá teszi, nemzetek közötti nemzetközi alapon létesítendő kölcsönös megértésnek lélektani feltételét teremti meg. Szívből óhajtjuk, (hogy a) nemzetek társaságában azt a helyet foglalja el, amely kulturális értékeinél és demokráciájának erényeinél fogva megilleti. A szabad csehszlovák nemzet a magyar nemzetnek jó szomszédja és testvére óhajt lenni.” Litván 1977: 254.

Nemzeti Tanács 1918. május 24-i titkos értekezletének emlékeztetőjében is, tehát Dula novemberben a szlovák nemzeti önrendelkezés májusban elfogadott megoldási elképzelését ismételte meg.¹¹⁷

Dula igénybejelentésének megfogalmazása jól tükrözi a több ok miatt is korlátozott korabeli szlovák lehetőségeket. Nem túlzás tehát annak rögzítése, hogy – az emigrációs központok, a Prágában működő belföldi cseh ellenállási csoportok és a bécsi szlovák csoportosulás közötti egyre gyakoribb kapcsolatok ellenére – a csehszlovák államalapítás programjában – egészen 1918 novemberéig – alapvetően a magyarországi szlovák politikusok nélkül születtek meg a döntések. Sem Milan Rastislav Štefánik, a Párizsban működött Csehszlovák Tanács szlovák tagja, sem az amerikai szlovákok által delegált Štefan Osuský nem kérték ki a a világháború alatt a szlovák „politikai központok” szerepét betöltő turócszentmártoni, rózsahegy, bécsi csoportok véleményét, s azok egészen 1918 május 24-éig nem is rendelkeztek egységes állásponttal.¹¹⁸ A Masaryk vezette csehszlovák politikai emigráció programjában is csak fokozatosan, 1916–1918 folyamán váltak véglegessé a csehszlovák államalapítás fő területi céljai, köztük a magyarországi szlovákok, majd rutének által lakott megyékre vonatkozó elképzelések.¹¹⁹

Ugyanakkor az antant balkáni hadseregének főparancsnokával, Franchet d'Espèrey tábornokkal kapcsolatba lépett magyar kormány az 1918. november 7–8-i belgrádi fegyverszüneti tárgyalásokon elvben sikerült elérnie, hogy a demarkációs vonalon belüli maradék területen, így a belgrádi konvenció által érintetlenül hagyott Felső-Magyarország szlovák többségű, illetve vegyes lakosságú megyéiben, városaiban a „szövetségesek a belügyeket illetően nem avatkoznak be a magyar államigazgatás munkájába”. A belgrádi fegyverszüneti egyezménynek ez a pontja, illetve annak eltérő értelmezése bizonyult 1918 novemberre és decembere folyamán a magyar és a csehszlovák kormány közötti konfliktusok forrásának.

¹¹⁷ *A Szlovák Nemzeti Párt elnökének táviratát idézi* Hronský 1998: 26–27; Krajčovičová 2009: 9–10, 59, 152–153.

¹¹⁸ Aligha véletlen, hogy a csehszlovák államalapításon belül a szlovák csatlakozás kérdésében ma is legalább háromféle megközelítés létezik. A háború előtti cseh–szlovák együttműködés során kialakult egységelképzelések, azaz egyfajta organikus fejlődés hangsúlyozása jelenti az egyik értelmezés súlyponti elemét. A cseh túlsúlyú emigrációs programban Masaryk képviselte ezt a cseh–szlovák egység gondolatot. Az emigrációs munkában azonban meghatározó szerepet játszott a nagyhatalmi támogatás megszerzése, majd maximális felhasználása. Ez a csehszlovák államalapítás másik, ma dominánsnak tekinthető narratívája. S végül a nemzeti önrendelkezés forradalmi alternatívája is erősen jelen van a cseh és a szlovák történeti közgondolkodásban éppen úgy, mint az iskolai tankönyvek kanonizált történelemszemléletében. Šedivý 1999: 509–512.

¹¹⁹ Masaryk 1990: 96–96. A cseh államalapítás szlovákokra való kiterjesztésének gondolatát Masaryk kezdettől fogva fontosnak tartotta. A Csehszlovák Nemzeti Tanács munkájában kezdettől fogva kulcs szerepet játszó franciaországi szlovák politikus, Milan Rastislav Štefánik, valamint az amerikai szlovákok és a cseh–morva–szlovák állam nyugati támogatásának lehetőségét felvető Seton Watson érdemeit emelte ki emlékiratában. Uo. 119–120, 136–138.

Beneš már november 6-án azt sürgette Clemenceau francia elnökhöz írt feljegyzésében, hogy a szövetségesek nevében a csehszlovák hadsereg kapjon meghatalmazást a következő magyarországi városok elfoglalására: Pozsony, Komárom, Esztergom, Vác, Rimaszombat, Kassa, Csap, Máramarossziget, Eperjes.¹²⁰

Jászi Oszkár a Károlyi-kormány nemzetiségi minisztereként ezzel egyidőben, 1918 novemberében arra tett koncentrált kísérletet, hogy az antant által a szomszéd államoknak ígért és ítélt területeken a románokkal, ruténokkal, szlovákokkal, németekkel és szlovénekkal a békekonferenciáig terjedő provizóriumban egyezzenek meg. Ennek alapelveként az ország nemzetiségek szerinti belső demokratikus föderatív átalakítását, svájci minta szerinti kantonizálását szorgalmazta. Amint azt a szlovákkérdéssel kapcsolatosan alább bővebben is kifejtjük, a belső megállapodásokkal egyfajta közös, kondominiális közigazgatási rendszer létrehozására törekedett: „Az átmeneti időben, amely az általános békekonferencia összeüléséig terjed, meg akarjuk teremteni mindazokat az intézményeket és biztosítékokat, amelyek a magyarországi nemzetiségek békés együttélését biztosíthatják anélkül, hogy a jövődő határok tekintetében prejudikálnánk.”¹²¹ A deklaráltan a békekonferenciáig terjedő, provizórikus rendezés alapját tehát a nemzetiségi többség szerint kialakított és törvényben rögzített területi autonómiák, a vitás kérdésekben a plebiszcitum, az ország kormányzati szerkezetében pedig a demokratikus föderalizmus elvei alkották volna.

Az autonómiák, kantonok, föderatív és távlatilag akár a szomszéd államokkal közös „dunai konföderációs” szerkezeti megoldásokból összeálló provizóriumtól a kormány tagjainak többsége rövid ideig azt remélte, hogy a békekonferencián a csehszlovák, román, jugoszláv területi túlkövetelésekkel szemben hatásosan fel lehet lépni a méltányos etnikai határok érdekében. A Monarchia és a történeti Magyarország 1918. október–decemberi felbomlásának kaotikus folyamatában az antant politikai, katonai támogatását élvező új államok fegyveres erővel biztosították maguk számára az igényelt területek birtoklását. A Károlyi-kormány és annak képviselőjében az ország kantonizálásának tervével fellépő Jászi Oszkár

¹²⁰ Ádám–Ormos: 2007. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/francia-diplomaciai-1/ch02.html#14>.

¹²¹ Erdély kérdése. *Világ* 1918. november 6, 4; A nemzetiségi miniszter ugyanakkor jól látta, hogy a belső megállapodások esélye az antant támogatását élvező nemzetállami törekvések miatt a románok és a közös csehszlovák államhoz csatlakozó szlovákok esetében is napról napra csökkent: „Sajnos azonban, fölötte kétségesnek kell találnom, hogy az ellentétes kérdésekben sikerüljön velük megegyezni, mert éppúgy, mint a románoknál, a tót nemzeti tanácsnál is egy külső állam alakulása komplikálja a kérdést. A cseh törekvések folytán a tót kérdésben is alighanem csak a nemzetközi békekonferencia hozhat döntést. Addig csak arra törekedhetünk, hogy átmeneti rendet teremtsünk és megakadályozzuk a fosztogatás és rablás anarchikus jelenségeit, amelyek magyarnak, tótnak egyaránt csak bajt és szenvedést jelentenek. Az eddigi tárgyalásokról azonban, amint már mondtam, azt következtetem, hogy a Tót Nemzeti Tanáccsal aligha fogunk könnyebben megegyezni, mint a románokkal.” *Népszava* 1918. november 17.

megkésett próbálkozásainak annyi esélye maradt, mint a Monarchia utolsó uralkodójának a császári manifesztummal. Miközben Jászi maga sem azért erőltette a tárgyalásokat, mert a mindennap romló esélyt látott volna a „helvetizálási terv” megvalósítására, hanem mert olyan magyar tárgyalási pozíciókat szeretett volna kialakítani a reménybeli tárgyalásos békekonferencián, amelyek esélyt adtak volna a méltányos béke elérésére.¹²²

A harmadik terület, ahol a Károlyi-kormány – az előzőekhez hasonlóan, majdnem reménytelen helyzetben – megpróbált kiutat találni, a magyar nemzeti hadsereg újraszervezése és a belgrádi fegyverszüneti megállapodást el nem ismerő szomszéd államok fegyveres akcióival szembeni bevetése volt. A 20. századi magyar történeti irodalomban egymásnak ellentmondó állítások hagyományozódnak arra vonatkozóan, mennyiben nyílt volna mód a közös osztrák–magyar hadsereg magyar alakulatainak egyszerű átvételével, fegyverben tartásával ütőképes önálló magyar haderő megteremtésére.¹²³

Mint ahogy abban sincs egyetértés, vajon a háborús megpróbáltatások, a hátszói nyomorúság hírei, a Monarchia kapitulációja és a fegyverszüneti megállapodások hatására milyen mértékben demoralizálódtak és bomlottak fel, illetve váltak a forradalmak előkészítőjévé a soknemzetiségű osztrák–magyar közös hadsereg, illetve annak magyarországi alakulatai. Nincs konszenzus annak megítélésében sem, vajon lehet-e a Károlyi-kormány hadügyi politikáját, hadsereggel kapcsolatos elképzeléseit a kilenc napig hadügyminiszter Linder Béla magatartásával, ominózus kijelentésével és a kommunisták által befolyásolt katonatanácsok működésével jellemezni.¹²⁴ Vagy a másik oldalon, elfogadható magyarázatot lehet-e adni az etnikai magyar területek ellenállás nélküli feladásának okaira, az aktív honvédelem hiányára, amennyiben a világháború utáni nemzetközi nagyhatalmi erőviszonyokra, a Kárpát-medencei katonai realitásokra hivatkozva azt hangsúlyozzuk, hogy a körülmények eleve megkérdőjelezték bármifajta katonai akció tartós sikerét. Egy ilyen katonai ellenállásnak az esélytelenségét a német és az osztrák kormányok magatartása is megerősíti. Berlin és Bécs sem a békekonferencia döntése előtt, sem a békeszerződés aláírása után nem tudott segítséget adni a szomszédos államokban maradt 5,5 millió németnek, pedig azok Felső-Sziléziában, Cseh- és Morvaországban, és a Jugoszláviához került krajnai, karintiai határvidéken aktívan küzdöttek saját nemzeti önrendelkezésükért.

¹²² Jászi miniszteri tevékenységéről ld. K. Lengyel 2007; Zeidler 2003; Salamon 2010; Litván 2003; Pelle 2001; Hronský 1998; Grad–Ciubota 1998; Szarka 1998: 113–125.

¹²³ A Károlyi-kormánnyal szemben a kortárs hadtörténészek, katonatisztek részéről hangoztatott vádakra ld. pl. Julier 1933 <http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/ww1/julier/index.html>; Újabbban ld. pd. Péter 2006: 83–110; Nagy 1998: 3. http://www.magyaraszemle.hu/szamok/1998/3/a_magyar_szemle_katonairoja?postaction=PrintJob.

¹²⁴ Linder Béla tevékenységéről vö. Siklós 1978: 123; Hornyák 2005; Hajdu 2008: 33–35; Gali 2015: 26–34.

A vitás határkérdések egyedüli demokratikus megoldási módja a népszavazások kiírása lehetett volna. Ezeket azonban csak kisebb regionális vitákban próbálták használni, ott is felemás sikerrel. Mindezek mögött a területi viták mögött a nemzeti önrendelkezés elvének és kritériumainak ellentmondó értelmezései és nagyhatalmi instrumentalizálása húzódtott meg, ami magát a plebiszcitum elvének alkalmazhatóságát is megkérdőjelezte.¹²⁵

Mindenesetre tény, hogy az új Magyarország igyekeztek minél gyorsabban megszabadulni a Monarchia által vállalt katonai kötelezettségektől. Az általános leszereléssel átmenetileg felszámolták az oroszországi bolsevik forradalomhoz hasonló katonai lázadásokat. November 9-én Linder helyére Bartha Albertet nevezték ki, államtitkáráként pedig Böhm Vilmos intenzív hadseregszervező tevékenységbe kezdett. Az új vezetés gyorsan levonta a november eleji csehszlovák, délszláv fegyveres támadások és a fenyegető román hadjárat tanulságait. A belgrádi konvenció által engedélyezett nyolc hadosztálynyi magyar hadsereg alapjainak lerakásával, a november 12-én megjelent behívási parancs alapján megpróbálták a hetvenezer főnyi magyar hadsereget létrehozni és ütőképessé tenni. Az öt legfiatalabb korosztály tagjait, a 18–22 éveseket igyekeztek besorozni, 30 koronás napidíjat ígérve nekik.¹²⁶

A Károlyi-kormány megpróbálta elhitetni az antanttal, hogy az új Magyarország valóban radikális változásokon ment át. Ezzel együtt az ellenséges haderőkkel körbevett országban az elkötelezett békepartiságot tekintették a békekonferenciára szóló mielőbbi meghívás legfontosabb biztosítékának. A magyar kormánynak azonban nagyon gyorsan meg kellett tapasztalnia az antantpolitika valóságos közép-európai céljait. A békekonferencia előtt az új államok területi határaikat az antant által támogatott katonai akciókkal biztosították. Ezeknek az utóháborúknak a nyers hatalmi logikája érvényesült a román, szerb, csehszlovák hadseregek által megszállt területeken. Ez pedig eleve megakadályozta a belgrádi konvenció érvényesítését, a magyar közigazgatás működését, a választások kiírását és a magyar anyanyelvű népesség nyelvi, kulturális, vagyoni stb. jogainak szavatolását.

¹²⁵ Fish 2010: 168–181; Fish 2010; Reichel 2008: 159–178.

¹²⁶ „Vegetes képet mutatott a frontról hazaözönlő katonák tömege. Voltak olyan csapattek, melyek már az arcvonalban, vagy annak közvetlen elhagyása után felbomlottak, más alakulatoknál ez a magyar határra érkezéskor következett be. A forradalmasodott egységekben sorra alakultak a katonatanácsok. Az általános szén- és élelmiszerhiány miatt gondot okozott a hazahozandók szállítása és ellátása. Az országban gyakori volt a katonák fosztogatása, civilekkel való összetűzése, de a német és egyéb idegen csapatok átvonulása sem volt problémamentes. A minisztérium elrendelte a Nemzetőrség felállítását, melynek feladatául a belrend biztosítását, a polgári lakosság megvédését szabta a rabló-fosztogató katonákkal szemben. Számos ezred azonban tisztjeik vezetése alatt, egy egységben, fegyvereit megtartva, a zűrzavar ellenére példás fegyelmezettséggel tért vissza békehelyőrségébe. Ez a magatartás inkább függött a tisztikartól és az adott alakulatnál ápoltt szellemiségtől, mint a legénység nemzetiségi összetételétől. November végéig 700 ezer, december közepéig 1 200 000 katona szerelt le és a hónap végére a személyi leszerelés befejeződött.” Szij 2000: 306. <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/55.html>.

Magyar–szlovák kapcsolatfelvétel – nemzetközi alapokon

Az 1918. szeptember 19-én Budapesten megalakult a Szlovák Nemzeti Tanács, egyes tagjai több szálon is kapcsolatban álltak a prágai Cseh Nemzeti Tanáccsal, valamint az október 13-án megalakult Cseh Nemzeti Bizottsággal. Ezek a cseh intézmények pedig 1918 nyarától már igyekeztek munkájukat összehangolni az 1916-ban megalakult Csehszlovák Nemzeti Tanáccsal (Conseil National Tchecoslovaque, illetve Conseil National des Pays Tchèques et Slovaques.) Ezt a Masaryk, Beneš és Štefánik vezette Tanácsot ismerték el az antant-hatalmak és szövetségeseik: Franciaország június 29-én, Nagy-Britannia augusztus 9-én, az Egyesült Államok pedig szeptember 3-án elismerték. Ezt követően Masarykék már mint a jövőbeni csehszlovák állam hivatalos képviselői alapították meg 1918. október 14-én az ideiglenes cseh–szlovák kormányt.

S jóllehet az 1918. május 24-i lipótszentmihályi értekezletet követően a szlovák politikusok egyértelműen elkötelezték magukat a cseh–szlovák orientáció mellett, a történeti magyar államközösségből való kiválás politikai, államjogi és nemzetközi jogi, katonai, gazdasági kérdései egészen október 30-ig, a „a szlovák nemzet deklarációjának” elfogadásig nyitva maradtak.

Ezzel, a Csehszlovákia kikiáltása után két nappal született állásfoglalással a szlovák vezetők „a Magyarország határain belül élő cseh–szlovák nemzet” önrendelkezési jogát deklarálva kijelentették, hogy „Szlovákiában a szlovák nemzet nevében beszélni egyedül a Szlovák Nemzeti Tanács jogosult”. Ugyanakkor a csehszlovák államhoz való csatlakozás szándékát hangsúlyozva a „magyarországi cseh–szlovák nemzet nemzeti tanácsa” kijelentette, hogy a „szlovák nemzet a nyelvileg és kulturális-történeti értelemben egységes cseh–szlovák nemzet része”, amely számára a deklaráció aláírói „a teljes függetlenség alapján korlátlan önrendelkezési jogot” követeltek.¹²⁷

Az egy nappal később megalakult Károlyi-kormány ily módon a szlovákkérdésben is lépéshátrányba került. Egyrészt azért, mert a magyar és a szlovák nemzeti tanácsok közötti kapcsolatfelvételi kísérletek eredménytelenek maradtak, másrészt mert a csehszlovák államalapításhoz csatlakozó szlovák deklaráció az egész szlovák önrendelkezés súlypontját a történeti magyar állam keretein kívülre helyezte.¹²⁸ Jóllehet magyar részről a függetlenségi ellenzéki párt vezetője, Károlyi Mihály már 1918 szeptemberében tárgyalásokat kezdeményezett a szlo-

¹²⁷ Hronský 1998: 49.

¹²⁸ Az 1918. október 28-i csehszlovák államalapítás szempontjait a szlovák deklarációban – amelynek képviselői állítólag nem tudtak a két nappal korábbi prágai eseményekről – a Turócszentmártonba Bécsből csak október 30-án este megérkező Milan Hodža nyomatékosította. Egyebek közt azzal, hogy a deklaráció eredeti szövegéből kihagyta azt a pontot, amely a szlovák nemzet számára a nemzetközi konferencián önálló részvételi jogot követelt. Erről ld. Hronský 1998: 48; Rychlík 1997: 32–46.

vák politikusokkal, s október elején tárgyalt is Matúš Dulával, a Szlovák Nemzeti Párt elnökével, a Washington és az antantdiplomácia által támogatott cseh-szlovák egységtörekvések megakadályozása többé nem állt Budapest hatalmában.¹²⁹

Az 1918. október 25-én megalakult Magyar Nemzeti Tanács Jászi Oszkár által fogalmazott 12 pontos programja kiemelt feladatként jelölte meg a magyarországi nem magyar nemzetekkel való megegyezést, a nemzetiségi kérdés demokratikus megoldását és az ország integritásának lehetőség szerinti fenntartását. Az őszirózsás forradalom zaklatott napjaiban is keresték a kapcsolatokat a román, rutén, német és szlovák politikusokkal. Folyamatosan követték a szomszéd nemzetek tanácsainak megalakulását és működését. Károlyi Mihály, a Magyar Nemzeti Tanács elnökeként október 30-án elküldte fentebb már idézett köszöntő táviratát Turócszentmártonba a Szlovák Nemzeti Tanácsnak.

A Károlyi-távirat szövege jól tükrözi Jászinak és vele együtt a korabeli magyar politikai és értelmiségi elit jelentős részének az álláspontját. A Habsburg-monarchia birodalmi keretei, védő szárnyai alól kikerült soknemzetiségű, közel fele arányban nem magyar Magyarország a felgyorsult események közt nem várhatta passzívan a szomszéd nemzetek önrendelkezésének megvalósulását, hanem annak szabályozásában, Magyarország integritásának keretei közt részt kellett volna vennie. A Károlyi-kormány azt feltételezte, hogy legalább a békekonferencia döntéséig meg tudja őrizni a kezdeményező szerepét, s ily módon együtt tudja tartani az antant és szövetségesei által nem megszállt országrészeket.¹³⁰ Hamarosan kiderült, s ezt tükrözte a Matúš Dula által küldött szlovák választávirat szövege is, a szlovák–magyar viszony rendezését Turócszentmártonban 1918 novemberében már kizárólag a csehszlovák és a magyar állam jószomszédi kapcsolatainak részeként, nem pedig a magyar–szlovák történeti viszony megújításaként tartották kivitelezhetőnek.¹³¹

A Károlyi-kormány a Monarchia világháborús veresége nyomán létrejött, nemzetközi jogilag el nem ismert, katonailag és külpolitikailag kiszolgáltatott helyzetben lévő, független Magyarországot megpróbálta elfogadtatni a győztesek nagyhatalmakkal és a szomszédokkal. Ehhez létfontosságú volt minden kapcsolatfelvétel, megegyezés. Ugyanakkor a kormányzás első hónapja alatt

¹²⁹ Károlyi szeptemberi szlovák tárgyalásain még egészen más benyomásokat szerzett: „A szlovák politikusok autonómiát kívántak Szlovákia számára, de a Magyarországtól való elszakadást fel sem vetették. Nagyon megértőek voltak, s gondolataik sok tekintetben párhuzamosan haladtak a mieinkkel.” Károlyi 1977: 120.

¹³⁰ A Szlovák Nemzeti Tanács a deklaráció elfogadásáról mindenestre nem Károlyiékat, hanem a prágai csehszlovák kormányt tájékoztatta első táviratában: „A Szlovák Nemzeti Párt a szlovák nemzet feltételek nélküli és korlátlan önrendelkezési joga alapján áll, és követeli a szlovák nemzet számára a részvételt annak az önálló államnak a megalapításában, amely Szlovákiából, Csehországból, Morvaországból és Sziléziából tevődik össze.” Hronský 1998 49–52.

¹³¹ Dula választáviratát közli Litván 1978: 254.

a népkormánynak fel kellett ismernie, a győztesek nem megegyezésre, hanem önös érdekeik érvényesítésére törekszének. A független Magyarország belső és külső rendjének megteremtése érdekében – egyetlen szövetséges, nagyhatalmi támasz, működőképes hadsereg és diplomáciai hálózat nélkül – valójában szinte kizárólag szabálytalan bel- és külpolitikai megoldások közül választhatott a kormány. Soknemzetiségű vesztes országgént mindenekelőtt saját integritásának és függetlenségének biztosítására kellett törekednie, legalább a békekonferencia döntéséig terjedő időszakban, hiszen ideális esetben a békekonferencia döntéshozóitól joggal lehetett volna remélni, hogy felül tudnak majd emelkedni saját hatalmi és nemzeti érdekeiken. Ehhez azonban a történeti országterületen és a szomszédságban élő nemzetekkel való megbékülésre lett volna mindenekelőtt szükség, hiszen éppen az ő államalapítási törekvéseik veszélyeztették a magyar állam szuverenitását.

A független Magyarország új kül- és nemzetiségpolitikai programjának alapelveit, a Nemzeti Tanács 12 pontos programvázlata tartalmazta. Ezt az új programot a kilencvenhat magyar értelmiségi aláírásával 1918. november 3-án megjelent nyilatkozat próbálta értelmezni és népszerűsíteni.¹³² A kiáltvány – az emigráns Kossuthéhoz részben hasonló – Jászi-féle Dunai Egyesült Államok elképzelésre támaszkodott. A felszabadult közép-európai nemzetek önkéntes társulásában jelelte meg a világháború utáni nemzeti kérdés demokratikus megoldásának útját. Hangsúlyozta az egymás mellett élő népcsoportok egymásra utaltságát, földrajzi közelségét, a közlekedési, gazdasági érdekek egybeesését. „Magyarok! Szövetségbe kell tömörülnünk nemzettársainkkal! Ez a mi érdekünk és az övék is. De ez a szövetség ne legyen ellensége a szabadságnak. Még halvány lehetőséget se adhasson ez arra, hogy a nemzet a nemzet érdekét korlátozhassa, vagy veszélyeztethesse. Biztosítékot kell adni minden félnek; és mi ezt a biztosítékot éppoly őszinte szívvel kívánjuk nyújtani azoknak, akik velünk szövetségbe léptek, mint ahogyan kérjük tőlük mi is. Nincs köztünk nagy állam.”¹³³

Először a magyar történelemben ez az értelmiségi kiáltvány fogalmazta meg a magyarság és a szomszéd nemzetek egymásrautaltságának regionális hátterét, a nagyhatalmak közötti helyzetből adódó érzékenységeket. Minthogy – a lengyelek kivételével – ekkor még egyik nemzet lélekszáma sem haladta meg a tíz-tizenkét milliót, a magyar értelmiségi felhívás szerint ez eleve szükségessé teszi az egymással való szabad társulást. Ugyancsak először szembesítette a dokumentum a magyar közvéleményt a történeti magyar állam integritásának fenntarthatatlanságával, s az abból adódó dilemmákkal: „Történeti határok ne

¹³² A magyar intelligenciához! *Világ* 1918. november 3. Az aláírók közt volt egyebek közt Ady Endre, Babits Mihály, Bartók Béla, Dohnányi Ernő, Fülep Lajos, Füst Milán, Kodály Zoltán, Kosztolányi Dezső, Lukács György, Ódry Árpád, Rippl-Rónai József. A kiáltványt közli József 2001: 39–42.

¹³³ József 2001: 41.

legyenek gátjai az önrendelkezésnek. Éppoly kevésbé a nyelvhatárok: egyforma nyelvű állam több is lehet. És vitás esetben népszavazást kívánunk: független és elfogulatlan (nemzetközi) ellenőrzés alatt. A csehszlovák, lengyel, erdélyi román, délszláv, osztrák, osztrák-német és ukrán nemzeteket, melyek a régi »Osztrák–Magyar Monarchia« területén élnek: önmagukkal teljesen szabadon rendelkezőknek tekintjük, és egyenjogúak a magyarral. Szövetségünkhöz ők és mások akaratuk szerint csatlakoznak, vagy nem csatlakoznak. És a szövetség az egyes államok teljes függetlenségének alapján történjék.¹³⁴

A (cseh)szlovák kérdés magyar alternatívája

A Károlyi-kormányban „a Magyarországon élő nemzetek önrendelkezési jogának előkészítésével” megbízott, eredetileg tárca nélküli nemzetiségi miniszter kezdettől fogva nagy súlyt helyezett a felső-magyarországi szlovák régió eseményeire és a Szlovák Nemzeti Tanáccsal való kapcsolatok kiépítésére.¹³⁵ A pár nap alatt megszervezett minisztériumi apparátusra az első pillanattól kezdve hatalmas feladatok tömege és súlyos felelősség nehezedett. A háborús vereség, a Monarchia felbomlása s az utódállamok létrejötte és nagyhatalmi támogatottsága nyomán az ország a teljes külpolitikai elszigeteltség helyzetébe került.

A soknemzetiségű Magyarország nem magyar többségű régióit a régi és új szomszéd államok a háború alatti titkos megállapodások, ígérek alapján immár magukénak tartották, november első napjaitól azok katonai elfoglalását is elkezdték. A román, szlovák, ruszin, német, szerb, vend, horvát nemzetiségi vezetőkkel folytatott tárgyalások Jászi Oszkár, nemzetiségi miniszter elsősorban azt remélte, hogy a békekonferencia döntéséig sikerül helyreállítani a közrendrendet, a gazdaság működőképességét és biztosítani lehet a közellátást. Mindez megalapozhatta volna azt a modus vivendit, amely alapján kölcsönösen elfogadható megoldásokat lehetett volna kidolgozni a soknemzetiségű történeti Magyarország népei számára. Ideális esetben ez a provizórikus állapot a békekonferencia döntéséig biztosítható volna az ország közigazgatási és gazdasági integritásának és belső békéjének a fenntartását.

¹³⁴ József 2001: 41–42. A nyilatkozat további fontos újdonságát a kisebbségi jogok határozott megfogalmazása jelentette: „Idegen nyelvű kisebbséget bármelyik államban bármely más államnak korlátlanul legyen szabad támogatni, szellemileg úgy, mint anyagilag. Hadd tartson iskolát a másik államban, segítse fajrokonait, ahogyan akarja. És a nyelvről se lehessen ott vita. Minden hatóság legyen köteles elintézni bármely állam nyelvén: ha azon a nyelven fordultak hozzá, akár más államból, akár a saját területéből is. Ily államszövetség a maga kereteiben megvalósítja a nemzetek társadalmát.”

¹³⁵ MNL OL, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K-27, 1918. november 1. A Károlyi-kormány működéséről, nemzetiségi politikai elképzeléseiről, Jászi miniszteri tevékenységéről ld. Schönwald 1969: 44–64, 131–134, 152–153; Szarka 1996: 55–62.

A Károlyi vezette magyar és a Karel Kramář vezette első csehszlovák kormány között a viszony kezdetől fogva igen feszült volt. A magyar kormány Supka Géza író, újságíró küldte ki Prágába, hogy próbálja közelíteni a két kormány álláspontját a belgrádi fegyverszüneti egyezmény felső-magyarországi szlovák és vegyes megyéire vonatkozó érvényessége kapcsán.¹³⁶

A november 14–20-a közötti csehszlovák–magyar jegyzékváltás egyértelművé tette, hogy a prágai kormány a területileg még körülhatárolatlan Szlovákiában magának tart fent minden jogot, katonai alakulatainak akcióit pedig a magyar közigazgatás távozása nyomán támadt anarchiával próbálta legitimálni. „A szlovák területre is csak azért vonulunk be, mert a magyar közigazgatási hatóságok és a csendőrök elhagyták szolgálati helyüket, és az erőszak, az anarchia megakadályozására minket kértek fel. Ha most már a magyar csapatok erőszakkal el akarnák űzni biztonsági helyőrségeinket, kénytelenek volnánk az Antanthoz fordulni, fegyveres intervenciót kérve tőle és minden, a szlovák népen elkövetett erőszakért és sérelemért a magyar kormányt tenni felelőssé” – írta Kramář miniszterelnök november 14-én Károlyinak.¹³⁷ A Supka Géza által tolmácsolott magyar javaslatra, miszerint Szlovákia területén a Szlovák Nemzeti Tanács kezében maradjon a végrehajtó hatalom, Kramář szintén elutasítóan válaszolt, és sürgette a magyar kormányt, hogy egész Szlovákia területéről vonja vissza minden katonai és rendőri egységét.¹³⁸

Jászi a belgrádi fegyverszüneti tárgyalások, a minisztériumához özőnlő hivatalos tájékoztatások, illetve a segélykérő levelek, országmentő beadványok, javaslatok alapján igen gyorsan képet alkothatott arról, hogy Közép-Európának az antant által elhatározott nemzetállami átalakítási törekvéseivel szemben reménytelen küldetésre vállalkozott. Ezt jelzi, hogy november végén, majd december közepén kétszer is benyújtotta lemondását Károlyinak azt megelőzően, hogy harmadszorra, január 16-án a kormányátalakítás során Berinkei Dénes, miniszterelnök azt el is fogadta.¹³⁹

A sikertelen november 13–14-i aradi román tárgyalások után Jászi tisztában volt azzal, hogy a nagyromán törekvésekhez hasonlóan, az antant által már szín-

¹³⁶ Supka Géza prágai útjáról ld. Szarka 1990: 8–9.

¹³⁷ Litván 1978: 271–272.

¹³⁸ „Nem járulhatunk hozzá javaslatukhoz, hogy tudniillik a Szlovák Nemzeti Tanács maga kormányozza a szlovák területeket, amennyiben elismeri a magyar szuverenitást, annál kevésbé, mert Ön és kormánya október 29-én elismerte a szlovák nép jogait, minek utána a (szlovák) nemzeti tanács október 30-án ünnepélyesen bejelentette, hogy a népek önrendelkezés joga értelmében a szabad csehszlovák államban egyesül a cseh néppel. Következésképpen legyen szabad felkérnem a magyar kormányt, haladéktalanul adjon parancsot hadseregének, hogy tartózkodjék rendfenntartó alakulataink kiűzésétől.” Litván 1978: 272.

¹³⁹ Jászi lemondását a kormány erőtlenségével, a szervezkedő ellenforradalommal és az „erőszakot, terrort hirdető” baloldali szélső áramlatok térnyerésével, a „túlforradalommal” indokolta. Jászi december 10-i, második lemondó nyilatkozatát közli Litván 1978: 320–321.

tén jóváhagyott csehszlovák államalapítást sem lehet megakadályozni. A felvidéki magyar és rutén többségű területeket 1918 novemberének második felében kezdte elfoglalni a csehszlovák hadsereg. Ezzel a katonai megoldással szemben a magyar kormánynak az adott helyzetben nem volt megfelelő ellenszere.¹⁴⁰ Jászi provizórikus megoldási tervében a románok, szlovákok, rutének, németek, szlovének (vendek) részére konkrétan felajánlott és a rutén, német, illetve szlovák néptörvényekben kodifikált területi és közigazgatási autonómia jelentette a kulcselemet, amit Károlyi fentebb idézett visszaemlékezése szerint Duláék állítólag szeptemberben még megfelelő tárgyalási alapnak tekintettek.¹⁴¹

Jászi nemzetiségi politikájában azonban igyekezett több más eszközt is rendszerbe állítani és mobilizálni. Ezek közül az egyik legfontosabb eszközként a Nemzetiségi Minisztérium kezdettől fogva felkarolta és bátorította a területek hovatartozásáról döntő regionális plebiszcitumok szervezését. Az aranyosmaróti születésű Gragger Róbert, a berlini Humboldt Egyetem professzora, az 1916-ban életre hívott berlini Magyar Tanszék vezetője 1918. november 17-én Körmöcbányáról levélben kereste meg a Nemzetiségi Minisztériumot s felajánlta, hogy háromnyelvű – magyar, szlovák és német – aláírási íveken egymillió tiltakozó aláírást gyűjt össze a csehek magyarországi szlovákokkal kapcsolatos terveire ellen. Az alig másfél hónapig tartó akció során Gragger december 21-i levele szerint negyedmillió aláírást sikerült összegyűjteni.¹⁴²

Ez az egyszerre felemás és impozáns aláírásgyűjtési akció fontos szerepet játszott Jászinak a plebiszcitummal kapcsolatos terveinek megfogalmazásában.¹⁴³ A magyar, illetve a német többségű területek lakóinak népszavazáshoz való joga kezdettől fogva fontos szerepet játszottak a magyar béke-előkészületek politikai követelései közt. Az 1920. januári bemutatkozó békejegyzékben gróf Apponyi Albert is az egyik leghatásosabb javaslatként és érvként hozta fel a békeszerződés-tervezetekben elcsatolásra ítélt magyar többségű területek megmentése érdekében. Csehszlovák és szlovák részről kezdettől fogva a legmerevebben elutasították a Jászi által szorgalmazott népszavazási kezdeményezéseket.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Az aradi tárgyalásokról ld. Jászi 1921; K. Lengyel 2007: 73–77; Raffay 1987: 92–114; Haslinger: 1993: 122–135. Az aradi tárgyalások magyar tervezeteit közli Szarka 1994: 140–166.

¹⁴¹ Szarka 2002: 171–180.

¹⁴² A Gragger-féle akció iratait MNL OL, Nemzetiségi Minisztérium (NM) K-40, 1918-VII-305, 719. 1919–VII. 135.

¹⁴³ „A magyar népkormány előre elfogadja a békekonferencia illetékességét egy olyan határozat szempontjából, hogy a hazai területen élő szlovákok és románok, szerbek és rutének népszavazás útján maguk határozhassák meg azt a jogukat, melyik államterülethez kívánnak csatlakozni” Domokos 1919: 32.

¹⁴⁴ Apponyi 1920. január 16-i beszédében a népszavazással kapcsolatosan a következő kijelentést tette: „...követeljük a népszavazást hazánk azon részeire vonatkozólag, amelyeket tőlünk most elszakítani akarnak. Kijelentem, hogy előre is alávétjük magunkat e népszavazás eredményének, bármi legyen is az. Természetesen követeljük, hogy a népszavazás olyan körülmények között

A Károlyi- és a Berinkey-kormány folyamatosan tájékozódott a szlovák és a felső-magyarországi magyar, német, rutén helyzetéről. A felföldi megyei és városi magyar nemzeti tanácsok elnökei, köztük például Maléter István, az eperjesi Magyar Nemzeti Tanács elnöke – az 1956-os magyar mártír miniszter Maléter Pál édesapja – bőséges információs anyaggal, tanáccsal látták el a kormány nemzeti-ségi miniszterét. Jászi már régóta intenzív kapcsolatot tartott fenn több szlovák politikussal, Hodžán kívül főleg Matúš Dulával és Peter Makovickýval.¹⁴⁵ Az 1918 nyarán Ceglédre internált Vavro Šrobárt, a csehszlovák kormány későbbi első teljhatalmú szlovák miniszterét Károlyi és Jászi közbenjárására engedték visszatérni Rózsahegyre, ahonnan két nappal az október 28-i csehszlovák fordulat előtt érkezett Prágába. Jászinak számos felvidéki magyar ismerőse is volt, s különösen közel állt szívéhez Lesznai Anna Sáros megyei, Varannóhoz közeli körtvélyesi kúriája, ahol számos budapesti értelmiségi és művész barátjával tett gyakori látogatásokat.¹⁴⁶ Többek között ezekből a forrásokból, első kézből származó információi voltak az őszirózsás forradalom utáni eperjesi, mind pedig a kassai eseményekről, vagy például az úgynevezett szepesi köztársasági mozgalomról.

A legnagyobb visszhangot a különböző – Jászi által parciálisnak nevezett – mozgalmak közül a Keleti Tót Nemzeti Tanács törekvése váltotta ki. Ennek élén Dvortsák Viktor, Sáros megyei főlevéltáros, az Eperjesen szlovják dialektusban kiadott, hazafias szellemben írt *Naša zástava* szerkesztője állt, aki a regionális identitás mozgósításával igyekezett a keleti szlovák megyéket leválasztani a turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Tanácsról, s ezzel a magyar állam integritását erősíteni.¹⁴⁷ Jászi, jóllehet egy-két hétig reménykedett abban, hogy a keleti szlovják mozgalom mögött érdemi támogatói bázis állhat, első kézből származó eperjesi információk alapján azonban hamar belátta, hogy Dvortsákék mozgalma mögött nincsenek tömegek.¹⁴⁸

A Károlyi-kormány mulasztásainak, hibáinak bírálatakor gyakran hozzák fel érvként, hogy a Magyar Királyság területének egyetlen összefüggő részét sem

tartassék meg, hogy annak szabadsága biztosítva legyen.” Szarka: 1998: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/altalanos/duna_taji_dilemmak/pages/006_fuggelek.htm; A népszavazást mint a vitás területi kérdések egyik kétségkívül legdemokratikusabb megoldásának szlovákiai alkalmazását maga Masaryk csehszlovák köztársasági elnök is elutasította. Emiatt Jászi a magyar sajtóban két ízben is vitába szállt a csehszlovák elnökkel. Jászi Oszkár miniszter nyilatkozata Masaryk elnök újévi beszédéről. *Világ* 1919. január 5. Vö. Szarka 2004: 75–84.

¹⁴⁵ Vö. Szarka 1985: 1163–1195.

¹⁴⁶ Török 2003: 27–57.

¹⁴⁷ Az eperjesi, kassai eseményekről ld. Tajták 1972: 68–73; Dvortsákról ld. Švorc 2007: 37–39; Švorc: *Zakletá zem Podkarpatská Rus 1918–1946*. Praha, Lidové noviny.

¹⁴⁸ A „Keleti Tót Nemzeti Tanács” magyar kézben lévő vezetéséről és az érintett megyék szlovák lakosságának elutasító magatartásáról részletesen és kritikusan ír Tajták 1972: 68–85; Šolc 1969: 31–32.

szállta meg ellenséges hadsereg 1918 októberéig. A balkáni front összeomlását követően azonban a központi hatalmak hadseregei az olasz és a nyugati frontokon is beszüntették a harcokat. Ennek következtében heteken, sőt napokon belül Magyarország védtelené vált. A közös hadsereg, a közös főparancsnokság és hadügyminisztérium megszűnése nyomán kialakult helyzetre sem a Tisza-, sem a Wekerle-kormány nem dolgozott ki intézkedési tervet. A hatalomra került Károlyi-kormány a milliós nagyságrendben hazaözönlő, a további háborúzást elutasító katonaság helyett a tapasztalt magyar tisztikar közreműködésével, a fiatal évfolyamok besorozásával szerette volna létrehozni a magyar nemzeti hadsereget. A békekonferenciára való felkészülés jegyében legfontosabb feladatának a nemzetiségek – románok, szerbek, horvátok, szlovének, szlovákok, ruszinok, erdélyi szászok – nemzeti tanácsainak szeparatista törekvéseit próbálta féken tartani.

Az 1918. november 3-án aláírt, de megtévesztő módon, csak november 4-én délután három órakor hatályba lépett páduai fegyverszünet komoly problémák forrását jelentette az önálló Magyarország számára. A fegyverszüneti okmány említést sem tett az országról és annak demarkációs vonalairól. Ezt a korabeli magyar szemtanú elfogult emlékirat alapján sokan máig megpróbálják magyar diplomáciai győzelemként értékelni, holott az valójában semmiféle garanciát sem adott a magyar kormány számára.¹⁴⁹

1918. november 13-án a magyarországi fegyverszüneti feltételek tisztázása érdekében Linder Béla és Franchet d'Espèrey tábornok által aláírt belgrádi megállapodás elvben ugyan magyar fennhatóság alatt hagyta az egész felső-magyarországi szlovák régiót, de amint fentebb láttuk, a gyakorlatban a csehszlovák kormány fenntartotta magának a jogot, hogy mint szövetséges hatalom az antant főparancsnoksággal egyeztetve katonai akciókat hajtson végre Szlovákia területén. Miután a belgrádi megállapodást Pichon francia külügyminiszter november 29-én teljes egészében felülbírált, Foch tábornok rendelete alapján Franchet d'Espèrey tábornok december 3-án „egész Szlovákia” kiürítését követelte Károly Mihály miniszterelnöktől. Hodža a területileg dél és délkelet felől lehatárolatlan Szlovákia érdekeit szem előtt tartva ment bele a Bartha hadügyminiszterrel megkötött, hangsúlyozottan átmeneti érvényességű csehszlovák–magyar demarkációs megállapodás megkötésébe.

A Károlyi-kormány szlovák politikájának kulcsfontosságú eseményére 1918. november 29-én és 30-án került sor, amikor november 25-én Milan Hodža a prágai kormány rendkívüli megbízottjaként a magyarországi likvidációs ügyek intézése érdekében Budapestre érkezett. Hodža annak ellenére, hogy a cseh-szlovák orientáció elkötelezett híve volt, kimaradt az első csehszlovák kormányból. Budapesti megbízatása azonban azt jelezte, hogy mind Prágában,

¹⁴⁹ Nyékhegyi 2003; Ormos 1998.

mind Budapesten tisztában voltak képességeivel.¹⁵⁰ Hodža 1914 előtt Jászival is személyes kapcsolatot tartott fenn, kölcsönösen tisztelték egymást demokratikus politikai elképzeléseik miatt. Megérkezése után gyorsan felmérte a szlovákkérdés magyar kormányzati megítélésének minden fontos mozzanatát. S mint-hogy azonnal kapcsolatba lépett a Budapestre ugyancsak ezekben a napokban érkezett Ferdinand Vix alezredessel, az antant katonai missziójának vezetőjével, képes volt a magyar kormány felső-magyarországi lépéseivel szemben hatékonyan fellépni.¹⁵¹

Hodža november 26-án előbb Jászi Oszkárt kereste fel a Nemzetiségi Minisztériumban, aki a szlovákokkal való esetleges megegyezésben látta a nemzetiségi provizórium megteremtését célul kitűző programjának az utolsó esélyét. Azt remélte, hogy a szlovákok számára a budapesti kormány részéről felkínált széleskörű autonómia legalább a békekonferenciáig megfelelő alternatívája lehet az egységes csehszlovák állam szlovák szempontból ambivalens ajánlatának. Kivált, hogy november végén már egyre több jel utalt arra, hogy a Szlovák Nemzeti Tanács hatásköreit a központi csehszlovák kormány fokozatosan megszüntette. Erre utalt Kramář fentebb idézett levele is. Jászi rövid ideig reménykedett a szlovákokkal való megegyezésben. Ezért már november 3-án tárgyalási javaslattal kereste meg a Szlovák Nemzeti Tanács elnökét, Matúš Dulát, aki azonban a Vág-völgyi magyar katonai akciók és a Turócszentmártonban a magyar katonaság részéről őt személyesen ért inzultus miatt kitért a meghívás elől.¹⁵² A magyar kormány számára Hodža prágai mandátuma szintén azt jelezte, hogy a szlovák politika központja november folyamán nagyon gyorsan áthelyeződött Prágába.¹⁵³

Hodžát Jászi után fogadta Károlyi miniszterelnök is, és biztosította a prágai kormány küldöttét, hogy a magyar kormány a románoknak tett javaslatához hasonlóan hajlandó felajánlani a turócszentmártoni székhellyel működő Szlovák Nemzeti Tanácsnak a teljes belügyi, oktatási, gazdasági kormányzati hatalmat a felső-magyarországi szlovák többségű járásokban, az úgynevezett „Tót Im-

¹⁵⁰ Hodža 1905 és 1910 között a magyarországi parlament képviselőjeként, a nemzetiségi parlamenti klub titkáráként tűnt fel. Az 1910. évi választási bukása után Ferenc Ferdinánd trónörökös „műhelyének” szlovák tagja volt, a magyarországi általános választójogi küzdelmekben kialakult demokratikus kooperációk kezdeményezőjeként, sikeres hírlapíróként és laptulajdonosként az 1914 előtti magyarországi szlovák és általában a magyarországi nemzetiségi politikában rendkívül nagy presztízsre tett szert. Hodža 2004.

¹⁵¹ Hodža 1929: 78–85.

¹⁵² A Jászi-féle kezdeményezések szlovák viszonzását a csehszlovák ideiglenes nemzetgyűlés szlovák klubja november 16-án elfogadott határozatában a csehszlovák kormányhoz rendelte, s a Szlovák Nemzeti Tanács területi követelésekről való tárgyalásának kizárólagos jogát megszüntetnek tekintette. Medvecký 1930: 95–96.

¹⁵³ A magyar–szlovák tárgyalásokról ld. Hronský 1998: 113–126; Fogarassy 1990: 72–88; *Slovenský rozchod* 1929; Medvecký 1930; Szarka 1998: 113–125; Zeidler 2003: 40–41, 48–49.

périum” területén.¹⁵⁴ A járáshatárokkal kijelölt szlovák autonómia területén kívül maradt volna Pozsony, Érsekújvár, Kassa, valamint a verebélyi, rozsnyói, gölnicbányai, kassai és sztropkói járás.¹⁵⁵

Hodža november 29-én táviratilag Budapestre hívta az SZNT Matúš Dula vezette hatfős küldöttségét, hogy a magyar kormány tervezetéről közvetlen tárgyalásokat folytasson. Ezzel Hodža egyértelműen túllépte hatáskörét, amit Prága felé kezdettől fogva azzal magyarázott, hogy időt kívánt nyerni arra, hogy Vix alezredes tisztázza Párizsban a belgrádi konvenció 17. pontjának érvényességét, illetve értelmezését a Csehszlovákiának ígért szlovák területeken.¹⁵⁶ A szlovák küldöttség november 29-i előtanácskozásán egységes álláspontot alakított ki arról, hogy a Jászi által felajánlott autonómiát semmilyen körülmények közt sem fogadja el anélkül, hogy az ezzel kapcsolatos tennivalókat előbb a csehszlovák kormánnyal meg ne konzultálná.

A november 30-i budapesti szlovák tárgyalások az aradihoz hasonló forgatókönyv szerint zajlottak. Hodža kezdettől fogva világossá tette, s ezt a budapesti sajtóban több alkalommal nyilvánosan is elismételte, a szlovákkérdéseket csak átmenti rendezés keretében szeretnék a magyar kormánnyal tisztázni, s a magukat 1918. augusztus 14-e, a külföldi csehszlovák kormány Franciaország által való elismerése óta csehszlovák állampolgárnak tekintő szlovákok önrendelkezési joga nem lehet a tárgyalások témája. Ugyanebben a szellemben nyilatkozott az SZNT delegációjának vezetője, Matúš Dula is.

Az Olaszországból várt csehszlovák légiók megérkeztéig időt nyerni kívánó Hodža egyértelművé tette a Jászi két tervezetével szemben elkészített proпози-ciójában, hogy a szlovák autonómia megoldását is csak a csehszlovák állam keretében kívánják elképzelni, s a magyar kormánnyal csak a katonai és gazdasági likvidációs kérdésekben kívánnak tárgyalni.¹⁵⁷

Hiába értelmezte úgy Jászi és az egész magyar kormány, hogy Hodžával és az SZNT küldöttségével messzebbre jutottak a megegyezésben, mint Aradon a Román Nemzeti Tanács vezetőivel, a végeredmény ugyanaz volt. A prágai cseh-

¹⁵⁴ A tervezet szerint az SZNT megkapta volna a „tót impérium” területén az iskolaügyek kezelését, valamint – az önálló szlovák igazságügyi rendszer kiépítését követően – a polgári, büntető- és közigazgatási igazságszolgáltatást. A messzemenő nyelvi jogok mellett már csak a vitás kérdések eldöntésére hivatott, a magyar kormánnyal közös paritásos egyeztető bizottság szerepelt a felkínált kedvezmények közt. A „Tót Impérium” autonóm kompetenciáit leíró Jászi-tervezet szlovák fordításban fennmaradt változatát magyarra visszafordítva közli Fogarassy 1990: 83–84.

¹⁵⁵ A „tót Impérium” térkép-vázlata a Jászi féle nemzetiségi Minisztérium iratai között található. A térképet közli Szarka 1995: 260–261.

¹⁵⁶ Az SZNT küldöttségének megérkezése után a budapesti Astoria Szállóban folytatott magyar-szlovák tárgyalásokon a magyar kormányt Jászi Oszkár képviselte, aki az aradi proпозиcióhoz hasonló javaslatot adott át Hodžának, illetve az SZNT küldöttségének. Hodža kettős szerepéről ld. pl. Hronský 1998: 115–116.

¹⁵⁷ Fogarassy 1990: 76–84.

szlovák kormány kezdettől fogva ellenőrizte a budapesti tárgyalásokat. A demarkációs vonal aláírását követően a csehszlovák kormány Hodžát dezavualta. Dula pedig az SZNT nevében adott ki elhatároló nyilatkozatot Jászi tervezeteivel kapcsolatosan. Az etnikai alapon – az 50 százalékos szlovák többségű járásokkal – körülhatárolt szlovák kormányzati terület, a „Tóth Impérium” felajánlása ekkor már éppen úgy kevésnek bizonyult, mint az a területi és közigazgatási autonómia. Jól jelzi Jászi pozíciójának törekenységét, hogy sem a szlovákok, sem saját minisztertársai nem támogatták az ország kantonizálásának tervét. A szlovák tartományi parlament koncepcióját a magyar kormány december 1-jei minisztertanácsi ülésén leszavazták.¹⁵⁸

A csehszlovák katonai akciók 1918–1919 telén

A szlovák tárgyalások egyetlen kézzel fogható eredménye a Bartha Albert hadügyminiszter és Milan Hodža között 1918. december 6-án megkötött demarkációs egyezmény. Ebben a magyar kormány kötelezte magát arra, hogy a magyar katonai erőket visszavonja a magyar–szlovák nyelvhatárral többé-kevésbé megegyező vonalra.¹⁵⁹ A demarkációs vonalat azonban sem a balkáni antant főparancsnokság, sem a francia külügyminiszter, illetve a csehszlovák kormány nem tekintette érvényes megállapodásnak. A folyamatosan Párizsban tartózkodó Edvard Beneš csehszlovák külügyminiszternek november végén sikerült elérnie, hogy a francia kormány a belgrádi konvenciót is a csehszlovák igényeknek megfelelően átértelmezze.¹⁶⁰ December folyamán pedig azt is elérte, hogy megszü-

¹⁵⁸ A magyar minisztertanács a szlovák tárgyalások idején szinte folyamatosan ülésezett. A kormány tagjai közt a tárgyalás kapcsán komoly nézetkülönbségek kerültek a felszínre. Több miniszter is azt követelte Jászitól, hogy az SZNT számára megígért területet ossza kétfelé, és a keleti szlovák megyék ne kerüljenek az SZNT „impériuma” alá. Mások – látva a Hodža időnyerő taktikája mögött meghúzódó szándékokat – a katonai beavatkozást szorgalmazták. Ezzel Bartha Albert hadügyminiszter határozottan szembefordult mondván, az antant szövetségeseinek számító csehszlovákok ellen lehetetlen háborút indítani. MNL OL, K-27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1918. november 28–29, illetve december 1.

¹⁵⁹ A Bartha–Hodža-féle demarkációs vonal megszületésében fontos szerepe volt annak, hogy azt Henrys tábornok, a keleti francia hadsereg parancsnoka szorgalmazta. December 1-jei levelében arra kötelezte Vix alezredest, hogy az antant végleges döntésének megszületéséig annak érdekében, hogy „az összeütközést megakadályozzuk, személyes és semleges közbenjárásával hozzon tető alá megegyezést a magyar és a cseh-szlovák kormány között a célból, hogy csapatákat megfelelő távolságra húzódó vonalakra visszavonva az összeütközést esetleg kiváltó érintkezést elkerüljék.” Ádám – Ormos 2004 <http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b10111/ch02s02s01.html>; Vö. Hodža 1929: 64–75; Fogarassy 1990, 83–86.

¹⁶⁰ Franchet D’Esprey december 2-i levelében közölte a Hodža és Beneš által szorgalmazott határozatot: Foch tábornok döntése alapján a cseh-szlovák államot a szövetségesek elismerték, hadseregét szövetséges hadseregként ismerték el, s így jogukban áll Szlovákia területén tartó-

lessen az a francia jegyzék, amely Szlovákia „történeti határainak” kitűzésével a Duna–Ipoly határ mentén állapította meg az újabb demarkációs vonalat. Az 1918. decemberi csehszlovák–magyar diplomáciai és katonai erőviszonyokat jól jelzi, hogy a francia kormány döntését a budapesti antantmisszió vezetőjével Hodža, a prágai kormány budapesti megbízottja közölte december 22-én és levelében arra kérte Vix alezredest, hogy az új demarkációs vonalról értesítse Károlyit.¹⁶¹

Mindebben a döntő mozzanatot Pichon francia külügyminiszter közbelépése jelentette. A szövetséges haderők főparancsnokát, Franchet d’Espèrey tábornokot és a francia miniszterelnököt könnyen meggyőzte arról, hogy a csehszlovák kormány előzékeny támogatásának fontosságáról. Clemanceu-nak írt december 5-i levelében a csehszlovák hadsereg regionális rendfenntartó szerepének fontosságával érvelt. „Azon szolgálatok, amelyeket a csehek nekünk tettek, a mód, ahogy megteremtették köztársaságukat, a bátorság, aminek a szövetségesek oldalán küzdőcsapataik minden alkalommal bizonyosságát adták, Franciaország iránt tanúsított odaadásuk és az a kiemelkedő szerep, amit Közép-Európa új rendjének kialakításában hivatottak játszani, részünkről állandó támogatást és – a közérdek figyelembevételével, valamint egy mérsékelt politikai irányvonal alapján megfogalmazott – kéréseik vizsgálatánál különleges figyelmet tesznek indokolttá.”¹⁶² Jól látható, hogy a békekonferencia előtti hetekben a francia katonadiplomácia egyre fontosabb szerepet játszott a kelet-közép-európai térség erőviszonyainak alakításában.

A francia kormány és a versailles-i szövetséges haditanács által átértelmezett belgrádi konvenció, Magyarország el nem ismerése és a december 19-én

kodniuk. Ezért „föl kell szólítani a magyar hatóságokat, haladéktalanul vonják ki csapataikat a szlovák területekről, ahol – tekintettel a szövetséges megszállásra – semmiképpen sem maradhatnak.” A Pichon vezette francia külügyminisztérium figyelmeztetését továbbítva a főparancsnok közölte: „a gróf Károlyi által vezetett Magyarországot a szövetségesek nem ismerték el, és nemzetközi szempontból nem létezik. Gondosan kerülje tehát a budapesti kormánnyal bárminemű kérdés megtárgyalását a tisztán katonai ügyeken kívül. Tájékoztassa erről az ellenőrző bizottságot.” Ádám–Ormos 2004.

¹⁶¹ Clemanceu miniszterelnök december 19-én közölte Franchet D’Esprey-vel a francia külügyminisztériumban Szlovákia határaival kapcsolatosan kidolgozott álláspontot. „Külügyminisztérium tájékoztatása szerint: Először – »Szlovákia történelmi határai cseh-szlovák köztársaság követelése szerint a következők: a) Nyugati és északi határok megegyeznek jelenlegi Magyarország határaival; b) Déli határ a Dunát követi az Ipoly folyóig, továbbá az Ipoly folyását Rima Szombat városáig, majd nyugat-keleti irányban egyenes vonalban folytatódik az Ung folyóig; c) Keleti határ Galícia határáig az Ung folyó.« Másodszor – Végleges határok kijelölése csak a békekonferencián a szövetségesekkel egyetértésben lehetséges.” Ádám–Ormos 2004 <http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b10111/ch02s02s22.html>; Hodža Vixnek küldött december 22-i levele Ádám–Ormos 2004 <http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b10111/ch02s02s25.html>.

¹⁶² Ádám–Ormos 2004 <http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b10111/ch02s02s07.html>.

Clemenceau által megállapított újabb demarkációs vonal a magyar kormányt a felső-magyarországi területek feladására kényszerítette. Károlyi Mihály rendre tiltakozott az egyoldalú döntések ellen. Ennek azonban semmilyen jelentősége sem volt, mert a magyar kormányt még arra sem méltatták, hogy közöljék vele, „Magyarország nemzetközi szempontból nem létezik”¹⁶³

Pichon december 19-én elfogadtatta a Beneš által sürgetett új demarkációs vonalat, amelyet Ferdinand Vyx alezredes, a budapesti antantmisszió vezetője 1918. december 23-án jegyzékben nyújtott át a magyar kormánynak. Ez a jegyzék a Duna–Ipoly vonalban jelölte meg Szlovákia „történeti határait”. Amíg tehát a Bartha–Hodža demarkációs vonal Dévény, Bazin, Szered, Érsekújvár, Verebély, Garamkovácsi, Lest, Losonc, Szomolnok, Margitfalva, Töketerebes, Szobránc, Homonna településeken keresztül haladt a Laborc folyó vonaláig, s annak mentén érte el az északkeleti országhatárt, a Vix-jegyzékben szereplő „csehszlovák ország történeti határa” a Duna és az Ipoly folyásával kijelölt vonal, amely Losonc alatt, Ozgyánon, Rimszombaton, Tornalján, Perkupán, Hidasnémetin, Lasztócon keresztül vezetett az Ung és Laborc torkolatáig, majd onnan az Ung mentén az Uzsoki-szorosnál érte el az országhatárt. Az antant (francia) katonai döntéssel megszületett két demarkációs vonal között az etnikai elv feladása, illetve a folyam- és vasúti határokkal azonosított katonai, stratégiai szempont fölénybe kerülése jelentette a különbséget. A csehszlovákiai magyar kisebbség létrejötté szempontjából éppen ez a mozzanat, az etnikai tényező jelentőségének a határkijelölés folyamatában való háttérbe szorulása bizonyult döntőnek.¹⁶⁴

Szlovákia, azaz a felső-magyarországi területek katonai megszállására első ízben az ausztriai Sankt Pöltenből Kroměřížen át november 1-jén Hodonínba érkezett 25. lövészezred cseh tisztjei és katonái tettek kísérletet. Holics város vezetőinek kérésére Augustín Ripka főhadnagy és V. Stuchlík kapitány vezetésével november 2-án lépték át a cseh–magyar határt. A cseh és szlovák önkéntesekből folyamatosan erősödő alakulat elfoglalta az eggbeli olajkutakat és bevonult Malacka városba. A csehszlovák alakulatok ezt követően elfoglalták Zohort, Dévényújfalut, illetve Szokolcát és november 7-én Nagyszombatot. Ez volt az első csehszlovák katonai akció a történeti Magyarország területén.¹⁶⁵

¹⁶³ Károlyi a Vix-jegyzékre válaszolva, a belgrádi fegyverszüneti megállapodás önkényes értelmezése ellen tiltakozott: „Az a tény, hogy a szövetségesek és Magyarország elismerték a »csehszlovák állam«-ot, semmiképp sem teszi jogossá azt a föltevést, hogy a »Magyarország« néven ismert ezredéves állam legkevésbé sem kétséges határai mintegy automatikus módon megváltoztak volna, ekképpen megelőzve a határkérdések végleges megoldására egyedülilletékes békekonferencia döntését, amely illetékességet a Cseh-Szlovák Köztársaság miniszterelnöke 1918. november 14-én kelt, a Magyar Köztársaság miniszterelnökéhez intézett táviratában kifejezetten elismert. Ádám–Ormos 2004, <http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b10111/ch02s02s05.html>.

¹⁶⁴ Hronský 1998: 135–147.

¹⁶⁵ Hronský 1984: 734–755 (magyarul: 1999).

Ez a hadsereg 1918 decemberében kiegészült a Piccione olasz tábornok vezetete olaszországi csehszlovák légiók alakulatiával, s felszámolta a Nagyszombatnál, illetve a Vág völgyében rövid ideig sikeres magyar ellentámásokat. 1918. december 5–10-én elfoglalta Trencsént és Nyitrát, velük együtt a két megye nagyobbik részét, majd pedig december 7-én Turócszentmártont, 14-én Körmöcbányát, 15–16-án a Zsolna–Poprád–Igló vasútvonalat, 18-án Késmárkot és Podolint.

Miután a magyar kormány igyekezett tartani magát a Barta–Hodža demarkációs vonalhoz, a Vág és a Garam völgyében, szlovák etnikai területen előrenyomuló csehszlovák alakulatok december 21-én harc nélkül elfoglalták Besztercebányát és Zólyomot. Jóllehet Eperjes és Kassa védelmét kb. 1800 gyalogosból, 8 géppuskából és egy ütegből álló magyar alakulat biztosította, a két megye magyar hadvezetése a visszavonulás mellett döntött, s így a csehszlovák alakulatok Eperjest december 28-án, Kassát pedig december 29-én ugyancsak harc nélkül foglalták el.¹⁶⁶

1918. november 25-én Jozef Štik tábornok helyett František Schöbl tábornok vette át az Uherské Hradiště-i főparancsnokság irányítását. A szlovákiai hadműveletet irányító főparancsnokság felügyelete mellett szlovák önkéntesekből megszerveződött a Szlovák Szabadság Gárda. Ezzel együtt december elején a szlovákiai hadművet keretében bevethető csehszlovák katonaság összetétele a következő volt: 6 788 sorkatona, 317 tiszt, 41 lovas, 158 utász, 75 gépfegyver, 4 ágyú, 1 páncélvonat. Ez a keretlétszám azonban hamarosan kiegészült az Olaszországból hazaérkező csehszlovák légiók alakulataival. Az ő feladatuk volt Pozsony elfoglalása.

A déli vonalon, jórészt szintén a vasútvonalak mentén bontakozott ki a csehszlovák katonai akció. A tervezett magyar ellenállás sorra megghiúsult. Így például az érsekújvári magyar alakulat december elején még képes volt átmenetileg megakadályozni Galgóc, Nyitra csehszlovák elfoglalását. December 9-én azonban már Szeredbe és Galántára is bevonultak a csehszlovák alakulatok. A december 9-i csehszlovák hadműveleti utasítás pontos menetrendet állapított meg a szlovákiai akció befejezésére. A szlovákiai hadművelet irányítását a kroměříži főhadiszálláson berendezkedő olaszországi légiók parancsnoka, Piccione tábornok vette át.¹⁶⁷

¹⁶⁶ A Csehországból Szlovákiába érkezett 30. lövészezred december 25-én foglalta el Szepesolaszit és Szepesváralját. Schöbl ezredes megbízásából Beran alezredes vezetésével a lövészezred két zászlóaljából, két üteg aknavetőből, valamint a 21. gyalogezred fél zászlóaljából, a Szlovák Szabadság névre keresztelt ezredből, valamint a prágai 1. csehszlovák önkéntesek zászlóaljából, továbbá egy lovasszázadból és egy páncélvonatból állt az a csehszlovák katonai alakulat, amely december 28-án részben az Oderberg–Kassa vasútvonal mentén Kassa irányába, Sirokán keresztül pedig Eperjes felé nyomult előre. Eperjest még aznap, Kassát – ugyancsak harc nélkül – december 29-én foglalta el. Hronský 1999: 39–40. Vö. Balassa 1994: 10; Sztancs 2016.

¹⁶⁷ Tomášek 2005: 76–80.

A Dévénytől Pincig terjedő határszakaszon a légió 7. hadosztálya, a keleti szakaszon Pinctől az Uzsoki-szorosig a légió 6. hadosztályának kellett elfoglalni a Pichon–Vix féle demarkációs vonalat. A déli hadművelet Pozsony december 30-i bekerítésével kezdődött. Szilveszter napján a csehszlovák légió 33. ezrede elfoglalta Dévényújfalut, Lamacsot, a Zergehegyet, újév napján a pozsonyi pályaudvart, január 2-án pedig harcok nélkül megszállta a város fontosabb középületeit. Pozsonyból kiindulva a légió egységei január 9-én elfoglalták Érsekújvárt, Párkányt és január 10-én Komáromot. Jellemző a magyar katonai ellenállás gyengeségére, hogy az önkéntesekből és katonákból megszervezett érsekújvári védelem a páncélvonal közeledtének hírére szinten nyomtalanul megszűnt. Érdemi ellenállásba csak a légió 39. ezrede ütközött Rapp községnél, illetve a demarkációs vonalat átlépő csehszlovák alakulatok Balassagyarmat városában, ahol a helyi vasutasoknak és diákoknak sikerült kikergetniük a várost elfoglaló csehszlovák alakulatot. A légió 32. ezrede január 8-án Vernár, Telgárt, Murány, Tiszolc vonalon keresztül érte el Rimaszombatot, az ezred másik része pedig Szepsi és Hernádcsány községeket. A demarkációs vonal keleti részét január 18-ig, Ungvárt január 13-án foglalták el a csehszlovák alakulatok.¹⁶⁸

Szlovákia területének előbb a Bartha–Hodža, majd pedig a Pichon–Vix demarkációs vonalak szerint történő csehszlovák katonai elfoglalása a magyar kormányt nehéz helyzetben találta. A november 16-án kihirdetett Magyar Népköztársaság ellen a román, a délszláv és a csehszlovák hadsereg az antant hadvezetés, a francia diplomácia hatékony támogatásával egyidejűleg katonai hadműveleteket indított. A szerveződő magyar hadseregnek semmi esélye sem lett volna a három fronton egyszerre támadó három ellenféllel szemben érdemi fegyveres ellenállást tanúsítani. Más kérdés, s ez időről-időre megjelenik a tárgyilagosságra törekvő magyar elemzésekben is, hogy a magyar többségű területeket, így például a Csalóközt érdemes lett volna koncentrált erővel megpróbálni megvédeni. A csallóközi kérdéstről a békekonferencián is jelentős véleménykülönbség alakult ki a csehszlovák területi bizottságban, s emiatt külön albizottságot kellett a kérdések eldöntésére kiküldeni. Aktív magyar katonai ellenállás vélhetően komoly érvnek számított volna a terület Magyarországnak való megtartása mellett.¹⁶⁹

A csehszlovák államalapítás, illetve Szlovákia és Kárpátalja Csehszlovákiához kerülésének magyar olvasatában három kérdéskör jelenti az örökzöld viták tárgyát: az önrendelkezés elvének felemás értelmezése, a turócszentmártoni deklaráció közvetett, jórészt a cseh döntésekre hagyatkozó, közvetett önrendelkezési érvelése, amit csak aláhúz a két tartománynak a békekonferencia előtti katonai elfoglalása. Jórészt ebből adódnak a csehszlovák–magyar határ kialakulásával vitakérdések is. A békekonferenciára készült csehszlovák szlovákiai és kárpátaljai

¹⁶⁸ A csehszlovák hadsereg szlovákiai hadműveleteire Hronský 1998: 138–157.

¹⁶⁹ Jeszenszky 2005 <http://www.hungarianhistory.com/lib/jeszenszky/jesz12.pdf>.

memorandum, illetve Beneš szóbeli expozéja is megpróbálta a két területre való jogosultságot történeti és etnikai érvekkel is alátámasztani, a területi bizottságok vitájában azonban – a tényleges helyzetnek megfelelően – domináltak a stratégiai, közlekedési, gazdasági érvek. S végül Szlovákiának és Kárpátaljának, valamint a két tartományon belül 20–20 százaléknyi kisebbséget alkotó „felvidéki” magyarságnak a csehszlovák államon belül elfoglalt helye is komoly értelmezési viták forrása.

A soknemzetiségű első köztársaság centralizációs gyakorlatát védelmezők rendszerint a 3,1 milliós szudétánémetséggel, a szlovák, rutén, kárpáti német társadalmakban erős hungarofil érzelmekkel, beállítódásokkal szokták magyarázni, miért dőlt el rövid időn belül az a kérdés, vajon a multietnikus adottságok vagy a többségi etnocentrikus értelmezések, önvédelmi reflexek határozzák meg az új állam alkotmányos önmeghatározását. A csehszlovák politikai nemzet kategóriájának kialakítása egyértelműen azt az egységes és központosított nemzetállami modellt állította előtérbe, amelyben nem volt helye a tartományi és kulturális autonómiáknak, sem az államigazgatás minden területén kötelezően érvényesülő arányosság elvére épülő részvételi demokráciának. Pedig elvben Masaryk ezt az elvet kívánta a csehszlovák állameszme tengelyébe állítani. Az arányos részvétel elvének érvényesülését azonban a többségi demokrácia-felfogás nemzeti elfogultsága éppúgy megakadályozta, mint nemzetállami kisebbségpolitikában egymást váltogató restriktív joggyakorlat és az annak korrekciójaként elképzelt, szűkkeblű engedménypolitika.

Mindezek az ellentmondások a Csehszlovák Köztársaság kialakulásakor szervesen beépültek a multietnikus nemzetállam demográfiai, regionális, kulturális szerkezetébe. Nem arról van szó, hogy a csehországi, morva-szilézai cseh, a szlovákiai szlovák és a kárpátaljai rutén társadalom számára ne jelentett volna az előzményekhez képest komoly előrelépést az összetett nemzetállam létrejötte. Nemcsak a csehek, hanem szlovákok milliói, rutének százezrei tekintették őszintén saját hazájuknak a Köztársaságot, s voltak kisebb-nagyobb mértékben haszonélvezői annak, hogy a Habsburg-örökség legnagyobb része éppen Csehszlovákiának jutott, s azt jól kamatoztatták a prágai kormányok. Nem lehet tehát Jugoszláviával együtt Csehszlovákiát is a „mesterséges állam” minősítéssel elintézni, leírni. Az 1938, 1948, 1968 és 1992. évi külső és belső válsághelyzetek sokkal inkább arra vezethetők vissza, hogy a prágai – és a pozsonyi, ungvári-husztai – kormányoknak nem sikerült rátalálnia a nemzetállam demokratikus működési elvére. Pedig, mint a következő fejezetekben látni fogjuk, kiváló cseh, szlovák, rutén elmék gondolkodtak azon, miként lehetne feloldani a multietnikus nemzetállam ambivalenciáit, ellenmondásait.

S maga az államalapító elnök, Masaryk is közel járt az etnikailag méltányos és kiegyensúlyozott multikulturális modell felmutatásához. Például a csehszlovák himnusznak a régió többi nemzetéhez hasonlóan sérelmi „hangszerelésű”

cseh és szlovák versszakai helyett olyan népi himnuszt szorgalmazott, amelyet a csehszlovákiai németek és magyarok is lelkesen tudhattak volna énekelni. A csehszlovák papír- és fémpénz felirati nyelveként pedig az univerzális latint támasztotta volna fel.¹⁷⁰ Az aszimmetrikusan multietnikus nemzetállam számára ugyanis elméletileg nem az autonómiák, nem is a föderáció kínálhat optimális megoldást, hanem a társulások, konzociációs modell. Ez minden polgárt, minden nemzeti közösséget a Köztársaság azonos jogú tagjának, részének tekint, s mindenki számára intézményes garanciákat biztosít az arányos részvételre az összes hatalmi ágazatban, az állami és az önkormányzati szférában, a gazdaság és a kultúra minden szegmensében. Ráadásul a nemzeti közösségek számára az állam alanyi jogon biztosítja a költségvetési támogatást is. Masaryknak a jórészt a gesztusok szintjén maradó méltányos kisebbségpolitikai kínálata az adott körülmények között nem válhatott alkotmányos erővé. Sztregovai látogatása, Madách-síron elhelyezett koszorúja, pozsonyi, kassai, érsekújvári magyar nyelvű megszólalásai, a Sarlósok fogadása a Hradzsinban, a Comenius Egyetem magyar tanszékalapításának támogatása és a pozsonyi Masaryk Akadémia létrehozása szimbolikusan a Köztársaság társnemzeti pozíciójába emelte a magyar kisebbséget. Elnöki gesztusai identitás- és lojalitáspolitikai üzenetek voltak. Azonos vagy hasonló súlyú döntéseket az utána következő hét köztársasági elnök együttesen sem hozott.

¹⁷⁰ Petráš 2009: 55–62; Szarka 2002: 18–21.

A nemzetállami átalakulás feltételrendszere

Amint arról az előző fejezetekben már több megközelítésben is szó volt, akelet-közép-európai nemzetépítő nacionalizmusok többsége a 20. század elején elvből megteremtette a lehetőséget arra, hogy önállóan – vagy a rokon nemzetekkel közösen – saját államot alapítson. A döntő fordulathoz azonban a nagyhatalmi erőviszonyok radikális átrendeződésére volt szükség, ami az első világháború végén következett be.¹⁷¹ Az európai államok nemzeti jellegéről, tartalmáról, a területükön élő nemzetek, nemzeti kisebbségek, diaszpórák nemzetállamon belüli helyéről kezdettől fogva éles viták folynak. Ráadásul a nemzet fogalmához hasonlóan a nemzetállam szintén többféle jelentést is hordozott. Ismert példával élve, a középkor magyar historiográfiai hagyományában jelenlévő „nemzeti királyság” kifejezés használatakor a dinasztia magyar mivoltát tekintjük döntő kritériumnak. Az 1791. évi francia és a nyolc évvel későbbi amerikai alkotmányok elfogadása jelentette a döntő lépést az államok nemzeti legitimitációjának elismerésében. Ekkortól kezdve a nemzeti mozgalmak arra törekedtek, az államok többé ne a rendi kiváltságokat, hanem a polgári nemzetként szerveződő népet tekintsék a hatalom kizárólagos forrásának.¹⁷² A „nemzeti” és az „állami” identitás- és lojalitásformák fokozatos közelítése, keveredése azonban régebbi folyamat. Ernest Gellner az európai államok és a nemzetek sorsszerű találkozását a leánykérés, illetve az eljegyzés rítusához hasonlította, amennyiben az államok mint kérők eljegyezték magukat a nemzeti kultúrával.¹⁷³ Európa középkori eredetű, majd az 1648. évi vesztfáliai és az 1815. évi bécsi békével megerősített államrendjében a monarchiák, királyságok, fejedelemségek többségének valamely népcsoport, nemzet volt a névadója. Aligha véletlen, hogy az újkori első köztársaságok – Svájc és Hollandia – ebből a szempontból is kivételnek számított. A 19. század folyamán gyorsan szaporodó nemzetállamokat – az egyes országok tényleges etnikai, nyelvi összetételétől függetlenül – a többségi vagy tituláris nemzetek államaként hozták létre. Már ekkor sem az volt a döntő attribútuma az újonnan létrejött nemzet-

¹⁷¹ Hroch 1994: 39–52; Anderson 2006: 99–119.

¹⁷² Hahner 2012: 110–117.

¹⁷³ Gellner szerint a nyugat- és közép-európai államok többsége már a középkorban és az újkorban is együtt élt a területén domináns kultúrával, de mindig a dinasztikus viszonyok, nem pedig az állam és a kultúra, a szokásjogon alapuló kapcsolatok határozták meg az állam működését és jellegét. Gellner 1997: 67–69.

államoknak, hogy területükön a többségi nemzet mellett milyen más népcsoportok éltek. Ez az adat inkább csak az államok nemzetesítő – asszimilációs, homogenizációs – feladatainak nagyságrendjét határozta meg.¹⁷⁴ Az 1918 előtti és utáni magyar történeti hagyomány egyébiránt igen jól példázza a kétféle nemzetállam-értelmezés mögött meghúzódó politikai és érzelmi tartalmakat: a soknemzetiségű 19. századi Magyarország nemzetállami önmeghatározása ma jóval elfogadottabb jelenségnek számít, mint a hasonlóképpen soknemzetiségű utódállamok hasonló önminősítése.

Ebben a fejezetben a „Habsburg Európa” nemzetállamait, Lengyelországot, Csehszlovákiát, Romániát, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságot és a trianoni Magyarországot hasonlítjuk össze. Azt vizsgáljuk, hogy a térség alapvetően multietnikus szerkezetű régi-új országai az versailles-i békerendszer első éveiben milyen érvekre építették nemzetállami önmeghatározásukat, miként próbálták egybeolvasztani az egységes politikai nemzet konstrukciójába az egymással rokon, de autonóm nemzeti életre vágyó többségi nemzeteket, s mennyiben biztosították a nemzeti kisebbségek jogait. E többnyire új nemzetállamoknak közös sajátossága volt, hogy az állam legfőbb kohéziós erejét már nem a dinasztia vagy a történeti közjog jelentette, hanem az állam nemzeti önmeghatározása, a nemzeti függetlenség, azaz az állami ideológia szintjére emelt nemzetépítő nacionalizmus. Nem az állam területének, hanem az állam ideológiájának és működésének, legitimitásának vált a nemzet meghatározó elemévé, hivatkozási pontjává.¹⁷⁵

Az első világháborúban, illetve az 1919 és 1922 közötti utóháborúk és az azokat lezáró békeszerződések nyomán létrejött „új Európa” többé-kevésbé ki egyenlítette a Nyugat- és Kelet-Európa „nemzetállami” szerkezetét. A történeti „nemzetek” mellett az újonnan kialakult, megnagyobbodott vagy éppen területileg összezsugorított nemzeti államalakulatok alkotmányaikban a többségi nemzetek államalkotó önrendelkezését, államépítő nacionalizmusát rögzítették.¹⁷⁶

¹⁷⁴ Emiatt Walker Connor meghatározása inkább az optimálisnak tekintett állapotot írja le, s ebből a pozícióból rosszállóan jegyzi meg, hogy olyan államokat is a nemzetállamok közé sorolnak, amelyek valójában nem azok: „A nemzetállam fogalma egy olyan területi-politikai egységet (állam) hivatott jelölni, melynek határai egybeesnek (vagy majdnem egybeesnek) egy nemzet területi elterjedtségének a határaival. Még rövidebben: azt a helyzetet fejezi ki, amelyben egy nemzetnek saját állama van. Sajnos azonban a nemzetállam fogalmát minden megkülönböztetés nélkül valamennyi államra elkezdték alkalmazni.” Connor 1988: 645.

¹⁷⁵ Romsics 1996: 307–313, 345–359; Kende 2014: 56–63. Újabb az érintett nemzetállami történetírások is hangsúlyozzák az 1918-ban létrejött nemzetállamok etnikai sokszínűségét. A legújabb cseh összefoglalók egyike idézi az 1938. évi nemzetiségi státútum indoklását, amely szerint a „csehszlovák” nemzetiségűek aránya 1930-ban országos szinten csupán 66,9% (Csehországban 0,2 %-kal, Morvaországban 7%-ka, Szlovákiában pedig 3%-kal) volt magasabb. Ugyanakkor Kárpátalján „a csehszlovákok” aránya csupán 4,79 % volt. Němeček–Kuklík 2012: 317–320; Rotschild 1977: 11–14; Mommsen 2014: 10–11.

¹⁷⁶ A kisebbségek alkotmányjogi helyzetét tárgyalták a kisebbségi helyzetjelentések: Ammende 1931; Gyönyör 1994; Nagy 1944 (1994).

A 21. század elejéről visszatekintve kijelenthetjük, hogy az Orosz és a Török Birodalom peremén, hosszú, súlyos konfliktusok árán létrejött balti és balkáni államokkal Európa keleti térfelén is megteremtődött az új kiindulópontja és legitimációs bázisa a kontinens 20. századi nemzetállami átlényegülésének.¹⁷⁷ Az államépítő nacionalizmusokban összekapcsolódott a nemzeti önrendelkezés, illetve a nemzeti szuverenitás iránti igény.¹⁷⁸

A 19. századi kelet-közép- és délkelet-európai nacionalizmusok nemzetépítő funkciója kezdettől fogva magában foglalta azt a történetileg megalapozottnak mondott célkitűzést, hogy a nacionalizmusok egyenlőségszempontját végérvényesen a saját nemzeti állam megteremtésével, az államok nemzeti jellegének alkotmányos rögzítésével lehet biztosítani. Ezzel szemben kezdettől fogva jelen van az a másik elképzelés is, amely szerint nem vagy nem kizárólag az adott állam nemzeti legitimitása, hanem a demokratikus intézményrendszer biztosíthatja a területén élő nemzetek, nemzetiségek tényleges egyenjogúságát.¹⁷⁹ A nacionalizmusok államépítő törekvései a balkáni térségben a görög, szerb, román, bolgár, montenegrói és albán fejedelemségek, királyságok létrejöttével egyszerre mutattak mintát a korábbi birodalmi terek „balkanizálódására”, illetve a nemzeti államok létrehozásának és nemzetközi elfogadtatásának lehetőségére.¹⁸⁰

A nemzetállamok kialakulása a modern világrend két alapelvének – a nemzeti szuverenitás és a nemzeti önrendelkezés – egymással gyakran ütköző, alapesetben azonban egymást felerősítő érvényesülését teszi lehetővé. Ez különösen a korábban saját, önálló államát a szomszédos birodalmakkal szemben elveszített nemzetek mozgalmak, például az írek, lengyelek, csehek, horvátok esetében volt igaz. Hasonló tendenciák jelentkeztek azoknál a nemzeteknél is, amelyek egy része vagy rokon nemzeti közössége a 19. század folyamán már kivívta, helyreállította saját államiságát. A 20. század elején a nemzetegyesítés jegyében éppen ezek az államok – Bulgária, Szerbia, Románia – kínáltak a birodalmak esetleges föderalizálásával szemben a rokon nemzetek vagy kisebbségek részére nemzetállami alternatívát. Így jött létre a 19. század utolsó harmadában a nagyromán, bolgár, csehszlovák, délszláv egységmozgalom. Az Osztrák–Magyar Monarchia és az Orosz Birodalom területén élő többi nem domináns nemzeti társadalom – például a szlovének, szlovákok, románok, rutének, illetve a lettek, észtek, litvánok, finnek – számára a 20. század elején egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az

¹⁷⁷ Roshwald 2001: 201–207.

¹⁷⁸ „Ezeket az államokat domináns elitjeik nemzetállamokként fogalmazzák meg, adott nemzetek birtokában lévő és céljaikat szolgáló államokként, amelyek azonban »még nem teljes« »megvalósulatlan« nemzetállamok, nem kielégítően »nemzetiek« – többféle értelemben...” Brubaker 2006: 85.

¹⁷⁹ Jászi 1912: 93–107. A nemzetállamhoz vezető önrendelkezés többes jelentéséről ld. Neuberger 2005: 350–354.

¹⁸⁰ Hroch 2000: 3–26; von Hirschhausen–Leonhard 2001: 456.

adott birodalmi keretek közt nem tudják kiharcolni a saját etnikai súlyuknak, nemzeti fejlettségüknek megfelelő államjogi státust.

A 20. század eleji kelet-közép-európai nemzetépítő nacionalizmusok – az irodalmi, művészi alkotások, a nyelvi, kulturális értékek, a legtávolabbi falvakba is eljutó nemzeti újságok, a választásokon nemzeti programokkal induló nemzeti pártok közvetítésével – az alsó társadalmi rétegeket is képesek voltak a nemzeti célok érdekében mozgósítani. A hagyományos birodalmi, dinasztikus lojalitás mellett, majd egyre inkább azzal szemben a nemzeti közösséghez tartozás tudatát formálták és erősítették.¹⁸¹

A dunai monarchián belül a szociáldemokraták, valamint a cseh, lengyel, román, horvát, szlovák és más nemzeti(ségi) pártok hiábavalóan törekedtek a birodalom föderatív átalakítására, a svájci minta követését szorgalmazó terveket 1914 előtt csak a Szarajevóban meggyilkolt trónörökös igyekezett komolyan venni. Hasonlóképpen – a morva paktum és a bukovinai kiegyezés kivételével – az egyes nemzetiségek etnikai, történeti-tartományi területeire kiterjedő autonómiatervek is jórészt papíron maradtak.¹⁸² Természetesen – a félig üres vagy félig teli pohár hasonlatát szem előtt tartva – azt is mondhatjuk, hogy a Monarchiában, különösen annak cislajtániai tartományaiiban ígéretes belső reformfolyamatok vették kezdetüket. Mindez a háborús évek folyamán odavezetett, hogy a domináns és nem domináns nemzetek politikai pártjai, parlamenti képviselői egyaránt saját nemzeti önállóságuk megerősítésére, biztosítására kezdték helyezni a hangsúlyt.¹⁸³

A centralista elképzelésekkel, a dualista status quo híveivel és a szeparatista nemzeti törekvésekkel szemben 1914 előtt az osztrák szociáldemokraták, keresztényszocialisták, illetve a Ferenc Ferdinánd trónörökös belvederi „műhelyének” munkájába bevont román, szlovák, szerb, osztrák politikusok készítettek különböző mélységű birodalmi reformelképzeléseket. Különösen a Kar Renner és Otto Bauer által képviselt ausztromarxista elképzelések tűntek megvalósíthatónak.¹⁸⁴ Magyarországon Jászi Oszkár világháború előtt megfogalmazott „minimális nemzetiségi programja” a Monarchia határain belül keresett megoldást a jogos

¹⁸¹ Bibó 1986: 207–210.

¹⁸² Urbanitsch 2006: 16–28; Kuzmany 2016: 43–65.

¹⁸³ A Monarchia területének 1900–1918 közötti föderalizációs terveiről az újabb szakirodalomból ld. Dülffer 2011: 114–120.

¹⁸⁴ A soknemzetiségű államokon belül a nemzeti közösségek egyenjogúsításának teljesen új modelljét dolgozták ki az ausztromarxisták. Az osztrák szociáldemokraták 1899. évi brünni nemzetiségi programjukban azt a célt tűzték ki, hogy Ausztria alakuljon át a Cislajtániában élő nemzetek demokratikus szövetségi államává. Az Osztrák Szociáldemokrata Párt két vezető személyisége, Otto Bauer és Karl Renner a személyi elv alapján megvalósítandó nemzeti autonómiák keretében elképzelhetőnek tartotta a nemzeti területek konfliktuspotenciáljának semlegesítését. Mommsen 1979: 54–60; Langewiesche 2008: 95–107; Sandner 2002 <http://www.kakanien-revisited.at/beitr/fallstudie/GSandner1.pdf>. Pfabigan 1991: 93–104.

nemzetiségi igények kielégítésére. A tervezetek sorában a kiegyezés rendszerének radikális föderatív átalakítása is megjelent Aurel C. Popovici munkájában.¹⁸⁵ Ezzel párhuzamosan azonban mind a négy multietnikus kelet-európai birodalomban felerősödtek a nemzetiesítő, asszimilációs folyamatok is – a németesítő, oroszosító, törökösítő, magyarosító törekvések –, amelyek tovább éltek a birodalmakon belüli nemzetiségi feszültségeket.¹⁸⁶

A világháború kitörésekor a nemzet- és államépítő kis nemzeti nacionalizmusok aligha remélték Kelet- és Kelet-Közép-Európa olyan radikális átalakulását, mint amilyenre valójában sor került. A világháború végére ugyanis kiderült, hogy a térség radikálisan megváltozott geopolitikai helyzetében már nem maradt esélye a belső reformoknak, a föderatív átalakulásnak. Mint ahogy nem volt már esélye az I. Károly osztrák császár által 1918 októberében Ciszlajtániára vonatkozóan meghirdetett belső föderalizációs kísérletnek sem.

Ugyanígy magyar részről a Jászi Oszkár által 1918 októbere előtt készített – a Dunai Egyesült Államok létrehozását szorgalmazó – tervezet sem bizonyulhatott már reális alternatívának az önállósulni kívánó nemzetek politikai vezetői számára.¹⁸⁷ Ehelyett Jászi a Károlyi-kormány nemzetiségi minisztereként 1918 novemberében Magyarország integritásának a békekonferencia döntéséig terjedő, provizórikus fenntartását és egy olyan átmeneti „svájci rendszer” kialakítását tűzte ki célul, amelyre szerencsés esetben még a békekonferencián is hivatkozhatott volna a magyar békeidegáció.¹⁸⁸

A részben föderatív, részben svájci minta szerint kantonizálni javasolt Erdéllyel számolva, Jászi a „Keleti Svájc” elképzelést kínálta fel a magyar államon belüli reform forgatókönyveként. Ezt azonban – a magyarországi rutének, szlovének és németek kivételével – a másik három érintett nemzetiség – a románok, szlovákok és a szerbek – mereven elutasították. A nemzetiségi megegyezések politikáját egyébként 1918 decemberének elején már a kormányfő is olyan provizórikus politikai célként kezelte, amelynek egyes elemeit a békekonferencián jó

¹⁸⁵ Popovici 1906; Schönner 2014: 41–52. Jászi Oszkár a nemzetiségi kérdés kezelésének minimális megoldását az anyanyelvi közigazgatásban, oktatásban és bíraskodásban jelölte meg. Jászi először 1912-ben megjelent könyvében fejtette ki ezzel kapcsolatos álláspontját, de ennek realitásáraól még a *Husadik Század* folyóirat 1918. tavaszi anktéja során is meg volt győződve. Jászi 1919: 107–109.

¹⁸⁶ A birodalmakon belüli nemzetiesítő törekvésekről ld. pl. von Hirschhausen 2010: 568; 2011: 11–13; 2013: 21–46; 2010, 568; Clark 2014: 23–26 (magyarul 2015); Kovács 2004: 395–397. A Völkermanifest világháború végi kontextusáról, magyarországi fogadtatásáról ld. Szarka 2004 17–22.

¹⁸⁷ Jászi 1918 folyamán két kiadásban megjelent könyve a Monarchia osztrák, cseh, lengyel, magyar, délszláv és román részekre való felosztását javasolta. Jászi 1918: 37–44 <http://mek.oszk.hu/09300/09364/09364.pdf> Vö. Gyurgyák 2007: 90–135, 157–168.

¹⁸⁸ A Jászi-féle Nemzetiségi Minisztériumban kidolgozott „keleti Svájc” elképzelés népszerűsítő összefoglalását ld. Domokos 1919.

esetben a méltányos belső etnikai határok érveként lehetett volna felmutatni.¹⁸⁹ A nemzetek önállósulása, a rokon etnikumok társulása, a nyugati győztes nagyhatalmak által nemzetállamokként elismert új entitások függetlenedése a világháború végi Kelet-Közép-Európában feltartóztathatatlan átalakulási folyamatot indított be. Pedig az első világháború elején még jelen voltak azok az elképzelések, amelyek a régi dinasztikus szerkezet keretei közt kialakuló „modern gazdasági impérium” előnyeit próbálták saját nemzeti életük önállóságával összeegyeztetni. A Naumann-féle Mitteleuropa-terv körül 1915-ben kirobbant viták azonban már jól jelezték, hogy a gazdasági nagy tér minden előnye ellenére az ausztriai pángermánok kivételével nem akadt egyetlen támogatója sem ennek a német dominanciájú közép-európai elképzelésnek.¹⁹⁰

A lengyelkérdés első háborús „megoldásaként” a 18. század végén felosztott lengyel állam helyreállításának egymással vetekedő orosz, osztrák és német tervei folyamatosan módosultak. A lengyel államiság helyreállításának ügye egyszerre volt mindenki számára magától értetődő és konfliktusos kérdés. A 18. század végén felosztott lengyel állam változatlan újraalakításáról természetesen éppúgy nem lehetett szó, mint a történeti Cseh Királyság minden egykori tartományának az egyesítéséről vagy éppen a dualizmuskori Magyar Királyság integritásának a fenntartásáról sem. A litván, ukrán függetlenségi törekvések éppen olyan magától értetődően gátat szabtak a lengyel nemzetállam területi kijelölésének, mint ahogy a történeti lengyel területek jelentős részére jelentkező többi szomszéd igényei.¹⁹¹

1916 novemberében a központi hatalmak megegyeztek az oroszországi, úgynevezett kongresszusi Lengyelország önállóságáról, de az új Lengyel Királyság kiterjedését illetően nem volt egyetértés. Az egyre nehezebb helyzetbe kerülő Oroszország 1917-ben, a szovjet-orosz kormány pedig 1918 augusztusában ismerte el Lengyelországot.¹⁹² A breszt-litovszki békével a német hatalmi érdekek alárendelt területen a balti és kelet-európai államok csak fokozatosan nyerték el önállóságukat.¹⁹³

Az 1918. január 8-án közreadott wilsoni 14 pont azonban a teljes lengyel önállóságot tűzte ki célul. Ez részben a békekonferencia döntéseinek, részben pedig

¹⁸⁹ Jászi miniszterként kidolgozott provizórikus elképzeléséről és annak precedens funkciójáról, illetve az érintett nemzeti pártok elutasításáról ld. Szarka 2008 <http://epa.oszk.hu/00400/00462/00038/1563.htm>.

¹⁹⁰ Németh 2015: 86–104.

¹⁹¹ Woodrow Wilson, amerikai elnök 14. pontos rendezési tervének utolsó előtti pontja ennek megfelelően igyekezett a lengyel államot illetően óvatosan fogalmazni: „Független lengyel államot kell létesíteni, amely magában kell, hogy foglalja a vitathatatlanul lengyel lakosság lakta területeket, szabad és biztosított kijárást kell biztosítani számára a tengerhez.” Halmosy 1983: 24; Reisser 2014: 1–33, 181–184.

¹⁹² Kaufmann 2011.

¹⁹³ Németh 2015: 105–122.

Lengyelország szovjetekkel folytatott, határháborúkat lezáró békeszerződéseinek köszönhetően csak 1921-ben vált területileg is véglegessé.¹⁹⁴ Lettország 1918 novemberében kiáltotta ki függetlenségét, Észtországnak pedig fegyveresen sikerült kivívnia az 1920. februári tartui békében biztosított szuverenitását. A több mint száz éven át Oroszországhoz tartozó „kongresszusi Lengyelország” keleti határait alapnak tekintő Curzon-vonal körül szintén éles viták folytak. A lengyel államot ideiglenes államfőként irányító, litvániai származású Józef Pilsudski 1919-ben Ukrajna, 1920-ban pedig Szovjet-Oroszország ellen indított háborút. A szovjet hadsereg ellentámadását kivédve, sikerült a történeti lengyel állam keleti területeinek egy részét is megszereznie. Lengyelország új határait az 1921. márciusi rigai békében az érdekelt felek kölcsönösen elismerték. Mindennek az ára azonban az volt, hogy a lengyel népesség aránya az újra független nemzeti államban néhány százalékkal alatta maradt a 70 százaléknak.¹⁹⁵

A csehek számára a világháború kirobbanásáig, illetve a Masaryk által vezetett csehszlovák emigrációs csoport felléptéig Palacký 1849. évi kremsieri föderatív elképzelése volt az irányadó jövőkép. Az osztrák centralisták és idősebb Andrassy Gyula magyar miniszterelnök által 1871-ben megakadályozott trialista kísérlet azonban egyértelművé tette a cseh politikai pártok számára a Monarchián belüli demokratikus önrendelkezés korlátait. És bár a Monarchián belüli újrendezés ausztroszlavista elgondolásainak továbbra is számos cseh híve volt, Ferenc József uralkodása idején érdemi változást már nem vártak. Az általános választójog 1907. évi ausztriai bevezetését követően a cseh és a lengyel parlamenti pártok egy része ismét a birodalom nemzetiségi föderalizációja irányába kezdett tájékozódni, mert szerintük az jelenthette volna az optimális belső alternatívát.

Ennek elmaradása, a balkáni nemzetállamok vonzó példája, majd a világháborús években a nemzetépítő nacionalizmusok egyre erőteljesebb függetlenségi törekvései új fejezetet nyitottak a régió nem domináns nemzeteinek emancipációs törekvéseiben. Az önálló nemzetállam vált a háborús nacionalizmusok kezdetben titkos, később egyre hangosabban követelt és a háború utolsó évében a nyugati hatalmak által is felkarolt vezéreszméjévé.¹⁹⁶ Az autonómiákat és a különböző föderatív kombinációkat ennek megfelelően az érintett is legfeljebb csak átmeneti megoldásként tartották volna elfogadhatónak. A teljes függetlenségben gondolkodó politikusok nemzetiségre való tekintet nélkül mind egyetértettek, hiszen kivétel nélkül korábbi legnagyobb kiterjedésű „nemzeti” államaik, történeti fejedelemségeik, királyságaik területi egységének visszaállítására, megalkotására törekedtek.¹⁹⁷

¹⁹⁴ Priedite 2014: 35–52.

¹⁹⁵ Prizel 1998: 69–71; Mommsen 2014: 112–114; Lengyel 1981: 2. <http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/historia/81-02/ch04.html>.

¹⁹⁶ Mulligan 2014: 223–251.

¹⁹⁷ Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlására vonatkozó klasszikus és újabb munkák közül ld. Jászi 1983; Schlesinger 2007; von Hirschhausen 2009: 112; Cornwall 2002: 240.

Sajátos, 1914 előtti adalékokkal szolgált mindehhez a már említett neoszláv mozgalom. Két irányzata közül az oroszbarát változatot az a cseh Karel Kramář képviselte, akit a világháború alatt a belföldi cseh ellenállásban játszott szerepe miatt halálra ítélték, de I. Károly osztrák császár amnesztiájával 1917-ben nemzeti hősként szabadult.¹⁹⁸ A nyugati, déli és keleti szláv nemzetek gyakorlatias együttműködését viszont az a Masaryk képviselte, aki az 1908. évi boszniai annexió válságához vezető osztrák–magyar lépéseket a bécsi birodalmi gyűlésben nyíltan bírálta, ami őt a Monarchia délszláv nemzetei előtt is nagyon népszerűvé tette. A mozgalom prágai és szófiai kongresszusain megjelent képviselők többsége a kis szláv nemzetek együttműködését, illetve a közlegő nagy világméretű konfliktusra való felkészülést tekintette meghatározó feladatnak. Az 1910. évi szófiai újszláv kongresszuson résztvevő szlovák küldöttek közt volt Svetozár Hurban Vajanský, a turócszentmártoni konzervatív ruszofil csoport vezéralakja. Az ő nevéhez kötődik az a katasztrófaelmélet, amely a sokak által előre megjósolt, világméretű fegyveres konfrontációtól és Oroszország meghatározó szerepével, győzelmével kapcsolta össze azokat a változásokat, amelyek majd a Monarchia és a Balkán kis nemzetei számára teljes szabadságot biztosítanak.¹⁹⁹

Vajanskýval szemben a csehszlovák egység hívei, köztük a Ferenc Ferdinánd trónörökös Belvedere-palota körül kialakult szellemi-politikai műhelyében – más nemzetiségi politikusokkal, pl. a későbbi román miniszterelnökkel, Iuliu Maniuval együtt – szintén szerepet vállaló Milan Hodža vagy a prágai csehszlovák kormány későbbi első teljhatalmú szlovák minisztere, Vavro Šrobár a világháború éveiben már Magyarországon kívül keresték a szlovákkérdés megoldásának lehetőségeit.²⁰⁰

Az Osztrák–Magyar Monarchia közvetlen szerb és román nemzetállami szomszédsága a 20. század elejére egyre nagyobb vonzerőt gyakorolt a Magyar Királyság és Ciszlajtánia délszláv, illetve román nemzetiségeire. A k. und k. diplomácia, s azon belül a magyar érdekeket is képviselő közös külügyminiszterek igyekeztek jószomszédi viszonyt kialakítani az újonnan létrejött nemzeti királyságokkal. A délszláv tartományokban viszont a 19–20. század fordulójától kezdve folyamatosak voltak a nemzeti nyelv használatát, a szerb és muzulmán egyházak autonómiáját, a szerb, horvát, szlovén kultúra fejlődését korlátozó intézkedések, ami óhatatlanul is kiváltotta a két szomszéd nemzetállam lojalitását.²⁰¹ A kis nemzetek államépítő nacionalizmusai 1914 előtt természetesen nemcsak a délkelet-európai válságóvezetben érvényesültek. Skandináviától a Baltikumon át az

¹⁹⁸ Rychlík 1997: 44.

¹⁹⁹ Vyšný 1977: 164–210. Vajanskýnak az európai nagy háború során megkerülhetetlen orosz beavatkozással kapcsolatos elméletéről ld. Gniazdovski 2002 <http://www.narmyslenka.cz/view.php?cislocianku=2002060004>.

²⁰⁰ Kováč 2001: 163–168. A belvedere-i politikai műhelyről ld. Naumann 2002: 854–869.

²⁰¹ Bjelajac 2014: 47–71; Fried 2014: 27–36; Boeckh 1996: 145–165.

egész kelet-közép-európai térségben megjelentek a hasonló államjogi törekvések. A világháború kirobbanásában a kelet-közép-európai nacionalista konfliktusok inkább csak a lőporos hordó szerepét töltötték be, ami kétségkívül jelezte a nemzetépítő törekvések megnövekedett súlyát. A háborús célpolitikában, a világháborút lezáró békeszerződésekben pedig már nem lehetett őket figyelmen kívül hagyni, és a békekonzferencia területi döntéseiben az állami önállóságot követelő nemzeti mozgalmak alkalmasnak tűntek az új államrend legitimitásának biztosítására. 1917–1918 folyamán fokozatosan erre az álláspontra jutott a francia, brit és amerikai kormány is.²⁰²

Robert Lansing, amerikai külügyminiszter már 1918 januárjában azt javasolta, hogy a wilsoni 14 pont korlátozott autonómia-javaslatával szemben Ausztria-Magyarországot fel kell osztani: „a birodalom területén új államok felállítását kell támogatni, illetve Ausztria és Magyarország szétválasztását. Meggyőződésem, hogy ez az egyetlen biztos módja annak, hogy a németek európai hatalmának végét vessünk. Úgy vélem, fontolóra kell vennünk egy lengyel, egy cseh és talán egy rutén állam felállítását. Ezután következne Horvátország, Szlovénia, Dalmácia, Bosznia-Hercegovina, Montenegró és Szerbia egy államban történő egyesítése. Szintén meg kellene fontolni az erdélyi románok Romániához csatolását és az olasz tartományokét Olaszországhoz. Végül, hogy a feldarabolás teljes legyen, az Osztrák Birodalmat és a Magyar Királyságot is szét kellene választani. Ezek a független államok a német ambíciók áthidalhatatlan akadályai lennének.”²⁰³

Békepolitika, határ- és kisebbségi kérdés, népszavazás 1918–1920-ban

1919. január 19-én a győztes nagyhatalmak és a társult, illetve szövetségi státuszt elnyert többi állam – köztük Csehszlovákia, Románia, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság – részvételével Párizsban elkezdődött az első világháborút lezáró békekonzferencia. Az öt vesztes állam – Németország, Ausztria, Bulgária, Magyarország és Törökország – csak a kész békeszerződés-javaslatok átvételére kaptak meghívást. Miután a legfontosabb német békeszerződést 1919. június 28-án aláírta a német békeküldöttség, a többi vesztes állam számára a szerződések elfogadása szinte megkerülhetlenné vált. Ráadásul a magyar küldöttség csak 1920 januárjában, a konferencia működésének utolsó napjaiban érkezett meg Párizs-

²⁰² Fokozatosan erre az álláspontra jutottak az antantkormányok és az amerikai adminisztráció békemunkáját előkészítő bizottság, az Inquiry is. A győztes nagyhatalmak Csehszlovákiával kapcsolatos béke-előkészületeiről ld. Reisser 2015: 1–31; Romsics: 2001, 43–51.

²⁰³ Robert Lansing 1918. január 10-i memorandumát idézi Kovtun 1987: 112. Magyarul idézi Romsics 2000: 208–213 http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatas/kk_2000_02/cikk.php?id=242.

ba, hogy ott átvegye a magyar szerződés tervezetét. A német békeszerződés 1920 januárjában már hatályba is lépett, ami még inkább egyértelművé tette a magyar szerződés mielőbbi lezárásának szükségességét.

A békekonferenciát irányító francia, brit, amerikai és olasz küldöttségek vezetői többféle szempontot igyekeztek érvényesíteni a veszteseknek diktált szerződések összeállításakor, de ezek közös nevezője a győztes és szövetséges államok érdekeinek előnyben részesítése volt. A konferencia egyenlőtlen feltételeinek rendkívül kedvezőtlen hatása a két világháború közti időszakban végig beárnyékolta Magyarországot és szomszédai viszonyát.

Kelet-Közép-Európa államjogi szerkezete és politikai térképe az első világháború végén – a győztes antant háborús politikája, valamint a soknemzetiségű birodalmak vereségét kihasználó nemzeti függetlenségi mozgalmak hatására – 1918 októberében–novemberében radikálisan átalakult. Mindez a dualista monarchia megszűnte után a Magyar Királyság nemzetközi jogi helyzetében súlyos következményekkel járt, amivel szemben az egész magyar politikai elit eszköztennek bizonyult. Itt érdemes megjegyezni, hogy a Magyarország világháborús vereségét október 17-i parlamenti beszédében elismerő Tisza István sem látott más megoldást, mint hogy a győztesekkel folytatandó tárgyalásokon a wilsoni elvek kölcsönösen előnyös megvalósítására kell törekedni. A teljes katonai-diplomáciai összeomlás körülményei közt Tisza október 29-én módosította az addig makacsul tartott választójogi álláspontját. A „nemzeti koncentráció” érdekében, a parlamenti pártelnökök megbeszélésén – „a lázbeteg nemzet” súlyos állapotából való kibontakozás érdekében – elfogadta az általános választójog bevezetésének követelményét.

A Wekerle-kormány az osztrák császár október 16-i föderációs kísérletét használta ki a helyzet tisztázására. A perszonalunió szűkített értelmezése alapján, 1918. október 20-án október 31-i hatállyal felmondta az 1526 óta fennállt osztrák–magyar államközösséget. Mindez azonban csak felgyorsította a Monarchia, s azon belül a történeti magyar állam felbomlásának folyamatát.²⁰⁴ A régi magyar politikai elit hiába próbálta az utolsó utáni pillanatban dokumentálni a magyar különállást. Ez ugyanis teljességgel hatástalan lépésnek bizonyult abban a helyzetben, amikor a történeti magyar állam nagyobbik részét az antant már előzetesen odaigérte a régi és az új szomszéd államoknak. A páduai és – az antant által szinte azonnal érvénytelenített – belgrádi fegyverszüneti megállapodások után már nem lehetett megakadályozni a dunai régió államjogi átrendeződésének katonai végrehajtását, s ezzel a háború előtti status quo gyors felszámolását.

²⁰⁴ A kormány 1918. október 20-i törvénytervezetét ld. Iványi 1960: 515–520: „...hiába fogadta el a kormány 1918. október 20-án a »magyar szent korona országainak függetlenségéről«, azaz a perszonalunióról szóló határozatot, a régi rend és a régi kormány menthetetlennek bizonyult.” Szabó 1996. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/wekerle_sandor_a_valsgmenedzser/ Sked 2001: 287–293.

Az 1918. október 31-én – a király megbízásából József főherceg által – ki-nevezett Károlyi-kormány abból a feltevésből indult ki, hogy mindaddig, amíg el nem dől, elismerik-e, s ha igen, meghívják-e Magyarországot a békekonferenciára, tartózkodni kell minden egyoldalú, az antant által nem engedélyezett katonai fellépéstől. Azt azonban egyértelművé tette, a magyar állam határainak módosításában egyedül a békekonferenciát ismeri el kompetens fórumnak. Az 1918. december 4-i minisztertanácsi ülés a Felvidék katonai kiűritését követelő Vix-jegyzékre válaszolva tiltakozott az ellen a feltételezés ellen, hogy „a »Magyarország« név alatt ismert ezeréves államnak semmiképp nem kétséges határai mintegy automatikus módon máris megváltoztak”, s ezzel megelőlegezték volna a majdani békekonferencia határozatát, amely – a magyar kormány álláspontja szerint – „egyedül lesz illetékes a határkérdések végleges megoldására”.²⁰⁵

Ezt az önként vállalt, az ország nemzetközi jogi elismerésében reménykedő „pacifizmust” utólag sokan próbálták minden tragédia okának kikiáltani. A külső támadások és a belső meghasonlás tragikus hónapjaiban azonban a korabeli felelős magyar ellenzéki politikusok a békekonferencia összehívásáig maguk is így gondolkodtak.

Az 1918 decemberében elkezdődött magyar béke-előkészületek legfontosabb alapelvei – a nem magyar nemzetiségek önkormányzatiságának biztosítása, a svájci modell alkalmazása, a plebiscitum elve – a nemzetiségi minisztériumban és a szerveződő magyar külügyminisztériumban már megfogalmazódtak. A rutének, a németek és a szlovákok számára 1918–1919-ben külön-külön néptörvényekben rögzítették a területi, illetve kulturális *autonómiához* való jogukat. Erdély esetében pedig szintén Jászi vetette fel elsőként az érintett román, szász és magyar régiók „*helvetizálását*”, illetve a méltányos területi elhatárolás biztosítására a *plebiscitum* elvének alkalmazását. Mindhárom alapelv megjelent az 1919 őszén Teleki Pál és Bethlen István által újrakezdett béke-előkészítő munkálatokban.

Az Apponyi-küldöttség a békecélokat kifejtő *bemutatózó jegyzék* mellett nyolc *előzetes jegyzéket* adott át a békeszerződés tervezetének átvétele előtt. A hivatalos magyar külügyminisztériumi kiadvány szerint ezt 1920 januárjában további tizenkettő követte.

Miben reménykedhetett a magyar küldöttség? Az 1919. júniusi Clemenceau-jegyzékben nyilvánosan először rögzített új magyar államhatárokat a román és csehszlovák intervenció katonailag megerősítette. A helyenként kibontakozó magyar ellenállást pedig rendkívüli állapot bevezetésével, a helyi magyar vezetők letartóztatásával, a hűségeskünek a közalkalmazottak számára való kötelezővé tételével és a vasutasstrájkokban résztvevők elbocsátásával igyekeztek

²⁰⁵ A Vix alezredesnek küldendő válasz bemutatása. MNL, OL, K-27, 1918. december 4. https://www.eleveltar.hu/web/guest/bongeszoz?ref=TypeDeliverableUnit_2891db17-f162-47a3-8b04-62ed680f3457&tenant=MNL.

megakadályozni. Ahol pedig ez sem volt elég, mint például 1919. február 12-én Pozsonyban, ott a helyi német–magyar tüntetést – kilenc halálos áldozatot követelő – sortűzzel oszlatták fel.²⁰⁶

Mindez gyakorlatilag lehetetlenné tette az új államok berendezkedésével szembeni szervezett és tömeges ellenállást. A térség tartós stabilitásának követelményére hivatkozva a magyar delegátusok azt remélték, képesek lesznek meggyőzni a nagyhatalmakat arról, hogy a szomszéd országok túlzó – valóságos nemzetiségi viszonyokat sokszor semmibe vevő vagy félremagyarázó – területi követelései nem szolgálják a régió biztonságát.

Az 1920. január 14-én benyújtott bemutatkozó jegyzék részletes történeti érveléssel igyekezett feltárni az Ausztria és Magyarország közti különbségeket. Hangsúlyozta az oszmán hódítással szembeni összeurópai védelmi háborúban hozott magyar áldozatokat, jelezte a 17–19. századi magyar függetlenségi küzdelmek, törekvések súlyát. Magyarországnak a világháborúban betöltött szerepével összefüggésben rámutatott az 1867. évi kiegyezés által „papiroson helyreállított” magyar önálló államélet tényleges tartalmára, a közös külpolitikában és hadügyekben fennmaradt osztrák túlsúlyra. Teleki Pál természet- és társadalom-földrajzi érvelése a történeti argumentációt a Kárpát-medence természetes egységéről, a felosztás súlyos gazdasági, kereskedelmi, vízügyi stb. következményeiről, valamint a nemzetiségi elv szerinti felosztás lehetetlenségéről készült bizonyító anyaggal egészítette ki.

Az előzetes jegyzékekkel és mellékleteikkel – tanulmányokkal, statisztikai adatokkal, térképekkel – alapvetően tehát történeti, földrajzi, etnográfiai, illetve alkotmányjogi és nemzetiségpolitikai érvekkel próbálták elérni, hogy a magyar szerződés esetében a konferencia vizsgálja felül a békefeltételek területi, gazdasági és politikai rendelkezéseit, és a szomszédok által követelt területek hovatartozásának eldöntésére rendeljen el népszavazásokat. Hangsúlyozták a békekonferencia területi döntéseiben fő érvnek számító önrendelkezési elv ellentmondásait. „A most kötendő világbéke két gondolon épült fel: az önrendelkezés jogának és a nemzetiségi összetartozás érvényre juttatásának gondolatán. Kétségtelen, hogy az egyik a másik nélkül alkalmazva csak a legégbekiáltóbb igazságtalanságokra vezethet” – fogalmazott a bemutatkozó jegyzék.²⁰⁷ Ennek a két alapelvnek a szétválaszthatatlanságára hivatkozva Apponyi kiemelte, hogy a nemzetiségi elv nem olyan tényező, amelyre tartós állami alakulatokat lehet építeni.

Az önrendelkezési jog gyakorlását kizáró felosztás ellen a magyar békedelegáció főként történeti és etnikai érveket próbált felsorakoztatni. A magyarországi nemzetiségek, köztük a szlovákok és a rutének részben önkéntes kiválása, részben csehszlovák katonai akciókkal történt leválasztása a magyar államke-

²⁰⁶ Filep 2007: 19–25.

²⁰⁷ Tóth 2006: 353–387; *Magyar béketárgyalások 1920*: 278.

retekéből radikálisan új helyzetet teremtett, amit a magyar jegyzékek is tükröztek. Az 1920. január 14-i bemutatkozó jegyzék összegzése – az integritás elvének részben ellentmondva – jelezte, hogy a magyar békepolitika tudomásul vette az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását. Ugyanakkor azt hangsúlyozta, hogy a nyelvi különbségek alapján nem lehet életképes államokat létrehozni. Különösen azért nem, mert a békeszerződés tervezete jelentős új kisebbségek kialakulását jelezte előre: „Ha Magyarország feldaraboltnának, és egyes részei Csehországhoz, Romániához és Jugoszláviához csatoltnának, egy helyett három nemzetiségi állam keletkezne. Mert a mai Magyarországon a magyarság aránya 54,5%, és az utána legerősebb nemzetisége, a románé 16,1%, de a Romániában a románság arányszáma 60,5% s a legerősebb nemzetiség, a magyarság arányszáma 15 % volna, tehát alig mutatkoznék nagyobb eltérés. Csehország területén a csehek száma 48,2, az utánuk legerősebb nemzetisége, a németeké 28,4% volna.”²⁰⁸

A jegyzék azonban azt is kiemelte, hogy a magyar nemzeti fejlődésnek ebben az új, független államiság keretei közt megvalósuló szakaszában a „legmesszebb menő jogok” biztosításával megteremthető a soknemzetiségű Magyar Királyságon belüli együttélés új kerete. A jegyzék tehát – a wilsoni elvek alapján, egyben Károlyi és Jászi programját is magáévá téve – egy 1920 elején már végképp illuzórikus javaslatot fogalmazott meg, s ennek az új keretnek a kialakításához kért támogatást.

Az előzetes magyar jegyzékek benyújtása – a várakozásoknak megfelelően – nem hozott elmozdulást. Az Apponyi-beszéd és az abban a bemutatkozó jegyzéknél is jóval hangsúlyosabban megjelenő plebiszcitumelv nem váltott ki pozitív fordulatot. A győztesek elutasították az önrendelkezés népszavazásos alternatívájára vonatkozó magyar javaslatokat, és – csekély módosításokat leszámítva – saját korábbi álláspontjukhoz ragaszkodtak. Attól tartottak, hogy népszavazások magyar szempontból kedvező kimenetele teljesen felborította volna az 1920 elejére a dunai régióban kialakult államjogi rendet.

Utólag mégis indokolt és jogos törekvésként értékelhetjük Apponyi döntését, hogy a magyar béke delegáció fő kívánságaként terjesztette a győztes nagyhatalmak vezető delegátusai elé a méltányos béke megteremtésének egyetlen lehetséges eszközeként a népszavazások kiírását a szomszéd országoknak ígért részekre vonatkozóan. A plebiszcitum megkerülhetetlenségét bizonyító érvek közt egyebek közt azt is felhozta, hogy sem a magyar kormány, sem az országgyűlés nem fogadhatja el a békefeltételeket a kisebbségi helyzetbe kerülő magyarok nevében – az ő megkérdezésük nélkül. A békeküldöttség kezdettől fogva a békekonferencia által kidolgozott kisebbségvédelem kibővítését szorgalmazta. Az előzetes jegyzékekben, valamint az 1920. február 20-i dátummal benyújtott XXIII. számú kisebbségi jegyzékben a magyar fél igyekezett a kisebbségi jogokat egyrészt

²⁰⁸ *Magyar béketárgyalások 1920: 6–7.*

a szomszéd államokhoz került nem magyar népcsoportokra is kiterjeszteni, másrészt az oktatási, vallási jogok területén az önkormányzatiság elvének alkalmazását szorgalmazta.

A kisebbségvédelmi szerződéseket – amelyeknek valamennyi ilyen szerződésben azonos törzsszövege a trianoni békébe is bekerült – a magyar béke delegáció negatívan értékelte. A XXIII. számú jegyzék követelte, hogy a magyar békeszerződésbe kerüljenek be a szomszéd országokhoz került magyar és többi (például a szlovák, rutén, szász) kisebbség jogainak védelmét biztosító rendelkezések is. „A méltányosság, az emberi érzés és a tartós béke elérésének akarata megkívánja, hogy a Magyarországtól elvett területeken lakó faji, nyelvi és vallási kisebbségek a nagyhatalmaknak, a világbéke és a kultúra őreinek leghathatósabb védelmében részesüljenek és hogy a Magyarországgal kötendő békeszerződés szilárd biztosítékokat nyújtson a nemzetiségek érdekeinek megvédésére, mert egyedül ezek a biztosítékok óvhatják meg őket a türelmetlen uralom túlkapasai és erőszakoskodásai ellen, amelyek különben kikerülhetetlenek lennének.”²⁰⁹

A kisebbségi jegyzék szövetszerű javaslatokat tett a kisebbségi jogvédelem kiegészítésére. Nagy súlyt helyezett az egyházi autonómiák szervezeti, intézményi, vagyoni jogfolytonosságának biztosítására. Ennek hiánya később súlyos következményekkel járt a térség valamennyi kisebbségének fejlődésére. A kisebbségi közösségeket jogi személyiséggel javasolta felruházni. Így látta volna biztosíthatónak, hogy a kisebbségek saját költségükön jótékonyági, vallási, társadalmi, oktatási és nevelő intézeteket hozhassanak létre, amelyek nyelvük, kultúrájuk és vallásuk szabad gyakorlását lehetővé teheték volna. A kisebbségi önkormányzatra vonatkozó javaslat az anyanyelven folyó közigazgatásra és bírászkodásra is kiterjedt volna, s emellett biztosítani kívánta a kisebbségek arányos részvételét a törvényhozásban, a helyhatóságokban, a kormányban és az országos közhivatalokban. Mindezeket a jogokat az asszimilációt szolgáló bármilyen intézkedéseknek, a kisebbségi tulajdon elkobzásának, s mindenfajta diszkriminációnak a tilalmával javasolta kiegészíteni a szóban forgó magyar békejegyzék.

A csehszlovák béke delegáció tevékenységében a szlovák kérdés, s ezzel együtt természetesen a magyar–csehszlovák határ megállapítása kulcsfontosságú célkitűzés volt. A csehszlovák küldöttség tizenegy memorandumban foglalta össze a maga békepolitikáját és területi követeléseit. Az 1–3. számú jegyzék tartalmazta a csehszlovák államalapítás történeti, politikai és stratégiai céljait. A *Les Tchecoslovaques. Leur histoire et civilisation- Leur lutte et leur tratil- Leur rôle dans le mode* címet viselő 1. sz. memorandum a „csehszlovákok” történelmét, kultúráját és a világban betöltött szerepét prezentálta, úgy ahogy azt Masaryk a maga történelemfilozófiai írásaiban megalapozta. A második memorandum a Köztársaság területi követeléseit foglalta össze., hat térképmelléklettel. A har-

²⁰⁹ Magyar béketárgyalások 1921: 78.

madik dokumentum pedig a legtöbb vitát kiváltó csehországi német kérdést elemezte. Ezeket a területi igényeket azután a 4–10. számozású memorandumok részletezték. A negyedik csehszlovák békejegyzék a súlyos cseh–lengyel konfliktusok forrásává tessíni–czesyni kérdés területi vonatkozásait, csehszlovák igényeit fejtette ki. Az 5. számú memorandum már címében is jelezte, hogy „Slovensko”, azaz az immár politikai értelemben vett Szlovákia esetében a szlovák kérdés rendezése mellett a területi igények is meghatározóan fontos szerepet játszottak.²¹⁰ A „magyarországi rutének” által lakott kárpátaljai régiót tárgyalta a következő jegyzék. A hetedik, nyolcadik és kilencedik dokumentum az észak-csehországi határszakaszhoz kapcsolódó luzsicei szorb, a felső-sziléziai Ratibor és Glatz (Kladsko), valamint a „német-ausztriai” határvonal területi vonatkozásait részletezte, természetesen minden esetben a cseh(szlovák) igényeket alátámasztva.

A csehszlovák emigrációs politika 1916-tól képviselte azt az álláspontot, amelyet ezek a memorandumok harcias, erősen propagandisztikus hangnemben a békekonferencia elé tártak. Az észak-magyarországi régió megszerzését alátámasztani hivatott érvelésben a honfoglalás előtti Kárpát-medence kiterjedt szláv betelepültsége az elsődleges érv. Nemcsak az északi, hanem a dunántúli (pannóniai) és a tiszántúli területeket is szlovákok által lakott térnek nevezte az 5. számú jegyzék. Az érvelés másik súlyponti elemét az időtlen, ezeréves erőszakos magyarosításként leírt magyar dominancia bírálata jelentette. A magyarországi népszámlálás anyanyelvi kritériumainak és gyakorlatának a kritikájától a dualizmus kori egyesületi, közigazgatási és iskolai magyarosításig terjedtek a bizonyítékai annak a téves és hamis értelmezésnek, amely a 19. századi „nyelvharcok” és a kiegyezés utáni asszimilációs politika szándékait az egész közös történelem meghatározó sajátosságaként igyekezett beállítani. A szlovák jegyzék ezt követően olyan (cseh)szlovák–magyar határvonalat körvonalazott, amely a dunántúli csehszlovák–korridor kiágazásaként a több tucat településre kiterjedő pozsonyi hídfő-elképzelésből kiindulva Vácig, illetve a kisoroszi szigetig a Duna jobb-partján halad, s Győrnél, Komáromnál és Esztergomnál is jelentős hídfők kialakítását szorgalmazta. Hasonlóképpen a mai Ipoly-vonalnál lényegesen délebbre javasolta meghúzni a középső határszakaszt is, amely a Bükk-hegység déli lábainál hózódott volna.²¹¹

²¹⁰ A tizenegy csehszlovák békejegyzéket közli Dejmek–Kolář: 2001; Raschoffer 1937: 159, 187. Digitálisan a jegyzékek német nyelvű változata elérhető a müncheni Magyar Intézet Digitális Gyűjteményében (tovább: MMIDGY) <http://www.forost.ungarisches-institut.de/sammlung.php?q=001>.

²¹¹ MMIDGY: Der 1. Weltkrieg 1914–1918; Konflikte in Ostmittel- und Südosteuropa nach 1900; Kriegszielabkommen von Entente und Mittelmächten, Denkschriften, Memoranden; Protokolle zu Nationalitätenkonflikten in Österreich–Ungarn. <http://www.forost.ungarisches-institut.de/sammlung.php?q=001>.

Beneš 1919. szeptember 30-án a békefolyamatot és a konferencia eredményeit a prágai parlamentben értékelve, azt hangsúlyozta, hogy még a Szlovákiával kapcsolatos döntések is viszonylag könnyen születtek. Egyedül Károlyi-kormány fellépése zavarta meg rövid időre a folyamatot, és csak nehéz diplomáciai harcok árán sikerült elérni az 1918. decemberi demarkációs vonalat, amelyet a legfelső szövetséges haditanács jóváhagyását követően a csehszlovák hadsereg is elfogallhatott. A békekonferencia döntéshozói Beneš szerint Magyarország integritásával már eleve nem számoltak. A nagyhatalmak ezzel együtt azt is elismerték, hogy „Szlovákia a Csehszlovák Köztársaság integráns részét alkotja”. Viták csak a határvonal pontos kijelöléséről folytak. A békekonferencia döntéshozói rövid időn belül „magukévá tették azt az álláspontot, hogy a szlovák határ alapját a Dunának kell jelentenie”. Ezt azután Beneš szerint némi viták után a területi bizottságban is elfogadták. „Hangsúlyozom, hogy a szövetségesek közt senkinek sem voltak kétségei afelől, hogy sem maga Szlovákia, sem a cseh tartományok nem létezhetnek egymástól elválasztva. A köztársaság létezése, továbbá a cseh tartományok nemzeti létezése, másrészt pedig Szlovákia nemzeti létezése a két ország rész lehetőségszerű együttműködésén múlik. Ezért volt Szlovákia mindannyiunk számára az egész külföldi akció során és a békekonferencián annyira fontos.”²¹² Nem szólt Beneš a csehszlovák békedelegáció 5. számú memorandumának a Duna-vonalát túllépő elképzeléseiről, sem a Tanácsköztársaság északi hadjárata során kialakult súlyos konfliktusról. Ugyanígy elhallgatta a Václav Klobučák, csehszlovák hadügyminiszter által kidolgozott úgynevezett második demarkációs vonallal kapcsolatos követeléseket, amelyeket a békekonferencia – együtt a nyugat-magyarországi csehszlovák–jugoszláv korridor tervével – rövid úton elutasított. Ez a beneši értékelés, akárcsak a csehszlovák államalapítás szlovák vonatkozásainak a magyar történeti elemzései is jelzik, hogy a nagyhatalmak viszonylag könnyen adták hozzájárulásukat minden olyan területi követeléshez, amely nyomán az általuk létrehozott új államok ereje, életképessége nőtt.²¹³ A cseh-szlovák viszonyt mint az államalapítás és a cseh, a szlovák „nemzeti létezés” kiemelten fontos tényezőjének a kiemelése jól jelzi, hogy az államalapítók és nagyhatalmi döntéshozók egyaránt tisztában voltak a szlovák kérdés súlyával. A multietnikus csehszlovák nemzetállam célképzete, programja csakis a két ronkon nemzet pragmatikus, mindkét társadalom számára előnyös államközössége révén ölthetett konkrét körvonalakat. Mindkét nemzeti elit többsége felismerte közös államiság politikai, gazdasági hasznát. Ennek ellenére az államközösség kezdettől fogva tele volt belső ellentmondásokkal, feszültségekkel, cseh fölénytu-

²¹² Beneš 1924: 17.

²¹³ Ormos 1984: 103–111, 197–205; Romsics Ignác a magyar területeket érintő kérdések kapcsán mutatja be a négy nagyhatalom részrehajlásának különböző eseteit. Idézi Harold Nicolsonnak, a csehszlovák területi bizottság angol tagjának először 1933-ban megjelent *Peacemaking 1919 c.* emlékiratát, amelyben az büszkén vállalja magyarellenes elfogultságát. Romsics 2002: 120–128.

dattal és szlovák kisebbségi komplexusokkal. A Masaryk részéről őszintén gondolt történeti léptékű nemzeti integráció távlata és a cseh, szlovák kétnyelvű csehszlovák politikai nemzet nagyvonalú gyakorlata helyett a szlovák nyelvi és nemzeti különfejlődés hibáztatása, negatív értékelése, a pragocentrizmus kifejezéssel illetett centralista kormányzási gyakorlat, a Szlovákiát és Kárpátalját gyakran kisajátító, meghódítandó területként kezelő magatartás sok ellenérzést szült. A másik oldalon pedig a kétségkívül fejlettebb csehországi minták makacs szlovák elutasítása, a kereszt jegyében a cseh ateista tendenciák állandó bírálata és az autonómiatörekvések egyoldalú szorgalmazása. Tény, hogy az egységes politikai nemzetre épült két világháború csehszlovák állameszmével nemcsak a német és magyar politikai pártok nem tudta azonosulni. A szlovák politikai pártok közt végig nagy fölényben lévő, a szlovák szavazatok többségét elnyerő autonomista Hlinka-féle Szlovák Néppárt szintén tartós ellenzékbe vonult az „államalkotó” bal- és jobboldali csehszlovák pártokkal szemben.²¹⁴

²¹⁴ Lipták 2008: 53–53.

Többségi állameszme – kisebbségi lojalitás

A kelet-közép-európai nemzetállamok belső és egymás közti viszonyaiban a kisebbségi kérdések a 21. század első két évtizedében is fontos szerepet játszanak. Az egyéni és csoportos nyelvi, kulturális, oktatási jogok, illetve a politikai részvételi és önkormányzati lehetőségek biztosítása nélkül a térség multietnikus nemzetállamai mind szembe találták magukat azzal a dilemmával, elvárható-e az állampolgársági lojalitás a nyelvi, oktatási, politikai jogokban diszkriminált kisebbségi csoportok tagjaitól.

A posztmodern világra jellemzőek a szinkretizmusok: a párhuzamos, egymást átfedő, többes és az interetnikus kapcsolatokban, életterekben egyre gyakoribbak a transznacionális jelenségek. Ezek hatására a korábban tartós, megállapodott etnikai viszonyok is rövid időn belül átrendeződhetnek. Amit például a demográfiai felmérések, népszámlálások egyes népcsoportok, kisebbségi közösségek felgyorsult fogyásaként észlelnek, sok esetben éppen az ilyen átmeneti helyzetekre, az etnikai önbevallás gyakori megtagadására, eltitkolására vagy éppen a többes identitás egyre gyakoribb jelenségére vezethetők vissza. Ebből a szempontból különösen hasznos azoknak az elemzési fogalmaknak az újragondolása, amelyek lehetővé teszik az állam – nemzet – közösség háromszögben tapasztalható elmozdulások, átalakulások megragadását.

Az etnicitás- és nacionalizmuselméletek, a nemzet és a kisebbségek fogalma körüli permanens viták és tanulságaik a 21. század elején is egyre erőteljesebben éreztették hatásukat. A korábban homogénnek tartott kelet-közép-európai nemzetállamokban, mint például Ausztriában, Csehországban vagy Lengyelországban százezres nagyságrendben regisztráltak régi és új, autochtón és migráns kisebbségeket.²¹⁵ Különösen tanulságosak azok az elemzések, amelyek a többségi nemzetállami felfogással és elvárással szemben megfogalmazott egyéni és közösségi „megmaradás”, helybenmaradás, együttélés egyéni és csoportos stratégiáinak társadalmi, intézményi tartalékait abból a szempontból vizsgálják, hogy a többségi és az anyaországi normaként elvárt állampolgári, illetve nemzeti lojalítások miként keverednek a különböző mindennapos vagy kiélezett élethelyzetekben.²¹⁶

²¹⁵ A 21. század eleji nemzetállamok sajátosságairól ld. pl. Majtényi 2007; Papp 2007, 40–53; A kelet-közép-európai magyar kisebbségről Bakk 2007: 55–69.

²¹⁶ Brubaker–Feischmidt–Fox–Grancea 2014; Szaló 2003: 214–234.

A kisebbségi tárgyú elemzéseken belül gyakran megfigyelhetőek a „módszer-tani nacionalizmusok”. Még azok az elemzések is, amelyek igyekeznek elszakadni a tisztán demográfiai, jogi szempontú kérdésfelvetéstől, gyakran találják szembe magukat az etnocentrikus vagy éppen sérelmi és ily módon egyformán önigazoló elvárásokkal. Márpedig a kisebbségi közösségek belső csoportképző vagy külső kapcsolatépítő folyamatainak leírására ezek a fekete-fehér megközelítések legtöbbször alkalmatlanok. Mint ahogy a többségi-kisebbségi, illetve a kisebbségi-anyanemzeti viszony értelmezésében is bántóan leegyszerűsítő megoldásokat kínálnak azok az interpretációk, amelyek kizárólag a fogyást, a depravációt érzékelik és a kisebbségi jogok kétségkívül gyakori korlátozását hangsúlyozzák. Az idealizált nemzeti egység jegyében mindenféle természetes társadalmi, politikai rétegzettséget csak mint belső széthúzást képesek megjeleníteni.

A kisebbségi helyzetbe került, nemzedékről nemzedékre saját eredeti nemzeti közösségétől államhatárokkal különválasztottan, más állam területén élő, a többségi népességtől nyelvében, kultúrájában, etnikai, nemzeti identitásában különböző, de azt a mindennapi kapcsolatokban, az oktatásban megismerő embereket és népcsoportokat mindig is érdemes a helyzetüket alapvetően meghatározó többes, illetve folyamatosan változó és képlékeny viszonyrendszerekben vizsgálni.²¹⁷

A kisebbségi viszonyok változásainak megragadására alkalmas elemzési fogalmak közt például az etnikai kötődés, az etnikai közösségszerveződés, az egyéni és csoportos identitásszerkezet, az interetnikus kapcsolatok mellett kétségkívül kiemelt hely illeti meg a lojalitás gyűjtőfogalmát. Az államot alkotó állampolgárok egyéni és csoportos lojalitásformái, illetve az állam részeként elismert etnikai, nemzeti csoportok állam iránti „hűségében”, az állammal való azonosulás különböző megnyilvánulásaiban figyelhetőek meg. Az állam törvényeinek, alkotmányos rendjének, gazdasági, politikai berendezkedésének elfogadásán, támogatásán keresztül az állam által preferált „nemzeti” értékekkel való azonosulás jelenti tehát az állami lojalitás fogalmának alapját. Negatív megközelítésben a kisebbségekhez, a nem domináns közösségekhez tartozó állampolgárok gyakran utasítják el a feltétlen lojalitást. Erre kivált az akaratuk ellenére, nélkülük – vagy éppen ellenükben – hozott állami beavatkozások esetében kerül sor. Csehszlovákia történetében ez történt az államhatárok kijelölésekor és a „nemzeti diktatúra” periódusában, azaz 1918–1920 között, amikor a német, lengyel, magyar többségű területek a Kelet-Közép-Európa térképét átrendező államjogi változások nyomán, a történeti folyamatok kényszerének engedve, de azok létjogosultságát megkérdőjelezve váltak csehszlovákiai kisebbségekké. A csehszlovák állam nyolcadfél évtizedes történetében a különböző államformációk teljes el-

²¹⁷ Itt elsősorban Rogers Brubaker munkáira, illetve azok hatására gondolok. Brubaker 2006: 61–81.

utasításától a passzivitásig, a kettős lojalitástól, a kikényszerített asszimilációban jelentkező kényszerű lojalitásig terjedtek a lehetséges magatartás- és azonosulási formák.²¹⁸

A 21. század elején a kisebbségi identitáskonstrukciókhoz, identitáspolitikai modellekhez, köthető jelenségek szerepe, illetve a kisebbségi közösségépítést meghatározó tényezők és folyamatok vizsgálata kerül előtérbe. Az ezek körül szerveződő fogalmi viták részben újírják a korábbi értelmezési kereteket.²¹⁹ Mind a nacionalizmus-, mind pedig az etnicitáskutatások alapvetően abból a kézenfekvő feltételezésből indulnak ki, hogy a kisebbségi helyzetben, más, egyszerűre két vagy több párhuzamos nyelvi és kulturális szokásrendben élő személyek és csoportok sajátosságai, döntései, élethelyzetei főleg a többségi mintáktól való eltérések mentén vagy az azokhoz való igazodási formák alapján vizsgálhatóak. Ezekhez képest a csoport tagjai közötti viszonyok másodlagosak, s ebből adódóan legfeljebb kiegészítő értelmezési lehetőségeket kínálnak. Ez a fajta egydimenziós, elsősorban többségi-kisebbségi viszonyra koncentráló felfogás azonban könnyen szem előtt tévesztheti a kisebbségi helyzetben óhatatlanul felgyorsuló társadalmi, kulturális és etnikai differenciálódás opcióit, következményeit. A kisebbségi „nemzetépítés” ugyanis valóban felfogható úgy, mint egyfajta „mindennapi népszavazás”, ahol a nyelvtanulás, nyelvhasználat, nyelvválasztás gyakorlatában folyamatos döntési helyzetekkel szembesülnek a nem többségi nyelven beszélők. Ez a mindennapos döntéshelyzet jelenik meg az elsődleges vagy a kommunikációs nyelv megválasztásában, vagy akár a család- és személynévhasználatban, a befogadó (domicil), a saját nemzetállam (kin state), illetve a többségi (tituláris) és a saját „anyanemzet” ünnepei, szokásai, szabályai közötti választásban stb. A két világháború között Dél-Szlovákiában több helyen ellenállásba ütközött a magyar nemzeti ünnepek tiltása és a csehszlovák állami ünnepek megünneplése.²²⁰

A kisebbségi lojalitás fogalma alatt tehát az egyénnek a saját választott vagy a számára kijelölt közösséggel – pl. az állammal, nemzettel, egyházzal vagy ezek intézményeivel, esetleg a lakóhellyel, politikai párttal, egyesülettel vagy más releváns csoporttal szembeni, jogilag is szabályozott vagy szabályozható viszonyát értjük. Ugyanakkor gyakran csupán a közösségi hovatartozásra, a közösséggel való érzelmi azonosulás mértékére, a saját csoporton belüli vagy az egyes ember életét befolyásoló külső tényezőkkel való szolidaritásra gondolunk.²²¹

A szakirodalom a lojalitás több szintjét, működési formáját különbözteti meg. Attól függően, hogy a lojalitásformákat az egyéni és csoportos identitások,

²¹⁸ A két világháború közti közép-európai, illetve csehszlovákiai helyzettel foglalkozott több német kutatási program, amelyek eredményei tanulmánykötetekben jelentek meg. A két világháború közötti dél-szlovákiai viszonyokról ld. pl. Haslinger 2004: 45–60.

²¹⁹ Schulze Wessel 2004: 1–22.

²²⁰ Ez utóbbi jelenségről ld. Michela 2015: 333–351.

²²¹ Schulze Wessel 2004: 7–12.

az adott állam politikai dominanciaviszonyai vagy éppen a többségi és kisebbségi intézményi világok felől vizsgáljuk. Az adott politikai és kulturális, állami-állampolgári, (anya)nemzeti vagy kisebbségi, közösségekkel való érzelmi, erkölcsi és jogi értelemben vett teljes azonosulás esetei csak látszólag mindennaposak. Valójában az egyén folyamatosan újraértelmezi viszonyát a hozzá legközelebb álló, örökölt vagy önként választott közösséggel. A mindennapi élmények, tapasztalatok és konfliktusok folyamatosan alakítják az egyének és az általuk alkotott közösségek lojalitásszintjét.²²² Az „alkotmányos patriotizmus” fogalmával leírhatónak vélt állampolgári közösség vagy „politikai nemzet” keretei közt szokás a lojalitást a törvénykövetésre és törvénytiszteletre szűkítve értelmezni. Ez a megközelítés azonban figyelmen kívül hagyja a kisebbségi egyének mindennapi munkahelyi, baráti, rokonsági stb. kapcsolatrendszerén, valamint az állami, illetve a többségi nemzeti intézményekhez kötődő kapcsolatokon belüli megfélemlési kényszereket, elvárásokat.²²³

A „hétköznapok lojalitásformáló ereje” gyakran képes a korábban elfogadhatatlant elfogadhatóvá, vállalhatóvá tenni, s fordítva, a korábban sokak által vallott érték- és érdekközösségek belső kohéziós ereje a kedvezőtlen tapasztalatok alapján előbb gyengülni kezd, majd akár teljesen meg is szűnhet. A „jugoszláv”, „csehszlovák” identitás alig húsz-huszonöt évvel a két állam megszűnése után már szinte teljesen ködbe vészett. Az 1990-es évtized több százezres csehszlovákiai morva és sziléziai közösséggel való etnikai-nemzeti identifikációja pedig egy rövid felfutó periódus után mára megszűnt működni, s legfeljebb a regionális identitásban játszik szerepet a két történeti tartománnyal való azonosulás.

A jogi és érzelmi lojalitásformák különválása azokra a helyzetekre jellemző, amelyekben nem választott vagy érzelmileg még ambivalens, de az életfeltételeket meghatározó közösség elfogadása az egyén alapvető érdeke. S végül a lojalitás az egyén identitását folyamatosan befolyásoló kihívást is jelenthet, amely átrendezi a saját eredeti csoportjához, illetve a számára kijelölt közösséghez való viszony alapjait, megteremt a kettős identitás, kettős lojalitás szituatív, illetve tartós magatartás- és identitáskonstrukcióit.

Az első világháború éveit alatt működő kelet-közép-európai – cseh-szlovák, ruszin, lengyel, szerb, horvát, szlovén – politikai emigrációk fontos szerepet játszottak a közép-európai kis államok létrejöttében. Nemzeti függetlenségi törekvéseik és aktív közreműködésük a győztes nagyhatalmak háborús célpolitikájának kialakításában 1918 nyarán célba ért. A Habsburg-monarchiának a győztes nagyhatalmak által eldöntött felszámolásával megnyílt az út a nemzetállamok létrehozása előtt. T. G. Masaryk *Új Európa* című politikai röpiratában felvázolt

²²² Bamberger-Stemmann 2007: 224–228.

²²³ Mannová 2007: 45–68.

kelet-közép-európai, balkáni nemzetállami program már-már forгатókönyvévé vált azoknak a változásoknak, amelyek az Orosz, Török és Német Birodalom, illetve a Habsburg-monarchia veresége nyomán támadt hatalmi űrben 1918 októbere és 1919 júniusa, illetve a lengyel esetben 1918–1922 között az úgynevezett utódháborúk nyomán lezajlottak.²²⁴

Az 1917 novemberében Pétervárott befejezett és először német nyelven közreadott *Új Európa* című röpirat nemzetállami programjának ideológiai alapvetése szerint „a nemzetek az emberiség természetes szervezetei”. Ezért a nemzetek szabadságát az önálló államok kialakításával kell biztosítani. Masaryk szerint ugyanis „az államok csak eszközei a nemzetiségnek”. A 19. századi európai nacionalizmusok kottáját szem előtt tartva a nemzetek önrendelkezési jogát „a nemzetek szabadságában és egységesítésében”, a saját nemzeti terület meghódításában, a „politikai határok kiigazításában” jelölte meg. Masaryk meggyőződéssel vallotta, hogy a nemzetiségi elvnek ilyen értelmű érvényesítése a demokrácia erőit szolgálja, amennyiben a nemzetállamok létrejötte a nemzetek egyenlőségének megteremtése irányába tett fontos lépés volt.²²⁵

„Köztes-Európánk” a versailles-i békerendszer által rögzített nemzetállami szerkezetében olyan multietnikus államalakulatok jöttek létre, amelyeket alapítók egyszerre tekintettek történelmi jóvátételként, a nemzeti fejlődés kiteljesedéseként és az európai nemzetközösségen belüli egyenrangúság garanciájaként. A történelemmel, a negatív Habsburg-örökséggel s azon belül „a feudális és elnyomó Magyar Királyság” nemzetiségpolitikai teljesítményével való elszámolás természetesen Masaryk programját is alapvetően meghatározta. Egyszersmind a csehszlovák kisebbségpolitika reasszimilációs törekvéseinek legitimációs háttérét is felrajzolta. „Ami a magyar kisebbséget illeti, hangsúlyozni kell, hogy Szlovákiában eredetileg kevés magyar volt, viszont irgalmatlanul magyarosították a szlovákokat. (...) Csak az igazság diadala lesz, ha vége szakad ennek a brutális, embertelen politikának, és a magyarok rákényszerülnek, hogy beérjék saját nemzeti erőikkel. A déli határ mentén lakó magyarok egy része Szlovákiának fog jutni, ennek fejében azonban jelentékeny szlovák kisebbség marad Magyarországon.”²²⁶

Masaryk szerint az első világháború legfontosabb eredménye a demokrácia erőinek győzelme volt. Ennek megfelelően a nyugati nagyhatalmak támogatását arra kellett a közép-európai nemzeteknek felhasználniuk, hogy létrehozzák saját demokratikus államaikat. „Az lenne kívánatos, hogy az országok és a nemzetek területileg egybeessenek.” Minthogy azonban erre – „a tiszta nemzeti államok”

²²⁴ Masaryk 1923: 38–74. A lengyelországi fejleményekhez ld. Kornat 2011: 1. <http://www.ku.de/forschungseinr/zimos/publikationen/forum/zeitgeschichte/marek-kornat-die-wiedergeburt-polens-als-multinationaler-staat-in-den-konzeptionen-von-jozef-pilsudski/>.

²²⁵ Masaryk 1990: 421–422.

²²⁶ Masaryk 1990: 422–423.

létrehozására „gazdasági és forgalmi okokból” 1918-ban szerinte sem volt mód, a nagy számban kialakuló új, nemzetállami kisebbségek kérdésének „revízióját és rendezését” az államok és a területek gazdasági fellendülése, a „közlekedés tökéletesedése és a közigazgatás fejlődése idővel lehetővé fogja tenni”.²²⁷

Az államalapító csehszlovák politikusként ez a fajta nyugatos, az osztrák–magyar történeti tapasztalatokból tanulni akaró „demokratikus nacionalizmusa” elvben jó kiindulópontként kínálkozott a csehszlovák területi igények érvényesítésével kisebbségi helyzetbe került német, magyar, lengyel, rutén közösségekkel való megegyezésre. Tény, hogy a román, jugoszláv vagy akár a lengyel államnacionalizmusokkal való összehasonlításban később is megmutatkozott a prágai kormányok liberálisabb kisebbségpolitikai szemlélete. A csehszlovák nemzeteszmé gyakorlati megvalósításában azonban nem Masaryk liberális nacionalizmusa bizonyult meghatározónak, hanem az a többségi államnacionalizmus, amely a kisebbségek számára legfeljebb az egyéni és közösségi nyelvhasználati jogok szintjén volt hajlandó engedményeket tenni.²²⁸

A „csehszlovák Svájc” elsikkadt ötlete

Szemben a többi új és megnagyobbodott kelet-közép-európai nemzetállam alapítójával, a világháborús emigráció cseh (szlovák) nemzeti tanácsát működtető Masaryk, Beneš és Štefánik, illetve a korabeli cseh és szlovák politikai elit hozzájuk kapcsolódó része tisztában volt a csehszlovák államalapítás és állameszme nemzetiségi ellentmondásaival, a cseh–szlovák–ruszin viszony ellenérdekeltségével, a szlovák és ruszin autonómia, illetve az ezzel szemben megfogalmazott egységes politikai nemzet kockázataival. Nem kétséges, hogy a csehszlovák politikai nemzetegység koncepciójának kezdeti és feltételes szlovák, ruszin elfogadásában a köztársaság jelentős német és magyar kisebbségei, illetve a német birodalmi és magyar integritástörekvések miatt érzett veszélyérzet volt a meghatározó. A cseh politikai és kulturális elit többsége által kezdetől fogva etnikai értelemben is magától értetődőnek tekintett nemzetegység belső konfliktusai a Csehszlovák Köztársaság 20. századi zaklatott és rövid történetében megoldhatatlannak bizonyultak.²²⁹

A csehszlovák állam számára kezdetől fogva az első számú kulcskérdést a belső és külső stabilitás megteremtése, a csehszlovák politikai nemzetkonstrukción belül a szlovákoknak, ruszinoknak felkínált kulturális, nyelvi, közigazgatási

²²⁷ Masaryk 1990: 417.

²²⁸ Opat 1999: 457–468.

²²⁹ A cseh–szlovák állam belső nemzeti, regionális feszültségeiről, a felkínált integrációs keretek fogadtatásáról, pl. a politikai nemzetkonceptió, kisebbségi nyelvi, részvételi jogok szerepéről ld. pl. Rychlík 1997: 161–171; Bakke 1999: 134–173; Nurmi Ismo 1999: 176–201.

előnyök kidomborítása jelentette. S bármennyire is megosztotta a két szláv „társ-nemzet” politikai elitjét a csehszlovakizmus állami doktrínája, s bármilyen nagy is volt a csalódásuk autonómiaigényeik tartós prágai elutasítása miatt, az 1918 előtti magyarországi viszonyokhoz képest mind a két nemzeti társadalom összehasonlíthatatlanul kedvezőbb helyzetbe került. A csehszlovák politikai nemzetben belül a szlovákok sohasem voltak a csehekkel egyenlők, de az ország többi kisebbségi közösségeihez képest ők az „uralkodó nemzet” részét alkották. Autonómia-törekvéseik jó ideig a csehekkel való egyenlőség biztosítására koncentráltak, s csak a müncheni szerződés után kialakult geopolitikai helyzet radikalizálta a szlovák különválás irányába mutató törekvéseket.²³⁰ Ezzel szemben a német, a magyar, de a ruszin és a lengyel kisebbségi elitnek számára a csehszlovák állam létrejöttének, saját kisebbségi helyzetüknek az elfogadása sem volt magától értetődő. S bár ennek kockázatait a csehszlovák államalapítók kezdettől fogva érzékelték, a valamennyi többségi pártban jelenlévő erős államnacionalista frakciók megakadályozták annak lehetőségét, hogy a multietnikus szerkezetnek megfelelő etnopolitikai modell kialakulhasson.²³¹

A német és magyar többségű területek megszerzése érdekében a párizsi csehszlovák békedelegáció vezetője, Edvard Beneš háromféle érvelést próbált meggyőzni a nagyhatalmak képviselőit. Csehszlovákia demokratikus jogállamként minden kisebbségi jogot biztosít a németek és magyarok számára, beleértve a területi és kulturális autonómiát, mi több, Beneš 1919. február 5-én a Legfelső Tanács előtt elmondott beszédében arra is ígéretet tett, hogy a kisebbségi önkormányzati jogok fokozatos kiterjesztésével Csehszlovákia „keleti Svájc” lesz, és a német területek a svájci kantonokéhoz fogható jogokat kapnak majd.²³²

Ugyanakkor semmilyen adat, forrás nem igazolja, hogy a békekonzferencián még Svájcot követendő mintának tekintő, multikulturális, kisebbségbarát állam megteremtését ígérő csehszlovák békedelegáció vagy akárcsak az 1918.-1920. évi csehszlovák kormányok bármilyen konkrét elképzelést is kidolgoztak volna az etnikai értelemben plurális vagy éppen semleges csehszlovák nemzetállam meg-

²³⁰ Az első köztársasággal szemben sok tekintetben ambivalens szlovák lojalitásnak a kisebbségi német és magyar magatartásformáktól gyökeresen eltérő jellegéről, a csehszlovák állam által kínált fejlődési lehetőségekről ld. Kováč 1999: 61–68.

²³¹ Kučera 1999: 602–610. Mindebben nagy szerepe volt annak, hogy a német és magyar kisebbség az első időszakban a teljes negáció álláspontját képviselte, mint ahogy azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az 1920. évi első parlamenti választásokig működő ideiglenes nemzetgyűlésben nem voltak jelen a kisebbségi pártok képviselői.

²³² Beneš beszédében, valamint a német kisebbséggel kapcsolatos III. számú csehszlovák béke-memorandumban tért ki a csehszlovák kisebbségpolitikában érvényesíteni kívánt svájci modellre. Erről részletesen ld. Havlin 2009: 131–138; Raschoffer 1937: 345–348. A legfontosabb csehszlovák békememorandumok elérhetőek a müncheni Ungarisches Institut digitális forrás-gyűjteményében: <http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19180000-1.pdf>.

teremtésére. Erre utaló koncepcionális elemek megint csak Masaryknál bukkantak fel időről időre, különösen az 1920-as évek elején.²³³

A demokratikus nemzetállam koncepciójának az 1920-as évek elején három változata körvonalazódott. Az egyik a svájci modell sajátos csehszlovák adaptációs elképzelése volt, amely az országban élő nemzetek és kisebbségek nyelvi-kulturális egyenjogúságának elismerése mellett egy óvatos decentralizációs politikával kiegészülve olyan tartományi rendszert épített volna ki, amely a ruszinok és szlovákok mellett idővel a német és magyar kisebbség számára is lehetővé tette volna az önkormányzati státusz elérését. A saint german-i csehszlovák kisebbségi szerződésben vállalt kötelezettségek alkotmányos, törvényi kiteljesítése és megvalósítása jelenthette volna a másik utat, amely a kisebbségi közösségépítést minden tekintetben elismerő és támogató etnoplurális modell kialakulásához is elvezethetett volna. Ez az alternatíva a népszövetségi kisebbségvédelmi rendszer adminisztratív jellegének felerősödésével, mérsékelt hatékonyságának tudatosításával fokozatosan háttérbe szorult. Végül a térség legmegengedőbb két világháború közötti etnopolitikai modelljeként értékelt csehszlovák gyakorlat a hagyományosan nyelvi jogokra koncentráló közép-európai kisebbségi jogpolitika progresszív hagyományaira épült fel, kiegészülve a parlamenti demokrácia által biztosított pártpolitikai szervezkedés és politikai részvétel jogaival.²³⁴

A csehszlovák kisebbségi nyelvi jogok rendszerén alapuló modell sok belső elmentmondással küszködött. Elég itt csak a minősített (20 százalékhoz kötött) kisebbségi arányszámmal való visszaéléseket, manipulációkat megemlítenünk, amelyek különösen a városi magyarok folyamatos térvesztésében mutatkoztak meg. Maga Masaryk államelnök is előre látta a nyelvi és a politikai jogok összekapcsolásából adódó konfliktushelyzeteket, s ezért egy bizalmas feljegyzésében még a „csehszlovák” államnyelv megkülönböztetését, a hivatalos nyelv kategóriájának a bevezetését is feleslegesnek, a kisebbségek integrációját nehezítő lépésnek tartotta.

Egy 1920-ból származó bizalmas feljegyzésében a készülő első csehszlovák nyelvtörvény kapcsán az elnök leszögezte, hogy a nemzetiségi elv elismerése nem történhet egyoldalúan csak a többségi nemzetek javára. Az 1921-ben is mindössze 51 százalékban cseh nemzetiségű csehszlovák nemzetállam szerinte nem folytathat asszimilációs politikát, már csak azért sem, mert a csehszlovákiai kisebbségek mindegyike „valamilyen határon túli nemzet része”. A szlovák, ruszin és német probléma kiemelt és méltányos kezelése mellett Masaryk a magyar kisebbség esetében támogatta a fokozatos szlovákosítás koncepcióját. A hadsereg nyelvi, nemzetiségi karaktere kapcsán a svájci modellt, a német, cseh nyelvű alakulatok párhuzamos működtetését is elképzelhetőnek tartotta.²³⁵

²³³ Opat 1999: 457–468; Kučera 1999.

²³⁴ Legújabbán ld. Petráš 2009: 124–136.

²³⁵ Masaryk bizalmas feljegyzését ld. Szarka 1998: 304–309; 2002: 18–21. A svájci minta korabeli legmélyebb csehszlovák elemzésére ld. Sobota 1927.

A kisebbségi magyar lojalitás mintázatai

A kelet-, kelet-közép- és délkelet-európai soknemzetiségű birodalmi, illetve történeti államkeretek közt kialakult „kulturális nemzetek”, így a németek és magyarok jelentős része az újonnan létrejött multietnikus szerkezetű, de alkotmányos önmeghatározásuk szerint nemzetállamok kisebbségeivé vált. Velük együtt a korábban – a középkori vagy 18–19. századi telepítések során keletkezett – s a 20. század elejére saját regionális bázisukat kiépítő történeti kisebbségek, valamint a térség zsidó, roma közösségei alkották a régió új nemzetállamainak kisebbségi etnikai szerkezetét.

A tituláris nemzetek államaiban akaratuk ellenére kisebbségi helyzetbe került etnikai csoportoknak (kényszerkisebbségeknek) az új állam iránti lojalitása egyszerre több kérdést is felvetett. Amennyiben a lojalitás fogalmát kizárólag jogi kötelékként, az állam hatóságai által kikényszeríthető, illetve az állami közösségen belüli együttélés alkotmányos szabályainak betartásán alapuló politikai, gazdasági, kulturális magatartásformaként értelmezzük, az állam iránti hűség és engedelmesség, illetve az államnemzettel szembeni tisztelet körében nevesíthetők jogilag is releváns elvárások.²³⁶

A kisebbségi népek számára az opciós jog, az állampolgárság megszerzése, a közhivatal ellátáshoz szükséges hűségeskü letételét követően általában az adózás és hadkötelezettség, az államnyelv elsajátítása és használata, a többségi nemzetek és az állam szimbólumainak tiszteletben tartása írható elő kötelező lojalitásnormaként. A kisebbségek állam iránti lojalitása ugyanakkor olyan, történetiségében is megragadható, folyamatosan változó viszony, amelynek fogalmát hiba lenne kizárólag jogi és erkölcsi kategóriák közt értelmezni és értékelni. Ráadásul az új kisebbségek belső közösségszerveződésében, illetve az állammal, a többségi nemzettel szembeni viszonyulásukban különböző történeti előzmények, elkötelezettségek, lojalitásmintázatok hatottak.²³⁷

A csehszlovákiai vagy – az új helyzet idegenségét is kifejezni kívánó korabeli kifejezésekkel élve – szlovenszkói és ruszinszkói magyarság számára a csehszlovák állam tudomásul vételét megkönnyítette, hogy 1918–1920 között neki gyakorlatilag semmilyen érdemi beleszólási lehetősége sem volt saját sorsának alakításába. S itt nem egyszerűen a torzóban maradt 1918. végi felvidéki népszavazás kudarcára, a reménytelennek tartott és ezért a Vörös Hadsereg felvidéki hadjáratán kívül a sikertelen lokális konfliktusokig terjedő katonai ellenállás hiányára gondolunk. A magyarlakta felföldi régiókban a csehszlovák katonai hatóság a rendkívüli állapot bevezetésével eleve megakadályozta a szabad véleménynyilvánítást, másrészt a magyar kormányzatok és rendszerek alapvetően

²³⁶ Schulze Wessel 2004: 11–13.

²³⁷ Haslinger 2004: 55–60.

a békekonferenciára és a nemzetközi kapcsolatokra koncentráltak, ami mind az erdélyi, mind pedig a felvidéki magyarok esetében a magukra hagyatottság és elárultság érzését keltette.²³⁸

A két világháború közti időszak magyar kisebbségi politikai alapállásának folyamatosan domináns eleme maradt a nemzeti ellenzékiiség, a csehszlovák állammal szemben a magyar nemzeti és történeti pozíciók őrzése. Ez azonban nem jelentett valamifajta egyneműséget és alternatívátlan magatartást. Különösen a kisebbségi korszak leelején minden vonalon domináltak „az anyaországhoz való ragaszkodás ébrentartására és erősítésére irányuló társadalmi mozgalmak”, amelyek alig titkoltan a gyors fordulat lehetőségével számoltak.²³⁹

A nemzeti lojalitás dominanciája természetesen elsősorban az ellenzéki politikai elitet és holdudvarát, az értelmiségi köröket s azon belül is a magyar anyanyelvű papságot, a tanítói kart s általában a felnőtt korú népességet jellemezte. Ugyanakkor a magyar diákifjúság körében is folyamatosan újratermelődött a nemzeti identitás és lojalitás primátusa. Ezt az erős nemzeti lojalitást fokozatosan más mintázatú politikai, regionális és kulturális lojalitásformák egészítették ki. Ezek közt kétségkívül a legsajátosabb konstrukciót az őslakos-koncepciónak nevezett politikai elképzeléshez kötődő magatartás jelentette.²⁴⁰

A magyar revíziós külpolitikai törekvések függvényében kialakult koncepció lényegét a Csehszlovákiához került egykori magyarországi területeken élő eredeti népesség koordinált összefogása, a Felvidék és Ruténföld autonómiájának közös kiharcolása, illetve a visszatérés közös előkészítése jelentette. Paradox módon a magyar–szlovák együttműködés több tekintetben is indokolt és jogosult elképzelését éppen ez a külpolitikai szempontok szerint instrumentalizált koncepció tette a szlovák politikai elit szemében gyanússá, s nem véletlen, hogy érdemi tömegbázisa sohasem alakult ki egyik tartományban sem. Az őslakos koncepció

²³⁸ A prágai parlamentben a trianoni békeszerződés napján előbb Kőrmendy-Ékes Lajos tiltakozott a csehszlovákiai magyarság önrendelkezési jogának megsértése ellen. 1920 november 24-én pedig Szent-Iványi József olvasta fel a magyar képviselők közös tiltakozását annak kapcsán, hogy a magyar országgyűlés ratifikálta a trianoni békeszerződést: „Sohasem fogjuk elismerni, hogy csonka Magyarország nemzetgyűlése egyedül jogosult volt a ratifikálásra. Magyarország testéről erőszakosan letört országrészekben lakó nép – az a nép, melyet az elvakult hatalombírárs önkénye áldozatul vetett oda – jogosult elsősorban sorsa felett intézkedni. Mi pedig ehhez a békéhez semmikor sem adtuk hozzájárulásunkat, és semmikor sem fogjuk ezt megtenni. Mi a legegyszerűbb emberi jogainktól fosztattunk meg, és semmikor sem fogunk sorsunk intézéséről lemondani.” A csehszlovákiai magyarok és Kárpátalja történetével foglalkozó kronológiák. http://www.foruminst.sk/hu/8/kronologia/0/a_csehszlovakiai_magyarok_es_karpatalja_tortenetevel_foglalkozo_kronologiai/7/467/1920_november_24/skat-20.

²³⁹ A csehszlovákiai magyar kisebbség és az általa lakott határrégiók lojalitáviszonyairól a legrészletesebb feldolgozásokat ld. Kovács 2001: 126–139.

²⁴⁰ Angyal 2002: 28.

legfőbb követeléseként megjelenő tartományi autonómia azonban az elképzelést mégis folyamatosan napirenden tartotta.²⁴¹

Az 1930-as évek első felében, a kisebbségi magyar pártok egyesülése előtti években sok jel utalt arra, hogy a csehszlovák állam elfogadottsága a magyarok körében is nőtt. Az állam iránti lojalitás népi, aktivista, baloldali alternatívái mellett ekkor jelenik meg az ellenzéki magatartásából semmit feladni nem kívánó, de az állam által meghatározott politikai játékszabályok, törvények elfogadását nyomatékkal hangsúlyozó kettős politikai lojalitás mintázata. Az ellenzéki magyar kisebbségi pártok esetében az alkotmányos patriotizmus csak vállalása csak kivételesen fordult elő. Szüllő Géza, az Országos Keresztényszocialista Párt elnöke, majd frakcióvezetője például budapesti kormányköröknek címzett jelentéseiben a nemzeti lojalitás kizárólagosságát hangsúlyozta. Ugyanakkor a prágai parlamentben időről időre azt hangoztatta, hogy lojális polgára a Köztársaságnak. Budapest felé viszont azt emelte ki, hogy a csehszlovákiai magyar politikai aktivitás legfőbb értelme a revízióra alkalmas viszonyok kialakítása lehet. Ennek érdekében az ellenzéki kisebbségi pártok egyik fontos célját abban jelölte meg, hogy a szlovákiai magyarok csehszlovák állam iránti lojalitását meg kell akadályozni. Tény ugyanakkor, hogy a parlamenti magyar pártok a Köztársaság törvényi keretei közt folytatott politikai küzdelem legitimitására támaszkodva kezdetől fogva az adott állami viszonyok radikális átalakítására törekedtek, még ha erről nyilvánosan csak ritkán beszélhettek.

Végül röviden meg kell említenünk a csehszlovákiai magyar politikai, értelmiségi, kulturális aktivizmus sokszínű, de törekény és a mulékony világát. Az „újarcú magyarok” metaforával jelölt fiatal generáció különböző áramlatai tállalkoztak a Sarló mozgalomban, amely a cseh, szlovák és magyar nemzeti társadalmak, értelmiségi körök közötti közvetítést, a közép-európai együttműködést, a lokális világok felfedezését és a szociális igazságosság szolgálatát egyszerre tekintette saját lojalitása alapjának.²⁴² A csehszlovákiai magyarság első húszéves kisebbségi korszakának lojalitásviszonyaiban alapvetően három fontos fejlemény ragadható meg. A leginkább egyértelmű jelenségnek a többségi nemzetek dominanciáján alapuló csehszlovák nemzetállami gondolat elutasítása és ezzel

²⁴¹ „Ennek a politikának az alfája és omegája, hogy a históriai alapok számba vétessenek, egy faj ne akarjon a többi fölé helyezkedni és hogy az állam valóban szabad nemzetek szövetségét alkotó nemzetiségi állammá alakuljon át és adja fel a gondolatot, amely itt egy nemzeti államot akar teremteni a konföderált nemzetiségi állam helyett. Egy Keleti Svájc, ez itt a demokrácia követelménye!” Szüllő Géza beszéde az Országos Keresztényszocialista Párt Végrehajtó Bizottságának 1928. március 6-i pozsonyi értekezletén. Angyal 2004: 366.

²⁴² A Sarlóról átfogó és kritikus képet ad Cornelius Deborah 1998; a sarlós generációról újabban ld. Bajcsi 2014 <http://www.clovekaspolocnost.sk/sk/rocnik-17-rok-2014/2/>; Bajcsi 2014: 154–163. <http://forumhistoriae.sk/documents/10180/774165/Pristupy-k-rieseniu-narodnostnej-otazky.pdf>.

együtt az erős nemzeti lojalitás megőrzése tűnik. A masaryki toleráns, plurális állammodell érdemi, de minden esetben korlátozott megnyilvánulásait egyedül a nyelvpolitikában lehetett rögzíteni. A csehszlovák parlamenti demokrácia, a viszonylagos gazdasági stabilitás és jólét feltételei közt képes volt azonban olyan közhangulatot kialakítani, ahol az ambivalens őslakos-koncepciótól és az arra épülő autonómiaigényektől a politikai aktivizmus változatos formáin keresztül az alkotmányos patriotizmusig terjedt az állam iránti kisebbségi lojalitások skálája. Ezzel együtt a kettős lojalitás kisebbségi közösségekre jellemző formái is megjelentek, főként a fiatal generáció köreiben. Ez részben a népi rétegek lokális, regionális kötődéseire és a kisebbségi többletfeladatokra, missziós tudatra épülő kettős lojalitásformákban nyilvánult meg a kisebbségi létezés első önálló lojalitástermékeként.

A csehszlovák nemzetállam kisebbségek számára felkínált integrációs ajánlata kezdetben nem sok pozitívumot ígért. Az erős nemzeti, majd részben birodalmi, részben revíziós kötődések rendkívüli mértékben megnehezítették a kisebbségi helyzet elfogadását. A csehszlovák kisebbségvédelmi szerződés által megtámogatott kisebbségi jogrendszer fokozatos kiépülése, a többpárti magyar politikai képviselő, az erős regionális és lokális kötődések azonban a németekéhez fogható szervezett kisebbségi társadalom képét vetítették előre. A nemzeti lojalitás mellett az állampolgári, politikai, gazdasági és természetesen a szülőföldi lojalitásformák keveredtek sajátos felvidéki magyar mintázatokká. Ennek fontos részét alkotta a nemzedékváltással sokszínűvé, erősen tagolttá vált értelmiségi közeg, amely a folyamatosan és jó színvonalon reflektált kisebbségi helyzetből igyekezett a tituláris és az anyanemzeti kulturális, politikai világok felé párhuzamosan tájékozódni.

Az a tény, hogy sem a magyarországi, sem pedig a csehszlovákiai két világháború közötti kisebbségi lojalitásviszonyokban nem sikerült a többségi társadalom számára is megnyugtató, kiegyensúlyozott helyzetet kialakítani, csak részben magyarázható a két ország labilis és végiggondolatlan, sok szempontból kontraproduktív etnopolitikai modelljével. A külső – bilaterális, regionális, nagyhatalmi – tényezők olyan kihívások elé állították mind a nemzetállami, mind pedig a kisebbségi eliteket, amelyeket a törekeny lojalitáskonstrukciók nem voltak képesek kezelni. Az állam és kisebbségi polgárai közötti változatos viszony alakulása különösen a határ régiókban vehetett teljes fordulatot, amire a két állam a bécsi döntés utáni, illetve a második világháborút követően egyaránt az etnikai kényszermegoldások alkalmazásával reagált kisebbségeivel szemben. Kiegyensúlyozott alkotmányos, állampolgári keretek nélkül a hétköznapi folyamatos kisebbségi alkalmazkodása önmagában nem lehet képes a lojalitásviszonyok teljes átalakítására. Mint ahogy fordítva is igaz: csak a jogi és állampolgársági keretek magukban nem biztosítják az állam vagy a nemzet iránti feltétlen lojalitást.

A csehszlovák államalapítás érvrendszere

A 20. századi csehszlovák állam alapításának cseh és szlovák historiográfiájában öt egymástól jól elkülöníthető megközelítés, interpretációs keret figyelhető meg.

A leginkább elterjedt felfogás szerint – a két nemzet emlékezetében mélyen rögzült történeti hagyománynak megfelelően – az 1918–1919. évi államalapítás a cseh és szlovák nemzet évszázados nemzeti felszabadító küzdelmének befejező része volt, s mint ilyent általában a történelmi fejlődésből adódó szükségszerűségként, a „történelem értelmét” bizonyító folyamatként ábrázolják. Ezt a tradíciót elsősorban a Tomáš Garrigue Masaryk 19-20. század fordulóján készült munkái alapozták meg. A „cseh kérdés” mibenlétéről kialakult történetfilozófiai polémia, illetve a két világháború közti csehszlovák szellemiségű cseh és szlovák történetírás a nemzeti szabadság és függetlenség kérdéskörét vizsgálva az önálló államiságot a nemzet történelmi fejlődése szempontjából kulcskérdésnek tartotta.²⁴³ A cseh és szlovák történetírás nemzeti vonulatának folytonossága a kommunista korszakon átívelően a 20. század utolsó évtizedében is megfigyelhető volt.²⁴⁴

A másik megközelítésben Csehszlovákia létrejöttét a Monarchia felbomlásának, a dualizmus-kori cseh-szlovák együttműködésnek a háttérével, de nem hosszú távú történeti fejlődés, evolúció eredményeként, hanem radikális válto-

²⁴³ A cseh történelem „értelméről” 1895–1938 között jórészt azonos szereplőkkel, de folytonosan változó államjogi, bel- és külpolitikai helyzetben lezajló történeti, történetfilozófiai vitairdalomnak három fontos csomópontját kell témánk szempontjából kiemelnünk: Masaryknak a *Česká otázka. Snahy a túžby národního obrození* (Csehkérdés. A nemzeti megújulás törekvései és vágyképei) címmel 1895–1896-ban megjelent tanulmánygyűjteménye egy politikai program történeti megalapozását szolgáló konstrukció megfogalmazásaként az elveszített cseh államiság helyett nem az állami, hanem a minél teljesebb cseh szellemi függetlenség újrateremtését tűzte ki célul. Ezzel a korabeli cseh közgondolkodás többségi véleményével szállt szembe. A kritikái, illetve korabeli szóhasználatával élve „realista” történeti megközelítés a cseh társadalomtudományosságra is üdvös hatással volt. Rövid időn belül lezajlottak azok a viták, amelyek a módszeres tudományos megközelítés létjogosultságát bizonyították szemben a romantikus nemzetfelfogással, társadalom- és történelemszemlélettel. A cseh történelem „értelmét” a vita egymással élesen szemben álló résztvevői közül Masaryk és Josef Pekář, a történész-politikus Kamil Krofta, valamint a polémia általános tanulságait legjobban megfogalmazó Emanuel Rádl vagy éppen a kommunista Zdeněk Nejedlý különböző megközelítésekben, de jórészt egybehangzóan a cseh nemzet szabadságvágyában jelölték ki. Az 1918. évi csehszlovák államalapítás történeti, filozófiai kontextusában fontos szerepe volt ennek a polémiaának. A polémia gazdag dokumentációját ld. Havelka 1995.

²⁴⁴ A csehszlovák államalapítás korabeli cseh historiográfiájából ld. Pekař 1921; Opočenský 1927; Peroutka 1927; Krofta 1932; Werstadt 1955. Az újabb irodalom ld. pl. Hanzal 1999: 145–167; Heumos 1993: 359–380; Harna 1999: 129–145; Zeman s. d. <http://www.clavmon.cz/archiv/polemiky/prispevky/zemannaok.htm>; Kováč, 1999: 23–39; Kvaček 1999: 30–39.

zasként, nemzeti forradalomként ábrázolta a cseh és szlovák történészek másik jelentős csoportja. Ebben a megközelítésben különösen nagy szerep jutott az első világháborús csehszlovák emigráció tevékenységének, a franciaországi, oroszországi csehszlovák légióknak, illetve a Monarchia területén kifejtett „hazai ellenállás” történetének.²⁴⁵ Ezt a történeti diskurzust igyekezett részben áthangszerelni a kommunista korszak csehszlovákiai historiográfiája is, amennyiben a nemzeti helyett a szociális forradalmat, a párizsi békekonferencia helyett az oroszországi forradalmak mintáját és hatását, a határkérdések helyett a kommunizmus, bolsevizmus terjedésének nemzetköziségét, Wilson helyett Lenint emelték ki a csehszlovák államalapítás nemzetközi történeti kontextusában.

Önálló történeti konstrukciónak tekinthetjük azt az interpretációs keretet, amelyben a párizsi békekonferencián aratott csehszlovák diplomáciai győzelem T. G. Masaryk *Nová Evropa* (Új Európa) címmel 1917–1918-ban keletkezett politikai röpiratában megfogalmazott eszméinek, politikai céljainak a jegyében az államalapítás annak a regionális léptékű strukturális átalakulásnak a része, amely a soknemzetiségű birodalmakat felváltó nemzetállamok egyikeként tárgyalja a csehszlovák állam kialakulását, s azt együtt a többi új állammal a kisnemzeti emancipáció diadalaként mutatja be. Ez a felfogás tűnik a leginkább visszafogottnak, itt találhatóak a leggyakrabban a témakör tárgyalásában egyébként igen szerény kritikai (ön)reflexiók is nagyobb számban.²⁴⁶

A pártállami időszak historiográfiája, a fentebb jelzett forradalmi diskurzus keretei közt – a maga ideológiai megkööttségeit nyíltan vállalva és a diplomáciai források közzétételéről, elemzéséről már-már tüntetőleg elhatárolódva és lemondva – a kelet-közép-európai szociális és nemzeti átalakulásnak a 20. század második felében úgymond szükségszerűen a szocialista forradalmakba torkolló folyamatának részeként mutatja be a csehszlovák államalapítás történetét. A cseh és szlovák kommunista történészek az oroszországi bolsevik forradalom hatását tekintették döntőnek. Ez a felfogás azt hangsúlyozta, hogy a nyugati nagyhatalmak a békekonferencián elsődlegesen a szovjet-oroszországi változások tovább terjedését kívánták megakadályozni Európa periferiáján, amivel csak azt tudták elérni, hogy minden tekintetben átmeneti állapotok alakultak ki a két világháború közötti időszakban.²⁴⁷

²⁴⁵ Masaryk 1925 (2., rövidített magyar kiadás 1990.); Beneš 1927 (magyarul 1935–1936); Šrobár 1928. A világháborús emlékiratok mellett fontos szerep jutott a külföldi csehszlovák légiók és a „Cseh Maffia” néven közismert hazai cseh ellenálló mozgalom történetével foglalkozó munkáknak: Paulová 1937; Kalina Antonín Svatopluk 1938; az államalapítást forradalmi változásként értékelő munkák: Medvecký 1930–1931; Kárník 1968; Kalvoda 1998; Hronský 2001 (az eredeti szlovák nyelvű kiadás 1998).

²⁴⁶ Masaryk 1920 (magyarul 1923). A magyar fordítás fontosabb részeit közli: Masaryk 1990: 413–463; Zeman 1976; Zeman 2002; Pichlík 1968; Michálek 1993.

²⁴⁷ Král 1953; Holotík 1958; Kvasnička 1963; Pomaizl 1965; Křížek 1967; 1978; Galandauer 1988.

Csehszlovákia a békekonferencián

Az alábbiakban a békekonferenciának a csehszlovák államalapítás szempontjából meghatározó jelentőségű 1919 szeptemberéig terjedő időszakában, az 1919. június 28-i versailles-i német és az 1919. szeptember 10-i Saint German-i osztrák békeszerződések, valamint az osztrák békeszerződéssel egyidőben aláírt csehszlovák kisebbségvédelmi szerződés előkészítés során használt érvrendszert vizsgálom. Elsősorban abból a szempontból, hogy a csehszlovák delegáció által Csehszlovákia nemzetközi jogi legitimitációja és a területi igények biztosítása érdekében használt argumentumok miként épültek be a cseh és szlovák történetírásba.²⁴⁸ Az államalapítás két cseh vezérpolitikusa az 1919. január 19-én megnyílt békekonferencia első félévében intenzív levelezésben állt egymással. Masaryk az Egyesült Államokból több mint négyéves távollét után, december 21-én érkezett vissza Prágába, ahol a Csehszlovák Köztársaság november 14-én megalakult Forradalmi Nemzetgyűlése köztársasági elnökké választotta. Edvard Beneš viszont nem tért haza Masarykkal, hanem a nagyhatalmak által a békekonferencia előtt elismert új állam külügyminisztereként Párizsban aktívan bekapcsolódott a kelet-közép-európai béketeremtés francia diplomácia és főparancsnokság által irányított folyamatába, illetve a békekonferencia előkészítő munkálataiba.²⁴⁹

A világháború utáni közép- és kelet-közép-európai átrendezésével kapcsolatos csehszlovák elképzeléseket, tervekét elsőként Masaryk Új Európa című politikai röpirata fogalmazta meg. Masaryk rendezési elképzelésének kiindulópontját a Németországtól keletre eső európai területek radikális államjogi átalakításának, a nemzetállamok megteremtésének szükségessége jelentette: „Az lenne kívánatos, hogy az országok és a nemzetek területileg egybeessenek. A nemzetek az emberiség természetes szervezetei; a nemzeti lét a legjobb biztosítéka a nemzetköziségnek, és mindkettő célja az európai fejlődésnek. (...) Az államokat nemzetivé kell tenni. A dolgok jelenlegi állás szerint számolni kell avval, hogy egyelőre még nem lesznek tiszta nemzeti államok: gazdasági és forgalmi okokból továbbra is nagy számban lesznek nemzeti kisebbségek.”²⁵⁰

A kis és nagy nemzetek egyenjogúsága, a nemzetközi kapcsolatok új alapokra fektetése ennek az egész Európára kiterjedő nemzetállami államszerkezetnek a további fontos Masaryk által is szorgalmazott feltétele. A békekonferenciát a cseh politikus – ebben az 1917. őszi forradalmi Péterváron elkezdett és 1918

²⁴⁸ Az elemzéshez a vizsgált időszak legfontosabb cseh forráskiadványait és legújabb feldolgozásait használtam: Dejmek–Kolář 2001; Ádám–Ormos 1999; 2007; Dejmek 2002; Irmanová 2002; Macmillan 2003 (csehül 2004; magyarul 2012); Hronský 2001. A téma magyar irodalmából ld. Ormos 1984; Galántai 1990; Salamon 2001; Zeidler 2003.

²⁴⁹ Masaryk és Beneš világháború alatti és 1919. évi levelezését három forráskiadvány adta közre: Hadler 1995; Hajková–Šedivý 2004; Šolle 1994.

²⁵⁰ Masaryk 1990: 417.

novemberében Washingtonban befejezett munkájában – arra is alkalmasnak tartotta, hogy szakítson a be nem avatkozás „elavult és őszintétlen diplomáciai elvével”. Hangsúlyozta, hogy a békekongresszuson minden érintett nemzetnek biztosítani kell a részvétel jogát: „A békekongresszuson a hadviselő nemzeteket nemcsak kormányaik tagjai, hanem különböző megbízottaik is képviselni fogják, és általában mindazon népek képviselői jelen lehetnek itt, amelyeknek a sorsáról szó lesz és amelyeknek joguk van az önrendelkezésre.”²⁵¹

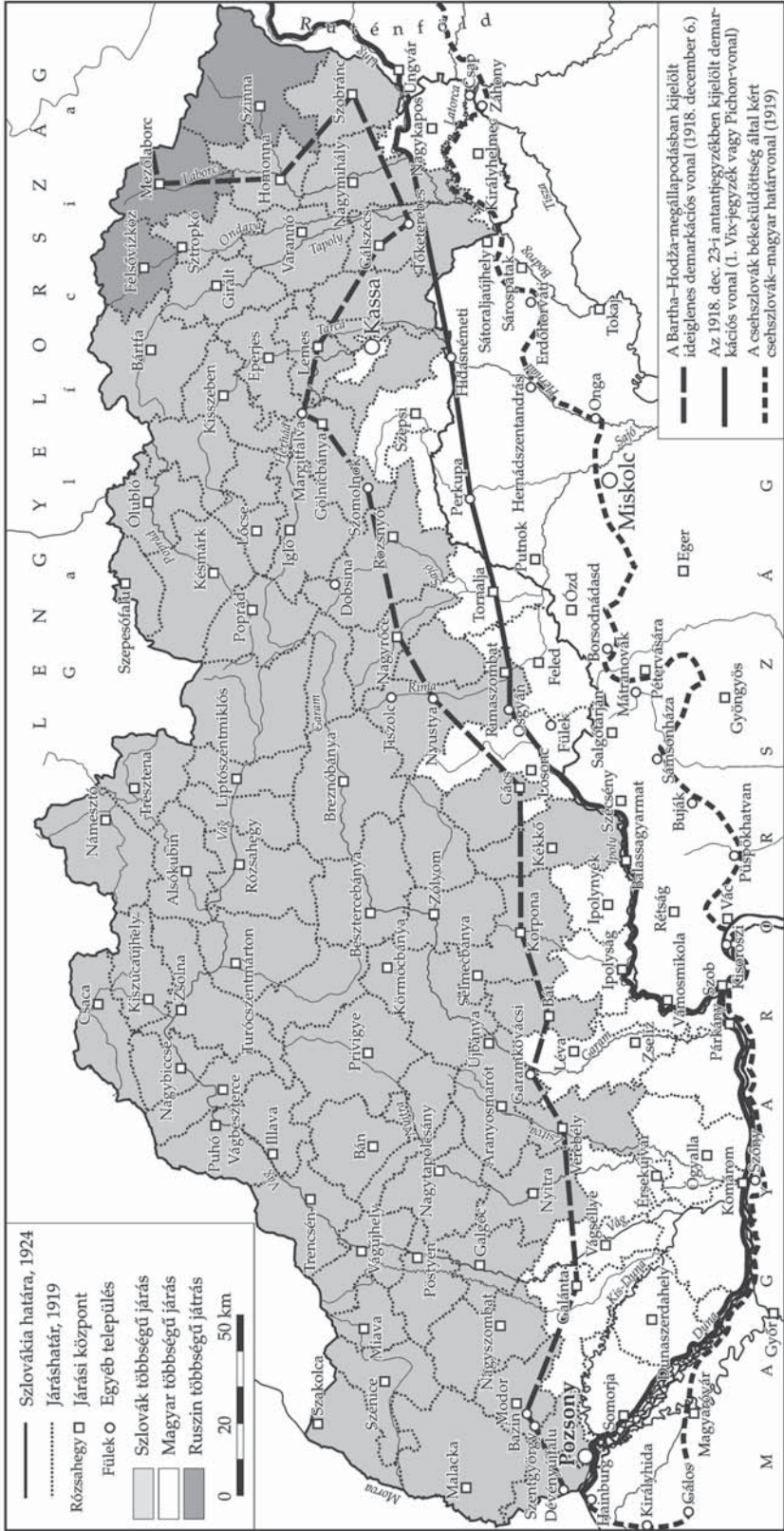
Masaryk tisztában volt azzal, hogy a világháborút lezáró békeszerződések legtöbb vitát kiváltó rendelkezései a területi változásokra vonatkozó döntések lesznek: „A békekongresszus legnehezebb feladata a területi kérdések rendezése lesz. A német hódításvágy és a pángermanizmus előretörése Kelet felé az oka annak, hogy a nemzetiségi kérdés Kelet-Európában a legakutabb. Poroszországot, Ausztria-Magyarországot, a Balkánt, Oroszországot politikailag újra kell szervezni.”²⁵²

Az új európai államszervezet megteremtésére hivatott békekonzferencia céljainak megfogalmazása közben Masaryk a győztes államok és nemzetek hangján szól. Nemcsak a békekonzferencia folytatásaként elképzelt népszövetségi fórumot, hanem magát a konzferenciát is egyfajta ítélőszékként képzeli el. Igaz, ő még, mint láttuk, valamennyi érintett nemzet képviselőjének helyet adott volna a tanácskozásra. Elképzéleéseiben rendre keveredtek a racionális érvek, a győzteseknek kedvező tervek, a megvalósíthatatlannak bizonyult nemzetközi jogszabályok és az irreális víziók. Elmaradt például a „nemzetközileg garantált törvény” megalkotása a nemzeti kisebbségek kulturális és nemzeti egyenjogúságáról vagy az egyforma kritériumok alapján kiírt és ellenőrzött népszámlálások nemzetiségi adatszolgáltatásáról.

A békekonzferencia előkészítése, működése során az első hat hónapban a cseh-szlovák érdekek legfőbb képviselője Edvard Beneš külügyminiszter volt. Formálisan ugyan a békedelegációt az első másfél hónapban Karel Kramář miniszterelnök vezette, a világháború éveiben szerzett ismertségét, tekintélyét ügyesen

²⁵¹ Masaryk 1990: 418.

²⁵² Masaryk az egész kelet-európai területi, államjogi átalakítás vezérelvének ugyan a nemzetiségi elvet tekintette, de hangsúlyozta annak fontosságát, hogy „minden egyes esetben tekintettel kell majd lenni a jelenlegi adott gazdasági körülményekre és történeti sajátosságokra” (uo). Hogy ez a gyakorlatban mit is jelenthet, arra vonatkozóan a hárommillió csehországi német mellett ugyancsak a cseh-szlovák államhoz került, együttesen hozzávetőleg egymillió szlovákiai és kárpátaljai magyar kisebbségre vonatkozó érvelését érdemes idézni: „Ami a magyar kisebbséget illeti, hangsúlyozni kell, hogy Szlovákiában eredetileg kevés magyar volt, viszont irgalmatlanul magyarosították a szlovákokat. (...) Csak az igazság diadala lesz, ha vége szakad ennek a brutális, embertelen politikának, és a magyarok rákényszerülnek, hogy beérjék saját nemzeti erőikkel. A déli határ mentén lakó magyarok egy része Szlovákiának fog jutni, ennek fejében azonban jelentékeny szlovák kisebbség marad Magyarországon.” Masaryk 1990: 421–423.

Csehszlovák-magyar határváltozatok, 1918–1919

kamatoztató Beneš árnyékában a pánszláv érzelmű, konzervatív Kramář teljesen háttérbe szorult, mígnem Masaryk kezdeményezésére visszahívták őt delegációvezető tisztségéből.

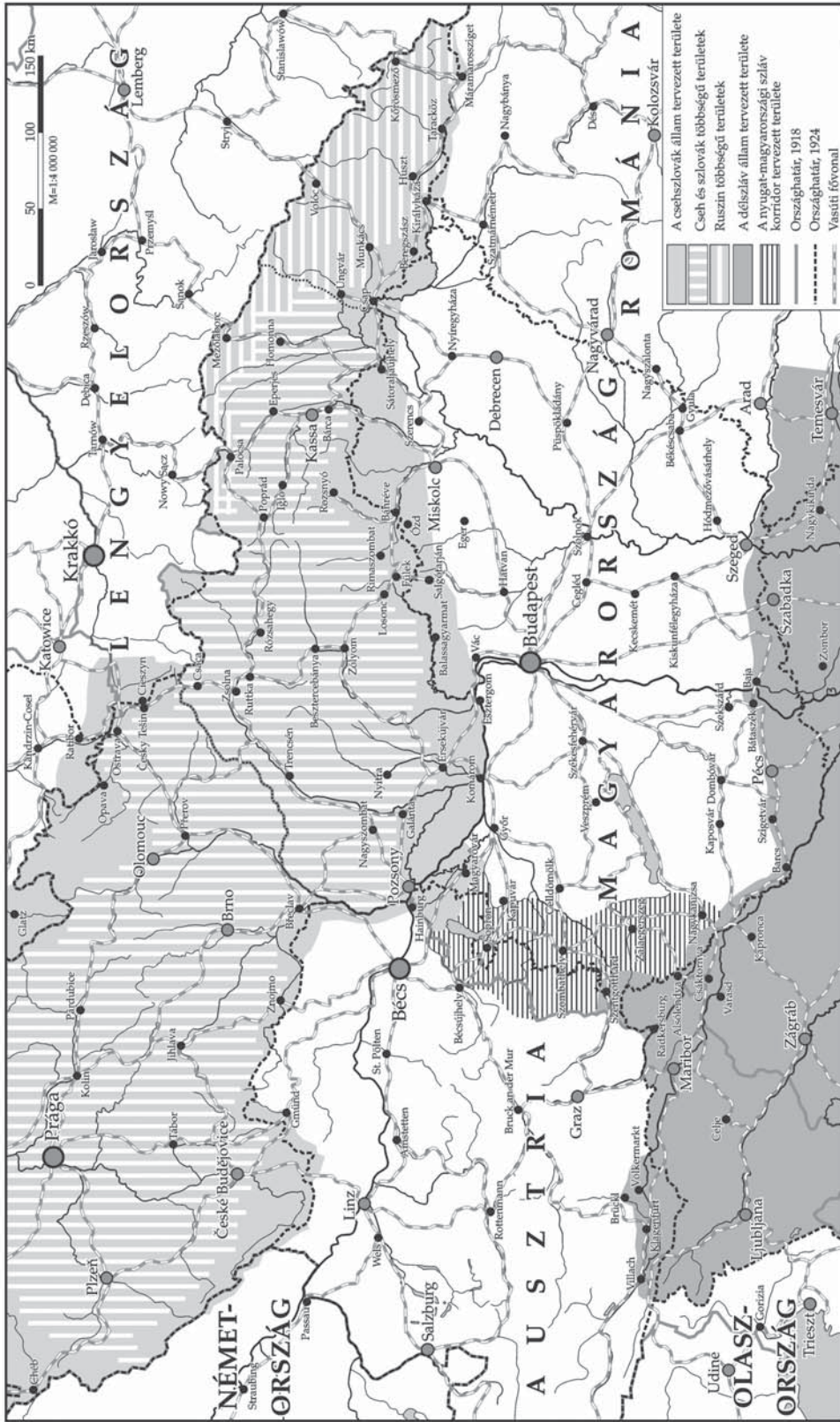
Beneš a békekonferencia munkájával kapcsolatosan a csehszlovák békedelegáció irányításában három alapelvhez igyekezett ragaszkodni. Mindenekelőtt arra törekedett, hogy a csehszlovák területi követeléseket történetileg mindenben igazolt, katonailag pedig lehetőség befejezett tényként mutassa be. Már a békekonferencia előtt tudatosította annak fontosságát, hogy a területi igények érvényesítésében perdöntőnek bizonyulhat, mely állam tényleges ellenőrzése alatt álló területekről alakulhatnak majd ki viták a békekonferencián. A csehszlovák–magyar határok esetében. 1918. november 29-én Kramář miniszterelnökhöz küldött táviratában a belgrádi fegyverszüneti megállapodás nyomán kérdésessé váló szlovákiai területekre vonatkozóan a következő utasítást küldte: „Kérem, ügyeljenek arra, hogy amint megérkezik a hadseregünk, ezeket a vidékeket *via facti*, nagyobb felhajtást mellőzve el kell foglalni. Itt a csöndben végrehajtott *fait accompli* és a helyzetek megnyugtató kezelése dönt. Erre most jogot adtak nekünk. A közvéleménynek minderről nem kell semmit sem tudnia.”²⁵³

Masaryk nemzetiségi konfliktusoktól tartó óvatos mértéktartása, Kramář és a csehszlovák kormány több miniszterének nagyravágyó területi imperializmusa között Beneš igyekezett a reális és hosszabb távon is védhető lehetőségek határain belül maradni. A csehszlovák kormány 1919. január 2-án tárgyalta azt a négy tervet, amely a csehszlovák területi követelésekről a világháború befejezését követően kialakult. Az első, minimális változat, amely végül is többékevésbé megvalósult, a 8 milliónyi cseh és szlovák mellett 5,6 milliónyi német, magyar, lengyel és rutén népességgel számolt. Az első változat ugyan Csallóköz egy részét Magyarországnál hagyta volna, mégis 1,2 milliónyi a magyar népességre tartott igényt az új állam számára. A második, harmadig, illetve negyedig forgatókönyv a pilisi szlovák enklávéra, Váctól Salgótarjánig, illetve még délebbre Gyöngyöستől Miskolcig terjedő magyar sávot vont volna csehszlovák fennhatóság alá, 1,4 – 1,6 milliónyi magyar anyanyelvű népességgel. Masaryk köztársasági elnök levélben érkező rendszeres utasításainak megfelelően Beneš igyekezett önmérsékletet tanúsítani mind a lengyelekkel, mind pedig a magyarokkal szemben.²⁵⁴

A kész tények politikáját azonban a későbbiek során is szívesen alkalmazta. A Magyar Tanácsköztársasággal szembeni közös román–jugoszláv–csehszlovák fellépést szintén ilyen megfontolásokból szorgalmazta. Azt tervezte ugyanis, hogy az antibolsevista hadjáratral sikerülhet a békekonferencia által elutasított további Magyarország ellen irányuló katonai követeléseket is keresztülvinnie.

²⁵³ Hodža 1929: 34.

²⁵⁴ Dejmek–Kolář 2001: 30–135.

A csehszlovák béke delegáció tervei a magyar-csehszlovák határról és a korridorról, 1919

Ebben a legharciasabb időszakban, 1919 júniusában egyébiránt a jóval óvatosabb Masaryk elnök is hajlott volna az újabb területek megszerzésére.²⁵⁵

A csehszlovák külügyminiszter ezen kívül nagy súlyt helyezett arra, hogy a nem cseh és nem szlovák többségű területek nemzetiségi jellegét elhomályosítsa, relativizálja, részben a statisztikai adatok megbízhatatlanságára való folyamatos utalásokkal, részben az igényelt terület határain túl élő csehek, szlovákok számának tudatos felnagyításával. E tekintetben a Legfelsőbb Tanács előtti 1919. február 5-i fellépése, illetve a területi igényeket rögzítő hivatalos csehszlovák memorandumok tartalma a legjellemzőbb. Ebbe az argumentációs körbe tartozik Benešnek a békekonferencián kétségkívül nagy és pozitív visszhangot kiváltó bejelentése, amely szerint Csehszlovákia kisebbségei részére igyekszik olyan messzemenő kisebbségi jogokat, egyebek közt széleskörű önkormányzati jogosítványokat biztosítani, hogy az országot a svájci minta követése alapján egyfajta „keleti Svájcá” válják.²⁵⁶

Beneš igazi politikai erőnyeit azonban a békekonferenciával egyidőben formálódó csehszlovák külpolitika francia orientációjának a kialakításában figyelhetjük meg. Már az 1915-1918. évi emigrációs tevékenysége során arra a mély meggyőződésre tett szert, hogy a cseh nemzeti célokat legjobban a szoros francia szövetség kialakítása szolgálhatja. Egyebek közt őt igazolta az a tény, hogy a világháború utolsó másfél évében a németellenesség még a Habsburg-monarchiával kapcsolatos mérsékelt francia megfontolásokat szintén képes volt felülírni. A francia-csehszlovák közös németellenes front, amely hosszútávon úgy kívánta volna Európa békéjét biztosítani, hogy Németország nyugati és keleti határain egyaránt erős, egymással szorosan együttműködő németellenes politikai és katonai szövetség működött volna. A békekonferencián előterjesztett csehszlovák emlékiratok egyikéből sem hiányoznak a németellenes kitételek és a francia érdekeknek megfelelő politikai célkijelölések. Így például *A csehszlovákok. Történelmük és kultúrájuk. Harcuk és munkájuk. Jelentőségük a világban* című 1. számú memorandum vezérgondolata éppen az évszázados cseh–német szembenállásra épülő történeti okfejtés.

E szerint a csehek a vallásháborúkban, a Habsburgok irányuló korai rendi felkelésekben éppen úgy a németek ellen harcoltak, mint a 18–19. századi polgárosodás nyelvi és iskolaharcaiban. A csehek mint a szláv világ legfejlettebb és legnyugatibb része a pánszláv mozgalmakból is minden esetben azok németelle-

²⁵⁵ Június 14-i levelében Masaryk a Párizsban tartózkodó Benešnek küldött „szigorúan bizalmas és titkos” levelében a „nagyon bizalmas és titkos” második részben a pozsonyi hídfő megszerzése mellett a Duna Komáromig terjedő jobb partját, Vácot, Váctól pedig a június 12-i, Clemenceau-jegyzékben kijelölt demarkációs vonalig terjedő területet jelölte meg mint további lehetséges területi igényt. Šolle 1994: 279–282.

²⁵⁶ Raschoffer 1937. A jegyzék letölthető a müncheni Magyar Intézet Digitális Gyűjteményéből: <http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19180000-1.pdf>.

nes potenciálját kívánták saját maguk számára hasznosítani. A csehszlovák memorandum a cseheknek a többi szlávokéval részben megegyező, s részben eltérő történeti fejlődésében éppen a németellenességet tekintette a nemzeti függetlenséghez vezető legfontosabb érdemnek.²⁵⁷

Amilyen szerepet a németellenesség kapott a cseh történelemben, a szlovákok múltját bemutató memorandumban ugyanaz a szlovákok magyarelles küzdelmeként jelent meg. A világháború alatti csehszlovák emigrációs politikai röpiratok, propaganda és sajtótermékek, Masaryk, Beneš hivatalos nyilatkozatai a magyar kormányok háborús magatartását kezdettől fogva a pángermanizmus legfontosabb kelet-közép-európai támaszaként értékelték. A magyar–német világháborús együttműködéssel szemben a csehek és szlovákok ellenállását úgy igyekeztek beállítani, mint a háborús hátország legfontosabb ellenállási mozgalmát, amelynek ráadásul évszázados előzményei voltak.

A szlovák kérdésnek szentelt 5. számú csehszlovák békememorandum ennek megfelelően a csehek által elszenvedett osztrák–német „elnyomáshoz” hasonlítja a magyar nemzetiségi politikát. A kiegyezés kori magyarországi asszimilációs politika kétségtelen hibáit és mulasztásait a szlovákság ezeréves nemzeti mártírúmánának bizonyítékaként hangsúlyozza a memorandum. A magyarul idézett „tót nem ember” szólástól kezdve, Bánffy Dezső parlamenti sovíniszta hitvallásán, Grünwald Bélának a magyarosító középiskolákkal kapcsolatos vízióján keresztül a szlovák gimnáziumok bezárásáig, a gazdasági nacionalizmus néhány felnagyított megnyilatkozásáig, illetve felvidéki kolerajárvány idején az árván maradt szlovák gyermekek alföldi családokhoz küldését emberrablásként értékelő hatásvadász értékelésig terjedtek a memorandum történeti bizonyítékai arról, hogy szlovákok történelmében a magyarok a barbár németek „szellemi rokonaiként” jelennek meg.²⁵⁸ A szlovák történetírás ezekkel a toposzokkal jórészt ugyanebben a szellemben foglalkozik, a dualizmus korszakát 1989 előtt hivatalosan is a fokozott nemzeti elnyomás periódusaként tartotta számon a szlovák historiográfia.²⁵⁹

A francia orientációval, amelynek jelentőségével Beneš és Masaryk egyaránt tisztában voltak, sokan nem értettek egyet. Milan Rastislav Štefánik, a csehszlovák emigrációs trojka harmadik, s egyúttal szlovák tagja például a csehszlovák hadsereg kialakítását, a Csehszlovákia által igényelt csehországi német, morvaországi lengyel, magyarországi szlovák, rutén és magyar lakta területeken zajló katonai akciók vezetését olasz tábornokokra kívánta bízni. A francia orientációnak azonban Benešék számítása szerint volt egy pótolhatatlan rövidtávú és egy nem kevésbé fontos hosszú távú haszna. A francia diplomácia a fegyverszünet után azonnal, s még inkább a békekonferencia idején minden más nagyhatalmi

²⁵⁷ Raschoffer 1937: 31–33.

²⁵⁸ Raschoffer 1937: 171–180.

²⁵⁹ Sallai–Szarka 2000: 71–107.

delegációnál hatásosabb támogatást tudott biztosítani a csehszlovák követeléseknek, amit a csehszlovák delegáció igyekezett maximálisan kamatoztatni.²⁶⁰

Volt a francia orientációnak még két rendkívül fontos hozadéka: a csehszlovák alkotmány, az állam politikai berendezkedése, köztársasági államformája, a népi kezdeményezéseket, pártpolitikai alternatívákat rugalmasan befogadó nyitott, könnyen változtatható politikai szerkezete Csehszlovákiát a régió legdemokratikusabb államává emelte. A francia bank- és kereskedelmi tőke intenzív jelenléte pedig segítette áthidalni a kialakuló csehszlovák gazdaságot azokon a strukturális, regionális értékesítési, ágazati és iparszerkezeti válságokon, amelyek szűkszerű velejárói voltak a korábbi nagy piacok beszűkülésének, akárcsak az úgynevezett történeti országrészek (Cseh- és Morvaország, valamint Szilézia), illetve Szlovákia és Kárpátalja közötti hatalmas gazdasági különbségeknek.

Történeti jog és etnopolitika

A csehszlovák államalapítás alighanem legtöbbet vitatott sajátosságát az jelentette, hogy a Szent Vencel koronájához tartozó úgynevezett történeti országok – Csehország, Morvaország, Cseh-Szilézia” területe – a történeti közjog, a korábban semmilyen önálló államisággal, történeti-közjogi különállással nem rendelkező Szlovákia esetében a természeti jog, Kárpátalja esetén pedig egyfajta közvetett önrendelkezés formájában a társulási jog alapján került az új állam keretei közé. A jogalapok különbözősége az ország regionális szerkezetében éppúgy igen jelentős különbségek forrásává vált, mint a köztársaság etnikai összetételében.

A német kérdésnek szentelt 3. számú csehszlovák békememorandum ennek megfelelően igyekezett minden érvet mozgósítani. A történeti érvek közt nagy hangsúlyt kapott az a tény, hogy Monarchiában maguk a csehországi németek ellenezték jó ideig a cseh országrészek nemzetiség szerinti kettéosztását, azt csak a nagyosztrák-tervek és 1918. október 16-i császári manifesztum emelte a reformtervek középpontjába. A memorandum szerzői természetesen az osztrák statisztikai adatközléseket is hamisításokkal vádolták és a németek számát 800 ezerrel kevesebbre becsülték.²⁶¹

A német többségű Szudéta-vidékre való csehszlovák igények legnyomósabb érveit a földrajzi-stratégiai (Csehország hegyi határai jelentik az ország közép-európai erődítményjellegének legfontosabb garanciáit), illetve a gazdasági érvek jelentették. A magashegységi földrajzi határok mellett az észak-csehországi bánya- és textilipari központok nélkül Csehország ipari-gazdasági túlsúlya az utód-államok közt azonnal megszűnt volna.²⁶²

²⁶⁰ Zeman 2000: 41–43.

²⁶¹ Raschoffer 1937: 85–87.

²⁶² Raschoffer 1937: 91–94.

A negatív, németellenes érvelés legtöbb vitára okot adó és leginkább diszkriminatív érvrendszerét a németek középkori kolonizációkra visszavezetett megkülönböztetése jelentette: a csehországi németek ebben az értelmezésben kolonistáknak, telepéseknek, bevándoroltaknak számítottak. Ezt az érvelést maga Masaryk köztársasági elnök is alkalmazta 1919. újévi beszédében, ami hatalmas felzúdulást váltott ki a német kisebbség körében. Maga Masaryk ezt követően elhatárolódott ettől az érveléstől.²⁶³ Ezzel szemben Edvard Beneš a második világháborút követően a kisebbségek ellen irányuló köztársasági elnöki dekrétumok érvrendszerében, illetve az 1945. augusztus 2-i potsdami határozat kieroszakolásában ismételten alkalmazta ezt a nyilvánvalóan történetietlen argumentációt.

A kisebbségekkel kapcsolatos pozitív csehszlovák érvelésnek három fontos eleme volt: Csehszlovákia demokratikus jogállamként minden kisebbségi jogot biztosít a németek számára beleértve a területi és kulturális autonómiát, mi több Beneš 1919. február 5-én a Legfelső Tanács előtt elmondott beszédében arra is ígéretet tett, hogy a kisebbségi önkormányzati jogok fokozatos kiterjesztésével Csehszlovákia „keleti Svájc” lesz, és a német területek a svájci kantonokéhoz fogható jogokat kapnak majd.²⁶⁴

Az Új Európa című politikai röpiratban Masaryk is azt hangsúlyozta, hogy Csehszlovákián belül a csehországi németek számára sokkal több lehetőség adódik a fejlődésre, mint Németországban, amely a háború okozója volt. Ráadásul a Habsburg-monarchián belül a cseh–német együttélésnek számos településen igen sok pozitív előzménye, eredménye is volt. Ezek kifejtését, példaként állítását azonban a memorandumok általános csehellenessége nem tette lehetővé.²⁶⁵

A csehszlovák állam soknemzetiségű szerkezetének kevés pozitív hatása közül a leginkább szembetűnőnek a békekonferencia idején a nemzetközi kisebbségvédelmi előírások viszonylag akadálymentes elfogadása, és a csehszlovák kisebbségvédelmi szerződés aláírása, parafálása és a belső jogrendszerbe való beépítése volt. Ennek a kisebbségvédelmi kötelezettségvállalásnak a részelemei közül azonban jószerivel csak a nyelvi, oktatási rendelkezéseknek lehetett érvényt szerezni.

A cseh történeti közjog, valamint a közvetett formában, a csehszlovák államhoz való kapcsolódás kinyilvánításában megjelenített szlovák és ruszin önrendelkezési jog alapján Csehszlovákia határait még nem lehetett volna pontosan meghatározni. Az etnikai határvonalak nemcsak a történeti közjoggal, a nemzeti önrendelkezés alapelveivel ellent, de összeegyeztethetetlenek bizonyultak az új állam gazdasági, közlekedési, stratégiai katonai érdekeivel. A fenti érvek ötvözésén alapuló csehszlovák területi önmeghatározás meglehetősen sajtóságos, eklektikus argumentációt eredményezett:

²⁶³ Opat 1999: 457–468.

²⁶⁴ Raschoffer 1937: 345–348.

²⁶⁵ Galandauer 1988: 146–162.

A történeti közjog azonban Csehszlovákia Morva folyótól nyugatra eső felén sem bizonyult elegendőnek. Csehszlovákia az úgynevezett történeti országrészek esetében az etnikai területeknél jóval nagyobb történeti államterület integritását biztosító cseh történeti közjog talaján állt. Szent Vencel koronájának három országa – Csehország, Morvaország és Szilézia – közül előbbi kettő esetében a németek, Szilézia esetében a németek és a lengyelek vitatták a cseh történeti közjog létjogosultságát. A sziléziai történeti közjogi vitában a sziléziai örökösödési háború eredményeinek elismertetése helyett Beneš a Legfelsőbb Tanács előtt és a csehszlovák bizottság munkájában is a gazdasági érvekre (az ostravai–karvinái feketeszén-medence stratégiai fontosságára) helyezte a hangsúlyt. A lužicei szorbok, Kladsko és Hlučínko (Glatz hercegség) esetében viszont az etnikai rokonság és a történeti érvek kombinációja dominált.²⁶⁶

Szlovákia esetében viszont az emigráció által körülírt államterülethez a szlovák etnikai rokonság, azaz a természeti jog, a szlovákok önrendelkezési joga volt a hivatkozási alap, amelyet az 1918. október 30-i turócszentmártoni szlovák nemzeti deklaráció első két pontja következőképpen rögzített: „A Magyarországon élő cseh–szlovák nemzet Nemzeti Tanácsa kinyilvánítja: 1. A szlovák nemzet a nyelvileg és kulturális-történelmi értelemben egységes cseh–szlovák nemzet része. Minden kulturális küzdelemben, amelyet a cseh nemzet folytatott, és amely az egész világban ismertté tette, a szlovák ág is részt vett. 2. Ennek a cseh–szlovák nemzetnek a részére követeljük mi is a korlátlan önrendelkezési jogot a teljes függetlenség alapján. Ez alapján az elv alapján egyetértünk azzal az újonnan létrejött nemzetközi jogi helyzettel, amelyet 1918. október 18-án Wilson elnök fogalmazott meg és amelyet 1918. október 27-én az osztrák–magyar külügyminiszter is elismert.”²⁶⁷ Kárpátalja esetében a helyzet a szlovákiaihoz hasonló, de a kárpátaljai önrendelkezési igényt az amerikai ruszinok szervezetei és gyűlései voltak hivatottak szimbolizálni, egészen 1919 januárjáig, amikor is a csehszlovák katonai alakulatok el nem foglalták Kárpátalját. A nyugat-dunántúli burgenlandi csehszlovák–jugoszláv korridor esetében pedig a leplezetlen katonai-stratégiai érdek volt a meghatározó.²⁶⁸

Milyen alapelvek szerint ötvözték a csehszlovák békejegyzékek a történeti közjogi, etnikai, stratégiai és gazdasági érveket?²⁶⁹ A csehszlovák nemzet történeti fejlődését áttekintő első jegyzékben a szláv nemzetek megosztottságának, alárendeltségének, államnélküli fejlődésének fő okát a szlávok individualizmusában és az arra visszavezethető belső viszályokban jelölte meg. Ezzel együtt Csehországnak a Monarchiában betöltött kiemelkedő gazdasági, politikai szere-

²⁶⁶ A lužicei szorbokkal foglalkozó 7. sz. memorandum, illetve a sziléziai területi igényekkel foglalkozó 8. sz. memorandum szövegét ld. Raschoffer 1937: 225–255, 257–265.

²⁶⁷ Szarka 2009. <http://www.historia.hu/userfiles/files/2009-056/Szarka.pdf>.

²⁶⁸ Fedinec 2002, 10–14. <http://mek.oszk.hu/01800/01843/01843.pdf>.

²⁶⁹ Raschoffer 1937.

pe a memorandum szerint a cseheket legalább a szláv világban vezető szerepre predesztinálta, s ennek számos bizonyosságát adták a világháború évei, amikor is a csehszlovák emigráció és ellenállás a szláv világban mértékadónak és irányadónak számított. Ez az érvelés Beneš és Kramář egybehangzó véleménye szerint azt a regionális vezető szerepet volt hivatva megalapozni, amely közvetlen oka volt a csehszlovák-lengyel regionális rivalizálásnak.

A szlovákiai nemzetiségi viszonyok bemutatásában a szlovák tárgyú memorandum a dualizmuskori asszimilációs folyamatokat a magyar statisztikák, népszámlálások hamis adatközléseinek hangsúlyozásával fejelte meg. Jóllehet a korabeli magyar statisztikai irodalom majdnem hogy hivalkodva állította magáról, hogy a nyelvismereti adatokkal a frissen elmagyarosodó nemzetiségi rétegek számának megállapításához is támpontot tudott adni, az 547 ezer szlovákul beszélő magyar anyanyelvű számadatát a memorandum mint a magyar népszámlálási csalások fényes bizonyítékát mutatta be. Az asszimilációs folyamatok megítélésében a magyar és a szlovák történetírás továbbra is igen csekély elmozdulást mutat: Gyáni Gábor, Katus László, Hanák Péter, Karády Viktor ezzel a kérdéssel foglalkozó munkáinak alig van érdemi recepciója, a kérdéskör szlovákiai vizsgálata a hagyományos diskurzus fogságában rekedt.²⁷⁰

A diadalmas nemzetállam, avagy a 20. századi nemzetiségi konfliktusok kezdetei

Az Edvard Beneš vezette párizsi csehszlovák békedelegáció kétségkívül a legjobban felkészült, legtöbb szövetséges kapcsolattal és tapasztalattal rendelkező kelet-közép-európai delegációnak számított. Beneš külügyminiszter a négyévi párizsi emigráció összes személyi, politikai kapcsolati tőkéjét, propaganda- és politikai sikerét mozgósítani tudta, amikor a delegáció vezetőjeként 1919. február 5-én több mint három órán keresztül győzködte a Legfelső Tanács tagjait, a győztes nagyhatalmak első számú vezetőit a csehszlovák államalapítás és a csehszlovák területi követelések jogosultságáról. A meghallgatás eredményeként a békekonferencia vezetői megalakították a csehszlovák bizottságot, amely a az első hónapokban főként az új állam határkérdéseivel foglalkozott. A csehszlovák bizottság jegyzőkönyvei azt mutatják, hogy Beneš és a csehszlovák békedelegáció tagjai igyekeztek minden eszközt megragadni az eredeti területi követelések érvényesítése érdekében.²⁷¹

²⁷⁰ A legátfogóbb elemzési kísérlet Holec 2012: 80–135 és Gyáni 2002: 119–133. A (cseh)szlovákiai magyarok asszimilációs folyamatairól ld. Gyurgyík 2002: 121–150; 2003: 10–43.

²⁷¹ Dejmeek 2002: 26.

A legtöbb problémát a csehszlovák bizottságban és annak területi albizottságaiban a csehszlovák–magyar határ véglegesítése jelentette. Az amerikai, olasz, angol delegációk kezdetben a magyar–szlovák nyelvhatárhoz közelebb álló határ kialakítását támogatták, s a Duna-Ipoly határt követelő csehszlovák álláspontot teljes egészében csak a franciák osztották. A bizottság ezért 1919. február 27-i ülésén, amelyen elvi döntés született Kárpátalja Csehszlovákiához kerüléséről, albizottságot küldött ki a csehszlovák–magyar határ megvitatására, a Csallóköz hovatarozására, illetve az Ipoly menti határszakasz és Sátoraljaújhely kérdésének tisztázására. Az albizottság március 4-i ülésén meghallgatták Beneš csehszlovák külügyminisztert.²⁷²

A Csallóközre vonatkozóan Beneš hatféle érvet mozgósított. Hangsúlyozta a terület gazdasági függőségét Pozsony és Komáromi piacaitól. A magyar anyanyelvű népesség számát közel 30 ezerrel csökkentve ugyan, de elismerte a terület magyar etnikai jellegét. Ugyanakkor arra hívta fel a figyelmet, hogy a szlovák lakosság folyamatosan dél felé törekszik a Vág mentén. A magyarok ellenállásától nem tartott, mert „mezőgazdasági, következésképpen jámbor, békés népességről van szó”. Csehszlovákiának létérdeke Pozsony és Komárom megszerzése: „Ha a Csallóközt a magyaroknak adnák, ezzel megfojtanak Pozsonyt.”²⁷³ Beneš Csallóközre vonatkozó érvelésének középpontjában a gazdasági argumentáció állt: „...Cseh-Szlovákia jövőbeni ereje elsősorban az iparban rejlik. Ezért a cseh-szlovák kormányzata területi kérdéseket az ország gazdasági szükségleteiből kiindulva vizsgálja.”²⁷⁴ Ugyanakkor a Csallóköz esetében a békekonferencia legtöbb delegációjában értő fülekre találó katonai–stratégiai érvekkel is előhozakodott: „A cseh-szlovákok nem fogadhatják el, hogy Komárom magyar legyen, mivel a város országuk ellen irányuló hídfőállást alkotna. Ugyanúgy nem nélkülözhetik a Csallóközt sem, hacsak nem akarják magukat kitenni annak, hogy Pozsonynál és Komáromnál torkon ragadják őket.”²⁷⁵

Amikor a csehszlovák követelések csehországi és szlovákiai vitás kérdései már jórészt megoldódtak és a tescheni kérdésben is sikerült a lengyelek globális megoldási javaslatát megtorpedózni, a prágai parlament külügyi bizottságához küldött 1919. március 7-i bizalmas jelentésében megnyugvással írhatta le a következőket. „Ha a mi közvéleményünk tudatosítani tudná, milyen légkör uralkodik a konferencián, ha mindenki tisztán látná azt, hogy a konferencia egészében

²⁷² Ádám–Ormos 2007: 171–172 <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/francia-diplomaciai-1/ch02s05.html>.

²⁷³ Ádám–Ormos 2007: 171 <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/francia-diplomaciai-1/ch02s05.html>.

²⁷⁴ Ádám–Ormos 2007: 172 <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/francia-diplomaciai-1/ch02s05.html>.

²⁷⁵ Ádám–Ormos 2007: 171–172 <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/francia-diplomaciai-1/ch02s05.html>.

véve a sematikus megfogalmazott nemzetiségi elvek bővületében tevékenykedik, holott a helyi viszonyokról teljességgel tájékozatlan, akkor azonnal beláthatnák, hogy ezek a megoldások a mi igazi győzelmünket jelentik. Ez a mostani győzelem annál nagyobb, hogy ezzel egy időben a németekkel és magyarokkal szemben is olyan határokat ítélték meg nekünk, amelyek minden tekintetben megnyugtathatnak bennünket.”²⁷⁶

Benešnek ez a jelentése három dolgot jelez. Egyrészt a csehszlovák területi követelések képviselőjének abszolút prioritását, másrészt „a sematikus megfogalmazott nemzetiségi elvekkel” szembeni fenntartásait. A Beneš vezette csehszlovák békedelegáció arra törekedett, hogy a Csehszlovákia szempontjából optimálisnak tekintett államhatárok megszerzése érdekében a történeti-jogi, etnikai, stratégiai, földrajzi és gazdasági érvek leleményes, mindenkor a helyzethez igazított ötvözésével, maximális mértékben kiaknázza a döntéshozó nagyhatalmak támogatását. Harmadsorban azt is kiolvashatjuk a jelentésből, hogy Beneš minden kötelező diplomáciai óvatossága ellenére 1919. márciusi jelentésében valódi győzelemként értékelte a határkérdésekben elért nagyhatalmi döntéseket. A párizsi békekonferencián Csehszlovákiának sikerült a leginkább valóra válnia területi követeléseit és igényeit:” Meg vagyok győződve arról, - írta jelentése végén - hogy a konferencia számunkra olyan eredményeket hoz - hogy elfogulatlan és tárgyilagos megítélés szerint is számunkra a háború és a konferencia igazi politikai és diplomáciai diadalt jelent.”²⁷⁷

Amennyiben a békekonferenciára benyújtott csehszlovák memorandumoknak a csehszlovák állam belső berendezkedésére, nemzetiségi összetételére, valamint kelet-közép-európai regionális szerepvállalására vonatkozó részeket elemezzük, azt látjuk, hogy a csehországi német területek mellett főleg Szlovákia kérdése volt az a tényező, amely elve destabilizáló hatást váltott ki. A csehszlovák állameszme Masaryk és Beneš értelmezésében, de általában a meghatározó prágai politikai kormány- és pártpolitikai örökben a szlovák kérdést mint a cseh államiság újrateremtésével együtt járó átmeneti körülményt kezelte. A szlovák nyelv használatának engedélyezésében ugyan hamar kialakult a konszenzus,

²⁷⁶ A csehszlovák területi bizottságban és annak a Duna csallóközi határszakaszával foglalkozó albizottságában március elején dőlt el, hogy az amerikaiak véleményével szemben a franciáknak sikerült a csehszlovák balparti igényeket teljes egészében győzelemre vinniük. Beneš a vitáról a következőképpen számolt be: „Élénken vitatták a Csallóköz kérdését, ugyanis az amerikaiak azt az álláspontot képviselték, hogy ez a megoldás feleslegesen sok magyart adna nekünk, és azt szerették volna, hogy adjuk fel ezt a területet. Én viszont következetesen ragaszkodtam a Duna alsó folyásához, s noha elvben ezt senki sem ellenezte, a bizottság azon valós aggodalom miatt, hogy ne legyen túlságosan sok idegen lakossága államunknak, azt próbálta elérni, hogy más megoldást találjunk. A mostani helyzet alapján úgy ítélem meg, hogy végleges döntés született arról, hogy a Csallóköz a miénk legyen.” *Dejmek-Kolář* 2001: 245.

²⁷⁷ Uo. 248.

a csehszlovák kisebbségvédelmi szerződésben vállalt, 1938-ig meg nem valószínűsíthető kárpátaljai autonómiához hasonló önkormányzati megoldást Szlovákia esetében a prágai kormányok 1938 őszéig nem voltak hajlandóak támogatni. A szlovák kérdést a párizsi békekonferenciára Andrej Hlinka szlovák néppárti politikus magánutazás keretében átnyújtott memorandum formájában próbálta tematizálni, de a francia hatóságok megakadályozták a szlovák követelések közvetlen kézbesítését.²⁷⁸

A még megszerezni kívánt területek – a lužicei szorb vidék, a nyugat-magyarországi csehszlovák–jugoszláv korridor, illetve a Kapuvár–Győr–Esztergom–Kisoroszi–Salgótarján–Gyöngyös–Miskolc–Sátoraljaújhely pontok mentén elképzelt „optimális” csehszlovák–magyar határvonal – kérdése sokkal inkább izgatta a cseh közvéleményt, mint a Szlovákiával, Kárpátaljával kapcsolatos rengeteg feladat számbavétele. A kisebbségekkel szembeni ígérek és kötelezettségvállalások szempontjai is gyorsan háttérbe szorultak, mindaddig, amíg a német és magyar kisebbségi parlamenti képviselők radikális ellenkezése nem figyelmeztette a cseh politikai osztályt a csehszlovák nemzetállam alapvetően soknemzetiségű jellegére. A mai határnál jóval délebbre tervezett csehszlovák–magyar határvonalat előkészítő úgynevezett második demarkációs vonal ügye az elmúlt évek csehszlovák történetírásában is empatikus elemzések tárgyává vált.²⁷⁹

A csehszlovák államalapítás nagyhatalmi támogatásában a cseh és a szlovák nemzeti önállóság felkarolása mellett kétségkívül igen fontos szerepe volt a Monarchia katonai kikapcsolását célzó törekvésnek, valamint a régió pacifikálását elősegítő államjogi megoldás mielőbbi – lehetőség szerint további francia, brit, amerikai, olasz beavatkozás nélküli – kialakításának. Ez a kérdés jórészt a békekonferencia előtt indított cseh, lengyel, jugoszláv, román katonai akciókkal, illetve a Magyar Tanácsköztársaság ellen indított csehszlovák–román hadjáratral lezárult. Ezzel párhuzamosan a régió nemzetállami szerkezetének kialakítása a wilsoni önrendelkezési elvek folyamatos átértelmezésével, a politikai, stratégiai, katonai, gazdasági, közlekedési céloknak egyre inkább alárendelten történt.

A nemzeti önrendelkezés történeti értelmezésében, értékelésében a cseh és a szlovák történetírás általában Masaryk és Beneš érveit ismétli: Csehország esetében a történeti államjog alapján egységesnek és oszthatatlannak tekintett történeti államterületről, Szlovákia és Kárpátalja esetében pedig a stratégiai, gazdasági, katonai rendezőelvek figyelembevételének szükségességéről. Érdemi viták kizárólag a cseh–szlovák viszonyról, a csehszlovák nemzetegység fikciójáról folytak. A hosszú évtizedeken át külföldön élt és alkotó Zbyněv Zeman, cseh

²⁷⁸ A memorandum szövegét ld. Mikus 1955: 424–436 (németül Hoensch 1984: 120–127). A szlovák memorandum a XIV. számú szlovák tárgyú magyar békejegyzék mellékleteként bekerült a hivatalos konferenciaanyagok közé. *Magyar béketárgyalások* 1920: 454.

²⁷⁹ Hronský 1998, 156–168.

történész Beneš-életrajzában a szlovák kérdés megoldatlansága mellett arra is felhívta a figyelmet, hogy az 1920. február 29-i első csehszlovák alkotmány az egységes csehszlovák nemzet államként határozta meg a köztársaságot, de említést sem tett az ország lakosságának egyharmadát kitevő kisebbségekről.

Zeman szerint a történelem iróniája, hogy a Wilson elnök tanácsára a nemzeti önrendelkezés jegyében vezetett háború eredményeként a nemzeti állam ideálját a leginkább a vesztes Ausztriában és Magyarországon valósították meg. A mindössze felerészben cseh, és csupán kétharmadában „csehszlovák” állam ezzel együtt francia és brit minta szerint nemzetállamként jelent meg Európa térképén: „A Csehszlovák Köztársaság tehát elindult végzettszerű útjára és rövid fennállása alatt valóban hatalmas sikereket aratott. A világháború után kialakult államok közül a leghaladóbbak közé tartozott. A világháborút követő utóháborúk és forradalmak okozta káoszban és bizonytalanságban Beneš Csehszlovákia számára magabiztosan szállította a politikai és diplomáciai győzelmeket. Nyitva maradt azonban a kérdés, sikerülhet-e tartóssá tenni és megőrizni ezeket, s ha igen, milyen áron, milyen módon.”²⁸⁰

²⁸⁰ Zeman 2000: 51.

II.
NEMZETÁLLAM –
KISEBBSÉGPOLITIKA

A csehszlovák politikai nemzet és a „kényszerkisebbségek”

Masaryk visszaemlékezésében az első világháború legfontosabb pozitív céljának nevezte az „elnyomott”, azaz nem domináns pozícióban lévő nemzetek állami függetlenségének biztosítását.²⁸¹ Ebben a kérdésben Woodrow Wilson, amerikai elnök által képviselt álláspontja, különösen az 1918. január 8-án az amerikai kongresszusban meghirdetett 14 pontos béketerve, a belga, lengyel, szerb nemzeti függetlenség helyreállítására, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia nemzeteinek „az autonóm fejlődés leghatékonyabb lehetőségének” biztosítására vonatkozó tézisei számítottak tényleges kiindulópontnak és a békekonferencia munkájában iránymutatónak.²⁸² Miközben a győztes és társult hatalmak konferenciáján Kelet-Közép-Európa nemzetállami felosztásáról döntöttek, a háború végi helyzet stabilizálásával, pacifikálásával a győztesek szövetségeseinek számító érintett kisállamok hadseregei igyekeztek a döntések előtt területi igényeiknek katonailag is érvényt szerezni. A minden újabb háborús konfliktustól tartó győztes hatalmak számára ugyanis a kész tények, a „fait accompli” politikája volt az igazán meggyőző érv a határviták eldöntésében.²⁸³

A világháború, illetve az utódháborúk nyomán létrejött és a békekonferencia által szentesített határok kétségtelenül alapvetően megváltoztatták a kelet-közép- és délkelet-európai államrendet. Miután vereséget szenvedett, a térség rendszerfenntartó hatalmainak sorából elsőként Oroszország esett ki. Vesztes hatalomként feltétel nélküli megadásra kényszerült a központi hatalmak két vezető állama, Németországot és Ausztria–Magyarország is. A Balkánon pedig a hatalmas ázsiai, afrikai arab területeit végleg elveszítő Oszmán Birodalom szorult vissza Kelet-Trákiába.²⁸⁴ A térség négy vesztes multietnikus birodalmának világháborús veresége, a más nemzetiségű területek kiválása, a felbomlás nyomán kirobbant utódháborúk átmenetileg az egész szóban forgó térséget destabilizálták. A soknemzetiségű birodalmak területén élő nemzetek belföldi és emigráns

²⁸¹ Masaryk 1990: 42–44.

²⁸² 8 January, 1918. President Woodrow Wilson's Fourteen Points, The Avalon Project, Documents in Law, History and Diplomacy, http://avalon.law.yale.edu/20th_century/wilson14.asp.

²⁸³ Orzoff 2009: 50–51; Neville 2010: 39–87.

²⁸⁴ Roshwald 2001: 28–32, 57–62.

képviselői területi követeléseiket, négy éven át folytatott diplomáciai előkészületeiket, erőfeszítéseiket a háborút lezáró békekonferencián kívánták érvényesíteni. Ennek érdekében, a nemzeti önrendelkezés jegyében létrehozták nemzeti tanácsaikat, „nemzeti forradalmat” hirdettek, s rohamot indítottak nemzetük államjogi helyzetének tisztázása, az önálló nemzetállamok nemzetközi jogi és nagyhatalmi garانتálása érdekében.²⁸⁵

A vesztesek vagy vesztesre állók – menteni próbálva a menthetőt – föderalista, autonomista tervezetekkel kívánták maradásra és megegyezéssel béke megkötésére bírni a kiválni készülő nemzetek politikai reprezentációját. Jól példázza ezt a reménytelen küzdelmet Jászi Oszkárnak, a Magyar Népköztársaság nemzetiségi minisztereként a ruténnel, románokkal, szlovákokkal folytatott tárgyalássorozata 1918 novemberében, illetve a rutének, németek, szlovákok esetében a néptörvények formájában rögzített nemzeti autonómiák tervének, valamint a kondominiális erdélyi kormányzásra vonatkozó elképzelések egyértelmű elutasítása.²⁸⁶ Az antant által szövetségesként és a győztesek oldalán állóként elismert kis nemzetek viszont unifikációs és szeparatista elképzelésekkel, programokkal léptek az őket és nemzeti szabadságukat ünneplő tömegek elé. Mindehhez tetemes katonai erőt is sikerült kiállítaniuk.²⁸⁷ Lembergától Dublinig, Cetinjétől Rigáig, Gyulafehérvártól Turócszentmártonig mindenütt a saját nemzet függetlenségét, szabadságát és egyenrangúságát biztosító – a nemzeti többség által legitimált nemzetállam – létrehozásában jelölték meg a korábban általuk is értelmetlennek tartott háború értelmét.²⁸⁸

Az 1918. novemberi fegyverszüneti egyezményeket követően a győztes nagyhatalmak diplomáciája és katonai parancsnokai igyekeztek a legyőzött kelet-közép-európai ellenfeleket, a konfliktusgócokat minél erőteljesebb katonai fenyegetésekkel pacifikálni, a térségben szövetségesként elismert csehszlovák, román és délszláv állam hadseregét ehhez felhasználni. A győztes hatalmak előzetes egyeztetései után 1919. január 18-án Párizsban kezdetét vette a győztes nagyhatalmak és a szövetséges, illetve társult országok képviselőinek békekonferenciája. A világtörténelemben páratlanul nagy létszámú, adminisztrációs szempontból jól szervezett békekonferencia munkájában a vesztes államok képviselői nem ve-

²⁸⁵ Jászi 1983: 83–93; Salamon 2001: 87–96; Romsics: A nemzetállamiság eszméje, i. m. 346–347; Szarka 2008 <http://epa.oszk.hu/00400/00462/00038/1563.htm>.

²⁸⁶ Jászi tárgyalásairól ld. K. Lengyel 2007: 73–96; Szarka 2008: 23–26. <http://www.historia.hu/userfiles/files/2008-09/Szarka.pdf>; Gyurgyák 2007: 176.

²⁸⁷ Az oroszországi csehszlovák légióknak 1918 végéig mintegy 61 ezer katonája volt, de ők csak egy évvel később tértek vissza Vlagyivosztokon keresztül Európába. 1918 novemberének végén az észak-magyarországi szlovák régióban is megjelentek a kb. 20 ezer főt számláló olaszországi légiók alakulatai, amelyek az előbb olasz, majd francia vezetés alá került csehszlovák hadsereg részeivé váltak. Zückert 2008: 325–344; Wandycz 1990: 451–468; Wróbel 2010: 281–303.

²⁸⁸ Beckett 2013: 9–14.

hettek részt, jóllehet annak első számú célja a vesztes államokkal, mindenekelőtt a Németországgal kötendő békeszerződés megalkotása volt.²⁸⁹

A békekonferencia főtanácsa, az öt nagyhatalom – az Egyesült Államok, Franciaország, Nagy-Britannia, Olaszország, Japán – miniszterelnökeinek és külügyminisztereinek értekezlete elfogadta a békerendezés alapelveit. Döntött a legfontosabb politikai kérdésekben, áttekintette a háború idején vállalt kötelezettségeket, s jóváhagyta a területi és egyéb szakbizottságok ajánlásait. Ezt követően megtárgyalta az érintett szövetséges államok követeléseit. Végül a területi, és különböző szakmai (katonai, vasúti, vízügyi, kisebbségi stb.) bizottságok, a részletes egyeztetést követelő kérdések megoldására kiküldött albizottságok állásfoglalásai alapján döntött a német, osztrák, magyar, bolgár, illetve a török békeszerződések tartalmáról. A főtanács a békeszerződés tervezetének átnyújtása után meghallgatta vesztes országok delegációinak vezetőjét is, de annak nem állt jogában kérdéseket feltennie, sem tárgyalásokba bocsátkoznia a főtanács tagjaival.

Az itt vizsgált térség államainak jövője szempontjából a legfontosabb delimitációs döntések az 1919. február 10-től április közepéig működő lengyel, csehszlovák, illetve a román–jugoszláv területi bizottságok határmegállapító tevékenysége során születtek. A bizottságok, illetve a néhány speciális esetben létrehozott albizottságok munkájában a nagyhatalmak képviselői vettek részt. Vitás esetekben meghallgatták a békekonferencián jelenlévő csehszlovák, román, illetve délszláv küldöttségek vezetőjét.²⁹⁰ Hasonló eljárási rend, de jóval összetettebb problémakör jellemezte a Lengyelország határainak kialakításával foglalkozó bizottság munkáját.²⁹¹ Az új határok kijelölésével Csehszlovákia, Románia és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság egyaránt jelentős határ menti, magyar többségű területekhez jutott. Amikor 1919 decemberében a magyar kormány meghívást kapott a békekonferenciára, hogy ott átvegye a magyar békeszerződés tervezetét, a szomszéd államok mindent elkövettek annak érdekében, hogy a fennhatóságuk alá került területeken élő magyarság tiltakozása ne jusson el a békekonferenciára. A magyar békejegyzékek mellékletei több ilyen tiltakozó dokumentumot is tartalmaztak.²⁹²

A csehszlovák kormány hosszú hónapokig, Kárpátalja területén másfél évig rendkívüli állapotot hirdetett ki, illetve tartott fenn. Az 1920. évi parlamenti választásokkal meg sem várta a trianoni békeszerződés aláírását. Románia és Jugoszlávia is a közalkalmazottak állam iránti hűségesküre való kényszerítésével igyekezett egzisztenciálisan ellehetetleníteni a magyar értelmiségi és közalkal-

²⁸⁹ Romsics 2008: 107–132; Macmillan 2005: 86–89.

²⁹⁰ Romsics 2008: 107–132; Macmillan 2005: 166–167, 177–178.

²⁹¹ Macmillan 2005: 263–289.

²⁹² Ormos 1997 http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/uj_rend_a_vilagban_egy_meghasonlott_bekerendszer.

mazotti rétegeket, illetve az új államok területének elhagyására készíteni őket. 1919–1920 folyamán a szomszéd államokhoz került magyarok közül több mint 300 ezren települtek vagy menekültek át a trianoni ország területére.²⁹³ A magyar népesség háború utáni kényszermigrációjánál a világháború utáni háborúk hatására Oroszország és Lengyelország kiterjedt és képlékeny új határvidékein jóval nagyobb tömegben menekültek a lengyelek, lettek, fehéroroszek, zsidók, az egykori orosz területekről a lengyelek és litvánok.²⁹⁴

Határviták – népszavazás – kisebbségvédelem

A békekonferencia az 1919. évi német, osztrák és bolgár békeszerződések, valamint a csehszlovák, lengyel, jugoszláv, román kisebbségi szerződések elfogadtatásával egy év alatt radikálisan átalakította a korábban jórészt a Habsburg-monarchiához tartozó kelet-közép-európai régió hatalmi és etnopolitikai viszonyait. Az újonnan létrehozott államok területén a kisebbségek aránya mindenütt meghaladta a 20 százalékot: Csehszlovákiában a cseh és szlovák többséginek tekintett nemzet mellett 34,6%, Lengyelországban 31,2%, Romániában 28,8%, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban a három névadó nemzet mellett 20,7%. Az új államhatárok kijelölésében a békekonferencia főtanácsának elvi utasításai és a területi bizottságok döntései egyaránt olyan vegyes megoldásokat alakítottak ki, amelyekben az etnikai elv mellett hol azonos, hol meg annál lényegesen nagyobb súllyal estek latba a történeti-államjogi, gazdasági, stratégiai, közlekedési kritériumok. Mindennek a következményei már a német és az osztrák békeszerződés területi rendelkezéseiben is megmutatkoztak. Így például az egykori Cseh Korona országainak területét az ott élő 3,3 millió némettel együtt, a történeti közjogi érvekre hivatkozva a Csehszlovák Köztársaságnak s hasonlóképpen a történeti Lengyelországhoz tartozó Nyugat-Poroszország német többségű területeinek jó részét a lengyeleknek ítélték.

Mindkét országban erőteljes német tiltakozásokra, ausztriai és csehországi tömegtüntetésekre, fegyveres akciókra került sor. Csehországban 1918–1919 telén cseh, morva, sziléziai tartományi német közösségek – melyeknek együttes száma 3,25 millió volt – a nemzeti önrendelkezésre hivatkozva előbb Bécsben részt vettek Német-Ausztria parlamentjének 1918. október 20-i bécsi alakuló ülésén. Négy nappal később, ugyancsak Bécsben megalakították saját csehországi német tartományi gyűlésüket, amely a Csehszlovák Köztársaság október 28-i kikiáltására válaszul bejelentette a német határvidék elszakadását Csehországtól. A rövid ideig az osztrák miniszterelnöki pozícióra is esélyes Rudolf Lodgman

²⁹³ Mócsy 1983: 22–34; Petrichevich-Horváth 1924: 8–11.

²⁹⁴ Baron–Gatrell 2004: 10–35.

von Auen vezetésével a csehországi németek 1918 novemberének első napjaiban Deutschböhmen, Sudetenland, Böhmerwaldgau és Deutschmähren névvel négy tartományt hoztak létre, amivel – az osztrák kormány békepolitikájával összhangban – önrendelkezési jogukat kívánták demonstrálni és biztosítani. Ennek érdekében Liberec székhellyel megalakították az önálló német tartományi kormányt, amelynek élére előbb Rafael Pacher képviselő, majd Lodgman került, aki a testület 1919. szeptember 23-án bekövetkezett végleges felszámolásáig betöltötte ezt a jórészt csupán névleges funkciót.²⁹⁵

Az Ausztriához csatlakozni kívánó tartományokat ugyanis a – francia, olasz vezetéssel gyorsan hadirendbe állított és jól felszerelt – csehszlovák hadsereg egységei rövid úton, már 1919 novemberének végén elfoglalták. A tartományok vezetését pedig az osztrák kormány tiltakozása ellenére, fokozatosan felszámolták.²⁹⁶ Hasonló feszültségek egész sora alakult ki Sziléziában és több más lengyel–német, litván–német határ régióban is.²⁹⁷

Az 1919. március 4-i országos tiltakozásokat a csehszlovák hatóságok véresen elfojtották. Az osztrák békeszerződés, figyelmen kívül hagyva Bécs etnikai német határokat követelő beadványait, a történeti cseh határokat jelölte ki az új csehszlovák állam végleges határaiként. A Lengyelországnak ígért nyugat-poroszországi területeken a németek aránya meghaladta a 70, Posen-Poznan tartományban a 35, Felső-Szilézia nyugati körzeteiben az 50 százalékot. Együttesen az 1921. évi lengyel népszámlálás szerint a lengyelországi németek száma meghaladta az egymillió főt. (Lásd az 1. sz. táblázat adatait.) A nyugat-poroszországi lengyel igények érvényesítését szolgálta az a két 1918–191. évi sziléziai lengyel felkelés, amelynek során a lengyel hadseregnek sikerült a jelentős részben németek által lakott területeket *via facti* lengyel közigazgatás alá helyezni.²⁹⁸

A saint-germain-i békeszerződés területi rendelkezéseit, valamint az Ausztria Németországhoz való csatlakozásának tilalmát felülbírálni kívánó tiroli és salzburgi tartományi népszavazásokon 1921 áprilisában–májusában a lakosság 99%-a Németország mellett voksolt. Az osztrák kormány nemzetközi nyomásra kénytelen volt leállítani ezt a belső kezdeményezést. A „békecsinálók” egyébként egész Európában mindössze öt helyen alkalmazták – népszövetségi ellenőrzés alatt – a nemzeti önrendelkezés vitás területi kérdéseinek eldöntésében az egyedüli demokratikus eszközt, a népszavazást. Csak így lehetett volna az érintettek akaratának figyelembe vételével méltányos döntéseket hozni a vitatott területek és népcsoportok hovatartozásáról. Az öt megvalósult népszavazásból egy a dán–német határvidéket, három a német–lengyel határokat (Kelet-Poroszország déli

²⁹⁵ Seibt 1996: 240–245; Kárnik 2000: 90–98; Tóth–Novotný –Stehlík 2012: 35–39.

²⁹⁶ Beran 2009: 69–85; Haslinger 2010: 237–252.

²⁹⁷ Reitz von Frenzt 1999: 74–77; Prizel 1998: 56–70.

²⁹⁸ Jebsen–Klatt 2014: 181–211.

részét, Felső-Sziléziát és az úgynevezett kasub korridort), egy pedig Ausztriát (Dél-Karintiát) érintette. További három helyen Czeszyn-Těšín (Teschen), illetve Árva és Szepes megyék csehszlovák–lengyel vitájában, valamint a belga–német Eupen–Malmedy esetében feladták a népszavazás lehetőségét. A Sopront és vidékét érintő népszavazásra pedig – a Nagykövetek Tanácsának a nyugat-magyarországi megyék magyar kiürítéséről szóló határozatát felülírva, Olaszország közvetítő szerepvállalása nyomán – az 1921. október 11-i velencei jegyzőkönyv alapján, 1921. december 14–16-a között került sor.²⁹⁹

A versailles-i békerendszer keretei közt a kelet-közép-európai nemzetállamok 109 milliónyi népességének egynegyede került kisebbségi helyzetbe. Mindez nemcsak az új államokon belül fennmaradó etnikai sokszínűséget jelzi, hanem az nemzetállami rendezőelv súlyos dilemmáit is. Miközben a térség majdnem minden nemzeti társadalma – így például az összetett csehszlovák és szerb–horvát–szlovén állam részeseiként a szlovákok, szlovének, rutének is – közelebb jutottak az államigazgatáson belüli, politikai részvételi jogokhoz, ezzel párhuzamosan fejlett nemzeti társadalmak – elsősorban az osztrák–németek, a birodalmi németek és a magyarok – milliós nagyságrendű csoportjai kerültek kisebbségi helyzetbe. Nyolc-kilenc millió német és a hárommillió körüli magyar mellett további 4-5 millió ukrán és zsidó került kisebbségi pozícióba az új nemzetállamok határai közt. Arányait tekintve az albánok 44, a magyarok 30, a szlovének és fehéroroszkok 25-25 százaléka, de még a szlovákoknak is 12 százaléka maradt idegen fennhatóság alatt.³⁰⁰

A két világháború közti közép-európai régió új államrendjét összesen hat állam alkotta. A térség két vesztese a Monarchia közvetlen jogutódjaként létrejött nemzetállam – Ausztria és Magyarország volt. A győztesek, illetve szövetséges államok kategóriájába tartozott a területileg duplájára nőtt Román Királyság. A Szerb Királysághoz csatlakozó Horvát Királyság és a Szlovénia néven ugyancsak a közös délszláv államhoz kapcsolódó, szlovén többségű tartományok a térség legösszetettebb „nemzetállamát” hozták létre. Őket két – részben „helyreállított”, részben új államként létrehozott – köztársaság, Lengyelország és a történeti Cseh Királyság sajátos reinkarnációjaként Csehszlovákia egészítette ki. Az államalapító csehszlovák köztársasági elnök, Tomáš G. Masaryk által „kis nemzeti viharzónaként” emlegetett közép-európai térség új államai a 20. század elején, a térség nemzetállami fejlődésének immár második, nagy szakaszában felsorakoztak a 17–19. század folyamán létrejött régi és újabb keletű európai nemzetállamokhoz. Mindezt Masaryk és Beneš a cseh történeti fejlődés nyugatbarát, humanista alkatelemeinek hangsúlyozásával, a Husz Jánostól Palackýig, Havlíček

²⁹⁹ Linek 2002: 37–68; Haslinger 1994: 37–44; Ormos 1990 <http://w3.sopron.hu/nepszavazas1921/Ormostot.html>.

³⁰⁰ Romsics 2004: 198.

Borovskýig ívelő cseh demokratikus értékvilág középpontba állításával, egyfajta történeti elégtételként értékelték. Az 1620. novemberi fehérhegyi vereség cseh szempontból súlyos következményeinek jóvátételeként is értékelt csehszlovák államalapításban jól kivehetően mitikus és propagandisztikus elemek keveredtek a cseh és szlovák nemzeti önrendelkezés programjával. Részben ezt tette sikeressé a csehszlovák pozíciókat Párizsban, részben viszont eleve kizárta a köztársaság nem cseh népeinek bevonását a csehszlovák nemzetállamként létrehozott új állam megalapozásába és irányításába.³⁰¹ A történeti, dinasztikus jog helyett a nemzeti legitimitációra alapozott államiság elsőbbsége olyan főszabályként működött, amelynek érvényesülését a csehszlovák békedelegáció, igen leleményes propagandamunkával, a közép-európai demokratikus fordulat garanciájaként állított be. Ezzel azonban egyre inkább átértelmeződött a wilsoni önrendelkezési elvnek az új államok demokratikus önmeghatározását feltételező alapeszméje.³⁰²

A versailles-i békerendszer keretében kialakult és az ütközőzóna sajátosságait magán viselő „köztes-Európa” államaiban összesen mintegy 80 millió embernek, az érintettek közel ötven százalékának változott meg az állampolgársága. Az első világháború utáni radikális államjogi változások ellenére a kisebbségi helyzetben élők száma harminc milliónál is nagyobb volt Kelet-, Közép- és Délkelet-Európa 17 újonnan létrejött vagy átalakult nemzetállamában, illetve Törökország maradék európai területein. A kisebbségek ügye – a régi és új kisebbségi népcsoportok megnőtt politikai súlya, valamint a békeszerződések és a népszövetségi garanciális rendszer keretében működő nemzetközi kisebbségvédelmi egyezmények nyomán – főként a közép- és kelet-európai „nemzetállamokban” vált kiemelt fontosságú kérdéssé. Az újonnan kialakult nemzetállami szerkezetben jelentős számú és nagyságú, régi és új nemzeti kisebbségi csoport kereste a helyét. A kelet- és kelet-közép-európai régió két legszámosabb kisebbségi csoportját az öt államban élő, összességében 10 milliónyi ukrán, illetve a 13 állam területén kialakult német népcsoportokhoz tartozó 8,3 millió német jelentette. A két régió legnagyobb kisebbségét a lengyelországi ukránok és németek, valamint a csehszlovákiai szudétanémet közösség alkotta, egyaránt hárommilliót meghaladó népességgel.

Jelentős számú kisebbségi közösségek maradtak Magyarországon is, ami főként Csehszlovákia számára bizonyult folyamatos hivatkozási alapnak, s mint ilyen igyekezett is felhasználni a kisebbségi tárgyú diplomáciai aktivitásaiban, a kétoldalú és a kisantant-politikában egyaránt. A trianoni országterületen

³⁰¹ Orzoff 2009: 64–73.

³⁰² Ugyanakkor rendkívül tanulságos, hogy miközben a (nemzeti) önrendelkezésre való hivatkozás az 1919–1920. évi párizsi békekonferencián már-már parttalanná vált, a második világháborút követő békekonferencián szinte egyetlen érdemi dokumentumban sem fordult elő. Dülffer 2011: 120–125.

10,4 százalékot tettek ki a nem magyar anyanyelvű közösségek. Közülük a legnépesebb csoportot a németek alkották (551 ezer fő). Rajtuk kívül 132 ezren vallották magukat szlovák, 36, illetve 37 ezren szerb és horvát, 24 ezren pedig román anyanyelvűnek. A túlnyomó többségében magyar anyanyelvű magyarországi izraelita felekezetűek száma 1920-ban meghaladta a 470 ezret, de a magyarországi népszámlálási gyakorlat hagyományosan a vallási statisztikában rögzítette az izraelita vallású magyarok önbevallását.

Csehszlovákiában és Jugoszláviában – nem kisebbségnek, hanem az államalkotó politikai nemzet részének tekintve a szlovákokat, horvátokat, szlovéneket – a németek, Romániában pedig a magyarok alkották a legnagyobb kisebbséget. Míg azonban a németek száma mindegyik államban stabilizálódott és enyhén növekedést mutatott, a magyaroké mindenütt jelentős mértékben csökkent. Mindezeknek a kisebbségeknek a helyzetét az érintett nemzetállamok különböző jogi megoldásokkal próbálták rendezni. Elvben alkalmas lehetett volna a népszövetségi kisebbségvédelmi kötelezettségek megerősítése, amennyiben azokat a rendelkezéseket az államok belső jogrendjükben is érvényesítették volna. Az 1920-ban elfogadott csehszlovák, lengyel, osztrák, az 1921. évi jugoszláv, illetve az 1923. évi román alkotmány egységes nemzetállamként határozta meg az egyes országokat. A csehszlovák alkotmány elfogadta és beépítette, a nyelvi jogok tekintetében pedig részben meg is haladta a kisebbségvédelmi szerződéseket. Csehszlovákia ezenkívül szomszédaival – Ausztriával és Lengyelországgal – kétoldalú kisebbségvédelmi szerződéseket kötött.

A kelet-közép- és délkelet-európai nemzetállamok közül a legmesszebb kérészkívül Csehszlovákia jutott a kisebbségi jogok tekintetében. De még a masaryki első köztársaság sem volt képes elszánni magát a szlovák és a kárpátaljai rutén autonómia megvalósítására, sem pedig a 3,3 millió német, a közel nyolcszáz ezer magyar és a cseh-sziléziai lengyel kisebbség közösségi jogainak biztosítására. A csehszlovák demokrácia „emberarcú nacionalizmusa” képtelen volt a rendelkezésre álló hús esztendő alatt érdemi integrációs folyamatokat elindítani a két kisebbségi nemzet, még kevésbé a három nagy lélekszámú nemzeti kisebbség körében, ami az 1938–1939. évi súlyos nemzetközi válság hónapjaiban a kisebbségek leválásához vezetett.³⁰³

A multietnikus nemzetállamok működési zavarai

A 20. század eleji kelet-közép-európai és délkelet-európai államok nemzeti szempontból új államtípust alakítottak ki. Egyszerre voltak az állam határain belül élő, az államnak nevet adó, tituláris nemzeti közösség nemzetállamai, ugyanakkor

³⁰³ Tóth –Novotný – Stehlí 2012: 201–225; Beran 2009: 195–204, 226–237.

a másik állam területén élő, velük „rokon” vagy éppen az új határokkal tőlük leválasztott kisebbségeknek a „rokon” államai, anyaországai. Mindemellett igyekeztek saját nemzeti államukat minél gyorsabban ténylegesen nemzeti állammá, etnikailag lehetőség szerint minél homogénebbé tenni, „nemzetiesíteni”.³⁰⁴

A béketárgyalások munkáját irányító győztes nagyhatalmak vezetői minden új állam esetében szembesültek az amerikai kormányzat által is többször átértékelte, újraértelmezett wilsoni 14 pontban kifejtett etnikai igazságosság és méltányosság elvével. Ezzel együtt az új, kivált pedig a szövetséges kisállamok esetében a gazdasági élet- és működőképesség szempontjai, a közlekedési, katonai, stratégiai elvek párhuzamos – olykor csupán kiegészítő, máskor döntő mértékben – való alkalmazásával, az új államok nemzeti jellege – legalábbis statisztikai értelemben – erősen megkérdőjelezhetővé vált.³⁰⁵

A lengyelországi és csehszlovákiai német vagy éppen a Romániához, Csehszlovákiához és a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került magyar többségű, összefüggő területek körül kialakult feszültségek azonban a térség szomszédságpolitikai viszonyait, stabilitását veszélyeztető sok tényező közül csupán az egyik volt.³⁰⁶ Ennél is súlyosabb konfliktusok csíráját jelentették azok a pszeudoföderatív megoldások és a születésük pillanatától kudarcra ítélt autonómiaelképzelések, amelyek az első Csehszlovák Köztársaságban a cseh–szlovák, illetve Kárpátalján a csehszlovák–rutén viszonyt két évtized alatt nem voltak képesek megoldani. A centralizáló, válsághelyzetekben a „nemzeti diktatúra” eszközeitől a délszláv állam sem riadt vissza, és igyekezett a végtelenségig halogatni a szerb, horvát, szlovén, bosnyák, macedón közösségek alkotmányos pozíciójának biztosítását. Hasonlóképpen a Román Királyság is képtelennek bizonyult megvalósítani az erdélyi, bánági román–magyar reláció államjogi rendezését vagy a „székely közületi autonómiát”, amelyet a Románia által aláírt kisebbségvédelmi szerződés tett Bukarest számára kötelezővé.³⁰⁷

³⁰⁴ „A nagy soknemzetiségű szárazföldi birodalmak kitapinthatóan a nemzeti vonalak szerint szerveződtek át. Ez a balkáni oszmán uralom fokozatos széttöredezésével kezdődött a 19. században, és az első világháború után szinte egyszerre létrejött új államokkal érte el tetőpontját. (...) Bár Jugoszlávia és Csehszlovákia nemzeti államként alakult meg, a hármasságán belül egynek tekintett „délszláv”, illetve a kettősségén belül egynek vett csehszlovák nemzet államaként, mégis egyre inkább sok- vagy kétnemzetiségű államként értelmezték őket.” Brubaker 2006: 13.

³⁰⁵ Sharp 2005: 9–28.

³⁰⁶ A fennálló határok revíziójára törekvő német, magyar, olasz politika nem önmagában a kisebbségi kérdést kívánta megoldani, hanem az elveszített területek visszaszerzésével saját birodalmi léptéktű múltját, hatalmát és befolyását próbálta helyreállítani. A Brubaker által „anyaország-nacionalizmus”, illetve „nemzetiesítő nacionalizmus” fogalommal jelölt jelenségek a térség államaiban sajátos történeti, geopolitikai színezetet nyertek. Az elveszett birodalmi dimenzió helyreállítása például csak az olasz és német nemzetegyesítés ideológiájában vált meghatározóvá. A magyar revíziós külpolitika kezdettől fogva a magyar kisebbségek visszatérésének gondolatát állította érvelése középpontjába, nem mondva le természetesen a „mindent vissza” logikáról sem. Brubaker 2006: 61–64.

³⁰⁷ Nagy 1994: 16–31.

A két világháború közötti kelet-közép-európai nemzetállamokat etnikai szerkezetük miatt kritikai élel nemzetiségi államoknak is szokás nevezni. Holott éppen az alkotmányosan rögzített állameszme fejezi ki ezeknek az országoknak azt az alapvető törekvését, amely akarva akaratlanul arra irányul, hogy valóságos nemzetállamokká váljanak. „Nemzetiesítő” funkcióik ezért váltak meghatározóvá. Mindezt a két világháború között gyakran magyarázták azzal, hogy a nemzetállam alapvető funkciója éppen az, hogy történelmi sérelmeket, a „sötétség koraként” kezelt 17–18. századi cseh megpróbáltatásokat, Fehérhegy súlyos örökségét kell felszámolnia. A „keresztre feszített”, szétszabdalt Lengyelország „feltámadását” a lengyelek kétségkívül hatalmas történelmi jóvátételként élték meg. Amint például az szlovákok is az „ezeréves elnyomás” mítoszának végét látták a magyar dominancia megszűnésében, az asszimilációs nyomás felszámolásában.

Az 1920-as évek jugoszláviai, csehszlovákiai, romániai nemzetállami földreformjainak az ideológiájában például fontos szerepet játszott ez a jóvátételi logika.³⁰⁸ A nemzetállami lojalitás bizonyításaként minden közhivatalnoknak, állami alkalmazottnak, vasutasnak, tanítónak hűségesküt kellett tennie az új államra.³⁰⁹ A két világháború közötti Kelet-, Közép- és Délkelet-Európa nemzetei vagy saját állammal rendelkeztek, vagy legalább névlegesen, nyelvileg, kulturálisan részei voltak valamely nemzetállam politikai nemzetének, például a csehszlovák, jugoszláv nemzetnek. Ugyanakkor kivétel nélkül minden nemzetnek voltak saját állama határain kívül élő nemzeti kisebbségei is. Ily módon minden kelet-közép- és délkelet-európai népnek voltak anyaországi és állampolgárság szerinti, azaz kulturális és politikai nemzeti feladatai, törekvései. Az Elbától keletre eső nemzetek többsége csupán az első világháborút lezáró békeszerződések után tapasztalta meg az állami eszközök birtoklásának nemzetépítő, asszimiláló lehetőségeit.

Rogers Brubaker a sziléziai és galíciai lengyel nemzetiesítő gyakorlat részletes elemzésével mutatja be, milyen tömeges német elvándorlás kezdődött a lengyel nemzetállami berendezkedést követően, s miként sikerült a németekkel, ukránokkal és fehéroroszokkal szemben a lengyeleknek rövid időn belül elfoglalni minden számottevő gazdasági, közigazgatási pozíciót. Mindennek asszimilációs hatását tovább növelte a kizárólagos lengyel közigazgatási nyelvhasználat 1924. évi bevezetése, majd az 1250 intézményből álló nyugat-lengyel-

³⁰⁸ Brubaker 2006: 89–90.

³⁰⁹ A csehszlovákiai tanítók számára például az 1919. évi 495. sz. törvény 1919. szeptember 2-i hatállyal a szolgálati eskü szövegét a következőképpen rögzítette: „Esküszöm és becsületesen s lelkiismeretemre fogadom, hogy a Csehszlovák Köztársasághoz mindenkor hű leszek és kormányának engedelmeskedem, hogy az állam összes törvényeit betartom, összes hivatalos kötelességeimet az érvényben levő törvények és rendeletek szerint szorgalmasan, lelkiismeretesen és pártatlanul teljesítem, hivatali titkot el nem árulok és mindennemű cselekedeteimben csak az állam javára és a szolgálat érdekére leszek tekintettel.” Popély Gyula <http://adatbank.sk/kronologia/1919-szeptember-2/>.

országi, Poznan-vidéki, pomerániai német tannyelvű iskolahálózat majdnem teljes felszámolása.³¹⁰

Mindez a nacionalizmusok fejlődésében kimutatható, sajátos kelet-európai fáziskésés a második világháború előtt, alatt és után, majd pedig az 1989-et követő átrendeződésekben súlyos etnikai konfliktusok forrásává vált. A régió új nemzetállami szerkezetében a nemzeti kisebbségek többsége – az említett triadikus viszonyrendszereknek egyszerre tárgyaként és részeseként – az egymással élesen szembenálló nemzeti és állami, kulturális és politikai identitások, lojalitások kettősségével szembesült. Miközben igyekeztek saját kisebbségi létezésüknek gazdasági, politikai, kulturális alapjait megteremteni, egyéni és közösségi jogait kiharcolni, kulturális, oktatási, egyházi, intézményeit fenntartani és működtetni, az eredeti nemzeti közösség és a domicil állam egymással nehezen összeegyeztethető elvárásokat fogalmazott meg velük szemben.

A befogadó állam irányítói az asszimilációt és az integrációt, a többségi nyelv és kultúra gyors elsajátítását, a többségi nemzet által kínált kulturális, politikai minták elfogadását, az együttműködést és a beolvadásig terjedő feltétlen lojalitást várták el, legtöbbször anélkül, hogy ezért cserébe a közösség saját céljait az állam megfelelően támogatta volna. Az anyaországi elvárások, programok a két világháború közötti időszakban a nemzeti nyelv, kultúra, identitás megőrzését, a többségi kínálat elől való elzárkózást, a status quo ante visszaállítása irányába mutató ellenzéki magatartást szabták meg követendő kisebbségi magatartásként. Ebben a helyzetben a kisebbségi pártok, mozgalmak csak ritkán próbálkoztak a többségi pártokkal való együttműködéssel. Egyrészt azért, mert ezt az „aktivista” magatartást az anyaországból rendszerint rossz szemmel nézték. Még az ilyen típusú magatartást elvben támogató weimari Németországban is megütköztek azon, ha a csehszlovákiai vagy a lengyelországi németység a politikai pártok koalíciós együttműködését meghaladó aktivitást mutatott.³¹¹ A legáltalánosabb kisebbségi magyar magatartásnak a sérelmi (gravaminális) politika és a revízióra való várakozás számított. Előbbi egyrészt a kisebbségi jogvédelem óhatatlan velejárója volt, hiszen a jogsérelmek szükségképpen felerősítették a sérelmi tudatot. Ráadásul a panaszok rendszeres gyűjtése, dokumentálása a közösségépítés szempontjából is fontos mobilizációs tényezőnek számított.

A kisebbségi helyzetbe került népcsoportok tagjai vagy másodrangú állampolgárként éltek tovább életüket szülőföldjükön, lemondva saját nemzeti életük autonóm irányításáról, vagy megpróbálták igazodni a többségi nemzet politikusai által meghatározott politikai rendszerhez, és elkötelezték magukat a kormánypárti, „aktivista politikai” irányzatok, pártok mellett. A politikai döntésektől távol eső kisebbségiek pedig vagy az asszimilációs utat választották, vagy

³¹⁰ Brubaker 2006: 89–90.

³¹¹ Haslinger 2002: 338–357.

saját „nemzetállamukba” települtek át. A határrevízióra való várakozás részben helyettesítette mindezeket a magatartásformákat, részben pedig a jövő iránti felelősséget az „anyaországra” hárította. A Horthy-korszak magyar kormányai egyébiránt a revíziós politika irányítását kizárólag a budapesti döntéshozók kompetenciájába sorolták. Ezek az opciók a két világháború között a lelkeket és a politikai pártokat, az értelmiségi csoportokat egyaránt megosztották. A nemzetiesítő győztes nemzetállamok tudatos, központilag irányított, országonként változó hatékonyságú asszimilációs politikájával szemben a vesztes magyar és német állam a revíziós politikában jelölte ki saját nemzetiesítő stratégiája kulcs-elemét.³¹²

³¹² A Csehszlovákiához, Jugoszláviához csatolt Habsburg- és a Lengyelországhoz került birodalmi német területek német népességének tömeges, gyakorlatilag máig tartó Németországba vándorlásáról ld. Brubaker 2006: 159–164.

A két világháború közti magyar kisebbségek önszerveződése és az elitek szerepe

Az első világháború után a kelet-közép-európai térség sok évszázados multietnikus birodalmi struktúrája összeomlott. Emiatt, a győztes nagyhatalmak támogatásával, a nemzeti önrendelkezési törekvések etnikailag módfelett összetett nemzetállami szerkezet létrejöttéhez vezettek. A multietnikus Lengyelország, Románia mellett a pseudoföderatív Szerb–Horvát–Szlovén Királyság és Csehszlovákia jelezték az új Közép-Európa új etnikai problémáinak súlyát. A kisebbségek aránya 1920-ban még a korábbi területének kétharmadát elvesztítő Magyar Királyságban is közel 10 százalék volt. Az autonómiára törekvő horvát, szlovén, muzulmán, szlovák, rutén, „társnemzetek” számára előrelépést, de nem teljes értékű megoldást, az – akaratauk ellenére – létrejött német, magyar, lengyel, szlovén és más „nemzeti kisebbségek” számára pedig nehezen elfogadható helyzetet teremtett a versailles-i békerendszer. Ezek a kisebbségek a probléma megoldását az azonos nemzeti közösségekhez tartozók újraegyesítésétől, azaz a békeszerződésben lehetővé tett állampolgársági opciótól, a vitás területekről döntő népszavazásoktól, illetve a határok revíziójától remélték. Mindezt tetézte, hogy a térségben rövid időn belül kialakult a „győztes” és „vesztes” nemzetállamok szembenállása, amely a kisantant, illetve a később létrejött római paktum formájában intézményesült.³¹³

A 20. századi magyar történelemben az 1920. évi trianoni békeszerződéssel létrehozott és az 1947. évi párizsi magyar békeszerződésben megerősített „felosztott nemzet” alakzatait a magyar történelmi emlékezet és történetírás, történelmi publicisztika már sokféleképpen próbálta leírni, értelmezni.³¹⁴

³¹³ A „nemzeti kisebbség” fogalma körül máig sok a félreértés és a vita. Magyar részről sokan nemzetrészt értelemben használják, miközben a Szerbia, Horvátország Szlovénia, Ukrajna és Románia alkotmányában is szereplő kifejezés elsődlegesen arra utal, hogy egy szomszéd nemzet – esetünkben tehát a magyar nemzetből államhatárokkal elválasztott és az adott ország területén kisebbségben élő csoportról van szó. Szlovákia a „nemzetiségi kisebbség” („národnostná menšina”), Ausztria a hagyományos népcsoport („Volksgruppe”) kifejezést használja.

³¹⁴ A Csonka-Magyarország és az „elszakított nemzetrészek” revíziós fogalom pára kezdettől fogva eltakarta a szomszéd nemzetek államépítő törekvéseit, s ily módon a magyar revíziós politika nemzetközi hitelességét is megkérdőjelezte. London, Párizs, de még az olasz és a weimari német kormány is többször figyelmeztette a budapesti döntéshozókat, hogy az egész történelmi államterületre kiterjedő integrális revíziót teljességgel irreális elképzelésnek tartják.

A magyar kisebbségek létrejöttével, helyzetével, fejlődésével foglalkozó érde-
mi elemzések jórészt csak a magyar historiográfiai hagyományba épültek be.
Ezzel szemben a nemzetközi történetírás a régió nemzetállami kontextusát te-
kinti kiindulópontnak és a térség természetes létformájának. Ebből adódóan
Kelet-Közép-Európa 20. századi kisebbségeit vizsgálva óhatatlanul más meg-
közelítésekkel, más fogalmakkal dolgozik, mint akár a magyar, akár a román,
cseh, szlovák vagy szerb, horvát, szlovén nemzeti történetírás.³¹⁵ E tekintetben
a magyar történeti közgondolkodásban, nemzeti emlékezetben és történet-
írásban a magyar nemzetállam határainak etnikailag méltánytalan 1919–1920.
évi kijelölése és kodifikációja, az 1920-as trianoni békeszerződés magyarok-
ra vonatkozó döntéseit traumaként értelmező ábrázolása vált dominánssá.³¹⁶
A különböző módosulások ellenére csak lassan alakult ki az az árnyalt törté-
neti kép, amely az 1920. évi békeszerződés igazságtalanságai mellett a nemzet-
állami keretek kialakulásához vezető többi történeti tényezőt és folyamatot is
figyelembe veszi.³¹⁷ A Habsburg-monarchia, illetve az 1867–1918 közötti du-
alista Ausztria–Magyarország felbomlásához vezető belső és külső okok közt
a magyar politikai osztály hibáit, bűneit, mulasztásait ugyan már a két világhá-
ború közt is jelezte néhány emigráns és kisebbségi magyar szerző, a magyaror-
szági közgondolkodásban azonban az „önrevízió” igényét elnyomta a határok
revíziójának hangos követelése és a posztkoloniális beszédmódot tartósító revi-
zionista kultusz.³¹⁸ A közép- és délkelet-európai nemzetállamok 20. század ele-
ji kialakulásának folyamatát az érintett nemzeti historiográfiák még ma is igen
eltérően értékelik. A magyar és osztrák történészek elsősorban a nemzetállami
alapokon végbement államjogi átrendeződés nagyhatalmi forgatókönyveit
s azok ellentmondásait, elfogultságait és méltánytalanságait hangsúlyozzák és
a nagy számban kialakult „nemzeti kisebbségek” kényszer- és konfliktushely-
zetére hívják fel a figyelmet. A békeszerződésekben rögzített területi rendezés
stratégiai szempontjait bemutatva jelzik a térség gazdasági kiszolgáltatottsá-
gának felerősödését. A lengyel, cseh, szlovák, szerb, horvát, szlovén, román
történetírás ezzel szemben a nemzeti önrendelkezés nemzetközi jogi megvaló-
sítását, a soknemzetiségű Habsburg-, török, orosz birodalmak felbomlásának
jogosultságát emelik ki.³¹⁹

³¹⁵ A 20. század magyar kisebbségtörténetére vonatkozó eddigi átfogó, összegző munkák közül
ld. Borsody 1988; Bárdi – Fedinec – Szarka 2009.

³¹⁶ Laczó 2013, <http://www.imre-kertesz-kolleg.uni-jena.de/index.php?id=414>.

³¹⁷ Erre nézve ld. pl. Romsics 1982.

³¹⁸ A revizionizmusról ld. Zeidler 2009; A magyar közélet, közgondolkodás önrevíziójának meg-
kerülhetetlenségéről ld. Jászi 1924; Kisebbségi részről ld. Makkai 1998 (1931).

³¹⁹ Az eltérő álláspontokra ld. Hildebrandt 1974: 230–253; Romsics Ignác 2004. Romsics Gergely
2010; Hronský 2002; A délszláv nemzetek etnikai mobilizációjára ld. Cornwall 1996: 656–677.

Kényszer-, sors- vagy feladatközösségek?

A trianoni békeszerződés következményeinek legdrámaibb kisebbségi magyar olvasatát 1920-ban adták közre *Kiáltó szó* címmel a szerveződő erdélyi magyar politikai elit képviselői. Miután az Erdéllyel 1867-ben újraegyesült történeti magyar állam alig fél évszázad múltán megszűnt létezni, a kisebbségi helyzetben az erdélyi magyarság Erdély autonómiájának megteremtését tűzte ki célul.³²⁰ A romániai, csehszlovákiai, szerb–horvát–szlovén királyságbeli és ausztriai magyar kisebbségek 1918–1920 közötti kialakulásának tárgyalása a 20. századi magyar történelem meghatározó sajátossága. A kisebbségi magyar közösségek jogsérelmei, folyamatos demográfiai fogyása, a magyarországi magyar társadalomtól, nyelvhasználatától, kultúrától való távortartása egyrészt a kisebbségi magyar társadalmak különfejlődésének tendenciáját, másrészt viszont a Magyarországgal és a többi hasonló helyzetbe jutott csoporttal való együttműködés igényét hordozza magában. Az „egységes”, „egyetemes”, illetve „felosztott” vagy „többpólusú” magyar nemzet koncepciójának többnyire látens, kibeszéletlen párhuzamoságai részben parttalan viták, részben viszont termékeny közösségi konstrukciók alapjává váltak.

Kezdetől fogva nehéz volt egész és rész viszonyaként értelmezni a Trianon utáni magyarság magyarországi és kisebbségi közösségeinek viszonyát. Nemcsak azért, mert az érintett nemzetállamok kezdetől fogva mindent elkövettek a kapcsolatok korlátozása érdekében, hanem azért is, mert igen gyorsan felerősödtek a magyar államból kikerül régiók és városok multietnikus sajátosságai. A kétnyelvűség gyakran vezetett disszimilációhoz vagy reasszimilációhoz. A nagyvárosi és peremvidéki magyarság szórványosodása pedig azt is jelezte, hogy a 20. századi nemzetállamok homogenizációs törekvései mennyivel hatékonyabbak, mint a 19. századi magyar nemzetállaméi voltak.

A multietnikus Kárpát-medence – úgy is, mint a történeti magyar állam földrajzi metaforája – eredendően olyan multietnikus nagyrégió, ahol a stabil interetnikus viszonyok, etnikai kontaktusónák mellett kettős kötődések, többes identitásstruktúrák, nyelv- és identitásváltási folyamatok is folyamatosan jelen voltak. Magyarországnak és a magyar kisebbségeknek az 1920 utáni kapcsolatára – mint az egymáshoz a legközelebbi rokonság felelősségével tartozók folyamatosan átalakuló viszonyára – ezért volt sokkal találóbb a két magyar költő – Illyés

³²⁰ A kisebbségi közösségi identitás kialakulásának egyik kiemelten fontos dokumentuma, a *Kiáltó szó* című röpirat Erdélyben született: „Kétmillió magyarra, mint fundamentumra akarjuk felépíteni az új keretek közt nemzeti autonómiánkat; melynek egy részét saját szabad elhatározásából ígéri nekünk a Románia szentesített törvénye: a gyulafehérvári határozat, másrészt megszerzi akaratumk és erőnk, másfelől, Románia józan belátása.” Kós-Zágoni-Paál 1921 <http://www.hhrf.org/mk/802mk/802mk10.htm>.

Gyula és Csoóri Sándor ötágú síp metaforája, illetve mozaiknemzet hasonlata.³²¹ Mások a „belmagyar” és „külmagyar” világok kulturális gravitáción, nyelvi kohézió alapuló rendjét a naprendszer bolygóinak összetartozásához hasonlítják. A kisebbségek „nemzetrészi” meghatározása viszont óhatatlanul figyelmen kívül hagyja a regionális előzményeket, az interetnikus kontextust, a közösségsszerveződés belső dinamikáját, a kölcsönös és a többségi-kisebbségi viszony dinamikus kapcsolatrendszerét.³²²

Ezzel együtt az elmúlt kilencven év alatt a kisebbségi léthelyzeteket leggyakrabban mint folyamatos térvészést, fogyást, veszteséget szokás értékelni. A kisebbségi paradigma 20. század eleji világtörténelmi változásokra, történelmi kényszerhelyzetekre és a nemzetiesítő nemzetállamok homogenizációs törekvéseire visszavezethető, „morális lehetetlensége” leírható permanens identitásválságként, a kisebbségi közösségek megszűnéséhez vezető deprivációs folyamatként is.³²³

A „külső” magyar világok, közösségek legjobban feltárt történelmi rétegeit kétértelműen a művelődéstörténelmi (ezen belüli is főként az irodalom-, színház- és eszmetörténelmi) megközelítések jelentik. Az egységes vagy egyetemes magyar kultúra azon belül kivált az irodalom hol normatív, hol értékközpontú kiindulópontjaival szemben – a magyar nyelvhasználat elemzéseire hasonlóan – időről időre megfogalmazódnak a többközpontú magyar glóbusz elképzelései, a szétfejlődés tendenciáira felfűzött narratívák és értelmezések.³²⁴ A politikatörténelmi interpretációk a kisebbségi politikai önszerveződés, a magyar kormányzati nemzetpolitika, illetve a többségi nemzetek kisebbségi politikájának történelmi konstrukcióiban kisebb-nagyobb hiányokkal folyamatos történelmi képet kínálnak. Jórészt hasonló a helyzet a mentalitástörténelmi megközelítésekben.³²⁵

A kisebbségek saját nemzeti emlékezete, történelmi önképe sok tekintetben másként szerveződött, mint a magyarországi történelmi közgondolkodás alapvetően revíziós kontextusban kialakult kisebbségképe.³²⁶ Kezdetől fogva jóval

³²¹ Illyés, Csoóri nemzetfelfogásának kisebbségi magyar vonatkozásairól lásd Görömbei András: „Az elveszített hazák csikorognak.” Csoóri Sándor a kisebbségi magyarságért. *Új Forrás* 2000. <http://epa.oszk.hu/00000/00016/00053/000313.htm>

³²² Brubaker 2006: 61–65.

³²³ Biczó Gábor 2003 www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&lapid=16&cikk=m000301.html.

³²⁴ A művelődéstörténelmi kutatások túlsúlya összefügg az irodalom különleges kisebbségi szerepével, a cenzurális viszonyokkal szembeni ellenálló erejével. Az alapkötetközül ld. pl. Gáll 1975; Pomogáts 1983; Cseke 1995; Görömbei 1997.

³²⁵ A kisebbségi önértelmezés mentalitástörténelmi megközelítéseire ld. pl. Végel 1992; Cs. Gyimesi 1993; Egyed 1993; Cseke 1995; Hódi 1997; Balla D. Károly 1993; Balla D. Kálmán 2000; K. Lengyel 2007; Vajda 1997; Öllös 2008.

³²⁶ Az első két évtizedben a kisebbségi magyarok és Magyarország viszonyának meghatározása volt a legfőbb értelmezési keret. Több vezető magyarországi gondolkodó, író, történész – pl. Szabó Dezső, Babits, Székfű Gyula, Németh László, Móricz Zsigmond – azt hangsúlyozta, hogy

több volt benne például a kritikai mozzanat és a szomszéd nemzetekkel szembe-
ni megértés, a magyarral sokszor párhuzamos, de még többször szembehelyez-
kedő román, szlovák, szerb, horvát stb. nemzetépítés iránti fogékonyság, mint
a magyarországiakban. A két világháború közti évtizedekben például a többségi
nemzetek irányába nyitott kapcsolati elem, a kisebbségi tapasztalatokból leszűrt
realizmus, a kisebbségi helyzet által megkövetelt újítás, a közép-európai tájéko-
zódás igénye nagyjából a kisebbségi közírást jellemezte.³²⁷

A két világháború közti periódusban az újonnan kialakult, összezsugorodott
vagy megnagyobbodott nemzetállamok rendszerének megítélésében valamiféle
nemzetek feletti konszenzus is csak a nemzetközi szakirodalomban látszik kör-
vonalazódni. A győztes és vesztes kisállamok szembenállásának, a francia, majd
a német nagyhatalmi érdekérvényesítésnek a közép-európai nemzetek történeti
megítélésében éppúgy sok a különbség, mint a nemzetállamok működésének, ha-
tékonyságának, kormányzati teljesítményeinek értékelésében. Különösen Rogers
Brubakernek a két világháború közti nemzetállami Kelet-Közép-Európával foglal-
kozó munkája adott fontos impulzusokat az „új Európa” keretei közt folyó nem-
zetépítő gyakorlat újraértékeléséhez. A weimari Németország „anyaországi nacio-
nalizmusát”, Lengyelország „nemzetesítő politikáját”, a kisebbségi helyzetbe jutott
török és magyar népcsoportok migrációs gyakorlatát vizsgáló munka rámutat
a nemzetállami kereteknek arra a modernizációs tartalmára, amely a nemzetállam-
okat napjainkig megkerülhetetlen főszereplővé tette Európában.³²⁸ A 20. század
végi és a 21. század eleji magyar kisebbségtörténet magyarországi és külhoni mű-
helyei, alkotói igen jelentős forrásfeltáró és elemző munkát végeztek el. A magyar
kisebbségek kialakulásának és létezésük első korszakának fő mozgatórugóit már
alaposan körüljárták. A forrásszintű feltárások nyomán elénk tárul gazdag kép,
megannyi tanulságos részeredmény, siker, kudarc azonban ma még jószerivel csak
a szakmai diskurzusokba épülhet be, önismereti hasznosulásuk ezeknek a mun-
káknak vélhetően többlépcsős, lassú folyamat eredményeképpen képzelhető el.³²⁹

Magyarország legnagyobb feladata a kisebbségi magyar közösségek védelme. Németh szerint
„a magyarságnak Trianon után nem volt nagyobb feladata, mint hogy idegen kézbe került test-
véreit ott, ahol voltak, életben tartsa”. Németh 1989: 104; Szekfű és Németh László álláspontját
ismerteti Görömbei 2008: 84; Dénes 1999; Kósa 2000. <http://www.hhrf.org/europaiutas/200-04/18.htm>.

³²⁷ Az Erdélyi Helikon körének tagjai alapvetően ezt a vonulatot képviselték. Ld. pl. Kuncz 1928: 20–21; Kántor 1984; A kisebbségi magyar többletfelelősség egyik alapdokumentumának a két világháború közt Makkai Sándor erdélyi református püspök 1931-ben megjelent *Magunk revíziója* című munkáját tekinthetjük.

³²⁸ Brubaker 2006: 89.

³²⁹ A magyar kisebbségtörténeti kutatások legfontosabb eredményeinek összefoglalásáról ld. Bárdi–Fedinec–Szarka 2008 <http://adatbank.transindex.ro/regio/kisebbssegkutatas>; A magyar kormányzati kisebbségpolitika intézvényesítéséről Bárdi 2007 http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatas/kk_2007_01/cikk.php?id=1769.

A magyar etnikai pártok funkciói

A magyar kisebbségtörténet az 1918 és 1920 közötti katonai események, határki-jelölések, valamint a trianoni békeszerződés előkészítése során a szomszédok és győztes nagyhatalmak részéről egyaránt elutasított népszavazási alternatíva miatt a „kényszerközösség” megjelölést használja a Magyarországgal szomszédos új, illetve megnagyobbodott államok magyar népcsoportjainak státusmegjelölésére. A nemzetközi államjogi és geopolitikai változások nyomán kialakult kisebbségi státusukat a romániai, jugoszláviai és csehszlovákiai magyarok majdnem kivétel nélkül – reményeik szerint átmeneti – kényszerhelyzetként fogták fel és lehetőségeikhez képest tiltakoztak is az új államjogi helyzet ellen. Ugyanakkor belátva saját korlátaikat, mind a három országban a kisebbségi magyar politikusok hangoztatták törvénykövető magatartásukat, állampolgári lojalitásukat. Ennek jeleként – amint lehetett – politikai pártjaik révén bekapcsolódtak az országos, regionális és lokális politikai életbe.

A regionális dimenzióknak jóval nagyobb lehetett volna a jelentősége, ha a magyarok régiókat tudatos gerrymandering technikával nem szervezték volna át és nem osztották volna be olyan közigazgatási egységekbe, ahol szintén kisebbséget alkottak.³³⁰

A békeszerződés aláírását követően a magyar kormánykörök számára is egyértelművé vált, hogy a kisebbségi helyzettel hosszabb időn keresztül, illetve tartósan kell számolni. Emiatt mind Magyarország kormányának, mind pedig a kisebbségi magyar eliteknek ki kellett alakítaniuk a kisebbségi helyzet elfogadásán alapuló új „nemzetpolitikai” doktrínát. Ennek meghatározóan fontos része volt a kisebbségi magyar közösségek politikai önszerveződésének kezdeményezése, támogatása, illetve megvalósítása. A romániai, csehszlovákiai és jugoszláviai magyar pártok alapítóinak ebben a tekintetben több nagy kihívással kellett szembe-szűlniük: például a többségi hatalom egyre erőteljesebb asszimilációs nyomásgyakorlásával, a gazdasági előnyökért, politikai együttműködési lehetőségekért az erős ellenzéki pozíciókat gyorsan feláldozni hajlandó „aktivista” csoportok fellépésével, stb. A kisebbségi magyarok mind a három vizsgált országban egymástól sok tekintetben különböző, gazdaságilag eltérő fejlettségű, etnikailag kompakt és vegyes régiókban éltek. Jelentős gazdasági, mentalitásbeli különbségek, eltérő életstratégiák alakultak ki. Németh László magyarországi és Szenteleky Kornél jugoszláviai magyar író, illetve sok más erdélyi elemzővel együtt László Dezső romániai magyar publicista a magyarság egyes csoportjai közt kialakuló „lelki távolságokat” tartotta a leginkább negatív új fejleménynek.³³¹

³³⁰ Csuka 1995: 277–280.

³³¹ „A magyarság tájékozottsága ijesztően tökéletlen; semmit sem tud a világról, s alig valamit magáról. Ide-oda tántorgunk a történelemben, s még az árkot sem nézzük meg, amelybe belelök-

Mindenesetre a magyar többségű tájegységek nagy része agrárjellegű falusi térségekből állt. A kisbirtokos, illetve a napszámos, bérmunkás réteg volt a legnépesebb. A városokban pedig erős, szervezett magyar és német munkásság létezett. Ők a két világháború között hosszú időn át jórészt a baloldali pártok szavazóbázisát erősítették. A kommunisták csak Csehszlovákiában működhettek az egész két világháború közti időszakban, de például a vajdasági magyarok közt a kommunista párt betiltása után is maradtak olyan lokális magyar közösségek, ahol a községi választásokon csak munkáspárti listát állítottak.

A két világháború közti időszakban lényegében mindhárom országban nyíltan diszkriminatív magyar-, illetve kisebbségellenes élel valósították meg a földreformot, ami növelte a kisebbségi pártok támogatottságát.³³² Volt azonban a reformnak egy vékony magyar haszonélvezői rétege is. Ez az új állami és önkormányzati apparátusokban helyet kapott magyar hivatalnokokkal és az állami iskolák tanárainak, tanítóinak, tanfelügyelőinek egy részével együtt viszonylag erős magyar bázist teremtett a többségi kormánypártoknak. Mindhárom szóban forgó „utódállamban” a magyar földtulajdon radikális megnyirbálását eredményező földreform táptalaja lett annak a magyar sérelmi politizálásnak, amely immár az adott államok állampolgáraiként elszenvedett diszkriminatív megkülönböztetések miatt reménytelennek látta a többségi nemzetek felé való közeledés alternatíváját.³³³

Az újonnan létrejövő ellenzéki, kisebbségi magyar pártok jelentős magyarországi támogatásban részesültek, s ezzel együtt kezdettől fogva erős budapesti hatásoknak voltak kitéve, ami az adaptációs, integrációs folyamat kezdetén nemegyszer okozott komoly érdekütközéseket, identitáskonfliktusokat. Kezdetől fogva meghatározóan fontos – még ha legtöbbször alapvetően eszköztelen – tényezőivé váltak annak a hárompólusú viszonyrendszernek, amelynek működési mechanizmusát Rogers Brubaker írta le részletesen. A két világháború közötti klasszikus nemzetállami Közép-Európában egyszerre volt egy-egy állam a más országba került kisebbségeit védő, védhatalmi szerepet betöltő „anyaország”, rokon állam (kin state) és a nemzeti egyöntetűsége törekvő, asszimiláló, „nemzetiesítő” nemzetállam (nationalising state).

Kisebbségvédelem, radikális revízió, illetve kemény etatizmus és asszimiláció – „nemzetépítés” és „nemzetiesítés” szerepei keveredtek bennük egymással. „A nemzeti kisebbségek a kétféle, egymással kibékíthetetlen nacionalizmus közé

tek. Panaszkodunk, hogy elfogy alólunk föld és nép, s azt sem ismerjük, ami megmaradt. (...) A magyar kisebbségek sorsa attól függ, mennyire tudnak tájékozódni helyzetükben, megismerik-e igazán magukat és környezetüket, s sikerül-e küldetésé alakítani balsorsukat.” Németh 1934. http://dda.vmmi.org/kal1934_04_11.

³³² A. Sajti 2008: 112.

³³³ A sérelmi politizálás kérdésköréről A. Sajti 2006: 11–22. www.mek.oszk.hu/08000/08023/08023.pdf.

szorultak: az egyik oldalon azoknak a nemzetiesítő államoknak a nacionalizmusai álltak, amelyekben éltek, a másikon pedig azoknak az anyaországoknak a nacionalizmusai, amelyekhez az etnonacionális affinitás révén, ha nem is legális állampolgárság által kötődtek. A kisebbségek maguk is támasztanak követeléseket, még hozzá nemzetiségük alapján. Éppen ezek a követelések tették őket nemzeti kisebbségekké.³³⁴ A brubakeri hármas viszonyrendszer korlátai közt a kisebbségi magyar politikai pártok közösségszervező, „nemzetépítő” politikája óhatatlanul konfliktusokat váltott ki a domicil állam politikájával szemben. Ugyanakkor a rokon állam, esetünkben Magyarország, igyekezett ezt a közösségszervezést egyértelműen alárendelni a maga revíziós külpolitikájának. A magyar etnikai-kisebbségi pártok Romániában, Csehszlovákiában és Jugoszláviában ily módon kezdettől fogva sajátos konfliktusos térben fejtették ki tevékenységüket.

A kisebbségi pártok alapfunkciói közt a jog- és érdekvédelem volt az elsődleges. Az általuk képviselt kisebbségi közösség egyéni és kollektív jogainak követelésére, védelmére, a jogsértésekkel szembeni fellépésre, illetve a kisebbségi érdekek képviseletére helyezték a legnagyobb hangsúlyt. A jugoszláviai Magyar Párt programja – az erdélyi és a felvidéki magyar pártokhoz hasonlóan – a békeszerződésekben rögzített helyzet alapján, a magyar kisebbségek lojalitását hangsúlyozva igyekezett megragadni minden jogi és politikai lehetőséget saját nyelvi, oktatási, kulturális és politikai jogaik követeléséhez.³³⁵ Ugyanez volt érvényes az anyaországhoz fűződő szoros kapcsolatok fenntartására és fejlesztésére is. Ezen a területen elsősorban az 1921 augusztusában létrehozott és Bethlen István magyar miniszterelnök által felügyelt politikai koordinációs szervezetet, a Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központján keresztül biztosított magyar kormányzati támogatásra számíthattak. A feszült szomszédsági viszonyokat és a budapesti kormányzat erősen kézi vezérlésű kisebbségpolitikáját jól jelzi, hogy pl. a belgrádi magyar követségnek 1925-ig a magyar külügyminisztérium nem engedélyezte a magyar kisebbségi politikusokkal való közvetlen kapcsolattartást.³³⁶

Mindezen túlmenően az etnikai pártok általában, a kisebbségi magyar pártok pedig különösen fontos térségi aktorként léptek fel saját történeti és etnikai régióikban, Romániában Erdélyben, a Partiumban és a Bánságban; Jugoszlávia esetében főként Bácskában, Bánságban és Szerémségben; Csehszlovákián belül pedig Szlovákiában és Kárpátalja magyarlakta déli részein. Ebben az értelemben tehát a magyar pártok egyszerre voltak etnikai – azaz esetünkben inkább nemzeti – és regionális, térségi törekvések hordozói. Mindezek mellett legelőször is arra kellett törekedniük, hogy saját etnikai közösségük megerősítése, a közösség intézményi hálózatának megtartása és fejlesztése érdekében stabil etnikai szövözabázist teremtsenek. Ennek a funkciónak viszont elvben csak úgy lehetett

³³⁴ Brubaker 2006: 14–16.

³³⁵ A. Sajti 2004: 43–47.

³³⁶ Bárdi 2004: 40–46.

megfelelni, ha a kisebbségi pártok a civil világokkal, az egyházakkal, a kulturális szférával jó kapcsolatot építenek ki, s programjaikban képesek egyszerre megszólítani az értelmiségi, a paraszti, a polgári és a munkásrétegekhez tartozó magyarokat. Ez a törekvés különösen jellemező volt a romániai Országos Magyar Párt és a csehszlovákiai Magyar Keresztényszocialista Párt működésére.

Magyar politikai pártok elsőként – az 1920. márciusi parlamenti választások miatt – Csehszlovákiában jöttek létre, mégpedig részben külön-külön Szlovákiában és a Kárpátalján. Országos viszonylatban a szociáldemokrata párt túlsúlyát – a kommunista párt 1921. évi alapítása előtt – utoljára még sikerült megőrizni, ami a magyar nemzeti pártok számára is komoly kihívást jelentett. Az Országos Keresztényszocialista Párt (OKP) néven azért tudott versenyképes magyar kisebbségi párttá válni, mert a szociális kérdések iránti fogékonyságával a konzervatív beállítottságú paraszti és munkásrétegeket is meg tudta szólítani. A Kisgazda, Kézműves és Kispolgári Párt ehhez képest a jobb módú felvidéki magyarok számára kínált alternatívát, különösen azok után, hogy a párt 1925-ben nevét megváltoztatva Magyar Nemzeti Pártként (MNP) működött tovább.³³⁷

Kárpátalján a fenti két csehszlovákiai magyar párton kívül a Magyar Jogpárt, az Óslakosok Autonóm Pártja működött. Ezek nemzeti, jobboldali beállítottságú pártoknak számítottak, élükön szinte kivétel nélkül olyan politikusok álltak, akik politikai pályafutásukat a fordulat után kezdték. 1924-ben Ruzsinszkói Óslakosok Pártja néven tíz százalékot meghaladó eredményt értek el. A jobboldali és a baloldali elkötelezettségű magyarok aránya Szlovákiában nagyjából egyenlő, Kárpátalján viszont egészen 1935-ig a kommunista és a szociáldemokrata pártok magyar bázisa mindig jóval erősebb volt, mint az ellenzéki, illetve a kormánytámogató magyar pártoké.³³⁸

Erdélyben a romániai magyar kisebbségi társadalom politikai elítjének előbb fel kellett ismernie, hogy csakis átfogó országos párt alapításának van értelme. A passzivitás ambivalens fegyveréről hamarosan lemondtak, a békeszerződés aláírása után egyszerre több irányból kezdődtek el a pártszerveződések. Előbb Magyar Szövetség néven alakult meg egy mozgalmi jellegű szervezet, majd Magyar Néppárt, illetve Nemzeti Párt néven körvonalazódott az erdélyi magyar „etnikai”, azaz „nemzeti” párt. A Magyar Szövetséget 1922 októberében betiltották. 1922. december 28-án a Néppárt és a Nemzeti Párt egyesült és megalakult az Országos Magyar Párt (OMP). Az erdélyi magyar politizálás kezdettől fogva igen invenciózusan ötvözte a román pártokkal való paktumpolitikát a saját választói bázisának megerősítését szolgáló etnikai politizálással.³³⁹

³³⁷ Tóth – Novotny – Stehlik 2012: 79–87; Angyal 2007: 83–103. <http://epa.oszk.hu/00000/00-033/00028/pdf/83-110.pdf>.

³³⁸ Angyal 2007: 83–103.

³³⁹ György 2006 <http://doktori.btk.elte.hu/hist/gyorgybela/diss.pdf>; Bárdi 1997: 32–67; Horváth 2007.

Az állampolgári lojalitás deklarálása – a rengeteg belső személyi és morális konfliktust, súlyos áldozatokat, egzisztenciális fordulatot követelő állampolgári hűségeskü – mindhárom országban alapvetően rendezte át a kisebbségi társadalmak szerkezetét és értékvilágát. A kisebbségi közösség alapját jelentő új közösségi identitás létrejöttét meghatározta a kialakult államrend, a többségi társadalom dominanciájának elismerése, vagyis az új etnikai identitás kialakulása a nemzet-államok asszimilációs törekvéseinek felismerésével és elutasításával kezdődött. A két világháború közt a „kisebbségi” kifejezés – a magyarországi negatív értelmezéssel szemben – elsősorban azt jelentette, hogy „nem csehszlovák”, „nem román”, „nem szerb”, azaz magyar.

A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság rendkívül nehéz etnopolitikai körülményeire visszautalva Csuka János *Kisebbségi sorsban* című tanulmánygyűjteményében így próbálta idealizált keretbe stilizálni a kisebbségi helyzet adottságait, az erdélyi transzylvanizmushoz és a felvidéki vox humana gondolatkörhöz hasonlóan, a délvidéki magyarság szempontjából is kritikus 1939-es évben: „a kisebbségi polgár nem lehet konzervatív, de nem is szélsőséges, hanem kisebbségi. Mentés minden izmustól és kalandos világszemlélettől. A kisebbségi szemlélet egységes és felbonthatatlan, különálló és magyar világnézet.”³⁴⁰ A beolvadni nem kívánó, új helyzetével szembesülni kész kisebbségi magyarság a veszélyhelyzetbe került, megtizedelt oktatási, kulturális intézmények megmentésén, a kisebbségi jogok tudatosításán keresztül jutott el odáig, hogy a kisebbségi politikai pártokat legfőbb közösségi érdekképviselői intézményeként használja. Éppen a parlamenti képviselőlet kiharcolásával érte el az erdélyi, a felvidéki és a délvidéki magyarság a kisebbségi közösségépítés első két világháború közötti szakaszának a legfontosabb eredményét. A kényszerközösségből a megszerzett és megélt kisebbségi tapasztalatok birtokában egyfajta „sorsközösséggé” kezdett válni. Az etnikai pártok ebben a fejlődésben a többségiek által is respektált közösségszervező és politikai intézményesülését jelentették.

„Emberarcú nacionalizmus” és a magyar kisebbség

A két világháború közti csehszlovákiai magyar kisebbségi pártok, majd az 1936. évi fúziót követően az Egyesült Magyar Párt (EMP) is alapvetően a magyar „rokon állam” kormányzati intencióira és pénzügyi támogatására hagyatkoztak. Ez kezdettől fogva éles konfliktust váltott ki a csehszlovák kormányokból, amelyek a két világháború közti Kelet-Közép-Európa kétségkívül legengedékenyebb etnopolitikai modelljét alakították ki. A Tomáš Garrigue Masaryk által megfogalmazott csehszlovák állameszme kiindulópontja a fokozatosan felerősödő

³⁴⁰ Csuka 1996 (1941): 38.

asszimilációs tendenciák ellenére részben megőrizte a maga „emberarcú nacionalizmusát”.³⁴¹ Időről időre felmerült az önálló politikai vonalvezetés szükségessége, hiszen akár a közvetlen budapesti kapcsolatok, akár a folyamatos budapesti konzultációk meglehetősen nehézkessé tették a napi döntéseket. Az aktív kisebbségvédelmi lépések Budapestről is zöld utat kaptak, de a többségi nemzettel való együttműködés „aktivista” kísérleteit a magyar kormány igyekezett csírájában elfojtani. A magyarországi revíziós politika igényeinek ugyanis mindvégig az felelt meg jobban, ha a magyar etnikai pártok az örök ellenzékiesség pozíciójából támadták a prágai kormány minden lépését.

A magyar kormányzati elképzelések a csehszlovákiai magyar párt- és külpolitikai ügyekben Bethlen István miniszterelnökségének utolsó szakaszában fokozatosan letisztultak. A korábbi merev, kézi irányítást a rendszeres egyeztetéseken alapuló, a magyar külpolitikai céloknak alárendelt, de a pártok belpolitikai mozgásszabadságát biztosító együttműködés jellemezte. Ennek az 1930-as évek legelejétől jól kivehető vezéreszméje a pártfúzió és az egységes bel- és külpolitikai fellépés szorgalmazása volt.

A két magyar etnikai párt – az OKP és az MNP – közötti feszültségek kezelése érdekében 1930 februárjában összehívott budapesti egyeztetésen Bethlen István miniszterelnök, Apor Gábor külügyi államtitkár, valamint Pataky Tibor, a miniszterelnökség kisebbségi ügyosztályának vezetője egyértelművé tette, hogy „Trianon megdöntése nem az elszakadt magyarság feladata, hanem a magyar kormányé”.³⁴² A kisebbségi pártok részére a trianoni békeszerződéssel kapcsolatosan azt tanácsolták, nyilatkozzanak úgy, hogy „ezt igazságtalannak, de egy meglévő ténynek, factumnak tartják, melyet elismernek és nincs szándékukban irredentát vagy pláne erőszakos változásokat csinálni”.³⁴³ A magyar kormány képviselői egyértelművé tették, hogy a kisebbségi politikusok csak is összehangolt politikájuk esetén remélhetnek anyagi és politikai támogatást a magyar kormány részéről. Azt is feladatuk kapták a kisebbségi pártvezetők, hogy záros határidőn belül tisztázzák a magyar dominanciájú „öslakos koncepció” és a Hlinka-féle Szlovák Néppárt (HSLS) által középpontba állított szlovák autonomizmus összehangolhatóságát, s azt követően színvállásra kényszerítsék Andrej Hlinka szlovák pártvezért, hajlandó-e együtt dolgozni a magyar pártokkal vagy sem.³⁴⁴

Szüllő Géza az Országos Keresztényszocialista Párt (OKSZP) elnökeként 1932 januárjában hiábavalóan szorgalmazta a pártegyesítést, a magyar kormány

³⁴¹ A kifejezést a masaryki demokratikus nacionalizmusra vonatkozóan alkalmazta Szporluk 1981; 1981a: 219–39; A két világháború közti csehszlovák etnopolitikai modellről Haslinger 2010: 312–315, 323–325; Kučera 2009: 602–610; Tóth–Novotný–Stehlík 2012: 208–225.

³⁴² MNL OL – KÜM, Pol. res. 1918–1944, K 64, 1930–52. res.

³⁴³ Uo.

³⁴⁴ Uo.

vezetői ekkor azt még idő előttinek találták.³⁴⁵ A két magyar párt egyébként is inkább távolodott egymástól és elsősorban a párton belüli problémák megoldására koncentrált. A Magyar Nemzeti Párt élére az aktivista szándékai miatt sokat támadott Szent-Iványi József helyett Jaross Andor került.

Ebben a helyzetben, 1932 decemberében főleg budapesti szorgalmazásra megtörtént Szüllő lecserélése Esterházy Jánossal az OKSZP élén.³⁴⁶ 1932. december 14-én Ó-Tátrafüreden a párt új vezetősége megválasztotta az új elnököt és két alelnököt. A pártelnök a 31 éves Esterházy János, a két alelnök pedig Dobránszky János és Neumann Tibor lett. Az első jelek nem voltak túlságosan biztatóak: Esterházy tapasztalatlansága, fiatalsága, grófi címe sokak szemében volt szálka.³⁴⁷ A két párt viszonya 1932-ben a követségi jelentések tanúsága szerint a mélyponton volt, aminek javítására alig látszott esély.³⁴⁸ 1933–1934-ben az új pártelnök számára a nemzetiségi pártokkal szembeni fokozódó politikai és rendőrségi nyomás egyre gyakoribb megnyilvánulásai (a magyar ellenzéki pártok véleményét tükröző Prágai Magyar Hírlap ideiglenes betiltása mellett a személyét ért támadások, megfigyeltetések, útlevelének bevonása stb.) jelentették a politikai tűzkeresztséget.³⁴⁹

A kisebbségi közösségépítés alapvető kérdéseit Esterházynek fokozatosan sikerült egymástól elválasztva kezelni. Ugyanakkor a csehszlovák kormány felé együtt, „egy csomagban” kommunikálta a politikai párt, a kultúra és az oktatás, illetve a civil szféra területeit, követeléseit. A kisebbségi közösség önszerveződését a revíziós magyar külpolitika sikeres érvényesítéséig, tehát egyfajta provizórikus célként fogalmazta meg, de annak különleges fontosságát a hivatalos Magyarország revíziós céljaitól függetlenül is jól érzékelté.

Esterházy mind a kulturális, mind a nyelvpolitika, mind pedig a gazdasági, intézményépítési kérdésekben igyekezett összekapcsolni a hagyományos gravaminális és az új típusú közösségsszervező aktivistást. Az identitáspolitika szempontjából kulcsfontosságú kérdésekben az önkormányzati jogokkal rendelkező közösség feltételeit kívánta megteremteni. Jól kivehetően tudatosította, hogy kisebbségi körülmények közt sem lehetett tartósan berendezkedni a történelmi kényszerhelyzetekre, és a szlovákiai és kárpátaljai magyarság önszerveződését bizonytalan idejű és kimenetelű diplomáciai manővereknek alárendelni.

Az 1930-as évek második felében a kisebbségi magyar pártok egyesülése, illetve a felvidéki magyar társadalmi keretek újragondolása, a kulturális és oktatási intézményrendszer stabilizálása, a politikai program szempontjából pedig a ren-

³⁴⁵ MNL OL – KÜM, Pol. res. 1918–1944, K 64, 1932–1942. res.

³⁴⁶ Tóth 2011: 67–103; Popély Gyula 1990: 97–132.

³⁴⁷ MNL OL – KÜM, Pol. res. 1918–1944, K 64, 932. 594. res.

³⁴⁸ MNL OL – KÜM, Pol. res. 1918–1944, K 64, 1932. 660 res.

³⁴⁹ Tóth 2010: 77–101.

dezett magyarországi politikai és támogatási háttér biztosítása, valamint a szlovák autonomistákkal való együttműködés perspektíváinak tisztázása jelentette a legkomolyabb feladatot. Az OKSZP és az MNP 1936. június 21-én eldöntött egyesülése után a kisebbségi magyar politikai elit számára a parlamenti munka másodlagossá vált.³⁵⁰

A május 19-i parlamenti választásokon a két magyar párt közös listája jelentős sikert eredményezett.³⁵¹ A csehszlovákiai magyar politika legfontosabb sajátosságát az 1930-as évek második felében kétségkívül az aktivizmus és ellenzékiesség, a revízió és kisebbségi jogvédelem nyilvánvaló oppozíciója, kibékíthetetlenül való szembesülése jelentette.³⁵²

A Beneš köztársasági elnök által 1937-ben Esterháznak felkínált miniszteri pozíció egyértelmű elutasítása azt jelzi, hogy az EMP elnökeként a gróf ekkor már nemcsak a csehszlovák köztársaság radikális belső nemzetiségpolitikai átalakítását tekintette céljának, hanem a revíziós változások előkészítését is.

Esterházy Csehszlovákia esetleges átalakításával, a csehszlovák válsággal kapcsolatos véleményét az alábbi pontokban lehet röviden összefoglalni. Benešnek azt az 1936 januárjától többször megismételt igényét, hogy a magyar pártok, majd az egyesülést követően az EMP lépjen bel a csehszlovák kormányba, a teljesíthetetlenül maradt magyar nyelvi, kulturális, politikai követelések miatt ő eleve kizártnak tartotta. Különösen fontosnak tartotta azt, hogy a magyar kulturális, nyelvi követelések mellett mind nagyobb súllyal jelenjenek meg a politikai célok, amelyek Szlovákiának vagy ha a szlovák kérdés másként oldódik meg, a magyar kisebbségnek az autonóm státuszát szolgálják.

A tárgyalásokat alapvetően a csehszlovák–magyar viszony szélesebb nemzetközi kontextusában értelmezte, hangsúlyozva ugyanakkor, hogy a csehszlovákiai magyar kérdést végső soron az államközi és nemzetközi tárgyalások rendezhetik véglegesen. Magyarország nemzetközi egyenjogúságának elismertetése – az 1938. augusztusi bledi magyar–kisantant tárgyalásokban testet öltött kompromisszumos megoldás lehetősége – azonban Hitler háborús készülődése közepette megkésett kísérletnek bizonyult. Németország az anchluss követően Kelet-Közép-Európá-

³⁵⁰ „Az Egyesült Párt a kedvező lelki és történelmi körülmények között kiépítette a magyarság kulturális szerveit, belül elszigetelt minden megbontási kísérletet, szociális elveinek tisztaságával meggyőzte a parasztság és a munkásság szökevényeit és megszervezte a fiatalságot. A reakciók hibáit jóvátette, igyekezett elhanyagolt gazdasági kérdéseket tisztázni, élgárdát létesített, azaz autonóm életűvé tette a magyarságot, s így várta a döntés óráját.” Szvatkó 1938: 110–11.

³⁵¹ A közös jelölőlistával induló pártok összesen 254 943 szavazatot szereztek és ezzel 9 képviselői és 5 szenátori mandátumot nyertek. Angyal 2001: 3–48.

³⁵² Ezt az ellentmondást Szüllő Géza, az OKP elnöke fejezte ki egészen őszintén a budapesti kormánynak készített 1928. évi jelentésében: „én nem akarok megelegedett nemzetiséget kreálni a magyarságból Csehországban, nekem a célom az, hogy a magyarság ne maradjon Csehországban s én Csehszlovákiában nem magyar politikát, de magyarországi politikát csinállok.” Angyal 2004: 373.

ban olyan befolyásra tett szert, amely mellett eleve illuzórikus volt bármilyen más forgatókönyv vagy alternatíva. Darányi Ignác, Kánya Kálmán vagy éppen Teleki Pál és Bethlen István, a Horthy-korszak meghatározó magyar politikusai a kormányzóval együtt semmit sem tudtak annak érdekében, hogy megakadályozzák a német befolyás és kiszolgáltatottság megerősödését a térség összes nemzetállamában.

Esterházy egészen 1938 szeptemberéig nem kötelezte el magát a revízió nyílt támogatása mellett. Edvard Beneš köztársasági elnök vagy Milan Hodža csehszlovák miniszterelnök számára azonban kezdettől fogva nyílt titoknak számított, hogy a magyar kormányokkal való együttműködésével az 1930-as évek a csehszlovákiai magyar kisebbségi politikai elit egyértelműen a revíziós céloknak rendelődött alá. Az EMP ügyvezető elnöke számára egész Szlovákia és egész Kárpátalja Magyarországgal való egyesülése jelentette volna az ideális revíziós megoldást. Ennek lehetőségét azonban legkésőbb 1938 őszén maga is belátta.³⁵³

A korabeli kelet-közép-európai politikai reáliákból, tényleges folyamatokból kiindulva, látnunk kell, hogy a határrevíziók ügye az 1920-as évek elején, majd az 1930-as évek második felében az államközi viszonyok centrális kérdésévé vált. Az államalapító T. G. Masaryk és az őt követő Beneš sem zárták ki eleve a határmódosításokat a megoldási opciók közül. Ők azonban természetesen a versailles-i status quo híveiként olyan kölcsönös megállapodásokra gondoltak, amelyek külső nyomás, egyoldalú és fegyveres fellépés nélkül, a rendszer stabilizálását szolgálták volna. Maga Esterházy – a nemzeti önrendelkezési elv bázisán – magától értetődő, legitim törekvésnek tekintette a revízió ügyét, amennyiben az nem társul erőszakkal, a másik nemzet jogainak csorbításával. Az ő revíziós világképében a szlovákok önkéntes „visszatérése” jelentette volna az alapvető feltételt, amelynek a valószínűsége egyre kisebb volt. Ráadásul az egész magyar revíziós politika az első bécsi döntéstől kezdve a hitleri Németország háborús forgatókönyveinek rendelődött alá, aminek a lehetséges és valóságos következményeivel a magyar kormány tagjainak és Esterházynak is rövid időn belül szembesülnie kellett.

Emiatt Esterházy revizionizmusa a népi, nemzeti, etnikai és történeti motívumok szintéziseként olyan idealisztikus elképzelés volt, amelynek számos eleme nem volt reális. Az első bécsi döntést megelőzően létrehozott csehszlovákiai Magyar Nemzeti Tanács dokumentumaiból látható, hogy a Magyarországhoz való visszatérés aktusaként elképzelt revízió programjába a csehszlovákiai magyar politika a két évtizedes kisebbségi korszak tapasztalatait is megpróbálta integrálni, be kell látnunk, igen mérsékelt sikerrel.³⁵⁴

³⁵³ Slovensko a slovenská otázka. 2012: 235–240.

³⁵⁴ Az EMP politikájában általában kevés szó esik az autonóm kisebbségi magyar közösség eszményéről. Miközben a párt belpolitikai törekvései rendszerint alárendelődtek a magyar kormányok revíziós politikájának, a csehszlovák politikusok csak kivételesen próbálkoztak megegyezni az ellenzéki magyar politikusokkal. Az EMP pozíciójáról ld. Simon 2010: 35–40. <http://mek.oszk.hu/08900/08988/08988.pdf>.

A többdimenziós kisebbségi magyar nemzetépítési törekvések a 20. század folyamán végig tele volt kudarcokkal, félsikerekkel, retardációval és újrakezdéssel. A kisebbségi magyar elitek a brubakeri „három viszonyrendszer” folyamatosan változó feltételei közt legtöbbször eszköztelenül és eredménytelenül próbálták érvényesíteni akarataikat. Helyzetüknél, mindennapi tapasztalataiknál fogva pragmatikus politikát folytattak, mégis hiábavalóan igyekeztek valósághoz közelebb, kompromisszumokkal és a többségi nemzetek számára is elfogadható ideológiai konstrukciókkal aládúcolni saját közösségszervező törekvéseiket.

A cseh, szlovák és a magyarországi politikai elitek gyakorlatában a kisebbségi politikai pártokat, s vezetőiket legtöbbször inkább csak saját céljaik eszközeként, jó esetben közvetítőként kezelték, és a csehszlovákiai (felvidéki) magyar ügyekben a döntések sokszor úgy születtek meg, hogy azt a kisebbség képviselői érdekmében nem tudták befolyásolni.

A két világháború közötti kisebbségi magyar nemzeti önértelmezések közül a regionális adottságokra és feladatokra épülő ideológiák voltak sikeresek: a transzszilvanizmus, a felvidéki „kisebbségi messianizmus” különböző jobb- és baloldali változatai vagy a vajdasági Kalangya című laphoz és Szenteleky Kornélhoz kötődő koncepció, amely a regionális értékeket, helyi színeket (couleur locale) kívánta beállítani a délvidéki magyar önértelmezés centrumába. Ezek az eredendően közösségépítő funkciójú eszmék minden idealizmusuk ellenére rövid és hosszabb távon egyaránt életszerűbb elképzeléseknek bizonyultak, mint a történeti magyar államot a világ hatalmainak segítségével visszaállító békés revízió teóriája. Jóllehet kisebbségi pozíciókból egyik elméleti konstrukció sem volt képes a többségi társadalomnak a kisebbséghez való viszonyulását átalakítani, gyakorlati hasznuk a kisebbségi társadalmak megszerveződésében, a magyar identitáspolitikai pozíciók megújításában bizonyos mértékben mégis érvényesült.

A magyar kisebbségek önszerveződése a két világháború közötti periódusban igen csekély részben járt együtt az új állami közösségbe való integrálódással. Ugyanakkor mind Romániában, mind pedig Csehszlovákiában az első húsz év alatt kialakultak azok az elméleti felismerések, amelyek alapját alkothatnák a pozitív kisebbségpolitikai modellnek. A rövid távú paktumoktól, a többség által szorgalmazott aktivista magatartástól egészen a demokratikus részvételi modellig terjedtek ezek a korai megoldási alternatívák. A kisebbségi magyarok többsége a két világháború közötti időszakban szembesült mindazokkal a nehézségekkel, amelyek az általa lakott települések, területek más állam fennhatósága alá kerülésével, saját nemzeti intézményeik, befolyásuk fogyatkozásával jártak együtt. A többségi nyelv ismeretének hiánya, az idegen államigazgatás, törvényhozás, jogszolgáltatás gyakran diszkriminatív gyakorlata rengeteg sérelmet és diszkriminációt szült. Ráadásul a Magyarország és a szomszéd államok közötti feszült viszonyok is megnehezítették a kisebbségi magyarok adaptációs és integrációs folyamatát. Minthogy a „befogadó”, domicil államok kezdetétől fogva nemzet-

államként definiálták magukat, alkotmányaik, politikai berendezkedésük, köz-igazgatásuk és jogrendjük – a Csehszlovák Köztársaság kivételével – igen csekély mozgásszabadságot hagyott a kisebbségeknek.

Nem véletlen, hogy ilyen körülmények közt a kisebbségi polgárok és közösségek lojalitása, az új állampolgári közösséggel való azonosulása alacsony szinten maradt. A viszonylag nagyvonalú nemzetiségpolitikai gyakorlatot folytató Csehszlovákiában sem sikerült a nem szláv kisebbségeket megnyerni az egységes „csehszlovák” politikai nemzet gondolatának. Mi több, egy ideig reális alternatívának tűnhetett a szlovákiai, ruszinszkói „őslakosok” egységes fellépése a két tartományba érkező csehekkel szemben. A szlovákiai úgynevezett őslakos koncepciónak, amely a többségi csehekkel szemben a régió eredeti magyar, szlovák, német és rutén lakosságát fogta volna egybe, illetve az ennek folytatásaként elképzelt „autonomista” blokknak a kibeszéletlenül és feloldatlanul maradó történeti szlovák–magyar ellentétek miatt igen kis esélye volt a sikerre.³⁵⁵

Ezt a budapesti kormánypolitika által is támogatott elképzelést csak a bécsi döntés előtti hetekben adták fel, mikor kénytelenek voltak belátni: a szlovákok semmilyen körülmények közt sem kívánják visszatérésüket a magyar államkezetek közé. Az új államokkal szembeni ellenálló magatartás szintén fontos közösségformáló tényezőnek bizonyult a korai szakaszban, bár a passzív ellenállás a magyar kisebbségek szempontjából igen jelentős veszteségek forrásává is vált: az új államok iránti hűségeskü letételét megtagadó állami alkalmazottakat elbocsátották, s legtöbbször a Magyarországra települt mintegy háromszázezer főnyi menekültserget növelte.

A közösségszerveződés magasabb fokát jelzi a csehszlovákiai, romániai és jugoszláviai magyar kisebbség esetében a fokozatosan kibontakozó regionális identifikáció és öntudat. A kisebbségi léthelyzetekben elindult önszerveződési törekvések társadalomlélektani feltételeit Erdélyben az Országos Magyar Párt paktumpolitikai törekvései próbálták megalapozni. Jugoszláviában a királyi diktatúra 1929. évi bevezetése után megszűnt Magyar Párt munkáját értelmiségi szerveződések, folyóiratok, értelmiségi csoportok igyekeztek pótolni saját eszközeikkel. A csehszlovákiai magyar ellenzéki pártok a revíziós várakozás mellett elsősorban a kisebbségi jogvédelem feladataira koncentráltak, ugyanakkor egyre gyakrabban azonosultak a felvidéki magyar regionalizmus kibontakozó eszmévilágával is.

Különösen sok gondot okozott az anyaországgal való kapcsolattartás adminisztratív akadályozása. Annak ellenére, hogy a budapesti kormánykörök a legtöbb kérdésben a döntési jogkört maguknak tartották fenn, és a támogatáspolitikával a „felvidéki” magyar és kezdetben a szlovák folyamatokat is megpróbálták saját elképzeléseik szerint befolyásolni, a magyar–magyar viszony végig

³⁵⁵ Simon 2010: 94–96. <http://mek.oszk.hu/08900/08988/08988.pdf>.

nehézkésen alakult. Magyarország és a magyar kisebbségek 20. századi viszonya sokszor és sokat változott. A két világháború között a kisebbségi magyarság körében kétségkívül az elszakítottság, a kisémmizettség érzése dominált. Ebben az összefüggésben lehet reálisan értelmezni a revíziós csodavárás társadalmi hátterét és funkcióit.

Trianon elutasítását, a minél radikálisabb határváltoztatások igenlését a magyar revíziós közbeszédben, külpolitikában és propagandában nemcsak a csonka-magyarországi politikai osztály, hanem az egész magyar társadalom többsége támogatta. A magyar kisebbségek körében viszont egészen a harmincas évek közepéig viszonylag csekély bázisa volt a radikális magyar irredentának. A kisebbségek önszerveződését befolyásoló tényezők második, nagy csoportját az új államok által biztosított politikai, gazdasági, kulturális jogok s általában a többségi társadalomnak a kisebbségekhez való viszonyulása jelentette. Minthogy az első kisebbségi korszakban itt sem sikerült valódi áttörést, alkotmányos megoldásokat találni, ez a lehetőség is megmaradt az elvi alternatívák szintjén.

Sérelmi és közösségi narratívák

A 20. század a kelet-közép-európai nemzetek többsége számára – minden pusztítás, szenvedés ellenére – nemzetpolitikai szempontból jelentős fejlődést hozott: a lengyel, cseh, szlovák, szlovén, horvát, román nemzeti társadalmak számára az állami függetlenség helyreállítása vagy (esetenként csak részleges) kivívása hatalmas előrelépést jelentett. Ezzel szemben a magyar társadalom számára a két vesztes világháború, az 1918–1919-es, az 1945-ös, 1956-os forradalmi folyamatok felemás kimenetele, a hosszú évszázadok után újraegyesített, soknemzetiségű történeti Magyar Királyság felbomlása, a magyar anyanyelvű népesség egyharmadának kisebbségi helyzetbe kerülése miatt az elmúlt évszázad a magyar történeti emlékezetben és közgondolkodásban csak a török kor romlásával összehasonlítható képként jelenik meg.

A veszteségeket, külső, belső konfliktusokat, antinómiákat középpontba állító magyarországi történeti önkép belső logikájára jellemző, hogy a független magyar államiság 1918., 1945. és 1989. évi helyreállítása ebben a kontextusban alig regisztrált fejleménye az elmúlt évszázad magyar történelmének. A magyar nemzeti társadalom és terület, illetve az aktuális magyar államkeretek közti különbségek ellentmondásai feloldhatatlannak bizonyultak. Nem voltak erre képesek az 1938–1941 közötti revíziós korszak sikerei, mint ahogy a pártállami évtizedek ideologikus internacionalizmusa sem hozott megoldást. Egynémely szomszédos nemzetállam rövid ideig akár toleránsnak és pozitívnak is nevezhető kisebbségpolitikája ellenére nem teremtődtek meg a tartós, alkotmányos feltételei sem a társnemzeti–konszociációs, sem a kulturális vagy területi önkor-

mányzatiságnak. Szlovénia, Horvátország és Szerbia kulturális önkormányzati modellje ebben a tekintetben fontos áttörésként értékelhető, de a fogyás, az asszimiláció megállítására azonnali és érdemi megoldásokat ez sem hozott. A magyar kisebbségek és Magyarország aszimmetrikus kapcsolatrendszere jelzi, hogy a 20. század végi, 21. század eleji európai integrációs folyamatok etnopolitikai következményeinek értelmezésében ma sem közeledett a térség országainak a véleménye. Aligha véletlen, hogy a magyar kisebbségek 20. századi történeti leltárjában jóval több a negatív esemény, jelenség, mint a pozitív fejlemény. Jól jelzi ezt az a tény, hogy Magyarország szomszédság- és kisebbségpolitikájának értékelésében a trianoni kor és a rendszerváltás két meghatározó magyar története egyformán borúlátó elemzést készített.³⁵⁶

A „rövid 20. század” nemzetállami Kelet-Közép-Európájában a magyar kisebbségtörténet három általános olvasata ragadható meg. A súlyos vagyoni- és jogvesztésre, folyamatos demográfiai fogyásra, társadalmi, politikai diszkriminációkra visszavezethető sérelmek gazdag tapasztalati anyaga, az egyéni sorsok szenvedéstörténetei jelentik az egyik vonulatot. A legtöbb elemzésben, ábrázolásban megjelenő, gravaminális beszédmód, a maga heroizáló vagy éppen negatív hangszerelésével természetesen jelen van a csehszlovákiai kisebbségpolitika megítélésében is.³⁵⁷ Ennek szélső pólusán a kisebbségtörténet több periódusában is megjelentek olyan személyiségek és csoportok, akik a kisebbségi helyzet abszurditásait, megélhetetlenségét hangsúlyozták, és egyedüli megoldásnak a kisebbségi helyzet felszámolását tekintették volna.³⁵⁸

Ugyanakkor a kisebbségi értelmiség mértékadó része a két világháború közti korszak konszolidációs periódusában rendre a sérelmi megközelítések háttérbe szorítását, a jogegyenlőtlenség feldolgozását szorgalmazta. Megpróbálta a kisebbségek önszerveződésére, politikai, közéleti részvételére, azaz a saját történelmét formáló szerep vállalására helyezni a hangsúlyt. Felfogásukban kezdettől

³⁵⁶ E tekintetben a 20. század első és utolsó történeti összefoglaló munkája is egybehangzó állításokat fogalmazott meg. Szebfű Gyula „a leszakadt területeken élő magyarság s a rajta uralkodó államnépek viszonyának reális szemléletét” hiányolva, a Sarló „cseh–magyar kommunizmusának siralmas példájára figyelmeztetett. Szerinte a kisebbségi magyar kultúrát egyedül Erdély tudta kitermelni, mert „a felvidéken különben is hiányoztak vagy legalábbis a tudatból már régóta kiestek azon kulturális elemek, amelyekre egy regionális, vagy hasonló önállóbb szellemiséget lehetett volna alapítani”. Szebfű 1987 (1934): 458–459. Romsics 1999: 518.

³⁵⁷ Popély Gyula 2012. A szerző érzelmileg meghatározott narratívájának sajátosságairól ld. Demmel 2008: 235–236.

³⁵⁸ Egészen különböző alapállásokból jutnak el egymástól eltérő habitusú szerzők a kisebbségi paradigma tagadásáig. A legnagyobb hatású írások közül ld. pl. Makkai 1937: 49–53. A püspökségéről lemondó és Magyarországra távozó Makkai írását és a kiobbant vita anyagát ld. Cseke–Molnár 1989. A baloldali indíttatású és meggyőződésű érsekújvári születésű Jócsik Lajos az intézményi hiányban jelölte meg a kisebbségi élet legsúlyosabb fogyatékosságát. Jócsik 1939: 65.

fogva a közösségépítés, az aktív jogvédelem és az interetnikus közvetítés sikereit középpontba állító interpretáció dominál. A jogkorlátozó, asszimilációs többségi nyomással szemben ez a beszédmód a túlélést, a minőségi magyarság etoszat éppúgy jelenti, mint a közvetítés, önszerveződés mérhető teljesítményeit. Ez a megközelítés a hétköznapi apró munka nehezen megragadható sikereit fontosabbnak tartja a sérelmeknél és a nemzeti narratívák nagy történeteinel, szimbolikus győzelmeinel.

A leginkább realista olvasatnak a két előző megközelítést ötvöző, a kisebbségi léthelyzetet egyfajta permanens adaptációs folyamatként kezelő értelmezést tekinthetjük. Ebben a megközelítésben a demográfiai fogyás, az elvándorlás, szórványosodás, nyelvihiány, nyelvvesztés, jogsérelem gyakran a kisebbségi közösségi önszerveződést készültségben tartó, mobilizáló tényezőnek számít. A két- és többnyelvűség, a kettős és többes identitás változatos formációi pedig a többségi nyomásgyakorlás kivédését, a körülményekhez való alkalmazkodás és a túlélés mindennapi rutinját jelentik.

A fenti és ezekhez köthető egyéb értelmezésekben általában közös, hogy magukat a kisebbségi magyar közösségeket kialakulásukban olyan kényszerközösségként tételezik, amely az adott országokon belül létszámát, gazdasági, politikai súlyát tekintve nem domináns helyzetben saját nyelvi, kulturális örökségének, identitásának megőrzését, újratermelését, az egyházi, oktatási, kulturális intézmények működtetését, valamint a magyar nemzeti társadalom többi részével való akadálytalan és folyamatos együttműködést tekinti közösségi feladatának. Ez az alapvetően kisebbségi értelmiségi önértelmezés csakis a nemzeti közösségépítés akadályai, feladatai, sikerei felől képes látni és láttatni a többségi nemzet tagjaival nyelvi, kulturális sajátosságain kívül az élet többi szintjén nehezen elkülöníthető kisebbségi népesség helyzetét, sorsát. Az 1919-ben mindhárom kisantant-ország által aláírt nemzetközi kisebbségvédelmi szerződésnek Csehszlovákiában és részben Romániában voltak pozitív következményei. Mindenekelőtt a nyelvhasználati jogok engedélyezése, a minimális magyar kulturális, oktatási intézményhálózat fennmaradása, valamint a kisebbségi egyházak jogi helyzetének megalapozása vonatkozásában. Míg azonban Csehszlovákia igyekezett a nemzetközi kisebbségi szerződés alapelveit saját belső nemzetiségi törvényhozásában is érvényesíteni, Románia és Jugoszlávia éppen ellenkezőleg, megpróbálták annak érvényességét korlátozni. Ez a különbség különösen a magyar kisebbségek politikai pártjainak működési szabadságában és eredményességében mérhető igazán. A csehszlovákiai magyar politikai reprezentáció részsikereit megkönnyítette az a tény, hogy a kisantant-államok közül éppen Masaryk köztársasága kényszerült a legtöbb engedményre, hiszen Prága számára különösen a harmincas években egyre több gondot okozott a Hitler által instrumentalizált három és félmillió német kisebbség.

A népszövetségi kisebbségvédelmi rendszer által kínált lehetőségekkel mindhárom magyar kisebbség igyekezett maximális mértékben élni. Itt a romániai

magyar beadványok jártak legtöbb sikerrel, több ízben is meghátrálásra készítette a bukaresti kormányt egy-egy kisebbségellenes intézkedésében. Ez kivált az erősen nemzeti színezetű, s különösen a magyar nagybirtok ellen irányuló agrárreform és az ahhoz kapcsolódó birtokrendezések, illetve a magyar tannyelvű iskolahálózat állami felügyelete kapcsán elszenvedett sérelmek orvoslásában volt fontos részeredmény.³⁵⁹

A magyar önszerveződés alapfeltételeként általában az etnikai alapon megszerveződő gazdasági-vállalkozói élet, a nemzeti szellemű iskolai nevelés, sajtó és kulturális élet működését jelölték meg. A kisebbségi jogok betartását, kiterjesztését, átfogó rendezését a budapesti kormányok fontos feladatuknak tekintették. Noha Magyarország a két világháború közt sohasem adta fel a határok módosításának fő célját, a három – nagy számú magyar kisebbséggel rendelkező – szomszéd országot megpróbálta rábírní arra, hogy bilaterális kisebbségvédelmi szerződéseket írjanak alá. A magyar kormányzati politika ezt követően főként a népszövetségi kisebbségvédelem, illetve az interparlamentáris uniós és egyéb nemzetközi jogi keretek közt lépett fel a magyar kisebbségek védelmében, miközben nem titkolta, hogy a kérdés valódi megoldását a határok megváltoztatásától reméli.³⁶⁰

Revíziós jövőkép és a valóság

A Magyarországról folyamatosan életben tartott – az idealizált revízióra épülő – világkép jó ideig csak közvetve érezte hatását a kisebbségi magyar közegben. A nagyhatalmi döntésektől függő határváltozásoktól remélt megoldás amúgy is a passzív csodavárás magatartását jelentette volna. A változások igénye persze folyamatosan jelen volt a nem nyilvános, családi és magánbeszélgetésekben, de a hétköznapi cselekvési stratégiákat sokkal inkább az adaptációs kihívások határozták meg. Mindhárom nagy lélekszámú kisebbségi közösség egyébként folyamatosan szembesült Magyarország aktív „anyaországi” védhatalmi szerepével.

Az érvényes állampolgárság vagy honossági engedély nélkül maradt kisebbségi magyarok tízezreinek Magyarországra távozása, a harmincas évektől lazuló sajtó- és könyvbehozatali eljárás, illetve a gyorsan terjedő rádiózás hatására a kisebbségi magyar társadalmak – az adminisztratív akadályok ellenére – élénk kapcsolatban álltak a trianoni országgal. A revíziós kérdés aktuális politikai fejleményeinek nyomon követése, a határváltozások közeli esélyének latolgatása azonban csak az 1930-as évek végén vált általánossá és mindennapos jelenséggé.

Az integrális és az etnikai revíziós elképzelések, forgatókönyvek, a magyar kormányok által belső használatra harsány, kifelé visszafogott propagandája,

³⁵⁹ A kisebbségvédelemre vonatkozóan ld. Balogh 1925; Szalayné 2003.

³⁶⁰ Ádám1991: 26–28. Eiler 2005: 123–140 .

a nagyhatalmi támogatás és a lehetőség szerint békés eszközökkel elérni kívánt határkorrekciók nehézségei, a valóságos lehetőségek és a vágyképek közt feszülő ellentmondások a kisebbségi magyarokat távolról sem érintették olyan mélyen, mint a magyarországi társadalmat.³⁶¹

Az 1938 és 1941 közötti két bécsi döntés, a „visszacsatolások”, „területgyarapodások” rövid ideig tartó eufóriája mellett a „visszatért magyarok” körében szinte azonnal a kijózanodást és a „Mindent vissza!” irrealitásának és a revíziós külpolitika rendkívül súlyos konfliktusokat felhalmozó veszélyforrásainak s nem különben az anyaország és „visszatért magyarok” közti érdekkülönbségeknek a felismerését hozta.³⁶² A revíziós logika és a világháború poklaiba zuhanó ország sorsa közti ördögi összefüggések figyelmeztető tanulságait Teleki Pál miniszterelnök 1941-es öngyilkossága ellenére a magyar elit nem volt képes érthetően megfogalmazni, hogy az ország további sodródásának gátat vessen. A nemzet újraegyesítésének reménye helyett az ország minden szomszédjával és a világháborús elköteleződés miatt a tengelyhatalmakon kívül az egész világgal szembekerült. A magyar kisebbségek két világháború közti fejlődésében megmutatkozott a békeszerződés valamennyi problémája. Trianon nem csupán a történeti Magyarország egykori, nem magyar nemzetiségeinek önrendelkezését szentesítette, hanem ezzel együtt a győztes nagyhatalmak és kelet-közép-európai kis nemzeti szövetségeik stratégiai, gazdasági céljait is megvalósította. Mindez Németországhoz hasonlóan Magyarországot is egyfajta kényszerpályára állította: a békeszerződés revíziója, az 1938 és 1941 között Németország által lehetővé tett területgyarapodások minden külpolitikai, katonai megfontolás, látszólagos elővigyázatosság ellenére az országot és a magyarságot belesodor-ták az újabb világméretű konfliktusba. A második világháborút követő nagyhatalmi rendezés ezzel együtt a kisebbségi, határrevíziós konfliktusok lehetőségének kiiktatásával próbált tartós békét teremteni. Ennek igencsak részleges sikerét és a térséget újabb konfliktusokkal megterhelő kockázatait Bibó István már 1946-ban jelezte.³⁶³

³⁶¹ Zeidler 2009: 157–176.

³⁶² A visszatért felvidékiek anyaországgal való első konfliktusainak tapasztalatait idézi egy riport-jában Márai: „Mit érezzünk mi, a hazatértek, akiknek szeme szögletében még nem száradt meg a viszontlátás örömkönnýje, s mit érezzenek a többiek, akik odaát maradtak, túl a határokon, mikor felharsan a gyűlölet-orkeszter, mikor az emberek, akik tegnap még együtt dolgoztak a magyarságért, ma kölcsönösen egy vad politikai és sajtóháború füttykoncertjében állanak, mikor az emberek, akik egészen biztosan hűséges és becsületes magyarok, máról holnapra a gyűlölet hínárjában fuldokolnak.” Márai 2004: 152.

³⁶³ „...míg Magyarország arra sem számíthat, hogy etnikai határait megkapja, addig Csehországnak nemzetközi segítséggel kisebbségtelenítik az egész történeti területét, Lengyelország pedig elvesztett történelmi területéért hasonlóképpen kisebbségtelenített kárpótlási területet kap. Magyarországon tehát a demokrácia jövőjét is érintő súlyos lélektani válsággal lehet számolni, Lengyelország és Csehország ellenben a nagy tömegű kitelepítésekkel kapcsolatban egy nagyméretű európai lelkiismereti válságnak válhatik még a szereplőjévé.” Bibó 1986. <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/194.html>.

Az 1918–20. évi államjogi változások nyomán megélt politikai, kulturális, jogi, vagyoni, nyelvi változások élménye az első kisebbségi nemzedék meghatározó élményévé vált. A korábbi magyar középosztály jelentős részének Magyarországra távozása után a kisebbségi magyar társadalmak csakis saját erejükre hagyatkozhattak. A kassai születésű Kemény Gábor az önálló felvidéki közösségszerveződésnek, „az elcsatolt területeken lezajlott szellemi fejlődésnek” az indítékát a kisebbségi helyzetben kialakult valóság szemléletben jelölte meg. Szerinte az állandó veszélynek kitett közösség lelkisége olyan „kisebbségi szellem” kialakulásához vezetett, amelyben a kisebbségi közösségi életformának fontos részévé vált az „új szociális fogalom”. Ez a szociális hangsúly Kemény szerint „két évtized alatt emberibbé és európaibbá tette az elcsatolt magyar tömegek életét.”³⁶⁴

A csehszlovákiai magyarság Szekfű fent idézett lesújtó állításával szemben megpróbálta saját történeti előzményeit is mozgósítani annak érdekében, hogy a kisebbségi peremhelyzet elárvultságát a korábbi regionális, esetenként centrális erdélyi, felföldi, délvidéki tradíciókkal ellensúlyozni próbálja. Egyesek már úgy látták, hogy a felvidéki magyar szellemiség fokozatosan a „legnyugatibb magyar őrhelyé” vált. A szlovenszkói és ruszinszkói magyarok számára a húszéves első kisebbségi periódus legbátrabb, legönállóbb elképzelése a költő „új arcú magyarság” Győry Dezső által felmutatott gondolata volt. A kisebbségi életet a haladás iskolájaként ábrázoló és a régi magyar világgal való szakítást legélesebben megjelenítő baloldali Sarló mozgalom vált, amelynek paradox módon a „legjobb fejezete akkor kezdődött, amikor a mozgalom, mint mozgalom eltűnt.”³⁶⁵

Jóllehet kisebbségi pozíciókból egyik elméleti konstrukció sem volt képes a többségi társadalom kisebbséghez való viszonyulását átalakítani, gyakorlati hasznuk a kisebbségi társadalmak megszerveződésében, a magyar identitás-politikai pozíciók megújításában kétségszövegbevonhatatlan. A magyarországi progresszió, minden ambivalens tapasztalat ellenére, folyamatosan nyomon követte s jó pár esetben nyugtázta a kisebbségi magyar generációk többletteljesítményét. Móricz Zsigmond felvidéki útjainak lecsapódása, vagy éppen Márai Sándor első bécsi döntés utáni méltányoló megjegyzései egyaránt azt jelzik, hogy a kisebbségi közösségépítés jelentőségével a Horthy-korszakban is folyamatosan tisztában voltak. Márai ezt a kisebbségi, városiasabb életet is jelentő „többlettérteket” a második kisebbségi generáció társadalmi nyitottságával magyarázta.³⁶⁶

Mint ahogy a „kisebbségi hídszerep” koncepciója sem önmagában volt illuzórikus és zsákutcás, hanem azért, mert egyrészt a többségi felfogás jórészt

³⁶⁴ Kemény 1941: 12–13.

³⁶⁵ Szvatkó 1938: 180–189.

³⁶⁶ „A fiatal magyar felvidéki nemzedék az elmúlt évtizedben évekkal előrejárt a magyarországi szellemi, társadalmi mozgalmaknak. A felvidéki lélek mindenekelőtt társadalmi lélek. A felvidéki ember városiak, városépítő, a társadalomnak közvetlenebb és gyakorlatibb szellemi közegében él, mint a puszták népe.” Márai 2004: 88.

a tolmács szereppel azonosította, másrészt mert kivételes ünnepi pillanatoktól eltekintve a többség részéről ez a közvetítő feljárnkozás is viszonzatlan maradt. A többségi, kisebbségi progresszió, illetve a Duna-táji szellemi elitiek összefogásának eszméje a csehszlovákiai magyar baloldali körök utópiái közé tartozott. S mint ilyenek nem egyszerűen a téves kisebbségi helyzetértékelés, szereptévesztés mintapéldái, hanem a nemzetállami csapdahelyzetek, a kapitalista és kommunista zsákutcák alternatíváit kereső koncepcióalkotás elméleti és gyakorlati dimenziókat összetévesztő zsákutcája.

Az 1930-as évek mind a három vizsgált magyar népcsoport számára a kisebbségi evidenciák felülvizsgálatát, „a kritikai éra” periódusát jelentik; a kisebbségi missziós tudat túlzásainak, a revíziós csodavárás meddőségének elutasítása mellett a kormánypárti aktivizmusok kifulladására is ekkor következett be.³⁶⁷ A 20. század első és második felének magyarországi progressziója, szellemi elitje folyamatosan érzékelte a kisebbségi magyar világok gyorsan változó társadalom-, gazdaság- és identitáspolitikai kontextusát, létkérdéseit. Valójában azonban még a kisebbségi kérdésre nyitott magyarországi írók, gondolkodók elemzéseiben és intellektuális erőfeszítéseiben is a trianoni ország belső társadalmpolitikai, bel- és külpolitikai dilemmái domináltak. Ezek folyamatosan más kérdéseket helyeztek előtérbe, mint amelyek a kisebbségi közösségek számára tényleges és gyors megoldásokat hozhattak volna.

A kisebbségi sors generációs olvasatai

A csehszlovákiai – a magyar közbeszédben ismét általánossá vált megjelöléssel élve: felvidéki – magyarság első húsz esztendejéről mára sok tekintetben tagolt történeti kép kezd kialakulni.³⁶⁸ Mindez nagymértékben segítheti azt, hogy a magyar kisebbségtörténetben is realisabb kép alakuljon ki a kisebbségek, köztük a „szlovenszkói” és a „ruszinszkói” magyarság első korszakáról. Ebből a szempontból különösen fontos a két világháború közti kisebbségi magyar önértelmezések, politikai és értelmiségi önreflexiók számbavétele.

A csehszlovákiai magyar szellemi életben nagyjából egy időben két különböző ideológiai indíttatású nemzedéki mozgalom igyekezett összefogni az első kisebbségi generációt. A magyarországi egyetemeken való képzés csehszlovák részről történt megnehezítése, akadályozása miatt az 1920-as évektől kezdve

³⁶⁷ Márai 2004: 141.

³⁶⁸ A legfontosabb magyar, szlovák és cseh kiadásban megjelent munkák közül lásd például Angyal 2002; Eiler–Hájková 2010; Fedinecz 2002; Filep 2007; Gabzdilová 2012 <http://www.saske.sk/SVU/public/media/5827/mon.%20ucelena.pdf>; Gaučík 2008; Pekár 2011; Simon 2009 <http://mek.oszk.hu/06300/06394>; Simon 2010. <http://mek.oszk.hu/08900/08988>; Simon 2013. Tóth–Lukás–Stehlík 2012.

egyre több szlovenszkói és ruszinszkói magyar fiatal iratkozott be a prágai cseh és német egyetemekre. Nyelvi, szociális nehézségeik hamarosan erős önszerveződési folyamatokat indítottak el köreikben. Találónak tűnik Krammer Jenőnek, a prágai, berlini egyetemi, budapesti doktori tanulmányok után 1928 és 1938 között az érsekújvári reálgimnáziumban tanító kiváló tanára az első kisebbségi korszakra visszatekintő megállapítása: „Fel tudjuk-e valaha is mérni ezeknek a fiatal magyaroknak, akik először jelentek meg a prágai egyetemeken, döbbenetes magárahagyottságát, sivár egyedüllétét, azt a nagy riadalmat, amely e mérőben idegen, sőt ellenséges embervadonban reájuk szakadt? Azt hiszem, nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy ezekben a pillanatokban a Moldva partján búsan bandukoló fiatal magyarok lelkében született meg a kisebbségi ember.”³⁶⁹ A kisebbségi magyar értelmiségnek ez az első generációja baloldali, kommunista, illetve keresztényszocialista elvek mentén próbálta kijelölni a maga útját, a kisebbségi élet céljait, a közösségszerveződés reális lehetőségeit. A Sarlóval párhuzamosan alakult ki a csehszlovákiai Prohászka Ottokár Körök Szövetsége, amely a fehérvári püspök gondolati világából elsősorban a szociális munka és a szolidaritás fontosságát hangsúlyozta.³⁷⁰ Ez a rövid ideig, az 1926 és 1935 között szélsőségesen polarizált első kisebbségi nemzedék számos olyan kisebbségi alapkérdéssel szembesült, amelyre a mindenkit megnyugtató választ gyakran azóta sem sikerült megtalálni.

A baloldali elkötelezettségű csehszlovákiai magyar egyetemisták és pályakezdő értelmiségiek rövid ideig egységes, intenzív munkát kifejtő sarlós csoportja 1933 és 1935 között darabjaira hullott. Tagjainak kisebbik része belépett a Csehszlovák Kommunista Pártba. Többsége viszont az egyre ortodoxabb pártideológiáktól megriadva, a cseh és szlovák értelmiséggel való együttműködés „aktivista” vagy a magyar nemzeti ellenzéki, esetleg a még annál is radikálisabb pártpolitizálást választotta. Paradox módon a Sarló tagjai éppen ebben a szétszórtságukban váltak igazán hatékony szereplőivé a kisebbségi és összmagyar szellemi közéletnek. Elég, ha az erdélyi magyar baloldal ikonikus képviselőjévé lett Balogh Edgárt, az irodalomtörténet, szociológia, illetve a történetírás területén jeles munkákat alkotó Dobossy Lászlót, Szalatnay Rezsőt, illetve Jócsik Lajost, Kovács Endrét, a korszak eseményeit kiváló esszéikben feldolgozó Peéry Rezsőt vagy a mozgalom történeti emlékezetét hűségesen ápoló és a debreceni Déri múzeumban Sarló-gyűjteményt alapító Boross Zoltánt említjük.³⁷¹

³⁶⁹ Krammer Jenő (1941) 1998: 57–64 <http://www.hhrf.org/magyarkisebbsseg/9803/index.htm>.

³⁷⁰ A kezdetben a „felvidéki magyar egyetemisták katolikus hitbuzgalmi szervezeteként” meghatározott Prohászka Ottokár Körökről, valamint a Sarló és a Prohászka Körök viszonyáról ld. pl. Turczel 1983: 79–81; Bajcsi 2015.

³⁷¹ A mozgalom tagjaira vonatkozóan lásd a Sarló eddig legteljesebb (ön)dokumentációját: *Ez volt a Sarló* (1978); valamint a mozgalom eddigi egyetlen összefoglaló történeti feldolgozását: Cornelius 1998.

Az alábbiakban a Sarló baloldali súlyponti csoportosulásának kétségkívül legképzettebb, legsokoldalúbb képviselőjét, az érsekújvári születésű Jócsik Lajos korabeli kisebbség- és nemzetpolitikai elemzéseit vizsgáljuk. Az ő erős kritikai igénye kezdettől fogva jól tükrözte az első kisebbségi nemzedék eszmei tájékozódásának irányait és elágazásait.³⁷² Tudományos és politikai publicisztikai munkássága alapján a politikai – elsősorban nemzetpolitikai – profilját szeretnénk röviden felvázolni az 1930 és 1945 közötti két időszakban, tehát a csehszlovákiai válság évtizedében és a rövid ideig tartó „magyar időkben.” A választott két időpont közt Jócsik a harcosan baloldali Sarló programadójából és szervezőjéből – aki a kommunista párttal szorosan együttműködő, majd a pártba beolvadó csoportban is vezető szerepet játszott – a mozgalom és a két világháború közötti csehszlovákiai magyar kommunista politizálás kritikusa lett.³⁷³ A kolozsvári *Korunkban* – Gaál Gáborral szorosan együttműködve – több mint 15 tanulmányt publikált, de a harmincas évek második felében onnan is visszavonult.³⁷⁴ Az első bécsi döntés után Budapestre költözött, és Móricz Zsigmond oldalán a *Kelet Népe* szerkesztőségében, illetve a népi mozgalomban és a paraszti demokráciára épülő politikai irányzatban, 1945 után pedig a Parasztpártban találta meg a helyét; 1942 nyarán szervezője és előadója volt a szárszói konferenciának.

A bécsi döntés idejére Jócsik a kisebbségi létből és a revízió valóságából egyaránt kiábrándult. „Kisebbségi helyzetünk első órájától az utolsóig arra törekedtünk, hogy kialakítsunk valamiféle magasabb szellemi magatartást az ellentétes pártok között. Feladtunk valamit a magunk történelmi és közösségi szemléletéből, és ennek fejében azt követeltük, hogy a többség szellemisége is így cselekedjék. Egy magasabb, európaibb magatartás kialakítása lebegett szemünk előtt, amely minden közép-európai kis nép számára megnyugvást ad. Valahogy úgy voltunk, mint a zsidók, akik az egyistenhit legáltalánosabb formáját akkor születték meg és vitték szét minden népek közé, amikor a római légiók lerombolták a jeruzsálemi templomot, és megszüntették a zsidó nép önálló létét. Mi is így és akkor apostolkodtunk a csehek, szlovákok, németek és magyarok között a közép-európai megbékélés eszméjével, amikor nemzeti közösségünkől kiszakítottak bennünket.”³⁷⁵ Ez a részben nosztalgikus, részben programkijelölő beszédmód jellemzi a „magyar idők” Jócsik-publicisztikáját és szociografikus tanulmányanyagát.

³⁷² Jócsik Lajos pályafutásáról, életútjáról lásd Csanda 1982: 318; Turczel 1997: 217–218; Török 2003 <http://www.szozat.org/showpage503.htm>; Jócsik regényeiről Filep 2012. <http://www.irodalmiszemle.bici.sk/lapszamok/2012/2012-oktober/1479-filep-tamas-gusztav-jocsik-lajos-regenyeinek-nehany-tarsadalmi-vonatkozasa>.

³⁷³ A Sarlónak a Csehszlovák Kommunista Párt magyar értelmiségi segédcsapataként való kisértésével szemben nemcsak Jócsik emelte fel a hangját. A Sarló felbomlásának tanulságait azonban ő fogalmazta meg a legegységesebben. Jócsik 1937: 23, 30.

³⁷⁴ Jócsiknak a kolozsvári *Korunkban* vállalt szerepéről ld. Kántor 2012: 109–112.

³⁷⁵ Jócsik 1939 <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00643/20688.htm>.

A nosztalgia a kisebbségi messianizmus erőt és lelket próbáló, a diákból felnőtté vált nemzedék profilját kialakító tapasztalatok érzelmi körítése. A revízióval visszatértek és a befogadók közötti szakadékat látva új nemzeti integrációban gondolkodó Jócsik programalkotó tevékenysége pedig a nemzetépítés kritikai megalapozását hordozza. Kisebbségi többléttudás és kritikai szemlélet jelzi elsősorban Jócsik vizsgált korszakainak nemzetpolitikai megközelítését.

A korszak – témánk szempontjából reprezentatív – négy Jócsik-könyvében, illetve az 1945-ben befejezett, de kiadatlanul maradt *A Dunatáj lelke* című kézirat tanulóanyagfüzérben szintén ez az összegző-elemző, illetve program-előkészítő és mozgósító magatartás dominál. A könyvek közül időben az első, az *Iskola a magyarságra* 1939-ben a Nyugat kiadásában, az *Idegen igában* pedig konjunkturális címmel, de makulátlanul szakmai és kritikai tartalommal 1942-ben jelent meg. Az *Iparra magyar*, valamint a *Közép-Duna-medence közgazdasága* című munkák a Püski Sándor-féle Magyar Élet kiadásában 1942-ben, illetve 1944-ben láttak napvilágot.³⁷⁶

A maga Brünnben és Párizsban szerzett szociológiai műveltségével, érdeklődésével alapvetően három megközelítésben és három metszetben elemezte a két világháború és az 1938 és 1945 közötti Duna-medencei magyar közösséget. A nemzedéki, a politikai és a tudományos publicisztikai megközelítések folyamatosan keveredtek elemzéseiben, mint ahogy a társadalom- és művelődéstörténeti, az etnopszichológiai és a közgazdasági metszetek is egymást erősítve jelentek meg könyveiben és tanulmányaiban.

A két világháború közötti közép-európai magyar nemzeti realitásokat sokféleképpen meg lehetett közelíteni. Ezek közül az egyik lehetséges megközelítést a trianoni ország és társadalom, illetve a három nagy kisebbségi magyar közösség közötti ambivalens viszony alakulásának, adatszerűségeinek, működésének a leírása jelentette. A legszínvonalasabb kísérletek Magyarországon Németh László mellett a korszak magyar demográfusai, kisebbségi jogászai – Buza László, Flachbart Ernő, Kenéz Béla – nevéhez kötődnek. A revízió előkészítését szolgáló munkák alkották az elemzések nagyobbik részét. Ezekben a kisebbségi helyzet olyan defektus, jóváteendő rendszerhiba, amelynek korrekciója a fő cél, s maguk a kisebbségi magyarok csupán egy átmeneti helyzet foglyai.

A kelet-közép-európai régióknak 1919–1920-ban kialakult államjogi rendjét tartós, de nem módosíthatatlan szerkezetként kezelve a regionális súlypontokat helyezte előtérbe például Gratz Gusztáv vagy Hantos Elemér. A legáltalánosabbnak azonban a kisebbségi létértelmezések felől való megközelítések számítottak. Az erdélyiek – például Mikó Imre, Ligeti Ernő, de különösen Makkai Sándor –

³⁷⁶ Jócsik 1939; 1942; [é. n.]; 1944. A bécsi döntés nyomán kirobbant magyar–cseh–szlovák térképvita kapcsán adta közre *A magyarság a cseh és szlovák néprajzi térképeken* c. könyvét: Jócsik 1943.

sok mindenben máig érvényes diagnózist készítettek a kisebbségi helyzet csapdájáról, lehetőségeiről. A két világháború közti Szlovenszón Szvatkó Pál tartozott a trianoni magyar képlet legmélyebb elemzői közé.

Jócsik Lajos ugyan a fenti megközelítések mindegyikét alkalmazta, alapvetően mégis a kisebbségi látószög dominált elemzéseiben.

Ehhez a legmeggyőzőbben a Makkai Sándor *Nem lehet!* című esszéje nyomán kiobbant vitában szolgált adalékokkal.³⁷⁷ *Szemtől szembe a kisebbségi létkérdéssel* című tanulmányában élesen megkülönböztette a népi és értelmiségi közeg viszonyát a kisebbségi helyzethez, mondván, hogy csakis a közösségszerveződés, a közösségi létezés adhat értelmes keretet a kisebbségi sorsnak. A racionális cselekvési programot és eszmeiségét az értelmiségnek kell(ene) folyamatosan újratermelnie. A kisebbségi értelmiségi önfeladásnak Makkai püspök által választott útja, a magyarországi repatriálás és az arra való felhívás azért válhat különösen önvészélyessé, mert „az intelligenciának, a szellem embereinek a kisebbségi életet szolgáló tudatossága nélkül megszűnik a népi és nemzeti élet egysége, a közösségi élet céltalanul szétesik.”³⁷⁸ A *Nem lehet!*-vitában a Makkaival Reményik Sándor részéről szembehelyezett legélesebb válaszalternatívát – *Lehet, mert kell!* – Jócsik még tovább mélyítette. Azt állította, hogy a vegyes nemzetiségű közép-európai térben mindig voltak és lesznek kisebbségi helyzetek. Ezek nyomorúsága – tartós többségi jogkorlátozást és kirekesztést feltételezve – csak akkor válik a népek temetőjévé, ha maga a kisebbségi nemzet nem tudja magát megszervezni.

Meggyőzően cáfolta Makkainak azt az állítását, amely szerint „a nemzethez tartozó tömbök és egyének csak saját nemzetük szuverenitásának kötelékében találhatják meg az emberhez méltó élet lehetőségeit,” mert szerinte „a közép-európai kis nemzeti szuverenitás csak úgy érvényesíthető és tartható meg, ha azt az európai tengelyek valamelyikére szereljük fel.”³⁷⁹ Tisza Istvánt és Széchenyi Istvánt, Tiszát és Adyt szembeállítva, Jócsik azt hangsúlyozta, hogy a sokszor öncélú, a kis nemzetek s kivált a kisebbségek megmaradásában csak segédeszköznek tekinthető államéletet hangsúlyozni. Helyette a Széchenyi által szorgalmazott

³⁷⁷ A Makkai-esszé vitájáról ld. Cseke–Molnár 1989 <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=1347>.

³⁷⁸ Cseke–Molnár 1989: 216–217.

³⁷⁹ Jócsik a revíziós magyar külpolitika fenyegető zsákutcájára utalva azzal utasította vissza az erdélyi püspök által választott alternatívát, hogy az egyre fenyegetőbb német veszélyt a nemzet-halálnak a kisebbségi sorsnál sokkal realisabb alternatívájaként jelölte meg. „S nem ejt gondolkodóba szinte a döbbenet erejével, hogy Makkai éppen olyasmiben látja a kisebbségi helyzet megoldását, amiben a nemzethalál rémségeit veszik észre ma a legjobb szellemek Magyarországon? A német veszély nemcsak külpolitikai kérdés, de a magyarság belső nemzeti ügye is. Vagy Makkaihoz nem jutott el a dunántúli horogkeresztes propaganda veszélyeinek híre Debrecenbe? Éppen itt lenne az ideje egy olyan kisebbségi, népi és közép-európai megoldás után nézni, amely nemcsak az állami szuverenitás flastromait tudja ragasztani égő sebeinkre.” Cseke–Molnár 1989: 216–217.

nemzeti „bátorlét”, „boldoglét” nép- és nemzetközösségi erejét kellene növelni. Úgy látta, sehova sem vezet Makkai opciója. Egy évvel az első bécsi döntés előtt, 1937-ben Jócsik „az egyszerű többséggé levésben” olyan átmeneti megoldást látott, amely újabb konfliktusok kiindulópontját fogja jelenteni.

Joggal tehetjük fel a kérdést, hogy az 1938. évi „felvidéki visszatérést” követően mi maradt érvényes a közép-európai megoldásokban gondolkodó sarlósok eszméiből. Hogyan reagáltak az 1910. évi etnikai viszonyok alapján megváltoztatott határookra ők, akik a baloldali és polgári kisebbségi magyar értelmiség nevében a határokat nem feltétlenül megváltoztatni, hanem a határok megállító, tiltó jellegét megszüntetni, s ily módon „spiritualizálni” kívánták.

Jócsik *Iskola a magyarságra* címmel közreadott nemzedéki vallomása részben annak lenyomata, „milyen szövevényes utakon indította a kisebbségi helyzet” a 20. század elején született felvidéki fiatalokat. Ez az összegző munka a kisebbségi értelmiségi út- és kiutkeresés reprezentatív dokumentumának számít. A megváltozott körülmények közt is vállalta, hogy a közéletben való cselekvő részvételt, az eszközeiben alig válogató lázadást a baloldali sarlós csoportosulás keretei közt sajátította el. A mozgalmi tapasztalat személyes önértékelésének és későbbi szerepvállalásának is tartós része maradt. „Én nem bírtam és nem is akartam megőrizni középosztályi helyzetemet, s voltunk jó néhányan ilyenek. Verekedtünk, próbáltunk, igazságot ismertünk meg és tévedtünk, s élni akartunk a dátumok beteljesedéséig, s fenntartani addig egy nép eszméletét, tudatát, megalapozni öntudatát. Ki vehet követ kezébe, hogy reánk vesse?”³⁸⁰

A kisebbségben eltöltött első húsz év alatt miben és mennyiben volt sikeres, illetve sikertelen a felvidéki magyarság két világháború közötti önszerveződése, a többségi, illetve az anyaországi közvéleménnyel való kapcsolattartás, együttműködés? Az egyik legélesebb pólus a jobboldali nemzeti és a baloldali szociális hangsúlyok, állásfoglalások, meggyőződések közt alakult ki, amely a jórészt Budapest által irányított és ellenőrzött ellenzéki pártpolitika folyamatos jelenléte, viszonyítási kényszere, moderáló szerepe miatt gyakran vált kölcsönös megbélyegzések kiindulópontjává.³⁸¹

További fontos felismerése a két világháború közötti korszak két nemzedékének az apák és a fiúk generációjának látásmódjában, valóságérzékelésében kimutatható különbségek hangsúlyozása. Az idősebb korosztályok számára Trianon s ami utána következett elsősorban politikai törést, változást jelentett, a fiúk nemzedéke számára „a kisebbségi sors már nem politikai, hanem szociális beágyazottságában érezte hatását.”³⁸²

³⁸⁰ Jócsik 1939: 18.

³⁸¹ Erre nézve lásd például a Szvatkó Pál által 1937-ben indított *Új Szellem* c. folyóirat szellemi térképét felrajzoló Thomas von Ahn 2009: 55–80.

³⁸² Jócsik 1939: 23.

Jócsik a cserkészettől a közép-európai összefogás gondolatáig, a falujárástól a kommunista üdvtanok ideológiai, emberi zsákutcáig, a népi írók világának idealizálásától a kritikai társadalomismeretig, a magas színvonalú tudományos elemzésekig eljutó sarlóskok világát, mint a nemzeti közösségépítés korábban reálisnak hit bázisát mégis egyre erőteljesebben megkérdőjelezi. A húsz esztendő különfejlődésének elemzésében eljutott a kisebbségi életkörülmények totális kritikájáig, s ezzel a Makkai-vitában kifejtett népi-nemzeti eszményt elvetve, az állam nemzetépítő és nemzetmegtartó fontosságát és elsőségét húzza alá.

Az önálló államiság, a történeti különfejlődés hiánya miatt szerinte a felvidéki magyarság „csak népi tudattal rendelkezett”. Ezért és a közösségi létezés előzménytelensége és perspektívtalansága miatt a csehszlovákiai kisebbségi léthelyzetnek az első köztársaságban nem lett volna semmilyen pozitív kifutási lehetősége: „Egy népcsoport nem élhet teljes és kiegyensúlyozott életet csak a népi tudat alapján. A nemzeti tudat teljessége, az ökumenikus elemekkel értett teljessége nélkül csak sorvadt létet élhet a csoport és az egyes. A népiség vonalán csak súlyos időköt lehet átvészelni.”³⁸³

A kisebbségi léthelyzet csapdahelyzet, amelyből a szabadulást 1938-ban már Jócsik szerint is csak a határrevízió jelenthetett: „A kisebbségi életben lassan lemorzsolódik még az autonóm életre képes közösség kerete is a csoportok körül. A felső rétegek lassan letűnnek, őket éri a szelek járása legelsőbbben. Így volt ez nálunk és így volt ez Erdélyben is. (...) A felvidéki tájakon is ez volt a helyzet s ez lett volna még inkább, ha nem jönnek értünk erők s a nádból nem szabadítanak ki.”³⁸⁴

A 20. századi magyar kisebbségtörténet első korszakának egyik legsúlyosabb felismerése a magyarországi társadalom és a kisebbségi magyar közösségek közötti viszonyban kezdettől fogva megjelenő és folyamatosan felerősödő szétfejlődési tendencia. Erre figyelmeztetett Németh László is az erdélyi előadójútról készített tanulmányában.³⁸⁵ Ezt érzékelte Móricz Zsigmond is Pozsonyban, Prágában járva.³⁸⁶

Okai ennek a jelenségnek számosak, a nehéz, esetenként teljesen betiltott kapcsolattartástól, az eltérő társadalmi, gazdasági feltételek hatásán át egészen a revíziós politika által gerjesztett, sok tekintetben kontraproduktív pszichózis következményeiig terjedtek e negatív tényezők. Az 1938. évi hangulatok rövid áttekintésében érdemes idéznünk Borsody István, a legreprezentatívabb „vissza-

³⁸³ Jócsik 1939: 65; Szarka 2007: 51–63.

³⁸⁴ Szarka 2007: 65–66.

³⁸⁵ Németh 2001: 63–66. A Németh László, Keresztury Dezső, Szabó Zoltán és Boldizsár Iván 1938. augusztusi romániai útjáról készült beszámolóok nyomán igen széleskörű vita bontakozott ki az erdélyi magyar sajtóban, amely jól jelezte a „pesti írók” és az erdélyi magyar értelmiség látószögének, tapasztalati anyagának a különbségeit.

³⁸⁶ Vargha 1957: 313–336.

tért” könyv szerkesztőjének véleményét, aki a kapcsolatok elhanyagolása mögött az egymáshoz tartozás ébrentartásában minden érintett felelősségére utalt: „De különösen a magyarországi közvéleményt kellene alaposan kiművelni a magyar kisebbségi kérdés megismertetésével, mert a jelenlegi iskolai oktatás is elárulja, hogy csak a föld iránt van érdeklődés és nem e földön élő magyar, vagy más nemzetiségű emberek iránt. Ma az összetartozás amúgy is nehéz művelete még súlyosabb feladatok elé került, de a történelmi hivatásunkat is csak úgy tölthetjük be, ha le tudjuk küzdeni az összes lelki és térbeli távolságot, ami magyart magyartól elválaszt.”³⁸⁷

Ugyanezt Jócsik a visszatértek szemszögéből élte és írta meg a legnagyobb erővel. A visszatért felvidéki részek közigazgatásilag beolvadtak az országba. A „felvidéki embernek a kisebbségi élet hagyományait és értékes eszmetartalmait corpus separátumként kellene őriznie és hirdetnie” – írta az *Idegen igában* címmel közreadott munkájában.³⁸⁸ Szerinte a kisebbségi lét evidensebb hozadékként a közép-európai tapasztalati anyag az egész magyarság számára nélkülözhetetlen. A soknemzetiségű peremrégióit elveszített ország és nemzet sokkal sérülékenyebb a Kárpát-medencében, mint amilyen volt a történelmi magyar állam fennállása idején. Emellett Jócsik elsők közt hangsúlyozta a szomszéd népekkel való együttélés szükségességét: a szlovákok, csehek, románok, szerbek két világháború közti polgárosodásában megtapasztalt lendület és tudatosság éppen olyan fontos tapasztalat, mint a kisebbségi jogsérelem vagy a magyarság folyamatos etnikai térvészése.

³⁸⁷ Borsody 2002: 204.

³⁸⁸ Jócsik 1939: 226.

Status quo és revízió közt

Az első Csehszlovák Köztársaság külpolitikai doktrínájának kiindulópontját Edvard Beneš 1919. szeptember 30-i parlamenti beszédében a következőképpen határozta meg: „A most következő időkben külpolitikánk elvei a következők: 1. Folytatjuk szövetségi politikánkat – kivált Franciaország irányában, amely oly sokat tett értünk –, szem előtt tartva az európai kontinens egészére s a mi közép-európai helyzetünkre vonatkozó politikai érdekeinket. 2. Törekednünk kell arra, hogy szomszédjainkkal korrekt és lojális kapcsolatokat építsünk ki. Ez azonban nem jelenthet gyengeséget. Európában még mindig sok a bizonytalanság, és emiatt bel- és külpolitikánkban minden eshetőségre készen kell lennünk.”³⁸⁹

Az 1920-as és 1930-as évek fordulójától kezdve a kelet-közép-európai államközi kapcsolatok fontos szempontját jelentette a közép-európai térség egészére vonatkozó gazdasági, politikai integráció megteremtésének lehetősége: a dunai államok gazdasági-politikai együttműködését sokan és sokféleképpen próbálták végiggondolni, Hantos Elemértől Edvard Benešig és Milan Hodžáig.³⁹⁰ A francia, olasz, német stb. nagyhatalmi befolyás egymással élesen szembenálló elképzelései, valamint a térség győztes és vesztes államainak folyamatos konfliktusai, a lengyel külpolitika „*Tengerköz*” (Intermarium, Międzymorze) koncepciójának és a kisantant-politika egyszerre pragmatikus és földhözragadt magyarellenességének érdekellentétei mindenkit kijózaníthattak.

A térség nagyhatalmi meghatározottságú nemzetállamai nem tudtak saját működőképes és reális regionális alternatívát kialakítani. Jóllehet Varsóval együtt mindegyik térségbeli állam érzékelte a hitleri Németország egyre fenyegetőbb szomszédságának veszélyforrásait, összességében sem a kisantant, sem a római blokk országai, sem pedig a magyar–lengyel reláció nem volt alkalmas saját érdekeik és külpolitikai doktrínáján túllépni.³⁹¹

³⁸⁹ A párizsi békekonferenciáról az osztrák békeszerződés aláírását követően, 1915. évi emigrációja óta először hazatérő Edvard Beneš parlamenti exposéja a békekonferencia Csehszlovákiát érintő döntéseiről, a versailles-i német és a saint german-i osztrák békeszerződésekről és a köztársaság külpolitikájának alapjairól. Národní shromaždení Republiky československé (NS RČS) 1918-1920 (A csehszlovák parlament 1918–1920. évi 77. képviselőházi ülésének jegyzőkönyve <http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/stenprot/077schuz/s077001.htm>). A beszéd szöveget könyvben is megjelent: Beneš 1934: 30–31.

³⁹⁰ Jeřábek 2008; Lukáč 2002; Németh s. d. http://www.grotius.hu/doc/pub/JVUECH/2011_160_nemeth_istvan_hantos_elemer_kozep-europai_alternativaja.pdf.

³⁹¹ Ádám 2014: 115–120.

Beneš Magyarországgal kapcsolatosan három előfeltevésből indult ki. Egyrészt szerinte a területének kétharmadát s vele együtt gazdasági forrásainak nagyobb részét is elveszítő Magyarország a szomszédoktól függő helyzetbe került. Ugyanakkor azt feltételezte, hogy amennyiben a magyarok legalább nemzeti fennmaradásukat meg kívánják őrizni, s amennyiben lojálisak lesznek a kétoldalú kapcsolatokban, Csehszlovákiának komoly érdeke fűződött volna ahhoz, hogy az államközi viszony gyorsan rendeződön, a gazdasági kapcsolatok fejlődjenek, a feszültségek csökkenjenek, s a magyarok nemzeti fennmaradásukban a csehszlovák részről segítséget kapjanak. Mindezek alapján Beneš tévesen úgy gondolta, Magyarország hálás lesz ezért Prágának, és lehetővé teszi, hogy a többi közép-európai állammal együtt a teljes egyenlőség alapján kialakulhasson az új Közép-Európa.³⁹²

Az 1930-as évek első felében azonban az európai nemzetközi kapcsolatokban számos olyan bel- és külpolitikai hangsúly-eltolódás történt, ami a közép-európai együttműködés különböző variációit háttérbe szorította és megkérdőjelezte. Mindez természetesen alapvetően Mussolini, de különösen Hitler hatalomra kerülésével függött össze. Főként pedig azzal a ténnyel, hogy a versailles-i szerződés katonai, fegyverkezést korlátozó intézkedéseit a vesztes államok közül elsőként Németország egyoldalúan felmondta. Ezzel 1934-ben teljesen új helyzet alakult ki az európai nagyhatalmak közti erőviszonyokban. A francia–szovjet kezdeményezésre, Beneš hathatós együttműködésével 1934 decemberében létrejött, de – Lengyelország és a balti államok távolmaradásával – csonkán maradt keleti paktum körül sok volt a bizonytalanság. Nem is szólva arról, hogy Prága és Moszkva kölcsönös segítségnyújtási szerződése igen kétélű fegyvernek bizonyult, amit Csehszlovákiával szemben minden szomszédja igyekezett maximálisan kihasználni.³⁹³

A győztes és vesztes államok konfliktusai által megosztott közép-európai tér integrálásában az érintett nemzetállamok és az érdekelt nagyhatalmak pozíciói erősen különböztek. A kezdeti dunai elképzeléseit jórészt feladó Olaszország, illetve a széleskörű térségi együttműködés szerződéses formáit elutasító Ausztria és Magyarország magatartása miatt a francia és csehszlovák dunai tervek rendre megghiúsultak. Edvard Beneš és a prágai kormány ebben a helyzetben egyrészt arra törekedett, hogy a népszövetségi politizálás keretei közt mozgósítsa a versailles-i status quo francia, brit, baltikumai és balkáni híveit. A népszövetségi paktum 19. cikkelyének újraértelmezésével a Beneš elnöklete alatt zajló 1934–1935. évi népszövetségi konferencia igyekezett a háborús konfliktusok kezdeményezőivel szembeni nemzetközi eljárás jogi és politikai kereteit egyértelművé tenni.³⁹⁴

³⁹² Ádám 2014: 118–120. A beszéd magyar vonatkozásait elemzi Dejmek 2002: 99.

³⁹³ Gniazdowski 2010: 243–264.

³⁹⁴ Beneš a népszövetségi politika céljairól a prágai parlamentben 1935. november 5-én tartott átfogó értékelést, amely egyszersmind az első Hodža-kormány külpolitikájának az összefoglalása is volt. Beneš köztársasági elnökké választása előtti utolsó külügyminiszteri felszólalása túlsá-

Kánya Kálmán, aki 1933 és 1938 között három egymást követő magyar kormánynak volt a külügyminisztere, a gyorsan változó európai erőviszonyok közt is arra törekedett, hogy Magyarország külpolitikájában a békés revízió esélyét előkészítve és a dunai térségben az ország egyenjogúságát biztosítva elkerüljön minden olyan elköteleződést, amely a magyar államot ismét végzetes függőségbe sodorta volna.³⁹⁵ Ennek legfontosabb területét a dunai együttműködésben való részvételben jelölte meg. A térségi kooperáció három magyar előfeltételként Magyarország „teljes jogegyenlőségét”, „a békés evolúció és a békeszerződés szabad megvitatásának lehetőségét”, valamint „a magyar kisebbségek legális eszközökkel való megvédését” határozta meg.

Az 1933–1934. évi németországi, ausztriai változások nyomán módosult a magyar külpolitikai mozgástér. Kánya az 1936. májusi országgyűlési expozéjában a budapesti kormány lehetőségeit elsősorban a dunai térségben jelölte ki. Azt hangsúlyozta, hogy minden elmozdulás előfeltétele Magyarországnak, mint teljesen egyenjogú félnek az elismerése. Ez esetben Kánya szerint „Magyarország részéről nem lesz többé semmi akadálya annak, hogy a Duna-menti államok egymással gazdaságilag – idővel talán politikailag is – együttműködjenek és beálljon a Duna mentén is az az igazi béke és a valódi biztonság, amelyet mi őszinte szívből várunk és remélünk.”³⁹⁶ A Csehszlovák Köztársaság elszigetelődésének 1936-tól felgyorsult folyamatában az okok közt a külügyminiszter rövid időn belül felismerte a megoldatlan kisebbségi kérdések, illetve a szlovák és kárpátaljai autonómia-törekvések külpolitikai kihasználhatóságának, instrumentalizálásának veszélyét.

A Hodža és Beneš által 1936-tól kezdve tematizált, majd 1937-ben elkezdett és 1938-ban többféle változatban elkészített nemzetiségi státútumtervezetei azt mutatják, hogy a csehszlovák kormányfő és a köztársasági elnök, egymással sok lényeges kérdésben is vitatkozva, de elvben és nyugodt körülmények közt néhány

gosan optimista képet rajzolt az európai nemzetközi helyzetről. NS RČS 1935-1938. A csehszlovák parlament 1935–1938. évi 8. képviselőházi ülésének jegyzőkönyve. <http://www.psp.cz/eknih/1935ns/ps/stenprot/008schuz/s008006.htm>. Az 1935–1938 közötti három Hodža-kormány programjának elmaradt parlamenti vitájáról ld. Wintr 2014, 166-180. <http://ucd.ff.cuni.cz/veda-a-vyzkum/historie-otazky-problemy/hop-archiv-cisel/historie-otazky-problemy-6-2014-c-1/> A népszövetségi politika korabeli magyar értelmezéséhez ld. *A nemzetközi szerződések revíziója* 1931.

³⁹⁵ Kánya pályafutásának 1933-ig terjedő szakaszáról ld. Tóth 2013: 225–260; 2009, 24–45. http://epa.oszk.hu/00800/00861/00045/pdf/aetas_2009-2_023-043.pdf.

³⁹⁶ *Képviselőházi Napló* 1936, III. kötet 285–286. 1936. május 28. http://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1935_08/?pg=292&layout=s Kánya már berlini követként is megérezte a nemzetiszocialista hatalomátvétel és Hitler hatalmi törekvéseinek kockázatait. Ezeket igyekezett beépíteni saját külpolitikai tervező munkájába, amelynek egyfajta összefoglalása az 1934–1935-re datálható német nyelvű kéziratos munkája. Rab–Tóth 2011. <http://www.muzeum.sopron.hu/images/stories/statikus/publikaciok/20110311publ.pdf>.

év alatt képesek lettek volna új, demokratikusabb irányt szabni Prága kisebbségi politikájának. Ezeket a kisebbségpolitikai paradigmaváltáshoz szükséges feltételeket, a multietnikus, decentralizált és a területi autonómia elemeitől sem visszariadó státútumtervekhez szükséges nyugodt törvényelőkészítő munkát az 1938. évi csehszlovák válság hónapjaiban már nem lehetett biztosítani.³⁹⁷

Az 1935. évi parlamenti választások során legtöbb szavazatot szerzett Szudétanémet Párt (Sudetendeutsche Partei – SDP) a hitleri német politika hatására igen gyors ütemben radikalizálódott.

A szlovák autonomista mozgalom a korábbi eredménytelen tárgyalások gyakorlattal szakítani akart, és a kisebbségi pártok közt kezdte keresni a szövetségeseket saját programjának megvalósításához. Ezzel párhuzamosan Berlin s vele együtt Varsó és Budapest részéről felerősödtek a csehszlovák kisebbségpolitikával szembeni kritika hangok. A szomszéd államok mind erőteljesebb nyomásgyakorlása miatt a csehszlovák kormánynak sürgősen lépnie kellett, hogy megpróbálja megakadályozni a belső feszültségek elmélyülését és az ország nemzetközi elszigetelődését. Azt követően, hogy 1935 decemberében a szlovák, magyar, ruszin parlamenti képviselők nagy többségének s néhány német „aktivista” törvényhozónak a támogatásával köztársasági elnökké választották Edvard Beneš, az új elnök igen nagy súlyt helyezett a kiéleződött csehszlovák kisebbségi kérdésekre.³⁹⁸

1936 júniusa és szeptembere közt sűrű külföldi programja mellett az elnök felkereste a dél- és közép-morvaországi, illetve az észak-csehországi német többségű kerületeket. A cseh–német viszony javítását, a német és általában a kisebbségi kérdés megoldásának szükségességét hangsúlyozó beszédeiben, például a Brünni Egyetemen, a znojmoi (znaimi) nagygyűlésen vagy éppen Liberecben (Reichenbergben) és Jablonecban (Gablonz) a pozitív nemzetiségi politikai fordulat előkészítését és gyors megvalósítását ígérte.

A kisebbségek jogait és az ország egységét egyaránt erősítő módszerként „az ésszerű decentralizácót és az azzal összekapcsolt hatékony gazdasági és közigazgatási regionalizmust” jelölte meg, egyszersmind azonban határozottan elutasította a szlovák és szudétanémet részről követelt területi autonómiát, mint államjogi megoldást.³⁹⁹ Beneš szudétanémet területen tett látogatása során az autonómia-terveket és a föderalizációs elképzeléseket egyértelműen elutasítva, a köztársaság eleve létező regionális gazdasági érdekeinek figyelembevételét s az ehhez igazított, decentralizált közigazgatás feltételeinek a megteremtését szorgalmazta.⁴⁰⁰

³⁹⁷ A nemzetiségi státútumtervezetről, azok kisebbségi magyar fogadtatásáról ld. részletesen Kuklik–Némeček 2013: 118–129.

³⁹⁸ Beneš megválasztásának magyar támogatásáról ld. Tóth 2014: 1517–1558. <http://www.sza-zadok.hu/2014/pdf/2014-6.pdf>.

³⁹⁹ Dejmek 2008.

⁴⁰⁰ A Liberecben elmondott Beneš-beszédet elemzi Haslinger 2010: 397–398. Beneš a nemzetiségi reformelképzelések Jablonecban kifejtett változatát ld. Beneš 1936: 13–15.

Ugyancsak a nemzetiségi kérdés kezelése volt az egyik kiemelt célja az 1936. szeptember 2-a és 30-a közti, szokatlanul hosszú hivatalos szlovákiai tartózkodásának is. Ennek során meglátogatott több nyugat- és közép-szlovákiai kisvárost, részt vett a csehszlovák hadsereg aranyosmaróti hadgyakorlatán. Szlovákiai útja utolsó napjaiban az 1907 októberi sortűz áldozatainak emlékművénél, Černovában találkozott a Liptó megyei község szülöttjével, Andrej Hlinkával, a Hlinka-féle Szlovák Néppárt alapító elnökével.

A magyarkérdés helye a csehszlovák nemzetiségi politikában

A csehszlovákiai magyar kisebbségi kérdés sajátos helyet foglalt el Prága nemzetiségi politikájában. Egyrészt a német kisebbség ügyét nagyságrendekkel fontosabbnak tekintették, másrészt a magyarkérdést a csehszlovák kormányok alapvetően a szlovákiai és kárpátaljai tartományi politika részeként kezelték, illetve külpolitikai értelemben a kisantant-politika keretében összehangolt Magyarországgal szembeni közös fellépés jó ideig sikeres elképzeléséhez kötötték.⁴⁰¹

Szlovákiai tartózkodásának második hetében, szeptember 11-én Beneš elnök meghallgatásra magához kérte Esterházy Jánost, az EMP ügyvezető elnökét, aki – a magyar kormány előzetes egyetértésével – az elnöki rezidenciaként szolgáló kistapolcsányi kastélyban kereste fel őt. A köztársasági elnök a két magyar pártból 1936 nyarán létrejött Egyesült Magyar Párt kormánykoalícióba való belépését javasolta, Esterházynek pedig miniszteri posztot ajánlott fel. Ennek a látszólag nagyvonalú gesztusnak több előzménye is volt. A köztársasági elnökválasztás előtti tárgyalások során a magyar pártok megválasztása támogatásának feltételeként a jogos magyar kívánságok teljesítését követelték Benešről.⁴⁰² Ennél nyomósabb körülménynek számított a kisantant-politikában mutatkozó széthúzás, amelynek egyik oka kétségtávol a magyar kisebbségekkel szembeni román, jugoszláv és csehszlovák fellépés különbözősége volt. Az EMP ügyvezető elnökének megszólitásával Beneš részben meg akarta akadályozni a német–magyar–ruszin–szlovák „kisebbségi blokk” kialakulását, másrészt pedig a Magyarországnak teendő gesztusokkal is enyhíteni kívánta a köztársaságra nehezedő külpolitikai nyomást.

Beneš ugyan az európai háború lehetőségét eleve kizárta Esterházy előtt kifejtett nemzetközi és belpolitikai elemzésében, azt azonban ő sem titkolta, hogy a németországi és magyarországi események, a revíziós törekvések felerősödése egyre inkább nyugtalanította a csehszlovák vezetést.⁴⁰³

⁴⁰¹ Az 1930-as évek csehszlovákiai kisebbségpolitikájáról, a kisebbségi kérdés külpolitikai kontextusáról ld. Gabzdilová–Simon 2014; Arpáš 2011; Vašš 2011. A régebbi munkák közül ld. Deák 1990; Deák 1991; Hoensch, 1965 (szlovákul: Hoensch 2002).

⁴⁰² Tóth 2015: 1520–1525.

⁴⁰³ A kérdéssel újabban két cseh és egy magyar munka foglalkozik behatóan: Tóth–Novotný–Stehlík 2012; Kuklík–Němeček 2013; Simon 2010.

A prágai kormánypárti politikusok 1933 után egyértelműen az 1926–1929 közötti kormányzó, úgynevezett úri koalíció gyakorlatát szerették volna megismételni. Az agrárpárti Antonín Švehla vezette koalíció cseh–szlovák–német kormányzati együttműködése átmenetileg stabilizálta a német és szlovák nemzetiségpolitikai viszonyokat. Mi több, a magyar kisebbségi vezetők közt is felmerült az aktivista fordulat és a koalíciós együttműködés lehetősége.⁴⁰⁴ Az aktivista német pártokat egy ideig még alkalmasnak tartották arra, hogy a Hlinka-féle Szlovák Néppárttal együtt, amelynek vezetőit a folyamatos tartományi kompetenciabővítés ígéretével megnyerhetőnek tartották, képesek lesznek erős kormányzati együttműködési bázist kialakítani.

Jóllehet Prágában egyre pontosabban látták, hogy a hitleri Németország az SDP-vel egybehangoltan és egyre nyíltabban a csehszlovák állam meggyengítésére s végsősoron megszüntetésére törekszik, a nyugati szövetségesek támogatását és az 1935-ben megkötött csehszlovák–szovjet szövetséget jó ideig még elegendőnek tartották Hitler sakkban tartására. Beneš, egyetértésben Milan Hodža miniszterelnökkel, azt remélte a magyarok és ruszinok részvételével tovább szélesíthető koalíciós kormánytól, hogy a kisantanton belüli diplomáciai engedménypolitikával párhuzamosan sikerülhet a nemzetiségi politikában is fordulatot előidézni. Ez pedig hozzájárulhat ahhoz, hogy megakadályozzák a belpolitikai válság elmélyülését, és érdemi ellenmozgást tudjanak elindítani az ország egységének, ellenálló erejének megerősítésében. A Néppárt kormányba lépéséről Hodža folytatott intenzív tárgyalásokat főként Jozef Tisóval, a párt alelnökével, aki a feszültségek kielezése nélkül, de szintén határozott elmozdulást követelt Prágától a szlovák autonómia ügyében.⁴⁰⁵

Ezeknek a lépéseknek a sikerében és a magyarkérdés belpolitikai eszközökkel való kezelhetőségében reménykedve ajánlotta fel Beneš Esterháznak az önálló „magyar miniszterséget”⁴⁰⁶. Az EMP elnöke ezt az ajánlatot, Beneš és a prágai kormány teljesítetlenül maradt ígéreteire, a szükséges egyeztetésekre és a ma-

⁴⁰⁴ A kisebbségi magyar aktivizmus 1926–1927 közötti kísérletéről, ld. *Simon* 2013: 23–70; Szarka 2006: 23–39. <http://www.mek.oszk.hu/08000/08023/08023.pdf>.

⁴⁰⁵ Tiso, aki a Néppárton belül a mérsékelt irányzat vezetőjének, egyszersmind azonban Hlinka pártelnök támogatottjának számított, 1936. június 5-én, a tapolcsányi nagygyűlésen így összegezte pártja koalíciós tagsággal kapcsolatos álláspontját: „Sem Szlovákiának, sem az államnak nem használna, ha a szlovákkérdés rendezése nélkül lépünk be a kormányba.” Tiso beszédét idézi és a koalíciós dilemmát elemzi Arpaš 2004 <http://www.saske.sk/cas/archiv/3-2004/24Arpat.html>.

⁴⁰⁶ „És azért kértem én főleg magát ide – fejtette ki Beneš Esterházy aznap a pozsonyi magyar konzulátuson keresztül Budapest számára készített emlékeztetője szerint –, tegye megfontolás tárgyává azt, hogy faja érdekében nem volna-e helyesebb, ha most a teljes nyugalom pillanatában belépnenek a kormányba és ezzel olyan atmoszférát teremtenének az ország belsejében saját fajuk felé, ami biztosítaná őket az esetleges kellemetlen következményektől. Én tudom és érzem azt, hogy hibák vannak a csehszlovák kormányzat részéről a magyarság felé. De ezek olyan hibák, amelyeket okvetlenül reparálni lehet.” Ádám 1965: 155.

gyarkérdés közeli európai rendezésére hivatkozva, félreérthetetlenül elutasította. Az elnöki audiencián elhangzott koalícióbővítési elképzelésekkel kapcsolatban pedig kizárta a kisebbségi magyar politika koalíciós, azaz kormánytámogató, „aktivista” fordulatának lehetőségét. Arra hívta fel Beneš figyelmét, hogy a magyarság a vesztes világháború utáni megosztottságában nemzeti tudata megőrzését tekintette a legfontosabb feladatnak, amitől a vonzó ajánlatok ellenére sem kíván eltávolodni. Szükségesnek tartotta leszögezni, a kormányban való részvétel sokak szemében megkérdőjelezhetné a magyar nemzeti identitás és lojalitás elsőbbségét. A Pestnek szánt emlékeztető szerint kifejtette Benešnek, hogy a Csehszlovákiában élő magyarság „korkülönbség nélkül magyar és magyarnak fog maradni, és a magyar ügyeket (fogja) szolgálni”.⁴⁰⁷

A nemzetiségi ügyek és a szomszédságpolitika szoros kapcsolatának prágai tudatosítását jelezte, hogy egy nappal a kistapolcsányi találkozót követően, szeptember 12–13-án Beneš kezdeményezésére a kisantant-országok állandó tanácsának pozsonyi ülésén egyebek közt arról döntöttek, hogy Ausztria és Magyarország esetében hallgatólagosan tudomásul veszik a békeszerződések katonai cikkelyeinek egyoldalú felmondását és a két ország fegyverkezési egyenjogúságának helyreállítását.⁴⁰⁸

A kisebbségi kérdéssel kezdettől fogva súlyosan terhelt magyar–csehszlovák államközi viszonyoknak sokszor emlegetett kistapolcsányi epizódja mindazonáltal jól jelzi, hogy az 1930-as évek második felében a fenyegető külpolitikai elszigetelődés miatt a csehszlovák vezetés a németek, szlovákok, ruszinok mellett a magyar kisebbség ügyében is megpróbált változtatni az addigi asszimilációs gyakorlaton. A magyar kisebbség vezetői számára az elnöki ajánlat ennek ellenére azért is elfogadhatatlan volt, mert „a magyarkérdés” megoldásában a magyar kormány által kizárólagos prioritásként kezelt revíziós alternatíva minden körülmények között erősebb körvonalakat kezdett öltetni.

A csehszlovák elnök viszont éppen a revíziós alternatívát zárta ki teljes egészében 1936 őszén, és a hitleri tervekkel szemben a közép-európai összefogás és megegyezés szükségességét hirdette.⁴⁰⁹ A szakirodalom mára egyértelműen bizonyította, hogy az EMP vezetői – Esterházy János ügyvezető elnök mellett főleg Jaross Andor, a párt elnöke és az idősebb nemzedék képviselője, Szüllő Géza, a parlamenti frakció elnöke – különböző mértékben és módon, de elfogadták, magukévá tették és jórészt kiszolgálták azt a budapesti kormányzati elvárást, amely szerint minden stratégiai kérdésben a magyar kormány álláspontjához kellett igazodni. Tény ugyanakkor, hogy a magyar kormányzati álláspont kialakításában legtöbbször maguk a kisebbségi magyar pártvezetők is aktívan részt vet-

⁴⁰⁷ Ádám 1965: 157.

⁴⁰⁸ Dejmek 2008: 43.

⁴⁰⁹ Dejmek 2008: 153.

tek. Különösen az 1930-as évek második felében bevett gyakorlattá vált a magyar miniszterelnökség vagy a külügyminisztérium részéről, hogy minden lényeges kérdésben előzetesen meghallgatták a kisebbségi politikusokat, kikérve véleményüket, tanácsukat, javaslatukat. Az 1938. évi csehszlovák válságot megelőző kisebbségpolitikai vitákban és tárgyalásokban maradt tehát némi mozgástér. Az EMP vezetői és képviselői ezt igyekeztek arra felhasználni, hogy a szlovákokkal, ruténekkal és sok fenntartás ellenére bizonyos kérdésekben a németekkel is megpróbálták együttműködni annak érdekében, hogy a prágai kormányt és Beneš elnököt minél nagyobb engedményekre késztessek.

A csehszlovák vezetők látva az SDP radikalizálódását, az aktivista német pártok felmorzsolódását, illetve az EMP változatlanul erős budapesti befolyásoltságának a lehetséges következményeit, már csak a szlovák autonomisták megnyerésében, a velük való kiegyezésben reménykedhettek. Az 1938. szeptemberi müncheni döntésig azonban erre sem került sor. Helyette 1936 májusában a prágai parlament elfogadta a 131. számú csehszlovák államvédelmi törvényt, amelyet már joggal tekinthetünk a háborús helyzetre való felkészülés részének. A köztársaság honvédelmi készültségének, a hadipari célokra igénybe vehető üzemek működésének szabályozása mellett a törvény 34. cikkelye preventív jelleggel, veszély esetén különleges óvintézkedések bevezetését tette lehetővé a cseh- és morvaországi, szlovákiai és kárpátaljai határvidékeken.⁴¹⁰ A törvényben kijelölt határ menti sávot rendeletileg igen nagy területben határozták meg: a „határvidéki” státusz a cseh tartomány 47,3%-át, a morvaországi–sziléziai tartomány 46,6%-át, Szlovákia és „Podkarpatská Rus”, azaz Kárpátalja esetében pedig a tartományok 61,8, illetve 95%-át jelentette.⁴¹¹

Az 1935–1936. évi csehszlovák belpolitikai változások kisebbségi vonatkozásai

Miután a Konrad Henlein vezette Szudétanémet Párt az 1935. évi választásokon közel 1,25 millió szavazatot szerzett, az ország legerősebb politikai pártjaként olyan pozícióba került, hogy a korábban betiltását is mérlegelő prágai kormány kénytelen volt elfogadni a szudétanémet népcsoport reprezentatív politikai tényezőjének.⁴¹² Milan Hodža miniszterelnök és Edvard Beneš köztársasági elnök

⁴¹⁰ Az 1936. évi államvédelmi törvény szövegét ld. Sbířka zákonũ 131. 1936. 23.05. 1936. Částka 35/19-36. Epravo, <http://www.epravo.cz/vyhledavani-asp/?Id=6551&Section=1&IdPara=1&ParaC=2>.

⁴¹¹ Haslinger 2010: 368.

⁴¹² Az SdP létrejöttéről, a csehszlovák állammal szembeni politikájának, Berlintől való függőségének felerősödéséről ld. pl. Zilkenat 2008: 18–40. http://www.die-linke.de/fileadmin/download/zusammenschlusse/bag_rex/rundbrief_1-2_2008.

1936-ban az ország belső egységének és külső biztonságának érdekében életbe léptetett államvédelmi törvénnyel párhuzamosan több alkalommal is hangsúlyozták a csehszlovák nemzetiségi politika reformját.⁴¹³

Ezzel párhuzamosan Hodža főleg az aktivista nemzetiségi pártokkal, illetve az együttműködésre hajló gazdasági, értelmiségi csoportokkal, valamint a Szlovák Néppárt vezetőivel kereste a kapcsolatot, s utóbbiakat folyamatosan próbálta megnyerni a kormányzati együttműködéshez. A köztársasági elnök németlakta területeken meghirdetett nemzetiségi reformtörekvéseibe igyekezett bevonni Henleinéket s velük együtt a többi, egyre gyengülő német pártot, elsősorban természetesen a köztársaság mellett elkötelezett német agrárpártok, a keresztényszocialista és a szociáldemokrata pártokat, amelyek az 1935. évi választásokon együttesen még 22 mandátumot szereztek.

A csehszlovákiai magyar kisebbségi pártok egyesülésére hosszas előkészületeket, erőteljes budapesti nyomásgyakorlást követően 1936. június 21-én az érsekújvári kongresszuson került sor.⁴¹⁴ Azok a memorandumok, amelyek Beneš köztársasági elnöknek, részben a csehszlovák kormánynak, illetve a parlamentben interpellációként vagy beadványként az EMP vezetői nyújtottak be hivatalosan a költségvetési és más tárgysorozatok hivatalos anyagaként azt jelezte, hogy mind Jaross Andor pártelnök, mind pedig Esterházy János ügyvezető elnök a kulturális, nyelvpolitikai, gazdasági, intézményépítési kérdésekben igyekezett összekapcsolni a hagyományos sérelmi és a közösségszervező követeléseket, programpontokat.⁴¹⁵ Az identitáspolitika szempontjából kulcsfontosságú kérdésekben pedig az Egyesült Párt az önkormányzatiság feltételeit kívánta megteremteni. Mindez azt mutatja, hogy a revíziós külpolitika hátterében is törekedtek arra, hogy meghaladják a történelmi kényszerhelyzetként megélt kisebbségi állapotot, és a szlovákiai és kárpátaljai magyarság önszerveződésének igényét próbálták előtérbe állítani.

Az 1930-as évek második felében a kisebbségi magyar pártok egyesülése, illetve a felvidéki magyar társadalmi keretek újragondolása, a kulturális és oktatási intézményrendszer stabilizálása, a politikai program szempontjából pedig a rendezett magyarországi politikai és támogatási háttér biztosítása, valamint a szlovák autonomistákkal való együttműködés perspektíváinak tisztázása jelentette a legkomolyabb feladatot. Az OKSZP és az MNP 1936. június 21-én eldöntött egyesülése után kisebbségi magyar politikai elit a parlamenti munkát egyrészt saját követeléseinek a megfogalmazására és közzétételére, másrészt a kormány által

⁴¹³ Kuklík–Nemeček 2013: 36–46.

⁴¹⁴ Popély Gyula 1990: 92–111 <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00004/pdf/08>.

⁴¹⁵ A nyelvi követelésekre vonatkozóan 1936. szeptember 7-én készült el „a magyarságot képviselő törvényhozók előterjesztése a kisebbségi nyelvhasználati sérelmek és követelések tárgyában” című beadvány. MNL OL, K-64, 1936. 593/1936 res. pol.

kezdeményezett statútumtervezet bírálata, harmadrészt pedig a szlovák–német–magyar autonomista blokk működtetésére használta fel. Ugyanakkor egyre nagyobb súlyt helyezett saját jogi és politikai követelése megfogalmazására.⁴¹⁶ A kortárs Szvatkó Pál utólag viszont már úgy látta, hogy ezek a követelések alapvetően a csehszlovák kormányzat tehetetlenségét voltak hivatva dokumentálni: az Egyesült Párt a kedvező lelki és történelmi körülmények között kiépítette a magyarság kulturális szerveit, belül elszigetelt minden megbontási kísérletet, szociális elveinek tisztaságával meggyőzte a parasztság és a munkásság szökevényeit és megszervezte a fiatalságot. A reakciók hibáit jóvátette, igyekezett az elhanyagolt gazdasági kérdéseket tisztázni, élgárdát létesített, azaz autonóm életűvé tette a magyarságot, s így várta a döntés óráját.”⁴¹⁷

Szlovákia a magyar revíziós külpolitikában

A csehszlovák–magyar kapcsolatok két világháború közti alakulásának legfontosabb értelmezési keretét a versailles-i békerendszer stabilizálásának, illetve revíziójának kérdésköre jelenti.⁴¹⁸ A hivatalos Magyarország Csehszlovákiával szembeni hosszú távú revíziós programját Steier Lajos, a szlovákkérdésnek az 1910-es évek elejétől elismert konzervatív történész szaktekintélye három szintre bontva vélte egységesen leírhatónak. Szerinte a stratégia cél nem lehetett más, mint „egy évezredes bázis természetes reintegrációja”, amely gátat vethetett volna Közép-Európa további atomizálódásának. Az 1933. évi Steier-tanulmány még arra helyezte a hangsúlyt, hogy Magyarország nem elégedhetett meg az etnikai elvű határkiigazításokkal. A nagyobb léptékű reintegrációs folyamat részeként a politikai és területi kérdések komplex kezelésében Teleki Pál és Bethelne István elképzelésével összhangban, a magyar revízió ennek a reménybeli közép-európai integrációnak a részeként megvalósíthatónak tartotta a Szlovákia egészének visszaszerzését megalapozó „magyar–tót testvériséget”. Ezzel együtt természetesen a magyar közvélemény szemében a revíziós célok támogatottságának legfontosabb bázisát „az elszakított nemzetrészek megmentésére” irányuló törekvések jelentették, ami jól jelzi, hogy a revíziós közbeszédben az etnikai revízió szempontjai fokozatosan előtérbe kerültek.⁴¹⁹

Ugyanakkor jól érzékelhető, hogy éppen a Steier által három szinten leírt magyar revíziós eszménynek élesen ellentmondó két világháború közötti közép-

⁴¹⁶ Az EMP parlamenti működéséről és annak a folyamatos petíciózással kombinált gyakorlatáról ld. Simon 2010: 94–98.

⁴¹⁷ Szvatkó 1938: 110–111.

⁴¹⁸ Lukács Zs. 1997. www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_revizio_remenye_az_1933_as_negyhatalmi_paktum_es_magyarorszag/.

⁴¹⁹ Steier 1933: 25, 32–33.

európai nemzetállami realitások, köztük például az aktivista és az autonomista szlovák politikai elitek számára egyaránt elfogadhatatlan magyar alternatívák okozták a gyakorlati kivitelezés legnagyobb akadályát. Hiszen az 1918 előtti magyar állam reintegrációja a Habsburg-monarchia kereteinek újrateremtése nélkül 1920 után éppoly irreális eszmének bizonyult, mint önmagában a Habsburg restauráció eszméje. Hasonlóképpen nem volt semmilyen érdemi háttere, kül- vagy belpolitikai feltétele a magyar–szlovák közös állam létrehozásának, ami pedig a felvidéki revíziós tervezésben jó ideig, sőt egyes vezető magyar politikusoknál egészen 1938-ig meghatározó kiindulópontnak számított. Ezt hol a szlovák autonómia természetes következményeként kezelték, hol mint a régió vitás területi kérdéseiről dönteni hivatott népszavazás feltételezett végkimeneteleként, a szlovákoknak a Szent István-i koronához való visszatéréseként képzelték el.⁴²⁰

A magyar revíziós igények etnikai alternatíváját, a szomszéd országokhoz került területek magyar népességű részeinek visszacsatolására fókuszáló stratégiát a magyar kormányok kezdettől fogva az összes történeti magyar területre kiírandó népszavazás illuzórikus követelésével igyekeztek volna kiegészíteni.⁴²¹ Az integrális és az etnikai revízió opciójának belső konfliktusát a korszak valamennyi vezető magyar politikusa átélte. De még Teleki Pál is, aki a globális, integrális revízió legelkövetelhetőbb hívének számított, kénytelen volt tudomásul venni az európai s azon belül a közép-európai nemzetállami realitásokat s elfogadni az etnikai alapozottságú területváltozások alternatíváját.⁴²²

Hitler hatalomra jutása után a magyar külpolitika igyekezett minél gyorsabban megnyerni az új német vezetést az egyre nyíltabb magyar revíziós célok támogatására, mégpedig mind a három kisantant-országra kiterjedően. Amikor Kánya Kálmán 1934. augusztus 6-án, Hindenburg berlini temetése alkalmával Hitler fogadta, a magyar külügyminiszter Edvard Beneš dunai tervével szemben az olasz–osztrák–magyar együttműködés támogatását kérte a Führertől. Ő azonban a Dolfuss kancellár halála után kialakult helyzetből tette függővé a német külpolitika menetrendjét. Hitler ugyanis csak az osztrák nemzeti szocialisták által kormányzott Ausztriát tartotta volna életképesnek, más esetben arra a jóslatra vállalkozott, hogy „az osztrák állam léte a közeljövőben véget ér”. A radikális német közép-európai tervek alternatíváiról ily módon a magyar diplomácia vezetője igen korán, első kézből nyerhetett képet.⁴²³

⁴²⁰ Erre vonatkozóan ld. pl. Miroslav 2015: 333–345. Bethlen István ezzel kapcsolatos előfeltevéseinek, tervezeteinek alakulásáról Péteri 1998: 37–38, 45–46.

⁴²¹ Zeidler 2002: 170–171.

⁴²² Ablonczy 2005: 240–241.

⁴²³ Kánya Hitlerrel folytatott tárgyalásának német emlékeztetőjét közli Ránki–Pamlényi–Tilkovszky–Juhász 1968: 80–83. A magyar revíziós külpolitika Kánya-féle vonalvezetéséről, a hitleri Németországgal való kezdeti nézetkülönbségekről ld. Gastony 1986, 3–34. Hivatkozott oldalak: 17–19. http://epa.oszk.hu/00000/00010/00014/pdf/HSR_1986_1_003-034.

Gömbös Gyula 1932–1936 közötti miniszterelnöksége idején a magyar–német kapcsolatban bekövetkezett változások nyomán a magyar külpolitikai prioritások némiképp módosultak. A kisantant relációban enyhülés, a gazdasági kapcsolatban stabilizálódás, a kisebbségi kérdésekben közeledés, a revízió kérdésében viszont a kelet-közép-európai kapcsolatok kiéleződése volt a jellemző. A magyar revíziós törekvések berlini támogatása – Hitler hatalomra kerülése után, egészen 1938-ig – alapvetően a Csehszlovákiával szembeni igényekre korlátozódott. Romsics Ignác az 1935 és 1937 közötti időszak magyar külpolitikáját úgy értékelte, hogy a magyar revíziós elképzelések egészét nem támogató berlini magatartás nyomán a magyar külpolitikai vezetésben egyszerre volt benne az elégedetlenség, a nemzetiszocializmustól való félelem, az Angliával fenntartani kívánt szorosabb kapcsolat esélye, valamint a britek által szorgalmazott közeledés a kisantanthoz.⁴²⁴

Az Imrédy-kormány diplomatái közt még 1938-ban is akadtak, akik a csehszlovák állam 1938 tavaszán már küszöbön állónak tartott felszámolása során tanúsított szlovák és ruszin magatartástól függően biztosítottak volna a szlovákok számára nagyobb vagy szűkebb autonómiajogokat.

Baró Bakách-Besseney György, a magyar külügyminisztérium politikai osztályának vezetője, 1938 júniusától belgrádi magyar nagykövet Wettstein János prágai magyar nagykövetnek a kisantant és Magyarország közti tárgyalásokról küldött tájékoztatásában azt javasolta, hogy a Szlovákia és Kárpátalja számára tervezett autonómiára vonatkozó magyar felfogást „a legővatosabb formában és a megfelelő helyen” már ki lehet szívárogtatni: „a magyar kormánynak az a szándéka, hogy nemcsak a tótoknak, hanem a Ruthénföldnek is hajlandó Magyarországra való visszatérésük esetére autonómiát biztosítani. (...) Másra tarthatnának igényt a tótok, hogyha ők maguk is valamilyen formában közreműködnének a Reszpublika felbontásában és a Felvidék visszacsatolásában, és más volna a helyzet akkor, ha a Felvidék kizárólag egy (más baráti hatalmakkal egyetértésben) végrehajtott magyar katonai akció keretében kerülne vissza. De még ez utóbbi esetben is készek vagyunk a tótoknak autonómiát adni.”⁴²⁵

A felvidéki magyar településeket a Teleki Pál által vezetett, jórészt a revíziós előkészületeket szolgáltató földrajzi, demográfiai, statisztikai kutatások az országhatár és az úgynevezett „éles”, illetve „sávós” nyelvhatárok által kijelölt területen mérték fel. Nagy súly helyeztek a magyar–szlovák etnikai határ legcsekélyebb változására vagy éppen a régió nagy- és kis városaiban, de különösen Pozsonyban és Kassán, illetve Ungváron lezajlott radikális etnikai átalakulásokra: a betelepítésekre és az asszimilációs folyamatokra.⁴²⁶

⁴²⁴ Romsics Ignác 2000: 17–24. <http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/szakirod/romsics.htm>.

⁴²⁵ Budapest, 1938. május 7. MNL OL, K 64, 75. 1938. 7. 367/1938. res. pol. Az iratot a kibocsátó és a címzett nevének felcserélésével közli Segeš– Hertel–Bystrický 2012: 160.

⁴²⁶ Rónai 1988: 124.

Jóllehet a korszak valamennyi vezető magyar külpolitikai személyisége, irányító és mértékadó tényezője kénytelen volt szembesülni a revíziós célok érvényesítésének komoly kül- és geopolitikai, illetve katonai veszélyeivel, kockázataival, az anschluss nyomán kiéleződött Duna-völgyi helyzetben, illetve az 1938. évi csehszlovák válság hónapjaiban a magyar döntéshozók nem tudtak és nem akartak ellenállni a minél nagyobb kiterjedésű revíziót lehetővé tévő kombinációk kísértéseknek.⁴²⁷ Az integrális revíziós elképzelések azonban ekkorra már egyértelműen irreálisakká váltak. A történeti alapon elképzelt határmódosítások követelésével szemben a müncheni szerződés, illetve annak magyar vonatkozású függeléke a szerződés által általános rendezési elvvé emelt etnikai határmódosítással egyértelmű korlátokat állított.⁴²⁸

Az etnikai revízió előtérbe kerülése véget vetett a Teleki által is preferált nagytérelméletekre épülő magyar terveknek.⁴²⁹ A náci Németország háborút előkészítő politikájához, az antikomintern paktumhoz való kényszerű felsorakozás, majd csatlakozás nyomán a revíziós törekvésekben fokozatosan felszámolták a magyar kezdeményezés lehetőségét, s egyre több ponton szembesítették a magyar diplomáciát az európai nagyhatalmak konszenzusos döntésétől remélt békés revízió eredeti alapelveivel.⁴³⁰

Korábbi és újabb forrásfeltárások alapján mára tisztázottnak tekinthető, hogy az integrális revízió egész Kárpát-medencére kiterjedő alternatívája kezdettől fogva irreális elképzelésnek számított. 1938-ban azonban az etnikai és történeti, földrajzi, közlekedési és gazdasági érvek kombinációjára épülő, s éppen ezért pragmatikus elképzelések is háttérbe szorultak az etnikai elvek alapján megvalósítható, részleges határmódosítással szemben. A két világháború közti revíziós propaganda „mindent vissza” típusú túlkövetelése ugyan a végig felszínen tartották a történeti magyar állam egészére kiterjedő revízió kívánságát, annak

⁴²⁷ A magyar külpolitika stratégiai irányaként megfogalmazott békés, az európai nagyhatalmak által garantált tárgyalásos revízió alapeszméje már az 1938. augusztusi kielői tárgyalások idején, majd a csehszlovák válság őszi hónapjaiban háttérbe szorult. Pritz 1974: 646–680.

⁴²⁸ A müncheni szerződés kiegészítő nyilatkozatában a négy nagyhatalom képviselői a következőképpen rendelkeztek a csehszlovákiai magyar és lengyel kérdéssel: „A négy hatalom kormányfői kijelentik, hogy a csehszlovákiai lengyel és magyar kisebbségek kérdése, amennyiben azt a következő három hónapon belül az érdekelt kormányok közötti megegyezés útján nem rendezik, a négy hatalom itt jelenlévő kormányfői újabb összejövetelének tárgya lesz.” Halmossy 1983.

⁴²⁹ Teleki történetileg és földrajzilag alátámasztott elképzelése a komáromi tárgyalásokon háttérbe szorult. Erről ld. Ablonczy 2005: 375–383.

⁴³⁰ „A revízióba bele fogunk pusztulni, ez fog minket a háborúba belesodorni. Visszakaptuk a Felvidéket, jó, vissza Ruszinszkrét is, ezeket meg tudjuk még emészteni, átvenni, berendezni. Most Erdélyen a sor, rettegek, mi lesz akkor. Ha Erdély visszajő, ezzel örökre elkötelezzük magunkat a németeknek, akik majd azután követelik az árát. És ez az ár a velük való háborúzás lesz, az ország maga lesz az ára a revízióknak.” Teleki utóbb jogosnak bizonyult aggodalmait ld. Barcza 1994: 197.

azonban semmilyen komoly realitása nem lévén, az 1930-as évek elejétől az etnikai alapozású határmódosítási elképzelések kerültek előtérbe. Annál is inkább, mert a Chamberlain és Daladier-féle brit–francia megbékélési politika átmenetileg kedvező nemzetközi háttérrel teremtett a meghatározó európai nagyhatalmak mindegyikének támogatásával, tehát egyfajta európai konszenzussal elérhető revízióhoz. A Darányi- és Imrédy-kormányoknak, illetve a magyar diplomáciának azonban 1938 folyamán többször is szembesülnie kellett azzal, hogy az egyre agresszívabb hitleri német külpolitika mellett ezt a konszenzust egy percig sem lehet tartós jelenséggént kezelni.⁴³¹

A kisantant tárgyalásai Magyarországgal

Annak ellenére, hogy 1933 júniusában Gömbös Gyula az európai kormányfők közül elsőként találkozott Berlinben a hatalomra került Hitlerrel, a magyar külpolitika élére frissen kinevezett Kánya Kálmán mégis inkább az olasz orientációt pártolta. A közép-európai helyzet stabilizálását is fontosabbnak tartotta, mint a Hitlerrel való jó kapcsolat kiépítését.⁴³² Beneš 1935. decemberi köztársasági elnökké választásának sokakat meglepő kisebbségi magyar támogatása a prágai parlament szavazása során, egyebek közt szintén ezt a célt szolgálta. Természetesen az új csehszlovák elnök is látta a magyar gesztus mögött meghúzódó budapesti szándékokat, amelyek a magyar kormány és a kisantantállamok közt 1936-ban előkészített tárgyalásokban vált igazán megfoghatóvá. Magyarországot a katonai, fegyverkezési egyenjogúság és a magyar kisebbségek jogainak méltányosabb kezelése fejében hajlandónak mutatkozott volna a Belgráddal, Bukaresttel és Prágával való közép-európai együttműködési politika beindítására.⁴³³

A magyar kormány a kisantantországok egységének lazításával arra törekedett, hogy a Németország által egyre erősebben fenyegetett Csehszlovákiával szemben a másik két tagállam ne vállaljon feltétlen szolidaritást. A kisantant 1937. augusztus végi, szeptember eleji sinai konferenciáján a három külügyminiszter tárgyalási alapként elfogadta a magyar kormánynak Bárdossy László bukaresti magyar követ által eljuttatott megállapodás-tervezetét. Eszerint a tagállamoknak vállalniuk kellett, hogy külön-külön jegyzőkönyvben elismerik Magyarországot katonai egyenjogúságát, adminisztratív lépéseket tesznek a magyar kisebbségek jogainak érvényesítése érdekében. Cserében Magyaror-

⁴³¹ Zeidler 2009: 85–87.

⁴³² Pritz 1978: 49–97.

⁴³³ A blei folyamatként is emlegetett közeledés ténylegesen korlátozott jelentőségéről, s annak a kisantant államok egységét megbontani, Csehszlovákiát szövetségeseitől is elszigetelni hivatott funkciójáról ld. Czettler 2008 <http://valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=1100&lap=0>.

szág meg nem támadási nyilatkozatot tett volna a szomszéd államokkal szemben, s a három tagállam ezt szintén viszonzta volna. A kapcsolatok javítása érdekében mind a három kisantantkormány hajlandónak mutatkozott kapcsolatba lépni az országa területén működő magyar pártok vezetőivel, hogy „velük a kisebbségi kérdés gyökeres rendezéséről tárgyaljanak.”⁴³⁴

Aligha véletlen, hogy a magyar kormány kisantanttal való megállapodásának két súlyponti témája közül a kisebbségi kérdés pozitív kezelése okozta a legtöbb nehézséget.

A két világháború közti időszakban végig feszült bilaterális kapcsolatokban a szlovákkérdésben, illetve az úgynevezett őshonos kisebbségek ügyében a csehszlovák és magyar megoldási elképzelések diametrálisan különböztek. Szlovákia és Kárpátalja magyar, szlovák, német, ruszin közösségeinek lehetőségeit a csehszlovák kisebbségpolitikai modell az ország belső integrációjában, a csehszlovák politikai nemzet és nemzetállam megerősítésében látta. Ezért 1938 októberéig a csehszlovák kormány elutasította a területi autonómiák rendszerének bevezetését. Ugyanakkor a magyar külpolitika „a szlovenszkói” és „ruszinszkói” őslakosok, azaz a szlovákok, rutének és a velük évszázadok óta együtt élő magyarok, németek esetében kezdettől fogva egyfajta védhatalmi pozícióra törekedett. Az őslakosok számára történeti és nemzeti alapon az önrendelkezési jog biztosításában, vagyis az autonóm státusz megteremtésében, majd pedig a szóban forgó területek Magyarországhoz való visszatérésében látta a két csehszlovákiai tartomány szlovák, rutén és egyéb kisebbségi kérdéseinek a megoldását.⁴³⁵

A budapesti kormány az 1937–1938. évi kisantanttárgyalások során végig arra törekedett, hogy a három szomszéd ország közti különbségeket kihasználva, megpróbálja elszigetelni a Németországgal szemben egyre nehezebb helyzetbe kerülő Csehszlovákiát. Budapest kezdettől fogva szembetalálta magát a kisebbségi kérdésben hajthatatlannak bizonyuló, sőt némely területen a magyar kisebbség helyzetét tovább szigorító román kormánnyal. Milan Sztojadinovics jugoszláv külügyminiszter, a jugoszláv részről nyilvánvaló tett közeledési szándék alapján jelezte, megvizsgálják annak lehetőségét, hogy külön nyilatkozatban kötelezzék el magukat a kisebbségi jogkiterjesztés terén.⁴³⁶

Kamil Krofta csehszlovák külügyminiszter viszont eleve kizárt bármiféle kedvezményt az államközi alkufolyamatban. Prága a kisebbségpolitikai tárgyalásokat kizárólag a reciprocitás logikája alapján tartotta elképzelhetőnek. Az 1930. évi vámháború után a magyar–csehszlovák viszonyban a magyar külpolitika

⁴³⁴ A Bárdossy-féle jegyzéket és a sinaiai háttértárgyalások magyar követségi anyagait ld. Ádám 1965: 232–240, 242–243. A kisantant és Magyarország közti tárgyalásokról ld. Pritz 2012. http://www.grotius.hu/doc/pub/CYRYNK/2012_78_pritz_pal_a_magyar_diplomacia.

⁴³⁵ Vašš 2011: 145–149; Simon 2010: 169–173.

⁴³⁶ Ádám 1962: 524–527.

prioritása – a trianoni határok lehetőség szerint békés, diplomáciai úton való módosítása – jelentette a legkomolyabb ellentét forrását. Csehszlovákia ugyanis, a másik két kisantantállammal együtt, következetesen a versailles-i békerendszer által létrehozott területi, katonai status quo fenntartásához, a biztonsági garanciák megerősítéséhez ragaszkodott.⁴³⁷

Mindebben a megoldatlan, illetve tudatosan lebegtetett kisebbségi kérdések egyre nagyobb és a régió stabilitása szempontjából egyre negatívabb szerepet játszottak. Jellemző, hogy még a hagyományos francia–csehszlovák viszonyban is előtérbe került a szudétanémet-kérdés, amely az egész régió biztonsága szempontjából egyre több kockázatot rejtett magában. Yvon Delbos francia külügyminiszter 1937. decemberi kisantantkörútja során pontosan érzékelt Franciaország keleti szövetségeseinek megosztottságát, a kisebbségi kérdések Berlin, Róma, Varsó és Budapest által saját revíziós céljaikra való felhasználását s ezzel együtt a térség felgyorsuló destabilizálódásának veszélyét.⁴³⁸

Az 1938. évi csehszlovák válság idejére a magyar népcsoport politikai képviselőinek súlypontja egyértelműen az Esterházy és Jaross vezette EMP-n belülré került. Ez egyrészt lehetővé tette az egy központból irányított, hisztériamentes felkészülést a revíziós változásokra, ugyanakkor a párt tagjait kivonták a többségi-kisebbségi konfliktusok első vonalából. S végül megfelelő politikai háttérrel maga mögött felléphetett a párt a prágai és a budapesti magyar kormányok közötti politikai közvetítőként is. Ugyanakkor sem Beneš, sem Milan Hodža csehszlovák miniszterelnök számára nem volt titok, hogy a magyar kormányokkal való együttműködése a harmincas évek végén már egyértelműen ennek a célnak rendelődött alá.

A határrevíziók ügye a két világháború közötti közép-európai államközi viszonyok centrális kérdése volt. Az államalapító T. G. Masaryk és az őt követő Beneš sem zárták ki eleve a megoldási opciók közül, de természetesen a status quo híveiként kölcsönös megállapodásokra gondoltak. Esterházy János a nemzeti önrendelkezési elv bázisán magától értetődő, legitim törekvésnek tekintette, amennyiben nem társul erőszakkal, a másik nemzet jogainak csorbításával. Esterházy revizionizmusa népi, nemzeti, etnikai és történeti elemek szintéziseként olyan idealisztikus elképzelés volt, amelynek számos eleme nem volt reális. Az első bécsi döntést megelőzően létrehozott Magyar Nemzeti Tanács dokumen-

⁴³⁷ A magyar revíziós külpolitikáról, a magyar–csehszlovák államközi kapcsolatokról, a kisantant és Magyarország viszony alakulásáról ld. Pritz 2006 és Rácz 2006. <http://mek.oszk.hu/05200/05284/05284.htm#>; Ádám 2014, 169–172; Dejmek 2002: 197–208.

⁴³⁸ A brit és francia kormány már 1937 végén felismerte, hogy a szudétanémetben a Hodža-kormány s annak külügyminisztere, Kamil Krofta nem képesek lépést tartani a Berlin támogatását élvező, Henlein-vezette Szudétanémet Párt fokozódó követeléseivel. Dejmek 2008: 94.

tumaiból látható, hogy a Magyarországhoz való visszatérés aktusaként elképzelt revízió programjába a csehszlovákiai magyar politika a két évtizedes kisebbségi korszak tapasztalatait is megpróbálta integrálni, be kell látnunk igen mérsékelt sikerrel.⁴³⁹

A csehszlovák válság 1938 augusztusában elkezdődő záró szakaszát leszámítva Esterházy elsősorban a Prága–Pozsony–Budapest háromszögben kívánta értelmezni a felvidéki magyarkérdést. Csak a müncheni szerződés után próbált személyesen is bekapcsolódni a magyar szempontból minél kedvezőbb határrevízió nemzetközi előkészítésébe, és ennek érdekében Varsóban, illetve Rómában is tárgyalásokat folytatott. Pártelnöki evékenységének súlypontját azonban a csehszlovákiai magyar kisebbség társadalmi, kulturális és politikai megszervezése, valamint a magyar kisebbség jogi helyzetének, politikai státuszának javítását célzó erőfeszítések jelentették.

A tartományi és kisebbségi autonómia ellentmondásai

A szlovákiai és kárpátaljai autonómia kérdése kezdettől fogva részét alkotta a Budapest által szorgalmazott integrális – történeti, területi alapokon megvalósuló – revíziós elképzeléseknek. A magyar kormány és a vele kezdettől fogva szorosan együttműködő csehszlovákiai magyar pártpolitika megpróbálta befolyásolni a szlovák autonómatörekvések tartalmát és alakulását. Ennek ellenére vagy inkább éppen ezért az 1920-as évek elejétől kezdve jól láthatóan folyamatosan nőtt a távolság a szlovák néppárti politika autonomista centruma és a magyarországi és csehszlovákiai kisebbségi magyar politikai tényezők között. Mindez jórészt azzal függött össze, hogy a szlovák autonómia magyar alternatívája az 1918-as szlovák különválás kudarcának beismerését jelentette volna. Másrészt az is egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar külpolitikai elképzelésekben – a korabeli európai realitásoknak megfelelően – egyre jobban előtérbe került az etnikai revízió alternatívája. Ez azonban az autonómiájuk megszerzésére törekvő szlovák és rutén politikusokat azért töltötte el félelemmel, mert a szlovák és ruszin autonómiák területi integritását, politikai stabilitását a magyar etnikai alapozású revíziós törekvések közvetlenül veszélyeztették.

A két világháború közötti szlovák és a kisebbségi magyar autonómiapolitika kapcsolatainak ambivalens jellege a kérdésről megjelent cseh, szlovák és magyar

⁴³⁹ Az EMP politikai programjának alakulásában ennek megfelelően olyan autonóm magyar közösség kiépítésének az eszménye körvonalazódott, amely a pártegyesítés révén manifesztálódott társadalmi integráció talaján igyekezett minden réteget, minden irányzatot integrálni, s ezzel mind a szlovák politikusok, mind pedig a prágai kormány irányában a magyar kisebbség ötszázalékos arányszámánál nagyobb súlyt megjeleníteni.

munkában is tükröződik.⁴⁴⁰ A szlovákkérdés az 1938-ban három opció formájában jelent meg. Az első, a megvalósult alternatíva a prágai megegyezés alapján létrejött Szlovákia autonóm státuszát eredményezte a második Cseh-Szlovák Köztársaság keretei közt. A másik opciót a két szomszédhoz, Lengyelországhoz vagy Magyarországhoz való csatlakozás jelenthette volna. S végül az Anschluss óta körvonalazódott a harmadik lehetőség a német *Neuordnung* keretei közt megvalósuló szlovák állami önállóság.⁴⁴¹

Az osztrák aschlusst követően a szlovák autonómiapolitika szakított a korábbi, visszafogott stílusával. A Hlinka-féle Szlovák Néppárt a köztársaság, illetve a pittsburghi egyezmény 1938-as „jubileumi évét” kihasználva az autonómia-követelések radikalizálására törekedett. Félretéve a korábbi óvatoskodást, az érintettek újra elővették a német–magyar–szlovák „kisebbségi” együttműködés koncepcióját. Szlovák részről persze folyamatosan tudatosították a „kisebbségi blokkból” adódó külpolitikai kockázatokat is.⁴⁴²

A szlovák autonómiával kapcsolatos budapesti és csehszlovákiai kisebbségi magyar álláspontok alakulását, kölcsönhatását, egymáshoz való viszonyát elemezve érdemes külön megvizsgálni, milyen elképzeléseket dolgozott ki a szlovák autonómiáról az ebben a kérdésben erős budapesti felhatalmazással rendelkező EMP-vezérkar. Jaross Andor esetében nem ismerünk konkrét tervet. Esterházy János ügyvezető elnök, Szüllő Géza a párt parlamenti frakcióvezetője viszont komoly dilemmákkal szembesült. A magyar revíziós külpolitika szempontjából elvben kulcsfontosságú legfontosabb szlovák kérdésben – Szlovákia autonómiájának a magyar–szlovák viszonyt meghatározó alakulásában – a kisebbségi magyar politikai vezetők cselekvési szabadsága, kezdeményezési lehetősége viszonylag nagy volt. Ennek oka főleg abban keresendő, hogy a magyar külpolitika budapesti irányítóit mindvégig nagyfokú tanácstalanság jellemezte a dinamikus csehszlovák pártpolitikai mozgások s azon belül a kormánypárti és ellenzéki szlovák pártok megítélését illetően. A magyar revíziós doktrína a szlovákkérdésben elsősorban a feszült cseh–szlovák viszony önmozgásának, illetve a csehszlovák–német ellentétek kieleződésének magyar szempontból kedvező végkifejletével számolt. A lengyel diplomáciától eltérően nem tartotta meghatározónak a közvetlen és kormányzati szintre emelt magyar–szlovák kapcsolatokat. Emiatt mindvégig előnyben részesítette a nem hivatalos, sőt szigorúan titkos kapcsolatok módszerét. Tisztában volt ugyanis azzal, hogy a kisantant fenyegetés szorításában feltétlenül el kellett kerülnie a Csehszlovákiával szembeni fegyveres konfliktus lehetőségét.

⁴⁴⁰ Bystrický 2008.

⁴⁴¹ 1938–1939 szlovák alternatíváiról ld. Arpáš 2011. Bystrický–Michela–Schwarz 2010.

⁴⁴² Arpáš 2011: 106–127.

Autonómia vagy revízió

1938. március 29-én a prágai parlamentben Jozef Tiso nyilatkozatot olvasott fel, amelyben Szlovákia autonómiájának mielőbbi megvalósítására szólította fel a kormányt. A nyilatkozat, akárcsak a Szlovák Néppárt 1938. évi autonómiával kapcsolatos többi hivatalos állásfoglalása, deklarációja a csehszlovák állam kereitei közt, a köztársaság belső stabilitásának megerősítése érdekében szorgalmazta az autonómia megvalósítását. Tiso, aki felszólalását előzetesen Esterházyval és a többi kisebbség politikusaival is egyeztetette, külön fejezetet szentelt a szlovákiai nemzetiségi csoportoknak. Esterházy azonban igyekezett jelentőségének megfelelően kezelni Tiso fogadókészségét. Jól látta, hogy Hlinkáék számára csak átmenetileg volt szükség a „kisebbségi együttműködés” felmutatására, hogy ezzel is növeljék Hodža és Beneš szemében a szlovákkérdés súlyát.⁴⁴³

A Szlovák Néppárt deklarációját magyar részről Szüllő Géza, az EMP tiszteletbeli elnöke, Leon Wolf a Hlinkáék által kezdeményezett Autonómia Blokk listáján megválasztott lengyel képviselő és Ernst Kundt, az SdP képviselője és szóvivője szintén támogatta.⁴⁴⁴ Szüllő Géza a prágai parlamentnek ebben a felkocozott hangulatú parlamenti vitájában 1938. március 29-én teljes mértékben kiállt a szlovák és a kárpátaljai autonómia mellett. Szerinte a köztársaság gyengeségének éppen az a legfőbb oka, hogy sem a pittsburghi egyezményben szavatolt szlovák autonómiát, sem pedig a saint germain-i csehszlovák kisebbségi szerződésben előírt kárpátaljai autonómiát nem valósította meg: „Meg kell, hogy értse a kormány, hogy másként itt boldogulást nem tud elérni, mint hogy a teljes jogegyenlőség alapján állva megadja minden itt élő nemzetnek, ami őt isteni és emberi törvény alapján megillet. (...) Mi magyarok azt követeljük, együtt szlovák testvéreinkkel, hogy a köztársaságban minden nemzet a maga területén maga intézhesse sorsát.”⁴⁴⁵

Az 1938. május–júliusi periódusban, az egyre feszültebbé váló csehszlovák-német államközi és a csehszlovák–szudétánémet viszony mellett Beneš elnök

⁴⁴³ Esterházy a következőképpen rögzítette Tisóval kapcsolatos benyomásait: „most pillanatnyilag teljes becsületességgel állja a harcot és nem riad vissza a kormány részéről jövő fenyegetésektől sem. Hogy ez az állapot nála meddig fog tartani, és mikor fog akarni esetleg más politikai vizekre evezni, természetesen nem tudom és ezért garanciát nem vállalhatok. Ezért nézetem szerint egyedüli dolog, amit csinálhatunk, hogy biztosítsunk magunkat, hogy nem fognak kiugrani, az, hogy lehetőleg minél erősebben kompromittáljuk őket Prága szemében.” MNL–OL KÜM K-64, 79. csomó, 1938. 65. tétel.

⁴⁴⁴ A prágai parlament képviselőházi naplójának szövegéből jól kivehető a négy nemzetiség különérdekeinek az előtérbe kerülése, illetve a Tiso által felolvasott deklarációban a nemzetiségekkel való együttműködés frázisszintű megfogalmazása. Poslanecká sněmovna, těšnopisecké záznamy, 29. března 1938. <http://www.psp.cz/eknih/1935ns/ps/stenprot/143schuz/s143003.htm>.

⁴⁴⁵ Uo.

és a csehszlovák kormány részben az aktív ellenállás alternatívája és a nyugati szövetségesei által tanácsolt megegyezés taktikai lépései közt lavírozott. Hodža a nemzetiségi státústervezet átdolgozásával, a szudétanémet, majd a magyar párttal egyeztetve próbálta áthidalni a nyugati szövetségesek appeasement politikája és bizalomvesztése nyomán támadt politikai űrt.

Hodža és Beneš rövid ideig tartó szoros együttműködésének korszaka volt ez, amikor a szlovák autonómiatörekvések kezelése a németkérdés mögött részben háttérbe szorult, részben pedig a kisebbségektől eltérő, külön pályán futott, de augusztustól kezdődően egyre inkább felerősödött a válság nemzetközi, nagyhatalmi dimenziója. Ennek következtében a Hodža által preventív jellegűnek tartott nemzetiségpolitikai reform jellege radikálisan megváltozott és a köztársaság önvédelmét szolgáló, a kormányzati kezdeményezést is megkérdőjelező magatartássá alakult. A csehszlovák válság 1938. augusztus–szeptemberi, forró periódusában egyértelművé vált, hogy többé már nem létezik belső megoldás.

Ennek a rendkívül összetett féléves periódusnak a végére a csehszlovákiai magyar kisebbség előtt szintén leegyszerűsödtek a politikai alternatívák, a választási és döntéshelyzetek. Münchenben a nagyhatalmak a cseh–német viszony mellett a lengyel- és magyarkérdésre is kiterjesztették az etnikai alapú változtatás szükségességét. A csehszlovákiai magyarság többsége ebből adódóan – nem az autonóm Szlovákia részeként, hanem az etnikai revíziós megoldás révén – került vissza Magyarországhoz. A müncheni szerződés kiegészítő jegyzőkönyvében rögzített magyar és lengyel rendezés lehetősége, illetve Szlovákia október 6-án kikiáltott autonómiaja rövid egy héten belül kielezte a magyar etnikai revízió és a szlovák autonómia súlyos ellentmondásait, amivel természetesen az EMP vezetésének és Esterházy Jánosnak is szembesülnie kellett.⁴⁴⁶

Esterházy János szlovák autonómiakonceptiójának kudarca

Esterházy – az 1938. évi varsói megbeszéléseiről fennmaradt lengyel diplomáciai források szerint – a szlovák autonómia ügyében elszenvedett magyar kudarc okát részben az agresszív, mindenáron területeket követelő magyar magatartásban, részben pedig a bécsi határvonal megállapításának módjában jelölte meg.⁴⁴⁷

⁴⁴⁶ Erről részletesebben Szarka 2013: 413–448.

⁴⁴⁷ Esterházy már Jan Szembek lengyel külügyminisztériumi államtitkárral folytatott 1938. június 17-i varsói megbeszélésén kifejtette, hogy „nincsenek illúziói abban a tekintetben, hogy Szlovákiában magyarbarát közhangulat uralkodna. Túl sok a régi emlék és nagyon nagyok voltak a csehszlovák állam létrejöttéhez fűződő elvárások is. Egyedül Prága felelőtlen, centralista politikája – fogalmazott a lengyel feljegyzés – okozta azt, hogy Szlovákiában csehellenes hangulat alakult ki, ami az utóbbi időben bizonyos lehetőségeket teremtett arra, hogy megteremtsek

Valójában azonban ő is pontosan látta, hogy a magyar kormány mind a szlovák autonómia, mind pedig a kisebbségi jogkiterjesztés ügyében szinte kizárólag a Németország által lehetővé tett megoldásokat követte. Budapesten emiatt többé-kevésbé tétlenül szemlélték a szlovák autonomista elitnek előbb a cseh–szlovák orientálódását, majd pedig az önállósulási tendenciákat.

Esterháznak ugyanakkor azzal is szembesülnie kellett, hogy a magyar–szlovák kapcsolatokban a magyar kormány részéről húsz év alatt nem történt érdemi közeledés. Nem került sor a szlovák autonómia Magyarországon belüli alternatíváinak a kidolgozására, hanem többé-kevésbé megígértek mindent, amit a Néppárt vezetése, Hlinka és Tiso kért. Ennek persze mindkét oldalon hiányoztak a konkrét bel- és pártpolitikai tényezői, illetve a történeti és lélektani feltételei is. Az 1938 őszén kialakult szituációt magyar részről felelős politikusok is úgy élték meg, mintha az 1918. évi különválás során kialakult helyzetet kellett volna kezelni. A szlovák elit viszont a csehszlovák válság hónapjaiban a csehekkel való emancipációt tekintette elsődleges céljának. Fontos megjegyezni, hogy Varsóban is érzékelték, a magyar kormány felkészületlen és határozatlan volt a szlovákkérdés kezelésében. Ennek fő okait abban látták, hogy Budapesten Csehszlovákiával kapcsolatosan egyértelműen Berlin kezdeményezésére és engedélyére vártak. A szlovák politikusokkal szemben pedig a magyar kormány láthatóan nem akarta magát előzetesen elkötelezni az autonómia jogköreit és területi kiterjedését illetően. Ez pedig kezdettől fogva erős bizalmatlanságot váltott ki a szlovák körökben.⁴⁴⁸

A magyar közvélemény a minél teljesebb történeti revízióban reménykedve, egyfajta csodaváró hangulatban élt. Szlovák részről viszont a cseh–szlovák alternatíva is vonzóbbnak bizonyult, mint a „Szent István-i” magyar államkeretek közé való „visszatérés”.⁴⁴⁹ Húsz év alatt a szlovákság a csehszlovák államkeretek közt megtapasztalta saját nemzeti politikai, kulturális, társadalmi erejét. Tudatosította a csehekkel közös állam előnyeit és hátrányait. A szlovák politikai közéletben és közvéleményben igen széles konszenzus alakult ki abban a tekintetben, hogy az 1918 előtti állapotokhoz képest a Csehszlovákia által biztosított lehetőségek igen nagy előrelépést jelentettek.

Ezzel szemben a magyarországi társadalom nagyobb részére Trianonban megállt az idő. Hiába próbált a kisebbségi magyar értelmiség közvetíteni a szomszédok és Magyarország között, a régi és új világok között alig nyílt átjárás. Ezért is volt fontos, hogy a budapesti kormány felismerte saját korlátait és

a magyarbarát hangulat alapjait. Ez azonban még nem tekinthető változatlan és megállapodott hangulatnak, és ezért a magyar tényezőknek át kell törniük annak a bizalmatlanságnak a falát, amely Szlovákiában Magyarországgal szemben létezik.” Segeš–Hertel–Bystrický 2012, 233–236.

⁴⁴⁸ Gniazdowski 2010: 260–263.

⁴⁴⁹ Arpáš 2011, 87–89.

igyekezett maximális mértékben bevonni a kapcsolatokba az EMP ügyvezető elnökét. Esterházy esetében is érvényesnek tekintette azt a még Bethlen István kormányzati periódusának végén kialakult munkamegosztást, amely szerint a közvetlen, személyes szlovák tárgyalások a felvidéki kisebbségi magyar pártok vezetőire tartoztak.⁴⁵⁰

Jellemző az 1938. tavaszi helyzetre, hogy a lengyel diplomácia, Beck lengyel külügyminiszterrel az élen, kénytelen volt folyamatosan arra ösztönözni Budapestet, hogy próbáljon közvetlen kapcsolatba lépni az ellenzéki, autonomista szlovák politikai elittel, s tegye világossá a szlovákok és nemzetközi diplomácia számára, mi mindenben különbözhetett volna Szlovákia autonóm státusa a cseh–szlovák, illetve a magyar–szlovák viszony keretei közt.⁴⁵¹

Ebben a tekintetben különösen 1938 tavaszától kezdve Kazimierz Papée prágai lengyel és Hory András varsói magyar követen keresztül éppen Varsó kezdeményezése volt az, amire a Kánya Kálmán vezette magyar külügyminisztériumnak reagálnia és válaszolnia kellett. A szlovákkérdés szlovák szempontból megnyugtató kezelésében érdekelt Varsó diplomáciai csatornákon keresztül próbálta színvallásra készíteni Budapestet, miként is képzei a magyar kormányzat a csehszlovák válság két kulcskérdésének, Szlovákia és Kárpátalja autonómiájának a rendezését.

A Magyar Külügyminisztérium 1938. május 3-i levéltervezetében, a lengyel kérdésekre válaszolva három pontban foglalta össze Magyarország szlovák tárgyalási pozícióit. A korábbi hasonló tájékoztatást megerősítve jelezték, hogy a magyar–szlovák kapcsolatokért magyar részről az EMP vezetői a felelősek. A tárgyalások Budapest szerint jó irányban haladtak, de 1938 májusában még nem lehet érdemi elmozdulásról beszámolni. S végül a magyar külügyi tájékoztató jelezte, hogy „az ilyen természetű megbeszélések kényes voltára” való tekintettel a magyar kormány semmilyen közvetlen szlovák tárgyalást 1938 májusáig nem folytatott, de rövid időn belül erre is sort kívánnak keríteni.⁴⁵²

Esterházy János – egyebek közt éppen lengyel kapcsolatai és a német élettér-elképzelések helyett a közép-európai összefogást előtérbe helyező állásfoglalásai miatt – alkalmasnak látszott ennek a sajátos magyar–szlovák párbeszédnek a felgyorsítására.⁴⁵³ Ő fogta össze magyar részről azokat az egyeztetéseket, amelyek

⁴⁵⁰ Szarka 2014, 431–432.

⁴⁵¹ Segeš–Hertel–Bystrický 2012: 152–158.

⁴⁵² Uo.

⁴⁵³ Esterházy lengyel kapcsolatainak megítélésében nagyok az eltérések a magyar és a szlovák, illetve a cseh történeti értékelésben. Míg Molnár Imre szerint Esterházy azt követően vállalkozott magánemberként a lengyel közvetítőszerere, miután „a közép-európai politika egén már felmerült egy a Hitler bábállamként létrejövő, önálló Szlovákia fenyegető rémképe”. Ezzel szemben szlovák részről általában éppen Esterházy aktív lengyel közvetítői szerepvállalását tekintik a Csehszlovákia-ellenes magatartás egyik bizonyítékának. Vö. Molnár 2012: 100–101; Arpáš 2011: 102–103.

az EMP és a Szlovák Néppárt vezetői között a prágai parlamentben a szlovákiai „őslakos népek”, a csehszlovákiai kisebbségek és az autonómiatámogató pártok között folytak, s neki volt az a feladata, hogy megpróbálja a szlovák vezetőket autonómiapolitikájuk magyar orientációjának az előnyeiről meggyőzni. Erről a prágai, varsói követi jelentésekben és utasításokban többször is szó esik. A magyar pártelnök számára az autonomistákkal való kapcsolatteremtés másik szándékaként merült fel annak lehetősége, hogy a szlovák törekvések hathatós támogatásával bizonyítani lehetett volna, hogy „csehszlovák egység nincs”⁴⁵⁴.

A Szlovák Néppárt politikájában a szlovák autonómia magyar revíziós alternatívája csak a Csehszlovákia megszűnésével számoló politikai tervezésben maradt meg – egészen 1938 szeptemberéig – a legvalószínűbb forgatókönyvnek és alternatívának.⁴⁵⁵ Mindeközben az EMP vezetői igyekeztek megfelelő határozottsággal és egyértelműséggel reagálni a Hodža-féle státútumtervezet körül 1938 tavaszán–nyarán felgyorsult tárgyalásokra. Új követeléslistát dolgoztak ki, és többször is tárgyaltak a csehszlovák miniszterelnökkel, valamint a csehszlovák válságban érintett felek közötti brit közvetítés céljából Prágába érkezett lord Runcimannel.⁴⁵⁶

Ezzel párhuzamosan nagy volt a nyomás az EMP vezetésére, hogy lépéseiket hangolják össze a Konrad Henlein vezette SdP-vel. Az 1938. februári budapesti EMP–SdP egyeztetéseket követően, az ott született megállapodás ellenére a csehszlovák válság idején csak felületes együttműködés volt a két párt között. Nem vezetett eredményre a szudétánémetek által kezdeményezett 1938. szeptember 15-i prágai német–szlovák–magyar egyeztetés sem, ahol Henleinék a három népcsoport szoros együttműködéséről szóló megállapodást szerettek volna kötni. Esterházy az EMP nevében az akkor még folyamatban lévő Hodža-tárgyalásokra hivatkozva kitért a megállapodás elől.⁴⁵⁷

A Csehszlovákiával vagy akár a szlovákokkal való háborús konfliktust Budapest mindenáron megpróbálta elkerülni. Az EMP Hitlernek a csehszlovákiai magyarok revíziós fellépését sürgető nyomatékos felszólítását, illetve Prága nyugati szövetségeseinek a szudétánémet-kérdés területi megoldása érdekében

⁴⁵⁴ Petravich Gyula pozsonyi konzul levele s benne „Tamás” (Esterházy) jelentése a HSLS képviselőivel folytatott tárgyalásokról. MNL-OL, KÜM, K-64, 79, 1938, 65.

⁴⁵⁵ Hitler szlovákkérdéssel kapcsolatos álláspontját, a magyar–szlovák ellentétek német felismerése nyomán kialakult új német koncepciót elemzi Hermann 2010: 192–209.

⁴⁵⁶ A státútum- és a Runciman-misszió tárgyalásainak magyar vonatkozásairól részletesen ld. Simon 201: 129–150; Molnár 2012: 99–107.

⁴⁵⁷ A két kisebbségi párt közötti kapcsolatok 1937-ben, egy budapesti megbeszélést követően váltak szervezettebbekké, s haladtak meg a korábbi ad hoc jelleget. Ez azonban jórészt csak a nemzetiségi státútum tervezeteinek elutasításában mutatkozott meg. A két párt közötti, kárpáti és magyarországi németekkel kapcsolatos ellentétek mindvégig megoldatlanok maradtak. Az EMP vezetői pedig – egy-két kivételtől eltekintve – elfogadhatatlannak tartották a szudétánémetek által nyíltan képviselt náci ideológiát. MNL OL KÜM, 1937–7–299. res. pol.

való fellépését követően jelentette be szeptember 17-én a magyarok által lakott területeken a népszavazás iránti igényét. A népszavazás alternatívájával a párt azt kívánta jelezni, hogy nem a szudétanémet fegyveres provokációk útját kívánja járni, hanem törvényes, demokratikus eszközöket keres saját helyzetének megoldására.⁴⁵⁸ Ez az álláspont tükröződött a müncheni szerződést követő feszült hetekben is, amikor az EMP vezetésével 1938. október 7-én létrejött szlovákiai Magyar Nemzeti Tanácsnak a magyar többségű területeken az első bécsi döntésig sikerült megőriznie a közrendet.⁴⁵⁹

A szlovák autonómia ügye a müncheni négyhatalmi döntést követően Cseh-Szlovákián belüli megoldást eredményezett, amelyet a magyar kormány s vele együtt az EMP is kényszerűen tudomásul vett. A HSLS-n belül – Tiso 1938. májusi budapesti tárgyalásai és felemás ígéretei ellenére – teljes győzelmet aratott a magyarelles irányvonal, ami nem került el a csehszlovákiai magyarkérdésről a magyar kormány képviselőivel tárgyaló Hitler figyelmét sem. A szlovák autonómia további történetét ezt követően már nem a magyar revízió befolyásolta, hanem a Csehszlovákia teljes felszámolásában érdekelt hitleri politika.⁴⁶⁰

A két világháború közti magyar kormányok számára a szlovákkérdésben mindvégig dominált a revíziós nézőpont. Kánya Kálmán, a Darányi-, majd az Imrédy-kormány külügyminisztere 1935 és 1939 között felismerte ugyan az egyre erősebb német elköteleződésben rejlő veszélyeket, érdemi alternatívát azonban nem volt képes kialakítani. A nyugati hatalmak közül különösen Nagy-Britanniával próbált korrekt viszonyt fenntartani. Ennek érdekében a kisantant-államokkal is igyekezett nyitva tartani a tárgyalásos megoldások lehetőségét. A szlovák autonómia kérdésében azonban nem tudta összehangolni a magyar revíziós célokat és a szlovák önállósulási törekvéseket. A csehszlovák válság hitleri forgatókönyve felkészületlenül érte Esterházyt és a magyar diplomáciát is. A müncheni szerződéssel, az első bécsi döntéssel, majd 1939. márciusi 14-én a második Cseh-Szlovák Köztársaság cseh-morva részének német megszállásával, Szlovákia német védelem alatt engedélyezett önállósításával, a kárpátaljai területgyarapítás ellenére Magyarország térségi szerepe, mozgástere erősen beszűkült. Ez utóbbi akciót egyébiránt London és Párizs is tudomásul vette.⁴⁶¹

Budapest azzal, hogy elmulasztotta, illetve jórészt Esterházy közvetítő tevékenységére hárította a szlovák autonómia és a nemzeti követelések tisztázását,

⁴⁵⁸ Az EMP parlamenti és tartományi képviselőinek szeptember 17-i pozsonyi állásfoglalását szlovák levéltári források alapján idézi Simon 2010, 17; vö. Molnár 2012, 109.

⁴⁵⁹ A Magyar Nemzeti Tanács nyilatkozata, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Szüllő-fond, 1938. október 7. X-1. A nyilatkozatot részletesen elemzi Molnár 2012, 110–111. Az EMP revíziós „fordulatáról” részletesen ld. Simon 2010: 169–174.

⁴⁶⁰ A csehszlovákiai magyarkérdés, illetve a szlovák autonómia ügyének német megítéléséről ld. Hoensch 2002: 245–261; Szarka 2010: 21–41.

⁴⁶¹ Schultze-Rhonhof 2007: 196–198, 211–214; Czettler 1990: 160–167.

a szlovák autonómia magyar alternatívájának a kialakítását, valójában még jobban kiszolgáltatottá tette a magyar külpolitikát Berlinnek.

1938 augusztusában a kielői német–magyar tárgyalások során Horthynak és a magyar kormány, illetve hadsereg vezetőinek szembesülniük kellett az egész Szlovákiát Magyarországnak felkínáló hitleri ajánlat háborús kockázataival. A Führer augusztusban felkínálta Magyarországnak a „kezdeményező”, azaz a békebontó szerepét: Budapestnek Csehszlovákiát elsőként kellett volna fegyveresen megtámadnia, amiért cserében Hitler is támogatta volna Szlovákia egészének Magyarországhoz csatolását. A politikailag és katonailag egyaránt vállalhatatlan feltételek szögesen ellentmondtak a magyar revíziós elképzelések egyetlen, következetesen képviselt alapelvének, a revíziós igények békés, diplomáciai eszközökkel való elérésének.

A két világháború közt Kelet-Közép-Európa nemzetállami szerkezete minden ellenkező várakozással szemben megerősödött, a többségi nemzetek, illetve még a politikai nemzetkonstrukciók – mint például a csehszlovák és jugoszláv koncepció is – átmenetileg és korlátozottan működőképesnek bizonyultak. A nem domináns nemzetek, köztük a szlovákok, horvátok, szlovének is egy ideig az adott országon belüli megoldásokat helyezték előtérbe. Ebben a sokszorosan összetett, konfliktusos térben a teljes történeti magyar állami terület egységének helyreállítása kezdettől fogva irreális elképzelésnek számított. Ezt a magyar kormányok is fel tudták mérni. Ugyanakkor – amint a Gömbös-kormány írásban is rögzített revíziós tervéből jól látható – az etnikai, gazdasági és Kárpátalja, illetve a Bánság esetében a történeti érvek vegyítését tartották volna optimális forgatókönyvnek. Az Anschluss, majd a müncheni döntés nyomán azonban – Kárpátalja kivételével – be kellett rendezkedni az etnikai revízióra, amit a müncheni egyezmény záradéka is egyedüli lehetőségként kínált fel.

Esterházy különleges és különös pozícióját csak részben köszönhette kisebbségi pártvezetői szerepének. A Tisóékkal a prágai parlamentben létrehozott rövid életű autonomista blokk igen szerény háttérrel jelentett a magyar–szlovák egyeztetésekhez, amelyeket a magyar kormány gyakran csak diplomáciai eszközökkel próbált nyomon követni. Az a tény, hogy az EMP ügyvezető elnökének személyes és családi jó kapcsolatai voltak a lengyel kormánykörökkel, legalább ugyanilyen mértékben közrejátszottak abban, hogy a magyar kormány tőle remélte a szlovák autonómia és a felső-magyarországi integrális revíziós politika egybehangolását, azaz a csehszlovák válság adott pillanatában a Szlovákiának Magyarországhoz való „visszatérésével” végződő megoldást. 1938 szeptemberében, de különösen a müncheni szerződés aláírása után már senki sem reménykedett abban, hogy a csehszlovák válság német forgatókönyvében lesz még helye ilyen végkimenettelnek. A továbbiakban már csak a nagyhatalmi döntések nyomán kialakult helyzet kezelése maradt meg. A Szlovákia Magyarországhoz való önkéntes „visszatérésének” alternatívája valójában Horthy Miklós és az Imrédy-kormány háborús

megoldást elutasító döntése, illetve Hitlernek Szlovákia sorsáról részben emiatt kialakított új elképzelése nyomán teljességgel illuzórikussá vált. Az EMP számára a komáromi tárgyalásoktól kezdődően már csak a magyar szempontból minél kedvezőbb etnikai revízió támogatása maradt.

A szlovák autonómia és a magyar revíziós politika így válhatott 1938-ban a hitleri Ostpolitik céljainak alárendelt, a nemzeti érdekek szempontjából is felemás, ellentmondásos politikai eszközzé. A 19. századi magyarországi szlovák autonómiatörekvések magyar elutasítása után a 20. századi szlovák és magyar autonómiaelképzelések mint a nemzetiségi önkormányzatiság és a demokratikus hatalommegosztás kölcsönösen nagy felelősséggel járó megoldási alternatívái a magyar–szlovák kapcsolatokban áldozatául estek a szűkkeblű államnacionalizmusoknak, az egyoldalú és agresszív politikai kalkulációknak, különösen a hitleri Németország agresszív nagyhatalmi nyomásgyakorlásának.

III.
HITLER ÉS SZTÁLIN
ÁRNYÉKÁBAN

A müncheni szerződés előzményei

Sokszor és sokan tették már fel a kérdést, milyen okok, folyamatok vezettek az első köztársaság és személy szerint Beneš elnök 1938. szeptember 30-i „kapitulációjához”. A válaszok többsége a külső tényezők szerepét hangsúlyozza. Aligha véletlen, hogy az 1938. szeptember 29-i müncheni szerződés a cseh és szlovák történetírás – akárcsak Trianont a magyar historiográfia – általában „nagy hatalmai diktátumként” értelmezi. Beneš életrajzírója, Jindřich Dejmek szerint a teljes katasztrófa – azaz a Hitlerrel szembeni elszigetelt háború minden bizonnyal hatalmas emberi, anyagi veszteségei és a vereséget követően bizonyosra vehető teljes német megszállás – helyett a müncheni szerződés elfogadása a csehszlovák köztársasági elnök részéről a „kisebbik rossz” választását jelentette. Ez a megoldás elvben esélyt kínált a két nyugati szövetséges elvi jóindulatának a megőrzésére, amit második emigrációja idején Benešnek sikerült is kamatoztatnia. A cseh–szlovák viszony és a ruszin autonómia elősegítése pedig az 1939. március 15-ig létező második köztársaságot alapozta meg. A „kicsi, de a miénk” jelszó jegyében a cseh mellett a másik két államalkotó nemzet is önálló államnemzetté vált, szakítva az egységes csehszlovák politikai nemzet gyakorlatával.

Hitler azonban München után mindent elkövetett annak érdekében, hogy Beneš mielőbb távozzon a prágai várból és ezzel együtt az országból. Belpolitikai ellenfelei őt, a nem kellőképpen erélyes bel- és külpolitikáját tették felelőssé a német többségű Szudéta-vidék elvesztése miatt, és sürgették a lemondását. Milan Hodža miniszterelnök és kormánya már a német követelések elfogadását ultimatív formában követelő szeptember 21-i közös brit-francia jegyzék után, szeptember 22-én lemondott. Beneš végül Hodža utódjának, Jan Syrový tábornoknak küldött október 5-i lemondó levelével vált meg elnöki tisztségétől. 1938. október 22-én pedig Londonba távozott, s elkezdte 1945. április 5-éig tartó második emigrációját.⁴⁶²

Felbomlott vagy szétverték az első köztársaságot? Vajon a súlyos válság – a belső etnikai feszültségek és a nemzetközi elszigeteltség hatására, 1938–1939-ben magától hullott darabjaira a csehszlovák állam? Hitler agresszív politikája, a nyugati szövetségesek „árulása”, Moszkva tétlensége és a szomszéd országok revíziós követelései járultak hozzá leginkább a masaryki republika megszűnéséhez? Vagy esetleg a kisebbségi lojalitás hiánya, a rendezetlen cseh–szlovák viszony,

⁴⁶² Dejmek 2008: II. köt. 176–181.

a belpolitikai, szociális, regionális és etnikai feszültségek együttese miatt nem volt képes megoldani a súlyos válságot a húszéves állam. Alighanem akkor járunk a legközelebb a valósághoz, ha elfogadjuk, hogy Cseh-Szlovákia 1938–1939. évi megszűnése ugyanolyan multikauzális folyamat volt, a külső és belső tényezők, motívumok, előzmények és okok ugyanolyan szorosan kapcsolódtak össze benne egymással, mint a 18. század végén Lengyelország, az első világháború végén Magyarország felosztásában.⁴⁶³

Felmerülhet az a kérdés is, figyelmen kívül lehetett-e a 20. században bármikor is hagyni a kelet-közép-európai nemzetállamok történeti fejlődésének nagyhatalmi meghatározottságát, gazdasági-kereskedelmi függőségét? Lehet-e ezek nélkül az összefüggések nélkül ésszerű magyarázatot találni a térség országainak bel- és külpolitikai kényszerpályáira, ideológiai befolyásolhatóságára, katonai kiszolgáltatottságára? S ha igen, felmentést adhatnak mindezek a külső tényezők a belső hibákra, a nemzeti elitnek mulasztásaira, voluntarista, irreális vagy éppen csak rövidlátóan etnocentrikus elképzeléseire? A csehszlovák államalapítók nemzedékének egy része tisztában volt az 1918–1919. évi közép-európai hatalmi vákuumban létrehozott állam tartományainak nemzetiségi, felekezeti, kulturális és gazdasági heterogenitásával. A generáció tagjai azonban egymástól különböző módon képelték el az ország nemzetiségi berendezkedését, és legtöbbször csak megkésve vagy átmenetileg tudtak kompromisszumokat kötni.

Például az államalapítók – Masaryk és Beneš – kétségkívül tisztában voltak a nemzetállami ambíció és a nemzetiségi összetétel közti ellentmondások súlyával, kockázataival. Ennek megfelelően kezdetben mérlegelték vagy legalábbis kilátásba helyezték a svájci, illetve a belga mintát. Amint azonban szembesültek a német, magyar és lengyel revíziós törekvésekkel vagy a szlovák és ruszin autonómia szeparatista tendenciáival, már csak elméleti alternatívaként kezelték ezeknek a nyugati modelleknek a bevezetését. Ráadásul a két politikus közt is igen jelentős különbségek voltak szlovák, német vagy akár a magyar kérdés megítélésében is. Amikor az 1938. évi válságban Beneš elnöknek a nemzetiségi státútum, a szlovák és ruszin autonómia változatairól kellett döntenie, sokáig igyekezett az ország közigazgatási decentralizációjában kijelölni a maximális lehetséges engedményt.⁴⁶⁴

Andrej Hlinka, Jozef Tiso, Karol Sidor szlovák autonomizmusa vagy a Kárpátalja Csehszlovákián belüli autonómiáját szorgalmazó Grigorij Zsatkovics, Avgusztin Ivanovics Volosin (Volosin Ágost) Andrij Bródy (Bródy András) elképzelése szintén sok részletben különbözött egymástól. Az autonómiák funkciója,

⁴⁶³ 1939. március 14-én megszűnt az első köztársaság és rendkívüli történeti körülmények közt létrejött a Tiso-féle Szlovák Köztársaság. A naphoz kötődő értelmezésekre, az egymással harcoló nemzeti kánonok, legendák köztörténeti következményeire ld. Michela, Miroslav 2010: 535–549.

⁴⁶⁴ Masaryk és Beneš politikai attitűdjének különbségeiről ld. például Opat 2001; 2003; Soubigou: 2004; Zeman 2000; Gruša 2011.

kompetenciája és a központi prágai kormánnyal való kapcsolata tekintetében éppúgy jelentős véleménykülönbségek voltak köztük és a többi élvonalbeli szlovák, ruszin politikus között.⁴⁶⁵

Hasonló véleménypluralizmus jellemezte a kisebbségi politikai eliteket. A nagyhatalmi döntések nyomán – tehát egyfajta történeti kényszerhelyzetben – az állam részévé vált német, lengyel, magyar kisebbségek politikusai közt a csehszlovák állam elfogadása vagy elutasítása, a passzív és az aktív ellenállás, a helyben maradás vagy a kivándorlás, menekülés közti választás jelentette az első nagy vízválasztót. Az élvonalbeli német és magyar politikusok többség a maradás mellett döntött. Rudolf Lodgman von Auen vagy Körmeny Ékes Lajos merev, elutasító magatartása között is lényegi különbségek voltak a csehszlovák államiság kritikájában, hiszen a szudétánémetek magatartásában például kezdetben a kiválás, később a német tartományi autonómia gondolata dominált, a magyar politikusok inkább a „hazafias” szlovákokkal való együttműködésben és az integrális revízióra való felkészülésben látták a reális kiút keresését. Természetesen az egyes kisebbségi pártokon belül is folyamatosak voltak a viták, mint ahogy az 1920-as években a weimari Németország és a bethleni Magyarország instrukciói is sokféle reakciót váltottak ki a német, illetve a magyar politikusokból.⁴⁶⁶

Hasonlóképpen a Deutsche Sozialdemokratische Arbeitspartei élvonalbeli politikusai szintén sokféle javaslatot tettek le a csehszlovák nemzetállam átalakítására. A pártalapító, ausztrómarxista Josef Seliger az autonómiák rendszerének kialakítását sürgette. Az aktivista Ludwig Czechnek viszont nagy szerepe volt például abban, hogy 1928 januárjában a csehszlovákiai szociáldemokrata pártok közös kongresszusán a csehszlovákiai nemzetek összefogását és egyenjogúságát sürgető felhívást fogadtak el. A német szociáldemokraták közül a müncheni szerződés után a cseh–szlovák parlamentben esküt tett képviselők közé tartozott Wenczel Jaksch, aki Beneš-t a londoni emigrációba is követte, de ott a németek elűzésével kapcsolatos terveket élesen támadva, szembefordult a londoni csehszlovák kormánnyal. A német pártok közt elsőként a Német Keresztényszocialista Párt (Deutsche Christlichsoziale Partei) és a Kisgazda Szövetség (Bund der Landwirte) néven megszerveződött agráriusok lépett be a prágai kormányba. A keresztényszocialisták képviseletében Robert Mayr-Harting 1926 és 1929 között a Švehla-, illetve az Udržal-kormány igazságügy-minisztere volt. Az agrárpárti Franz Spina pedig 1926 és 1935 között a Švehla-, Udržal- és a Malypetr-kormányban töltötte be az egészségügyi és testnevelési miniszteri posztot. Az első két Hodža-kormányban tárca nélküli miniszterként működött 1938. március 23-i lemondásáig.⁴⁶⁷

⁴⁶⁵ A prágai parlamentben 1938. november 19-én elfogadott szlovák és a kárpátaljai autonómia kérdéséhez ld. Gebhart –Kuklík 2004, 84–80. Hermann 2010: 192–198; Fedinec 2001: 450–469; 2008, 172–175.

⁴⁶⁶ Angyal 2002: 78–82. <http://mek.oszk.hu/01800/01869/01869.pdf>.

⁴⁶⁷ Kolář 1998: 168–169, 230–231.

A kisebbségi magyar politikusok pozícióit, a két világháború közötti Csehszlovákiáról alkotott képét e könyv több fejezete is vizsgálja. Itt most csak azt szeretnénk aláhúzni, hogy az ellenzéki pártok vezetőit nem a kormánypárti aktivizmus és az örök ellenzékiiség szembeállításával osztotta meg, hiszen a következetes ellenzékiiségben csak árnyalatnyi különbségek voltak köztük. A Budapestről folyamatosan sürgetett egységes pártpolitizálással, vagy a szlovákokkal, szlovákiai németekkel közös, úgynevezett őslakos koncepcióval kapcsolatosan azonban folyamatosan voltak viták és a véleménykülönbségek. A Szent-Iványi József vezette Kisgazda – 1926-tól kezdve Magyar Nemzeti – Pártban, éppen úgy, mint a Szülő Géza, majd Esterházy János elnökségével működő Országos Magyar Keresztényszocialista Pártban minden választás előtt és után komoly feszültségek halmozódtak fel a programok, a mandátumok elosztása körül. Nem is beszélve arról, hogy Szent-Iványi hamar felismerte a Budapestről irányított ellenzéki politizálás korlátait, és az 1920-as évek második felében nyíltan képviselte a kormánytámogató aktivista fordulat programját.⁴⁶⁸ Az 1936. évi pártegyesülés ezeket a vitákat részben lezárta, az egész Szlovákia számára követelt autonómiakérdésében viszont csak más szintre, az Egyesült Magyar Párt keretei közé emelte.

A soknemzetiségű első köztársaság 1935 után gyorsan elmélyülő bel- és külpolitikai válságában a hitleri Németország radikalizálódó külpolitikai lépései és különösen a közép-európai államokkal szemben megfogalmazott konkrét katonai tervei kulcsfontosságú szerepet játszottak. A Népszövetségből való kilépés, a Saar-vidéki népszavazás, a Rajna-vidék visszafoglalása, a versailles-i szerződésben megállapított fegyverkezési korlátok egyoldalú felmondása után Hitler 1937. november 5-én négyórás titkos beszédben terjesztette elő von Neurath külügy- és von Blomberg hadügyminiszter, illetve a hadsereg vezetői előtt a maga láthatóan alaposan végiggondolt háborús terveit. A tervek a német nemzeti közösség megtartását és erősítését, a németkérdés megoldását célozták, ami Hitler szerint csak erőszakkal volt elérhető. A súlyos konfliktusokat előrejelző háborús tervek miatt von Neurath benyújtotta lemondását. A jelenlévő tábornokok közül ketten, miután jelezték fenntartásaikat, 1938 elején szintén kegyvesztettek lettek.⁴⁶⁹ Csehszlovákia ezekben az egyre konkrétabb és kidolgozottabb háborús elképze-

⁴⁶⁸ Simon 2013: 87–93.

⁴⁶⁹ 1937 novemberében Hitler Ausztria és Csehszlovákia mielőbbi felszámolását és Németországhoz csatolását, az angol, francia és szovjet katonai válaszlépések elmaradását, Lengyelország visszatartását, illetve a német–magyar határkapcsolatok kiépítését tekintette a háború első teendőinek. A beszéd szövegét feljegyzések alapján utóbb rögzítő Hossbach-feljegyzést ld. a Nemzeti Szocializmus digitális adattárában: <http://www.ns-archiv.de/krieg/1937/hossbach/>; A feljegyzés eredetiségéről, tartalmáról sok vita zajlott az elmúlt évtizedekben. Annál is inkább, mert a nürnbergi törvényszék ennek a feljegyzésnek az alapján jelölte ki a nemzeti szocialista Németország által elkövetett háborús bűnök kezdő időpontjának 1937. november 5-ét. Wendt 1993: 136–145.

lésekben – Ausztriával együtt – az elsők közt meghódítandó célterületnek számított. A Führer szerint ezeket a lépéseket sem Franciaország, sem a Szovjetunió, sem pedig Nagy Britannia nem tudja és nem is akarja majd megakadályozni.

Az először a Mein Kampfban megfogalmazott hitleri életér-elképzelésekben, a „85 millió német birodalmi tér” megteremtésében Hitler kezdettől fogva nagy szerepet szánt a közép- és kelet-európai „népi” vagy külföldi németységnek, ami óhatatlanul hozzájárult ahhoz, hogy az etnikai, kisebbségi viszonyok jelentősége fokozatosan felértékelődött a Németországgal szomszédos Lengyelországban, Csehszlovákiában és Ausztriában.⁴⁷⁰

A szudétanémet többpártrendszer fokozatos felszámolásában döntő szerepet játszó Konrad Henlein és az általa 1933-ban – a „német egység érdekében” megalapított Sudetendeutsche Heimatsfront (Szudétanémet Hazafias Front) kezdetben két vasat tartott a tűzben. Miközben Henlein útmutatása szerint a nemzeti-szocializmus eszméit a Hazafias Front tagságának többsége lelkesen sajátította el és fogadta be, ugyanakkor az 1930-as évek közepéig a mozgalom vezérévé vált politikus a csehszlovák demokratikus és republikánus együvé tartozás hívének vallotta magát. Személyes levélben köszönte meg például Masaryk elnöknek, hogy a választási törvény szigorú előírásainak figyelmen kívül hagyását javasolta, s ezzel lehetővé tette, hogy a Hazafias Front immár Sudetendeutsche Partei (Szudétanémet Párt, SdP) néven pártként indulhatott az 1935. évi csehszlovákiai parlamenti választásokon.

Országos méretben a szavazatok 15,18 százalékát, Csehországban 21,50 százalékát megszerezve, az SdP lett a legerősebb párt. A győzelem a parlament képviselőházában 44, a szenátusban 23 mandátumot jelentett a párt számára. Henlein presztízse ezt követően folyamatosan nőtt: az 1936. évi berlini olimpia ideje alatt személyesen is találkozott Hitlerrel. Azt követően angliai körútra indult, ahol több brit képviselőt megnyert a szudétanémet-kérdés általa elképzelt rendezésének. Erre 1937–1938 fordulóján is még a nemzetiségi területi autonómiát tartotta a legalkalmasabbnak. Az SdP 1938. április 24-én közzétett karlsbadi programja szintén a széleskörű autonómia igényét fogalmazta meg, ugyanakkor már a „német világnézet”, azaz a nemzeti szocialista elvek szabad terjesztését és elfogadását is követelte. A csehszlovák válság hónapjaiban Milan Hodža miniszterelnökkel folytatott tárgyalásain Henlein a nemzetiségi státútum tervezeteinek megítélésében, Berlin utasításainak megfelelően, már az időhúzásra, illetve a felkínált engedmények visszautasítására rendezkedett be.⁴⁷¹

A csehszlovák válság 1938. szeptemberi utolsó heteiben végletesen kiéleződtek a belpolitikai és etnikai feszültségek. Ezek részben ténylegesen a két világháború közti időszak megoldatlanul maradt cseh–szlovák viszonyából, illetve

⁴⁷⁰ Luther 2004: 159–172.

⁴⁷¹ Gebel 2000: 165–169.

a német-, lengyel-, magyar- és a ruszinkérdés internacionalizálódásából adódtak. Nem lehet azonban megfeledkezni arról, hogy Hitler 1937-től kezdődően már nem egyszerűen a versailles-i rendszer megreformálását, hanem a faji alapokra helyezett világhatalmi tervek előkészítését tartotta kiemelt feladatának, amelyben Csehszlovákia felszámolása volt az egyik első állomás. Tudatosan az SS kezére játszotta a külföldi vagy más szóval népi német politikát irányító állami hivatal, a Volksdeutsche Mittelstelle irányítását. 1937-től Werner Lorenz SS-tábornok lett a vezetője ennek a határon túli németekért felelős intézménynek. Ő irányította a szomszédos, meghódításra kijelölt és a birodalomhoz csatolandó területek népi német szervezetekkel való kapcsolattartás, majd rábízták a meghódított keleti területek népi németekkel való betelepítését.⁴⁷²

Hitler így kívánta elérni a keleti – csehországi, szlovákiai, lengyelországi, magyarországi, romániai stb. – németek minél erőteljesebb birodalmi befolyásolását.⁴⁷³ Amivel arra is utalni akarunk, hogy a világháborúra fókuszáló birodalmi politikával szemben csak a többi nagyhatalom egyeztetett ellenállása jelenthetett volna megfelelő ellensúlyt. A francia–brit megbékélési politikának számos racionális előzménye és mentsége volt: A politikai, katonai, diplomáciai és tömeglélektani felkészületlenség éppúgy szerepet játszott, mint a bolsevik Szovjetunióval való összefogást jó ideig kizáró brit magatartás. A világbéke engedménypolitikával való megőrizhetőségének illúziójára épülő appeasment politika a azonban szabad utat engedett a Hitler élettér elméletében kulcsfontosságú közép-európai német „magállam”- elképzelés megvalósításának.

Az Anschluss után tábornokai óvásait figyelmen kívül hagyva, Hitler Münchenben nem sokat kockáztatott, s ezt a már idézett 1937. novemberi háborús terveiben is jó előre látta. Háborús fenyegetésével szemben nem Csehszlovákia, nem a prágai kormány és Beneš elnök jelentette a szembenállás lehetőségét, hanem London és Párizs s kisebb részben Moszkva. A világháború kirobbanásának veszélye azonban a brit és francia politikában 1938 őszén még nagyobb tétnek, nyomósabb érvnek számított, mint a Benešnek tulajdonított „kapituláció” vagy engedménypolitika közvetlen és közvetett következményei: a Szudéta-vidék átengedése a Harmadik Birodalomnak, illetve a szövetséges csehszlovák állam megszűnése.

A München után létrejött második Cseh-szlovák Köztársaság – a szlovákiai és a kárpátaljai autonómia kialakulásával, a lengyel és magyar többségű területek anyaországaikhoz való visszakerülésével katonailag, kül- és belpolitikailag egyaránt a végzetesen meggyengült állam képét mutatta. Ráadásul Cseh-Szlovákia – különösen Csehország – fennmaradásának alternatíváját Hitler kezdettől fogva kizárta. 1938. október 21-én kiadott parancsában felszólította Keitel főpa-

⁴⁷² Uo. 155–167.

⁴⁷³ Uo. 171–172.

rancsnokot, hogy a „maradék Csehország” katonai megszállására a Wehrmacht mielőbb álljon készen.⁴⁷⁴ A müncheni válság előtt, majd a Harmadik Birodalom részeként létrehozott Szudétánémet Tartományban fontos szerepet játszott a helyi német politikai elit, amely kezdetől fogva Csehszlovákia radikális belső átalakítására és felszámolására készült.⁴⁷⁵

Autonómiák és határmódosítások

A szlovák és rutén autonómiatörekvések, a szudétánémet, magyar és lengyel kisebbség kérdése a Német Birodalom egyre agresszívabb fellépésének a hatására – különösen az 1938. márciusi Anschluss után – Közép-Európát világháborúval fenyegető regionális konfliktuszónává változtatták, amelyben a csehszlovákkérdés kiéleződése könnyen végzetessé válhatott volna. Ráadásul Németország mellett Lengyelország és Magyarország is egyre nyíltabban fogalmazta meg a Csehszlovákiával szembeni területi igényeit. A magyar revíziós törekvésekkel foglalkozó cseh és szlovák szakirodalom ugyanakkor máig meglehetősen tagolatlanul kezeli a magyar külpolitikai szándékok regionális és nemzetközi kontextusát. Alig tesz különbséget a magyar külpolitikai propaganda és a hivatalos külkapcsolatok célkitűzései között.⁴⁷⁶ Az újabb magyarországi kutatások e tekintetben is egyre árnyaltabb és differenciáltabb képet mutatnak, jelezve a két világháború közötti magyar kormányok vonalvezetése közötti tartalmi különbségeket.⁴⁷⁷

A revíziós magyar külpolitikai törekvések diplomáciatörténeti kontextusban olyan külpolitikai program megnyilvánulásaiként határozhatók meg, amely alapvetően az 1918 előtti status quo visszaállításának igényét fejezte ki. Budapesten az integrális revízió kezdetől fogva megvalósíthatatlannak bizonyult elképzelése helyett a trianoni államhatárok fokozatos, lehetőség szerint egyre nagyobb mértékű megváltoztatását tűzték ki célul. Az integrális és etnikai revízió így vált a magyar propagandában, a külpolitikai tervezésben, döntés-előkészítésben hol egymást kiegészítő, hol egymásnak ellentmondó eszközzé, illetve céljelöléssé.

Az etnikai és az integrális revízió viszonyát Walko Lajos, a Bethlen-kormány külügyminisztere 1929. május 22-én körlevélben igyekezett értelmezni. A Rothermere-kampány félreértései miatt Walko egyértelművé tette, hogy a vég-

⁴⁷⁴ Hitler és Keitel parancsa, 1938. október 21. <http://www.ns-archiv.de/krieg/1938/tschechoslowakei/erledigung-rest-tschechei-21-10-1938.php>.

⁴⁷⁵ Zimmermann 1999, 113–121; Gebel 2000, 159–162.

⁴⁷⁶ Deák 2002, 2003, 2006; Dejmek 2002.

⁴⁷⁷ Kovács-Bertrand 1997; Kovács 1994; Pritz 1995; Romsics 1998; Ádám 1999: 89–121; Zeidler 2002: 202–203; Ablonczy 1998: 132–161; Sallai 2002. Az újabb cseh és szlovák munkák közül ld. főleg Irmanová 2002; Tóth 2002; Michela: 2004; 503–522; 2005 <http://www.szasadok.hu/archiv/pdf/0506mm.pdf>.

ső cél a teljes revízió elérése. Ezért nem tartotta célszerűnek az etnikai elvnek és az azon nyugvó részleges revízió alternatívájának a hangoztatását.⁴⁷⁸

A trianoni Magyarország nemzetközi determinációit figyelembe véve az alapkérdést a szomszéd államok mindegyikével szemben fennálló területi igények megfogalmazásában és a második világháború előtti területváltozások idején kialakított konkrét magyar követelésekben az etnikai, illetve a történeti, azaz integrális revízió alternatívája jelentette. Így volt ez az erdélyi, partiumi, bánsági, székelyföldi régiók mellett a Csehszlovákiához tartozó magyar és nem magyar többségű területekkel kapcsolatos célok pontosításában is.⁴⁷⁹

Ennek a stratégiának a megvalósításához a Horthy-korszak meghatározó magyar politikusa, Bethlen István a meghatározó európai nagyhatalmak támogatásának egyidejű megszerzését tekintette legfontosabb eszköznek. Ilyen értelemben a két világháború közötti időszakban a revíziót kizárólag diplomáciai úton elérendő politikai célként határozták meg. Az etnikai alapú revíziós követelések természetesen a romániai, csehszlovákiai és jugoszláviai magyar kisebbségekkel kapcsolatos magyar kormányzati politikában is folyamatosan jelen voltak. Jóllehet Magyarország igyekezett felhasználni a kisebbségvédelmi rendszer lehetőségeit, de a budapesti kormányok a kisebbségi magyar vezetők számára is egyértelművé tették, hogy optimális megoldásnak a területi revíziót tekintették.⁴⁸⁰

Az integrális revízió alternatívájához kötődő túlzott területi követeléseknek mindazonáltal a müncheni szerződés nagyhatalmi aláírói a kétoldalú megállapodást tartották volna kívánatosnak: a szerződés lengyel és magyar vonatkozású záradékában a lengyel és magyar kisebbség államközi rendezésére három hónapot biztosítottak. A mintát pedig kimondatlanul a müncheni szerződés 1910. évi statisztikai többség alapján kijelölhető „etnikai” határ jelentette.⁴⁸¹ Az etnikai revízió előtérbe kerülése miatt rövid időn belül eldőlt, hogy a teljes Szlovákia „visszatérésére” aligha lesz esély. Ráadásul Németország háborút előkészítő politikájának kiszámíthatatlan mellékhatásai, az antikomintern paktumhoz való

⁴⁷⁸ MOL K-63, 3259/1927, 1930-21/25-216. Ránki 1998: 559.

⁴⁷⁹ Csehszlovákiának 1918 előtt a Magyar Királysághoz tartozó területeire s azok visszaszerzésére vonatkozóan Teleki Pál, Bethlen István és Gömbös Gyula elképzeléseinek sokfélesége szintén jól tükrözi a felvidéki revíziós célok változékonyságát és bizonytalanságait. Erre vonatkozóan ld. Ablonczy 1998: 24; Péteri 1998: 35–38; Zeidler 1998: 80–83; Romsics 1998.

⁴⁸⁰ A magyar kisebbségvédelem és a revízió összefüggéseiről ld. Pl. Eiler 2005. http://www.forum-inst.sk/publ/szemle/2005_3/szemle_2005_3_eiler.pdf.

⁴⁸¹ A müncheni szerződés kiegészítő nyilatkozatában a négy nagyhatalom képviselői a következőképpen rendelkeztek a csehszlovákiai magyar és lengyel kérdéssel: „A négy hatalom kormányfői kijelentik, hogy a csehszlovákiai lengyel és magyar kisebbségek kérdése, amennyiben azt a következő három hónapon belül az érdekelt kormányok közötti megegyezés útján nem rendezik, a négy hatalom itt jelenlévő kormányfői újabb összejövetelének tárgya lesz.” Halmossy 1983.

csatlakozás kötelezettségei nyomán a revíziós törekvések gyakorlati kivitelezése, Kárpátalja rutén többségű részének 1939. március 15-i katonai megszállása a magyar diplomáciát egyre több tekintetben szembeállította revíziós külpolitika korábban megfogalmazott alapelveivel.

Korábbi és újabb forrásfeltárások révén részben tisztázottnak tekinthető a globális, az integrális revízió alternatívájának a folyamatos háttérbe szorulása. A revíziós propaganda „mindent vissza” típusú túlköveteléseiben ugyan az egész korszakban felszínen maradt az integrális revízió kívánalma, de mellette s egyre inkább helyette az etnikai alapozású területmódosítási elképzelések kerültek előtérbe. Ezek megvalósítását a meghatározó európai nagyhatalmak mindegyikének támogatásával, tehát egyfajta európai konszenzussal kívánta volna a magyar diplomácia előkészíteni, ami a hitleri Németország mellett egyre valószínűtlenebbé vált.⁴⁸²

Az etnikai revízió előtérbe kerülése

A kompakt magyar területeket kettévágó s a magyar közvélemény egésze által elsősorban ezért igazságtalannak tekintett trianoni határok revíziójának társadalmi támogatottsága kezdettől fogva éppen az etnikai szempontok figyelmen kívül hagyása miatt volt igen erős. Valószínűleg éppen ezért nem váltott ki nagyobb elégedetlenséget az a változás, amelynek során a teljes történeti magyar államterület újraegyesítése és az integrális revíziós elképzelések erőltetése helyett az 1920-as évek végétől mind gyakrabban a magyar többségű területekre korlátozódó határkorrekciók kerültek előtérbe.

Így például a trianoni államhatárok fokozatos megváltoztatásának reményében üdvözölték a Rothermere-kampányt, majd a Revíziós Liga, illetve a Gömbös-kormány idején konkretizált revíziós terveket, s az ott kifejtett nemzetiségi alapú revíziós elképzeléseket. Ezekben legnagyobb súllyal éppen a kompakt határ menti magyar területek visszakövetelése, azaz a revíziós célkijelölés etnikai argumentációjának a felerősödése volt megfigyelhető.⁴⁸³

Az integrális és etnikai revíziós elképzeléseket a korabeli magyar külpolitikai tervezésben, döntés-előkészítésben hol egymástól csak fokozatosságukban különböző, egymást kiegészítő, esetenként viszont egymást éppenséggel kizáró célkijelölésként értelmezték. Nem véletlen persze, hogy a különböző koncepciók mindegyikében kiemelten fontos szerepet kapott a megfelelő nemzetközi, nagyhatalmi háttér biztosítása. Ennek a stratégiának a megvalósításához a meghatározó európai nagyhatalmak támogatásának egyidejű megszerzését

⁴⁸² Zeidler 2009: 85–87.

⁴⁸³ Zeidler 2009: 157–182.

tekintették legfontosabb eszköznek. Ilyen értelemben a két világháború közötti időszakban a revíziót kizárólag diplomáciai úton elérendő politikai célként határozták meg.

Az etnikai alapozású revíziós követelések természetesen a romániai, csehszlovákiai és jugoszláviai magyar kisebbségekkel kapcsolatos magyar kormányzati politikában folyamatosan jelen voltak. Jóllehet Magyarország igyekezett felhasználni a kisebbségvédelmi rendszer lehetőségeit, de a budapesti kormányok a kisebbségi magyar vezetők számára is egyértelművé tették, hogy optimális megoldásnak a területi revíziót tekintik. A három szinten – történeti, etnikai, területi kritériumok alapján – körvonalazott revíziós eszmény mögött a két világháború közötti közép-európai nemzetállami realitások a gyakorlati kivitelezésben egyre nagyobb akadályokat támasztottak. A magyar diplomácia sokáig nagy súlyt helyezett arra, hogy a magyar kisebbségek területi önrendelkezése mellett a térség többi „elnyomott” nemzete, köztük is elsősorban a szlovák és a ruszin nemzet népszavazás keretében mondjon véleményt saját jövőjéről, nem titkolva azt a reményt, hogy a két nemzeti társadalom többsége a magyar állami keretek közt képzelet el saját önrendelkezésének megvalósítását.⁴⁸⁴

Jóllehet a korszak valamennyi vezető külpolitikai személyisége, irányító és mértékadó tényezője kénytelen volt szembesülni a revíziós célok megvalósításából adódó igen komoly kül- és geopolitikai, illetve katonai veszélyekkel, fenyegetésekkel, az Anschluss, illetve az 1938. évi csehszlovák válság hónapjaiban a magyar döntéshozók nem tudtak és nem akartak kimaradni a határrevízió Németország által felkínált lehetőségéből. A katonai konfliktust kezdeményező hátlátlan szereptől sikerült ugyan megszabadulni, a hitleri forgatókönyv szabályait azonban a magyar kormány nem volt képes átírni.⁴⁸⁵

Az integer revízió alternatívájához kötődő magyar területi követeléseknek mindazonáltal a müncheni szerződésben és annak magyar vonatkozású mellékletében rögzített etnikai elv egyértelmű korlátokat állított.⁴⁸⁶

⁴⁸⁴ Erre vonatkozóan ld. pl. Bethlen István ezzel kapcsolatos előfeltevéseinek, tervezeteinek alakulását. Péteri 1998: 37–38, 45–46.

⁴⁸⁵ A magyar külpolitika stratégiai irányaként megfogalmazott békés, nagyhatalmak által garantált tárgyalásos revízió alapeszméje az 1938. augusztusi kielői tárgyalások idején, majd a csehszlovák válság őszi hónapjaiban részben háttérbe szorult. A kétoldalú megállapodással, valamint a müncheni szerződés négyhatalmi bázisán elképzelt magyar revíziós döntés helyett a német és olasz diplomácia túlsúlyos döntési pozíciója alakult ki.

⁴⁸⁶ A müncheni szerződés kiegészítő nyilatkozatában a négy nagyhatalom képviselői a következőképpen rendelkeztek a csehszlovákiai magyar és lengyel kérdéssel: „A négy hatalom kormányfői kijelentik, hogy a csehszlovákiai lengyel és magyar kisebbségek kérdése, amennyiben azt a következő három hónapon belül az érdekelt kormányok közötti megegyezés útján nem rendezik, a négy hatalom itt jelenlévő kormányfői újabb összejevetelésnek tárgya lesz.” Halmossy 1983.

A németkérdés megoldása, mint precedens

Amikor Milan Hodža miniszterelnök a Runciman-misszió tárgyalásainak első napjaiban fogadta az Esterházy János vezette magyar pártküldöttséget, egyértelműen kijelentette, hogy a németkérdés feltétlen prioritást élvez a válság kezelésében.⁴⁸⁷ Ugyanakkor Hodža nyíltan kifejtette, többé nem bíznak saját erejükben, s tisztán látják, hogy Csehszlovákia sorsa, a csehszlovák válság kezelése az egymással szembenálló nagyhatalmak döntésétől függ: „A krízis kedvező megoldása a III. birodalom kezében van. A III. birodalom jelenleg válaszüton van és merem remélni, hogy el fog minden olyan lépést kerülni, amely maga után vonhatna egy katasztrófát. Tisztában vagyunk azzal, hogy ez tisztára német–angol kérdés, tehát ha a III. birodalom bizonyos enyhébb magatartást fog tanúsítani, az tisztára az angol befolyásnak lesz köszönhető.”⁴⁸⁸

A csehszlovák válságnak 1938 szeptemberében már nem volt belső alternatívája. Amikor Prágában 1938. szeptember 8-án a köztársaság mértékadó nemzeti pártjai (köztük a szudétanémetek és a szlovákok képviselői) döntést hoztak az állam radikális átalakításának közös kikényszerítése érdekében, valójában már egyikük sem gondolta komolyan az ország területi és politikai integritásának megőrzését.⁴⁸⁹

Az 1938. évi csehszlovák válság nagyhatalmi kontextusában Beneš alapvetően a britek és a franciák józan helyzetfelmérésében bízott, abban, hogy felismerik, Hitlert nem lehet ideiglenes engedményekkel feltartóztatni. Mindenesetre Magyarország számára a csehszlovák válság idején kezdettől fogva alapvető érdeke fűződött ahhoz, hogy a magyar kisebbség helyzetének megoldásában ugyanazon alapelvek érvényesüljenek, mint a szudétanémetek esetében. A magyar kormány 1938 májusáig napirenden tartotta a teljes Szlovákia visszacsatolását jelentő elképzelést, s erre nézve áprilisban még szondázta a német külügyminisztériumi vezetésnek és magának Hitlernek az álláspontját. Apor Gábor külügyminiszter-helyettes furcsa utasítást adott Sztójay Döme berlini követnek: „hálásak volnánk Ribbentropnak, ha a birodalmi kancellár emlékébe idézve az akkori [1937. novemberi – Sz. L.] kijelentéseit, vele ezzel kapcsolatban közölni szíves volna, hogy

⁴⁸⁷ „Tudjátok urak, hogy a jelenlegi krízis legfőképp a német kérdés folytán állt elő és ezért a kormány első sorban ezt szeretné megoldani, ami nem jelenti, hogy a többi nemzetiségek kérdése ugyanakkor ugyanolyan módon ne nyerjen megoldást.” I. MNL OL – K 64, res. pol. – 1938 – 75.

⁴⁸⁸ Uo.

⁴⁸⁹ „Szudétanémetek kérdezték, vajon hajlandók-e közösen küzdeni karlsbadi pontokért? Tiso felelt elsőknek: tótok még radikálisabbak, mert már 1920 óta követelik Csehszlovákia átalakítását föderatív állammá. Természetes, hogy együtt kívánnak haladni többi nemzetiséggel. Magyar és lengyel hozzászólás után egyhangúan elfogadták karlsbadi pontokat (nyolcadik kivételével) azzal, hogy állam leggyorsabb átszervezése szükséges.” MNL OL – K 64 – számjel-1938–Prága–bejövő.

a magyar kormánynak az a határozott szándéka, hogy a felvidék visszacsatolása esetén az ott lakó tótoknak és ruténeknek széleskörű autonómiát adjon.⁴⁹⁰

Mint láttuk, a német kormány 1938 folyamán, de különösen a szeptemberi válság napjaiban többször is megpróbálta rábírní Magyarországot a Csehszlovákiával szembeni erélyesebb és radikálisabb fellépésre. Göring tábornagy Sztójay követ előtt 1938. szeptember 17-én azt kifogásolta, hogy „sem a magyar sajtóban, sem a szlovenszkói magyar párt és magyarság megnyilvánulásaiban nem látja azt, hogy valami történnék a világ figyelmének felhívására abban az irányban, hogy a szlovenszkói magyarság a »vér jogán« visszacsatoltassék az anyaországhoz.”⁴⁹¹

A müncheni négyhatalmi konferencia előestéjén a magyar kormány számára egyszerre volt fontos a házigazda Németország és a szövetséges Olaszország jóakarató figyelmének a megszerzése, illetve a brit és francia jóindulat megőrzése, mégpedig annak érdekében, hogy a szudétanémet-kérdéssel egy időben a magyar kérdésre vonatkozóan is döntés szülessen.⁴⁹²

A csehszlovákiai lengyel és magyar kisebbségi kérdés rendezésének a müncheni szerződés mellékletébe bekerült követelménye a magyar revízió ügyét a korábbi, bizonytalan diplomáciai tárgyalási mezőből áttemelte a három hónapon belüli bilaterális megoldás, illetve sikertelen kétoldalú tárgyalások esetén az ismételt négyhatalmi döntés konkrét, szerződésekké foglalható megállapodások világába. A mintaként és alapelveként szolgáló müncheni kotta – az 1918 előtti utolsó népszámlálás adatai alapján magyar többségű települések visszaszolgáltatása Magyarországnak – mindenestre számos nehézséget hordozott magában. Mindenekelőtt az 1918 és 1938 közt sok tekintetben radikálisan megváltozott etnikai viszonyokkal kellett szembesülni a kétoldalú tárgyalásokon.

Külön nehézséget jelentettek az 1910. évi magyarországi népszámlálásnak éppen a felső-magyarországi megyékben és városokban sok esetben kétséges, csak is statisztikai magyarosításokkal magyarázható adatai, mint pld. Besztercebánya, Zólyom relatív magyar többsége vagy Trencsén város 30, Kassa közel 80 százalékos magyar részaránya, a zsidóság soraiban lezajlott magyarányú disszimilációs folyamat, illetve a város lakó népesség gyakori kettős, hármas identitása.⁴⁹³

⁴⁹⁰ Ádám 1965: 327.

⁴⁹¹ Ádám 1965: 608.

⁴⁹² A magyar külügyminisztérium folyamatosan arra utasította berlini, római, londoni követeit, hívják fel az illetékes körök figyelmét arra, „hogy amennyiben Magyarország kárára a csehszlovák ügy likvidálásánál diszkrimináció történnék, akkor a magyar kormány mindenre el van szánva”. Ez esetben – és ezt az üzenetet már csak Berlinbe és Rómába küldték ki – a magyar kormány számít a két szövetséges nagyhatalom „hátvédjére”. Ádám 1965: 605–610.

⁴⁹³ A különös gonddal előkészített népszámlálás során éppen az anyanyelvi adatfelvétel esetében a korábbi gyakorlathoz képest megváltoztatott kérdés alapján történt az adatrögzítés. A személyi adatlap 12. kérdése ugyanis így hangzott: „Anyanyelve, vagyis az a nyelv, amelyet magáénak vall, és legjobban legszívesebben beszél.” Dávid 1980: 87–101.

A globális, integrális revízió alternatívájának a folyamatos háttérbe szorulása Németország közép-európai pozíciójának megerősödésével párhuzamosan történt, mégpedig elsősorban azért, mert Hitlerék számára a katonai és gazdasági értelemben egyaránt gyenge Magyarország maximális revíziós céljainak támogatása valójában szóba sem jöhetett. Szlovákia és Kárpátalja esetében nyílhatott volna erre elméletileg némi esély, de a magyar politikai és katonai vezetés 1938-ban is csak Kárpátaljával kapcsolatosan tartotta járhatónak a teljes terület megszerzését.

Az etnikai revízió alternatívája az Anschluss és a csehszlovák válság 1938. tavaszi nyitó szakasza után azt követően vált Szlovákiára vonatkozóan kizárólagossá, amikor a magyar kormány kitért a Csehszlovákia elleni katonai támadásban a Hitler által felkínált kezdeményező, illetve kísérletinyúl-szerep elől. Erre a magyar kormánynak számos oka volt, de legfőképp a másik két kisantantállam részéről fenyegető támadás, illetve a magyar hadsereg felkészületlensége játszott meghatározó szerepet. Ráadásul az etnikai alapozású területmódosítási elképzelések megvalósításában a magyar kormányok számíthattak a meghatározó európai nagyhatalmak mindegyikének megértésére, Csehszlovákia esetében 1938 augusztusától kezdve korlátozott támogatásukra is.⁴⁹⁴

S ez kétségkívül a háborús konfliktus elkerüléséhez hasonlóan, kiemelten fontos szempontja volt a Bethlen és Teleki által kialakított magyar revíziós doktrínának, amennyiben a magyar határmódosítások tartósságát mindig is egyfajta európai konszenzus kialakításától, a meghatározó nagyhatalmak közös támogatásától remélte a magyar diplomácia. Mindez azonban éppen a hitleri Németország közép-európai dominanciájának megerősödése mellett egyre valószínűtlenebbé vált.⁴⁹⁵

A magyar–csehszlovák területi viták érvei

Magyar–csehszlovák vonatkozásban az 1921. évi brucki, marienbadi, brünni tárgyalások magyar javaslatai a részleges, alapvetően etnikai alapozású revíziót, a határok etnikai korrekcióját tekintették a bilaterális megegyezés feltételének, kiindulópontjának.⁴⁹⁶ Ezért váltott ki Masaryk elnök minden olyan megnyilat-

⁴⁹⁴ Kerekes 1966: 205–207.

⁴⁹⁵ Zeidler 2009: 85–87.

⁴⁹⁶ 1921. március 14–15-én a burgenlandi Bruckban Teleki Pál miniszterelnök és Gratz Gusztáv magyar külügyminiszter Edvard Beneš csehszlovák külügyminiszterrel folytatott tárgyalásain felmerült, hogy Prága kész területi engedményeket tenni Magyarországnak, Prága azonban cserébe a magyar–csehszlovák határ garantálását kérte. Boros 275–81; Szarka 1993: 91; Tóth 2002. A csehszlovák–magyar viszonyról ld. Deák 1991; Dejmek 2002: 199–207.

kozása élénk visszhangot Magyarországon, amely akár a Csallóköznek, akár más magyar többségű területsávnak a lehetséges átadását helyezte kilátásba. A két világháború közötti magyar–csehszlovák kapcsolatok az egész kelet-közép-európai régió legkiélezettebb relációjának számítottak, s különösen azzá váltak Hitler hatalomra kerülését, illetve a magyar–német külpolitikai együttműködés megélénkülését követően.⁴⁹⁷

A magyar többségű határ menti területekre összpontosító revíziós elképzelések, tervek mellett – Kárpátalja, de főleg Erdély és részben a Bánság és Vajdaság miatt – a történeti, földrajzi és gazdasági elvek kombinációján nyugvó revíziós tervek is folyamatosan jelen voltak. Tehát azok az elképzelések, amelyek – mint például Gömbös Gyula 1934. évi revíziós tervezete – megpróbálták a nem magyar többségű területekre vonatkozó magyar igényeket is megindokolni, pl. Kárpátalja vagy Erdély egy része esetében.⁴⁹⁸

E tekintetben éppen a szlovákiai és kárpátaljai revíziós elképzelésekben fedezhető fel az etnikai és a globális revíziós elképzelések elemeinek folyamatos keveredése. Különösen érvényes ez a megállapítás Kárpátaljára, amelynek visszaszerzésében a magyar külpolitika kezdettől fogva a történeti érvekre helyezte a hangsúlyt, valamint arra a tényre, hogy a tartomány rutén többsége Csehszlovákián belül sem tartozik a többségi nemzethez, ráadásul Csehszlovákia folyamatosan halogatta az 1919. évi kisebbségvédelmi szerződésben magára vállalt kárpátaljai autonómia megteremtését.⁴⁹⁹

Tiso személyes megbízottjaként Ján Farkaš 1938 októberének első napjaiban Varsóban és Budapesten tájékozódott a két kormányhoz az éppen önállósult Szlovákiával kapcsolatos terveiről, álláspontjáról. A Kánya Kálmán külügyminiszterrel folytatott konzultáción, amelyen Teleki Pál, Apor Gábor, Pataky Tibor és Esterházy János is jelen voltak, a magyar politikusok arra kérték Tiso személyes küldöttjét, hogy Csehszlovákia felbomlása esetén egész Szlovákia csatlakozzék Magyarországhoz.⁵⁰⁰

A magyar revíziós külpolitika első bécsi döntéshez vezető törekvéseit akkor lehet reálisan értékelni, ha figyelembe vesszük a legfontosabb befolyásoló tényezőket. Önmagában nem elég Csehszlovákia külpolitikai elszigetelődéséből, a Köztársaság bel- és kisebbségpolitikai válsághelyzetéből kiindulni. Hiszen azok szorosan összefüggtek Németország egyre agresszívabb fellépésével, a francia–brit engedménypolitikával, a kisantant- és a szovjet szövetség csekély súlyával. A válság kisebbségpolitikai kontextusát mindazonáltal érdemes a meghatározó

⁴⁹⁷ Szarka 1994: 43–50.

⁴⁹⁸ Zeidler 1998: 87–91.

⁴⁹⁹ Fedinec 2004: 217–275; 2001, 415–436.

⁵⁰⁰ A szlovák politikus rövid emlékeztetőjének tanúsága szerint a magyar kormánytényezők még a müncheni szerződést követően is egész Szlovákia Magyarországhoz csatlakozásában reménykedtek, s azt tekintették volna optimális megoldásnak. Rychlík 1997: 321–322.

külpolitikai összefüggések nélkül is mélyebb elemzés alá vetni. A hitleri agresszív fellépéssel szemben felkészületlen Európa nem tudott és nem is akart segítséget adni Benešéknek. Az Anschluss után a multietnikus nemzetállam húsz éven át megoldatlanul maradt belső ellentmondásait a szomszédok és a nagyhatalmak szinte egy időben tematizálták. A prágai kormány pedig még a szlovákok és a ruszinok részéről sem számíthatott türelemre és szolidaritásra. Az autonómia-igények mögött a húszéves állam teljesítetlen ígéretei éppúgy ott húzódtak, mint a szudétánémet-, lengyel- és magyar kérdések eszkalálódása. Berlin nyíltan beavatkozó magatartásával, annak a kisebbségi kérdések megoldására gyakorolt hatásával és következményeivel megállíthatatlannak bizonyult konfliktust robbantott ki. Ráadásul a müncheni döntés is csupán közjáték volt az ország Hitler által eltervezett felszámolásában. Ugyanakkor az ország lakosságának felét alkotó nem cseh népesség rendezetlen államjogi helyzete mindezt felgyorsította. Lengyelország 24 órás ultimátumal szerezte meg az általa igényelt lengyel többségű területeket. Magyarország viszont Róma és Berlin segítségére szorult az 1910. évi nemzetiségi határok alapján visszakövetelt területek megszerzésében.

A bilaterális megoldás esélye és akadályai a komáromi tárgyalásokon

A komáromi tárgyalások magyar és csehszlovák jegyzőkönyvének összehasonlítása alapján mód nyílik a Teleki Pál vezette magyar és a Jozef Tiso vezette csehszlovák tárgyaló küldöttség pozícióinak, álláspontjának jobb megértésére.⁵⁰¹ A magyar fél az első napon átnyújtott jegyzékében a következő kéréseket terjesztette elő: a minden vitán felül magyar többségű települések mielőbbi átengedése, a vitatott területek nemzetiségi adatainak kölcsönös megvitatása, s amennyiben nem születik döntés, az adott területeken népszavazás kiírása. Pozsony esetében a magyar küldöttség hajlott a különmegállapodásra. Teleki és Bethlen elismerte, hogy a város nemzetiségi viszonyai, az erős német jelenlét, és a harmadik birodalom fenyegető szomszédsága mellett nem nyílt reális esély a szlovák főváros megszerzésére.⁵⁰²

⁵⁰¹ A tárgyalások szlovák jegyzőkönyvét közli Deák 2001. A magyar jegyzőkönyvet ld. Ádám 1965. A komáromi tárgyalások vitáit részletesen elemzi Sallai 2000: 597–631.

⁵⁰² A város magyarságára vonatkozóan a bécsi döntés az alábbi semmitmondó kötelezettséget rögzítette. „5. Hasonlóképpen magyar–csehszlovák bizottságnak kell megállapodnia a Csehszlovákia területén megmaradó magyar nemzetiségű egyének és az átengedett területeken megmaradó nem magyar nemzetiségű egyének védelmére vonatkozó közelebbi rendelkezésekben. Ez a bizottság fog különösen arról gondoskodni, hogy a pozsonyi magyar népcsoport ugyanolyan helyzetbe jusson, mint a többi ottani népcsoport.” Az első bécsi döntés. Grotius, http://www.grotius.hu/doc/pub/BTCDPJ/2013-06-06_az-also-becsi-dontes.pdf.

A cseh-szlovák tárgyaló küldöttség az első két napon igyekezett időt nyerni a magyar követelések feldolgozására és a megfelelő válaszjegyzék kidolgozására. Ennek alapját az 1910. évi népszámlálás hitelességének kétségbevonása és az 1930. évi csehszlovák népszámlálás hitelességének bizonyítása jelentette. A magyar többségű területek átengedése helyett messzemenő nemzeti autonómia kilátásba helyezésével próbálták szondázni a magyar delegáció elszántságát. Emellett többféle érveléssel is megpróbálták kizárni a vitás kérdések népszavazással való eldöntését, utalva a nagyvárosok képlékeny etnikai összetételére, a zsidóság etnikai önbevallásának változásaira stb. A két delegáció közötti területi viták középpontjában Nyitra, Kassa és Ungvár városainak hovatartozása állott. Ezt a kérdést a két ország igyekezett Berlin és Róma befolyásolásával a maga javára eldönteni.

A második köztársaság működése

1938. szeptember 30-án éjjeli fél kettőkor – Hitler frissen felépült müncheni kormányzati reprezentációs épületében, a Führerbau konferenciatermében – Daladier francia és Chamberlain brit miniszterelnök átadta a négyhatalmi tárgyalásra meghívást sem kapott csehszlovák diplomatáknak a Hitler által kikövetelt döntést Cseh- és Morvaország öt kijelölt, német többségű területének tíz napon belül való kiürítéséről és Németországnak való átadásáról. Az eseményről Prágába gyorsjelentést küldő Herbert Masařík a brit delegáció egyik közismerten németbarát tagjának, Frank Ashton-Gwatkinnak a csehszlovák diplomatáknak címzett fenyegetését idézte: Amennyiben a döntést nem fogadják el, úgy az azt jelenti, hogy Önöknek egyedül kell az ügyet Németországgal elintéznüök. A franciák talán szebben mondanák el, de higgyék el, ugyanaz a véleményük, mint nekünk, nem fognak kiállni Önök mellett.⁵⁰³

Szeptember 30-án a Czernin-palotában Kamil Krofta csehszlovák külügyminiszter a prágai brit, francia és olasz követ előtt bejelentette, hogy Beneš köztársasági elnök és a csehszlovák kormány elfogadja a müncheni egyezményt. Ugyanakkor elhibázottnak mondta Csehszlovákia érdekeinek figyelmen kívül hagyását, az ország integritásának feladását és a három kormány megbékélési politikáját. Arra hívta fel a követek figyelmét, hogy a döntés „Csehszlovákia számára katasztrófát jelent, amelyet nem érdemelt meg. Alávetjük magunkat a döntésnek, s igyekszünk népünk számára nyugodt körülményeket biztosítani. (...) Bizonyos, hogy nem vagyunk az utolsók, utánunk mások is áldozatokká válnak”⁵⁰⁴.

Ugyanaznap röviddel éjfél előtt Kazimierz Papée prágai lengyel követ ultimatív megfogalmazású jegyzékben – a müncheni egyezmény csehszlovákiai lengyel és magyar kisebbségre vonatkozó függelékére hivatkozva – azt követelte a csehszlovák kormánytól, hogy tizenkét órán belül adja hozzájárulását ahhoz, hogy a Těšíni (Czeszyn) és a Fryštáti (Frysztat) járásokat átengedik Lengyelországnak. Miután a nyugati nagyhatalmak nem léptek fel Csehszlovákia érdekében, Krofta külügyminiszter október 1-jén röviddel déli 12 óra előtt arról érte-

⁵⁰³ Masařík jelentését közli Dejmek–Němeček–Nováčková–Štoviček 2001: 455–456. Gwatkin szerepét elemzi Davidson 1996: 300–304.

⁵⁰⁴ Dejmek–Němeček–Nováčková–Štoviček 2001: 459.

sította a prágai lengyel követet, hogy kormánya elfogadja a lengyel jegyzékben megfogalmazott követelést.⁵⁰⁵

A Wehrmacht öt hadseregcsoportja által október 1-je és 10-e között ellenállás nélkül, a szudétanémetek üdvrivalgása közepette elfoglalt öt – a dél-, kelet-, észak-csehországi, valamint a dél- és észak-morvaországi – zónában gyorsan elkezdtek szervezni a birodalmi Szudéta megyét. A német többségű járások elfoglalásának napjaiban Hitler többször is meglátogatta a birodalomhoz csatolt területeket: október 2-án és 3-án Aš (Asch), majd Cheb (Eger) városába látogatott, ahol hatalmas lelkesedéssel fogadták. A berendezkedő nemzetiszocialista hatalom brutalitására jellemző, hogy az aši zsinagógát tíz nappal később már felgyújtották. 1938–1939 telén további 44 zsinagógát és 63 zsidó temetőt romboltak szét. A németek által elfoglalt területen az 1930. évi népszámlálási adatok szerint 29 789 zsidó vallású személy élt, közülük 7 193 fő vallotta magát zsidó nemzetiségűnek. A lengyelek által elfoglalt területen 4026 zsidó vallású személyből 2225 személynek a nemzetisége is zsidó volt. Az együttesen közel 34 ezer zsidó vallású személyből az 1939. évi népszámlálásokig mindössze 8678 fő maradt. A közel 25 ezres fogyás nagyobb részét minden bizonnyal a fokozódó antiszemita hangulat, a rendbontások, megkülönböztetések és üldöztetések előli menekülés, kisebb részben az egyre gyakoribb letartóztatások, elhurcolások számlájára lehet írni.⁵⁰⁶ Különösen azt követően váltak a zsidóüldözések mindennaposá, hogy 1938. december 27-én a nürnbergi faji törvények hatályát kiterjesztették a birodalmi Szudéta megye területére. A vallásos, faji és a törvény szerinti zsidók életkörülményei, jog- és vagyónbiztonsága rohamosan romlani kezdett.⁵⁰⁷ Október 11-én bevezették a német márkát, amely mellett négy napig a csehszlovák korona is elfogadott fizetőeszköznek számított.⁵⁰⁸ Ennek ellenére a rengeteg jogi, politikai, területi változás miatt a birodalomhoz került területeken folyamatos volt a feszültség.

A németek és lengyelek által elfoglalt közel 30 ezer km² kiterjedésű cseh- és morvaországi részek a Csehszlovák Köztársaság területének 21,2 százalékát jelentették. Az ott lakó 3,86 milliónyi népesség pedig – az 1930. évi népszámlálási adatokkal számolva – az ország összslakosságának 28,8 százaléka volt. A Németország által megszállt terület nagyobbik része október végén a Hitler rendeletével létrehozott Szudéta megyéhez került. A megyét, átmeneti katonai közigazgatás után, október végétől Konrad Henlein és Karl Hermann Frank irányította. Már október elején betiltották a politikai pártokat. A Szudétanémet Párt november 6-án szűnt meg, tagjai szigorú átvilágítás után lehetek a náci állampártNAK, A Nemzetiszocialista Német Munkáspártnak (NSDAP-nak) a tagjai. A több mint

⁵⁰⁵ Gawrecká 2004: 172–191; Bílek 2011: 170–183.

⁵⁰⁶ Benda 2014: 61–62.

⁵⁰⁷ Uo. 104–112.

⁵⁰⁸ Lakosil–Svoboda 2013.

23 ezer km² területen kialakított megyét az 1939. április 15-én életbe lépett birodalmi törvény alapján három kormányzati kerületre, 53 járásra és öt járási jogú városra osztották. A megye központja a 70 ezer lakosú Liberec (Reichenberg) lett. A három kormányzati megye székhelyévé Cheb (Eger), Karlovy Vary (Karlsbad) és Opava (Troppau) városokat jelölték ki. A járásokban az náci állampárt 40 járási szervezetet hozott létre. A három kormányzati központ mellett pl. Aš (Asch), Mariánské Lázně (Marienbad), Žatec (Saaz), Děčín (Tetschen-Bodenbach), Ústí nad Labem (Aussig), Moravská Třebová (Mährisch Trübau), Svitavy (Zwittau), Šumperk (Mährisch Schönberg) területén. A teljes Cseh- és Morvaország 1939. március 14-i elfoglalását követően további járások kerültek a Szudéta Tartományhoz, pl. Hradec Králové (Königgrätz), Ostrava (Ostrau), Olomouc (Olmütz).⁵⁰⁹

A müncheni szerződéssel a Birodalomhoz került területeken élő csehek számát az 1939. évi német népszámlálás adatai alapján 291 ezer főre becsülték. A világháború kitörését követően a hadba vonult német férfimunkaerőt jórészt csehekkel pótolták, így vannak olyan becslések, hogy az 1940–1944-es években az egykori cseh határvidéken négyszázezerre nőtt a cseh nemzetiségűek száma. Viszonylag kevesen éltek az 1938 novemberében megkötött optánsegyezményben kínált lehetőséggel, amely szerint a cseh területen maradt németek, illetve a német birodalmi területre került csehek kérhették a német, illetve a cseh állampolgárságot. Az ezzel együtt járó kötelező átköltözésnél azonban csak az ingóságokat vihették magukkal, ingatlanjaikat kárpótlás nélkül kellett volna elhagyniuk. A birodalomhoz került területekről evakuált, illetve elmenekült cseh nemzetiségű hivatalnokok, köztisztviselők és más állami alkalmazottak száma azonban a második köztársaság első három hónapjában a hivatalos csehszlovák menekültügyi adatok szerint elérte a 150 ezer főt. Ez a szám 1939 júniusáig 180 ezerre nőtt, ami a szlovákiai és kárpátaljai cseh menekülthullámokkal hatalmas gondot jelentett Csehország, majd a Cseh-Morva Protektorátus szociális hivatalai számára.⁵¹⁰

Október 2-án Wettstein János prágai magyar követ jegyzékben követelte a prágai kormánytól a tárgyalások mielőbbi megkezdését a magyar többségű szlovákiai és kárpátaljai területek átadása ügyében. Rövid halogatás után a tárgyalások kezdő időpontjaként október 9-ében, helyszínékként Komáromban egyezett meg a két kormány. A csehszlovákiai magyar kérdés részévé vált a csehszlovák válság elmélyülésének, a két tengelyhatalom közép-európai térnyerésének. Az első bécsi döntés megszületését, illetve Kárpátalja Magyarországhoz való visszakerülését külön fejezetben tárgyaljuk.

⁵⁰⁹ Gebhart–Kuklík 2004: 29–31.

⁵¹⁰ A protektorátus Menekültügyi Hivatalának 1939. július 1-jei adatai szerint német birodalmi területekről 171 ezer, a Lengyelországhoz került járásokból 20 ezer, a Magyarországnak ítélt dél-szlovákiai és kárpátaljai településekről 11 625 fő, Szlovákiából pedig 8228 fő menekült cseh területre. Az államilag evakuált hivatalnokok és családtagjaik, illetve a menekültek együttes számát 1940. évi számítások mintegy 35 ezer főre tették. Benda 2014: 128–130, 135–136.

A szlovákiai és kárpátaljai autonómia a második köztársaságban

A szlovákkérdés az 1938. évi csehszlovák válság során három opció formájában jelent meg. A megvalósult alternatíva a prágai megegyezés alapján létrejött Szlovákia autonóm státuszát eredményezte a második Cseh-Szlovák Köztársaságban. A másik alternatívát a két szomszédhoz, Lengyelországhoz vagy Magyarországhoz való csatlakozás jelenthette volna. S végül az Anschluss után körvonalazódott a harmadik lehetőség, a német *Neuordnung* keretei közt megvalósuló szlovák állami önállóság.⁵¹¹

Az osztrák Anschlusst követően a szlovák autonómiapolitika szakított a korábbi visszafogott stílusával. A Hlinka-féle Szlovák Néppárt (HSLS) a köztársaság, illetve a pittsburghi egyezmény 1938-as „jubileumi évét” kihasználva az autonómiakövetelések radikalizálására törekedtek. Félretéve a korábbi óvatoskodást, az érintettek újra elővették a német–magyar–szlovák „kisebbségi” együttműködés koncepcióját. Szlovák részről persze folyamatosan tudatosították a „kisebbségi blokkból” adódó külpolitikai kockázatokat is.⁵¹²

A szlovákiai autonómiával kapcsolatos budapesti és csehszlovákiai kisebbségi magyar álláspontok alakulását, kölcsönhatását, egymáshoz való viszonyát elemezve, érdemes külön megvizsgálni, hogy a szlovák autonómiakérdésben erős budapesti kormányzati felhatalmazással rendelkező Jaross Andor, Esterházy János, Szüllő Géza az Egyesült Magyar Párt (EMP) vezetői milyen elképzeléseket dolgoztak ki, s milyen dilemmákkal szembesültek.

Budapest számára a szlovákkérdésben mindvégig dominált a revíziós nézőpont. Budapest ennek megfelelően tudatosan elhanyagolta a szlovák nemzeti, területi autonómia kérdésének tisztázását, a szlovákok számára is vonzó alternatíva kialakítását. Ehelyett – miután 1938 augusztusában a kielői német–magyar csúcstalálkozón szembesültek az egész Szlovákiát Magyarországnak felkínáló hitleri ajánlat háborús kockázataival, kényszeredetten bár, de berendezkedtek az etnikai revízióra, amit a müncheni egyezmény záradéka is egyedüli lehetőségként kínált fel.

⁵¹¹ 1938–1939 szlovák alternatíváiról ld. Arpáš 2011; Bystrický–Michela–Schwarz 2010.

⁵¹² Arpáš 2011: 106–127.

A német befolyás kiterjesztése a Kárpát-medencére

A nemzetiségi szempontok szerint elképzelt határkorrekciók az átmenetileg módosult hitleri kelet- és közép-európai tervek függvényében váltak 1938 nyarára elsőszámú alternatívává. Az anschlusst követően a német diplomácia és a német hadsereg vezetése Csehszlovákia katonai lerohanásának, illetve diplomáciai eszközökkel történő fokozatos felszámolásának alternatívájával szembesült. A magyar kormány folyamatosan igyekezett tisztázni a CsehSzlovákia ellen irányuló német katonai tervek Magyarországra háruló kötelezettségeit. Erre azonban maga a német kormányzat, illetve a katonai vezetés, beleértve a vezérkart, viszonylag kevés hajlandóságot mutatott. Nem véletlen, hogy amikor 1938 decemberében a magyar külügyminisztérium hat pontban cáfolta a német kormányzati körökben is népszerű gyanúsítgatásokat, kiemelten foglalkozott a német–magyar katonai együttműködésben tapasztalt német elzárkózással, illetve a csehszlovák válság katonai megoldásában Magyarországnak szánt egyfajta kísérletinyúl-szerep komolytalanságával.⁵¹³

Így például a magyar vezérkar 1938 tavaszán is szembesült a folyamatosan módosuló német tervek kockázataival. Andorka Rudolf a vezérkari főnökség kémelhárítással is foglalkozó 2. osztályának vezetőjeként 1938 májusában fogadta a német elhárítást vezető Canaris tengernagy megbízottját, Fruck őrnagyot, aki azt kívánta tisztázni Andorkával, hogy a szudétanémet-kérdés békés megoldása, illetve Németország katonai beavatkozása esetén Magyarország milyen eszközökkel kívánja érvényesíteni saját követeléseit. Andorkának a látogatásról készült jelentéséből kitűnik, hogy a magyar katonai vezetés a hadsereg felkészületlensége és a kisantant részéről fenyegető támadás lehetősége miatt alapvetően a békés megoldásban volt érdekelt.⁵¹⁴

1938 tavaszán–nyarán sokáig úgy tűnt, hogy Hitler a Csehszlovákia elleni hadműveletet leíró zöld terv (Fall Grün) megvalósítása mellett dönt. Több tényező – mint például a brit–francia egyeztetések miatti berlini aggodalmak, a csehszlovák hadsereg és védelmi vonalak ereje, a szovjet hadba lépés kockázata, a háború kirobbantásában kezdeményező szerepet játszani hivatott Magyarország meghátrálása – hatására a német diplomácia átmenetileg megelégedett

⁵¹³ Kerekes 1966: 205–211.

⁵¹⁴ Uo. 175–177.

a szudétanémet többségű területek diplomáciai úton való megszerzésével. A csehszlovákiai német, illetve kisebbségi ügyek átvilágítására s az egyfajta közvetítő feladatra felkért Runciman-misszió kudarca azt mutatta, hogy Prága nyugati szövetségesei a „világbéke megmentésére” hivatkozva nem fognak védelmére kelni Benešéknek.⁵¹⁵

Ugyanakkor már az 1938. augusztus végi kielii legfelső szintű német–magyar tárgyalásokon kiderült, hogy a németek a háborús kockázattól húzódozó Magyarországot egyre kevésbé tartják megfelelő partnernek a Csehszlovákiával szembeni katonai fellépésben. Sőt a kielii tárgyalások előtt a német külügyminisztérium arra is felhívta a Führer figyelmét, hogy Magyarország elsietett Csehszlovákia elleni támadása a két kisantantpartner akcióját is kiválthatná. „Nem lenne számunkra nyereség olyan magyar segítség, amely új ellenfeleket szerezne nekünk” – állt az 1938. augusztus 22-i feljegyzésben.⁵¹⁶

Berlinnek szembesülnie kellett azzal a ténnyel is, hogy Magyarország nemcsak katonailag nincs felkészülve a németeket megelőző vagy azzal egyidejű fegyveres támadás megindítására, de politikailag is irreális elképzelésnek bizonyult a történeti alapozású integrális revízió alternatívája. Az érintett szlovákok akarata ellenére, a másik kisantantállam előzetes egyetértését nélkülözve, illetve Lengyelország fokozott szlovákbarát érzékenységét figyelembe véve, az Imrédy-kormány egyszerűen nem engedhette meg magának az egykori felső-magyarországi területek egészére kiterjedő revíziót. A Horthy-Magyarország nemzetközi determinációit figyelembe véve – Kárpátalja kivételével – így vált a szomszéd államok mindegyikével szemben fennálló területi igények megfogalmazásában az etnikai alapozású revízió első számú célkijelöléssé.⁵¹⁷

Öt nappal az első bécsi döntés megszületése után a Magyar Történelmi Társulat ünnepi nagygyűlést szervezett Budapesten. Fő szónokként a korszak nagy tekintélyű történésze, Hóman Bálint, korábbi kultuszminister egyebek közt arra kereste a választ, miért nem „az abszolút történeti igazságosság”, hanem a nemzetiségi elv alapján, a „népi gondolat szellemében” határozta meg a döntőbírói szerepet vállaló német és olasz külügyminister az új magyar–cseh–szlovák határt. Minden kortárs tisztában volt azzal, hogy Németországnak döntő szerepe volt a határkorrekció nagyhatalmi előkészítésében. Azt azonban csak a magyar kormányzati elithez tartozó kevesek tudhatták, miért és hogyan módosította a német diplomácia a Csehszlovákia felszámolását 1938. október 1-jei határidővel célul kitűző zöld tervet, s abban milyen szerepeket, feladatokat szánt és milyen területek megszerzését ígérte Magyarországnak.

⁵¹⁵ A Runciman-misszió kudarcának okairól ld. pl. Vyšný 2003: 295–303.

⁵¹⁶ Ránki–Pamlényi–Tilkovszky–Juhász 1968: 286.

⁵¹⁷ Romsics 1998: 24, 35–38, 80–83.

Hóman is azt hangsúlyozta, hogy a magyar külpolitika első revíziós sikere Hitlernek volt köszönhető, s ezért a társulat ünnepi ülése köszönő táviratot intézett a Führerhez. Az eseményről beszámoló budapesti német követi jelentés kiemelte, hogy Hóman a német népi gondolatot fontos vezérelvnek tartotta. A német nép kulturális és politikai egységének megvalósításában kiemelte Hitler magyar vonatkozású érdemeit: „német hűséggel állt Magyarország oldalára és a birodalmi külügyminiszterrel együtt elősegítette, hogy egymillió felső-magyarországi testvér vissza tudott térni az anyaországához.”⁵¹⁸

A korabeli magyar politikai sajtó és közvélemény nagyobbik része hasonlóképpen reagált a Belvedere palotában történetekre. Különbségek csak abban mutatkoztak, hogy még a vezető magyar politikusok közt is sokan voltak, akik Olaszország, illetve Mussolini és Ciano külügyminiszter álláspontját a németekénél sokkal következetesebben magyarbarátnak tartották. Közéjük tartozott Bethlen István, Teleki Pál vagy éppen Esterházy János, aki a döntés előtti napon azért indult Rómába, hogy a bécsi döntés előtt Ciano által igényelt magyar hátér-információkhoz a maga részéről is hozzájáruljon.

Az 1938. szeptember 29–30-i müncheni szerződés Magyarország revíziós politikájának kétségkívül új irányt szabott. Csehszlovákia egy lépésben, háborús úton történő felszámolása, vagyis a „nagy megoldás” – azaz ahogy azt Sztójay Döme berlini követ lapidárisan megfogalmazta: „Németország bekebelezi a cseh és a morva területeket, mi pedig a Felvidéket” – helyett Hitler a szudétanémet területek elfoglalását, a szlovák- és ruténkérdés Csehszlovákián belüli autonómiák formájában való kezelését, azaz az etnikai alapozású változások diplomáciai úton való kikényszerítését átmenetileg jobb megoldásnak tartotta.

Sztójay Döme berlini magyar követ a müncheni és a bécsi döntések közti kritikus október közepi napokban fokozott figyelmet tanácsolt a Kánya Kálmán vezette magyar diplomácia részére, megjegyezve, hogy a német–cseh–szlovák–rutén viszonyban olyan változások történtek, amelyek nehezíthetik a magyar érdekek eredményes képviselését: „Akárhogy is mérlegeljük a helyzetet, a mi szempontunkból a „nagy megoldás” talán még egy háború árán is előnyösebb lett volna, mint a „kis megoldás” az összes bonyolult és tisztázatlan kérdéseivel.”⁵¹⁹

Magyarország két világháború közötti, jórészt íratlan külpolitikai doktrínájának célkitűzései a korszak gyorsan változó körülményeihez alkalmazkodva, folyamatosan módosultak, de néhány alapelv, illetve a döntés-előkészítést befolyásoló fő

⁵¹⁸ Hóman Bálint ezzel együtt Otto Erdmannsdorf budapesti német követ 1938. november 9-i jelentése szerint történészként beszéde végén mégis annak a meggyőződésének adott hangot, hogy „a népiség elvét össze kell olvasztani a történelmi elvvel, azaz Magyarország javára a Kárpát-határt kell követelni”. Erdmannsdorf jelentését magyar fordításban közli Ránki–Pamlényi–Tilkovszky–Juhász 1968: 321–324.

⁵¹⁹ Ádám 1965: 806. Az első bécsi döntés szlovák vonatkozású forrásait ld. Deák 2002–2006.

szempont jól körülhatárolható.⁵²⁰ A revíziós törekvések sikeres megvalósításának feltételei közt az alábbi szempontok különíthetők el jól egymástól a magyar külpolitikai vonalvezetésben. A nemzetközi, elsősorban a nagyhatalmi támogatottság nélkülözhetetlenségének felismerése egyidős a trianoni békeszerződéssel, hiszen az 1920. tavaszi titkos francia–magyar tárgyalások azonnal egyértelművé tették a közép-európai politikai viszonyok nagyhatalmi meghatározottságát. A korai, a húszas évek kezdetének katonai terveit nem számítva, a budapesti kormányok folyamatosan tisztában voltak azzal, hogy a trianoni határok megváltoztatása az azokat garantáló nagyhatalmak beleegyezése vagy legalábbis tudomásulvétele nélkül aligha bizonyulhat sikeresnek, tartósnak és védhetőnek. Bethlen István, a két világháború közötti magyar konszolidációs politika emblematikus alakja az 1920-as évek közepén felerősödött olasz–magyar közeledésben jelölte meg a revíziós igények nagyhatalmi támogatásának első biztató jelét, de a magyar revíziós célokat igyekezett a többi nagyhatalommal is első kézből megismertetni és elfogadtatni.

Kánya Kálmán, a harmincas évek második felében a Gömbös-, Darányi- és Imrédy-kormányok külügyminisztere, kezdettől fogva nagy súlyt helyezett arra, hogy Franciaország, de különösen Anglia – a közép-európai szövetségeseikkel szembeni kötelezettségeik és szerződéseik ellenére – jóindulatú semlegességet tanúsítsanak a magyar revíziós célokkal szemben. Az egész csehszlovák válság idején naponta igyekezett kapcsolatot tartani a brit diplomácia vezetőivel, részben Barcza György londoni magyar követ révén, illetve Thomas Moore, korábban Budapesten is szolgálatot teljesítő brit diplomata közvetítésével. A magyar diplomácia Dísz téri palotájában Kánya Kálmán külügyminisztersége idején ugyanis kiemelten fontos feladatnak tartották, hogy Londont és Berlint, Párizst és Rómát s esetenként Moszkvát is egy időben, párhuzamosan tájékoztassák revíziós céljaikról, megfontolásaikról. Mindeközben igyekeztek a kisantanttal is új modus vivendit kialakítani, ami éppen 1938 augusztusában, a bledi megállapodás megkötésével sikeresen meg is történt. Kányát – a német túlsúlyt és zsarolási pozíciót elkerülni kívánó magatartása miatt – maga Hitler többször is nyíltan és élesen támadta, ami 1938. november végén a lemondásához vezetett.⁵²¹

A nagyhatalmi támogatás biztosításához kapcsolódott a magyar külpolitikai célok békés, diplomáciai eszközökkel való megvalósításának hangsúlyozása. Ez a kényszerhelyzet szülte felismerés összefüggött az első világháború katonailag

⁵²⁰ A magyar revíziós külpolitika jellegéről ld. Pritz 2006. <http://mek.oszk.hu/05200/05284/05284.htm>; A Csehszlovákiával szembeni revíziós politikáról ld. Eiler-Hájkova 2009; A csehszlovák válság idején a német–magyar kapcsolatok kulcsfontosságú megbeszéléséről ld. Pritz 1974: 646–679; 1979: 272–279; 1981: 924–957; Romsics 1996: 34–132; Fülöp-Sipos 1998; Sakmyster 2011 (1973); Lukács 1997. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_revizio_remenye_az_1933_as_negyhatalmi_paktum_es_magyarorszag/.

⁵²¹ Kánya politikájának jellemzésére ld. Pritz 2006 <http://mek.oszk.hu/05200/05284/05284.htm>; Sallai 2009: 198–201.

menthetetlen végjátékának, illetve a kisantant által megvalósított katonai bekerítettségnek a tanulságaival és adottságaival.⁵²²

Amint azt már fentebb érintettük, a revíziós célok fokozatos, időben elnyújtott megvalósításának realista elképzelése a Rothermere-akció nyomán jelent meg a magyar külpolitikai gondolkodásban. Ennek lényege az lett volna, hogy a nemzetiségi, történeti, gazdasági és más elvek alapján optimálisnak tekintett integrális revíziós tervből mindig csak annyit kell megvalósítani, amennyit lehetett. A külügyminisztérium egyik 1927. évi követi utasításából kitűnik, hogy az etnikai és az integrális revízió viszonyának értelmezésében a magyar diplomácia továbbra is a minél átfogóbb visszarendezést óhajtott, s ezért óvakodott magát elkötelezni a tisztán nemzetiségi határmódosítások mellett. A teljes revízió elérése tehát elvi szinten mindvégig megmaradt ideális és maximális célkitűzésnek, még ha annak megvalósíthatatlanságával a budapesti kormányok is tisztában voltak.⁵²³ S természetesen kezdettől fogva fontos szerepet játszottak a magyar külpolitikai doktrínában a kisebbségi magyarok érdekei is. Ezeket a magyar kormányok kezdettől fogva párhuzamosan – az aktív nemzetközi kisebbségvédelem eszközeivel és a revízióra való felkészülés keretei közt – próbálták érvényesíteni.⁵²⁴

Amennyiben a magyar revíziós törekvéseket olyan külpolitikai programként határozzuk meg, amely végső következményeiben az 1918 előtti történeti magyar államterület visszaállításának igényét fejezte ki, akkor könnyen belátható, hogy a korabeli Európában hasonló nagyságrendű revíziós igényei egyetlen nagyhatalomnak voltak, mégpedig Németországnak. Jóllehet a weimari Német Köztársaság kezdettől fogva érdekelt volt a versailles-i békerendszer fokozatos lebontásában, a kelet-közép-európai régió területi átrendezésének kérdései a Stresemann-korszakban mindvégig háttérben maradtak. Ezzel együtt Budapest számára kezdettől fogva Németország jelentette a revízió szempontjából mértékadó nagyhatalmat.⁵²⁵

Berlin már a korai harmincas évektől kezdve egyre nagyobb hangsúlyt helyezett a külföldi német népcsoportok jogi, politikai helyzetének javítására. E tekintetben a Magyarországon élő német kisebbség helyzetével sem voltak Berlinben elégedettek, amit Darányi miniszterelnök 1937. novemberi berlini útján eléggé egyértelműen közöltek is a magyar kormányfővel. Nem véletlen, hogy ekkortól kezdve a magyar miniszterelnökség Pataky Tibor vezette nemzetiségi osztályán

⁵²² Dombrády 2006; Pritz 2006.

⁵²³ MNL OL KÜM, K-63, 3259/1927, 1930-21/25-216. A körlevelet idézi Ránki 1978: 559. A magyar külügyminisztérium további 1933–1934. évi útmutatásait idézi Zeidler 1998, 70–97. A revíziós argumentáció és propaganda sokszínűségéről ld. Kovács-Bertrand 1997; Zeidler 1997: 303–351.

⁵²⁴ Zeidler 2009: 10–11; Romsics 2000: 17–24; Bárdi 2007.

⁵²⁵ Eiler 2002: 37–63. A bécsi döntéssel kapcsolatos német kormányzati politikáról ld. Brandes–Kural 1994; Hönsch 1965; 1967; 1983; Roman 1974, 71–97; Lukeš–Goldstein 1999; Overy 1999: 191–215; Ádám 1999: 82–121.

a kisebbségi magyar ügyek mellett egyre több figyelmet kellett fordítani a magyarországi németek által felvetett kérdéseknek is.⁵²⁶

Magyar részről viszont a német kisebbségi pártok, politikai vezetők magyar kisebbségi pártokkal szembeni távolságtartását rótták fel. Darányi útját követően elkezdődtek a Német Volksbund szervezet előkészületei, s ezzel párhuzamosan a német kisebbségi oktatásügy színvonalának javítása.⁵²⁷ Emellett a magyar kormány közbenjárására 1938. február 10–12-én Budapesten tárgyalt a Szudétanémet Párt két vezetője Karl Hermann Frank és Franz Künzel, hogy megpróbálják összehangolni fellépésüket az Egyesült Magyar Párt vezetőivel, s ehhez a magyar kormány részéről is hathatós támogatást kapjanak. Künzel a berlini külügyminisztérium részére készített 1938. február 19-i jelentésében azt hangsúlyozta, hogy budapesti tárgyalásaik során a két exminiszterelnöknél – Bethlen Istvánnál és Darányi Kálmánnál – illetve Kánya külügyminiszternél egyaránt azt tapasztalták, hogy a magyar politikusok számára idegen a szudétanémet népiség gondolatköre. A magyar revíziós törekvéseket is szinte kizárólag „csak a Szent István-korona jogainak szempontjából” látják. Az is kiderült, hogy Esterházyék éppen a budapesti kormányzati elit Németországgal szembeni óvatos fenntartásai miatt nem voltak túlzottan lelkesek a Csehszlovákián belül a szudétanémetek által szorgalmazott „kisebbségi front” kiépítése iránt.⁵²⁸ Mindenesetre a szudétanémet-kérdés felértékelődése s ezzel együtt a szlovák autonomista törekvések megerősödése arra kellett, hogy figyelmeztessék a magyar diplomáciát, a csehszlovákkérdés megoldásában Berlinben az etnikai megoldás alternatíváját egyre fontosabb eszköznek tekintik.

Milyen fokozatokat különböztethetünk meg Németország magatartásában Magyarországgal szemben a csehszlovák válság heteiben? A Hitler által Kielben elmondott nevezetes mondat, miszerint, aki a németekkel „akar étkezni, annak a főzésben is segítenie kell”, valójában kijelölte Magyarország politikai és katonai szerepét. Előbbinek az Imrédy-kormány igyekezett is mindenben megfelelni, a katonai beavatkozástól azonban a válság forró szakaszában sikerült távol maradni.⁵²⁹

Sztójay Döme berlini követ szeptemberi jelentései jól jelzik a német nyomás fokozódását. Míg szeptember 10-én Ribbentrop külügyminiszter a kielii vonatkozó magyar álláspont megismérlését tudomásul véve, óva inti Magyarországot a Prágával szembeni elhamarkodott, ultimatív fellépéssel szemben, hat nappal később Göring tábornagtól már enyhe megrovást kap Sztójay, amiért „sem a világsajtóban, sem a magyar sajtóban, sem a szlovenszkói magyar párt és magyarság megnyilvánulásaiban nem látja azt, hogy valami történnék a világ figyelmének felhívására abban az irányban, hogy a szlovenszkói magyarság „a vér jo-

⁵²⁶ Darányi látogatásáról ld. Ádám 1965: 798–802; Sallai 2009: 139–146.

⁵²⁷ Spannenberger 2005: 151–164.

⁵²⁸ Ránki–Pamlényi–Tilkovszky–Juhász 1968: 257–262.

⁵²⁹ Pritz 1974: 672.

gán” visszacsatoltassék az anyaországhoz.”⁵³⁰ A következő napon pedig Sztójajn keresztül meg is üzenté Göring a tennivalókat. Azt javasolta, hogy Magyarország „az önrendelkezési jogot a csehországi magyar kisebbségek részére hivatalosan is a legerélyesebben és pergőtűzszerűen követelje”, s emellett „a magyar kisebbségek Henlein felhívásához hasonló intézzenek a cseh kormányhoz, illetőleg az összes tekintetbe jövő kormányokhoz”; „provokáljanak fegyveres összeütközéseket, sztrájkokat s behívási parancsnak ne tegyenek eleget, mert csak erős incidensek irányítják a nyugati hatalmak figyelmét a magyar követelésekre”. Göring a varsói és a budapesti kormányt egyaránt arra is rá akarta venni, hogy hassanak a szlovákokra, „hasonló magatartás követésére és hogy az önrendelkezést követeljék”. S végül azt is melegen tanácsolta, hogy a londoni és párizsi magyar követek „lehetőleg döngessék az ottani kormányok kapuit úgy, ahogy a cseh követek ezt naponta többször is megteszik” és a magyar kormány vessen mindent latba, hogy a külföldi sajtó a magyar kérdéssel is többet foglalkozzon. Göring szerint ugyanis főleg a szudétánémetekkel törődnek, féltő tehát, hogy a nyugati államok csak ezen kérdés megoldására törekszenek, s a magyarokról megfeledkeznek.

Tény, hogy különösen Londonban Barcza egymás után adta át jegyzékeit a brit külügyminisztériumban, hogy a magyar kérdést a németekkel azonos módon kezeljék, de Horthy egy szeptember közepi levelében Hitlert is ugyanarra kéri, pontosan tudva, a magyar kérdés csak akkor maradhat ki a csehszlovák válság nagyhatalmi megoldási tervezetéből, ha Berlin szándékosan kifejejtí.

A szeptemberi obersalzbergi tárgyalásokon Hitler a csehszlovák válság két héten belüli katonai megoldásának lehetőségét is felvillantotta, amivel valószínűleg sokkolta Imrédyt és Kányát, akik a katonai akcióhoz való csatlakozásra nem tudtak ígéretet tenni. Hitler felszólítására viszont két napon belül rögzítették és a godesbergi Chamberlain–Hitler találkozó helyszínére is eljuttatták Magyarország Csehszlovákiával szembeni maximális kívánságát: „1. A mostani Csehszlovákia magyarlakta területeinek visszacsatolása Magyarországhoz; 2. A mostani Csehszlovákiába bekebelezett szlovákok és rutének számára az önrendelkezési jog gyakorlati biztosítása.”⁵³¹

Ribbentrop válaszüzenetében a Kassára vonatkozó magyar igényt elismerte, Ungvár és Munkács esetében viszont a cseh-szlovák pozíciót támogatta. Ez az álláspont változott meg azután a Ciano és Ribbentropp, illetve Hitler és Mussolini közötti egyeztetések során.⁵³² Hitler Darányival folytatott tárgyalásain majdnem ultimátumszerűen javasolta a magyar kormánynak a Népszövetségből való kilépést, az Antikomintern Paktumhoz való csatlakozást és Kánya menesztését. Erdmannsdorf budapesti német követ november 7-én már azt jelezte vissza Berlinbe, hogy „Felső-Magyarország visszacsatolása után” várhatóan jelentős változások lesznek a magyar kormányban.

⁵³⁰ MNL – K 64, res. pol. 1939–7/a– 825.

⁵³¹ Ránki–Pamlényi–Tilkovszky–Juhász 1968: 299.

A bécsi döntés után kialakult magyar–német helyzetet Hitler Csáky külügyminiszterrel tekintette át 1939. január 16-án. Hitler felháborodva utasította vissza Bethlen kritikáját, aki a Pesti Hírlap 1939. újévi számában Németországot okolta az etnikai területekre korlátozott felső-magyarországi revízió miatt. Hitler ehelyett, a tényeknek egyébiránt megfelelően, Magyarország húzódozását, etnikai alapokra helyezkedését, Kánya bledi tárgyalásait, Darányi müncheni tárgyalásait róta fel, s azt, hogy a magyarok tulajdonképpen a németekkel kapartatták ki saját gesztenyéjüket. Idióta nyilatkozatokként értékelte azokat a kritikákat, amelyek a németek negatív álláspontjáról beszéltek a lengyel–magyar határ esetében. A Szent István-i Magyarországgal szemben ő a Nagynémet Birodalmat helyezhetné szembe. Magyarország a Csehszlovákia elleni katonai támadás elmulasztásával lekésett a területi megoldás lehetőségéről, az etnikai határok mellett döntött, s ismétlésre Hitler szerint többé nincs lehetőség.

A müncheni szerződés Hitler számára sokkal kedvezőbb megoldási lehetőséget kínált fel, háború és felesleges áldozatok nélkül. Magyarország első revíziós gyarapodása a müncheni szerződés logikája szerint csak etnikai alapozású lehetett. A politikai ellenérték azonban tetemes volt: a Népszövetségből való kilépés, az Antikomintern Paktumhoz való csatlakozás a Németországhoz való elköteleződésnek olyan fokát jelentette, amellyel a korabeli magyar elit jelentős része sem tudott egyetérteni.

A világháborús horizont még messzinek tűnt, de egyre több volt a hideglelős jel, ami Magyarország esetében arra utalt, hogy az első bécsi döntés valóban Bethlen balsejtelmeit fogja beigazolni. A Hitler–Csáky tárgyaláson már elég konkrétan felmerült a zsidókérdés megoldásának hitleri szorgalmazása, amely elől Csáky diplomáciai mellébeszélésnek is gyenge érveléssel, a zsidókérdés nemzetközi megoldásával próbált kitérni.⁵³³ Az első bécsi döntés tehát, Németország szerepe felől nézve, az országot a második világháborús részvétel spiráljába sodró folyamat fontos mozzanata. Vagy ahogy Bethlen fogalmazott 1938. augusztus 20-i írásában a Pesti Hírlapban: múltékony háborús konjunktúrához kötődött a jogos magyar területi igények kielégítése, s ezzel az ország elkötelezte magát a háborús részvétel mellett.

⁵³² A Belvedere palotában lezajlott záró fordulón Chvalkovský cseh-szlovák külügyminiszter tett még egy kísérletet Kassa és Ungvár megtartására, Tiso és Volosin miniszterelnökök megszólalását azonban Ribbentrop már nem engedélyezte, amivel a korábban kialakult megállapodás mellett kötelezte el magát. Sallai 2009: 139–146.

⁵³³ „A revízióba bele fogunk pusztulni, ez fog minket a háborúba belesodorni. Visszakaptuk a Felvidéket, jó, vissza Ruszinszkót is, ezeket meg tudjuk még emészteni, átvenni, berendezni. Most Erdélyen a sor, rettegek, mi lesz akkor. Ha Erdély visszajő, ezzel örökre elkötelezzük magunkat a németeknek, akik majd azután követelik az árát. És ez az ár a velük való háborúzás lesz, az ország maga lesz az ára a revízióknak.” Zeidler Miklós idézi Teleki utóbb jogosnak bizonyult aggodalmait Barcza György: *Diplomataéveim 1911–1945* (Budapest 1994) című emlékiratából. Ld. Zeidler 2012: 7–27.

A homogén nemzetállam terve és gyakorlata 1942–1948 között

A londoni és a moszkvai csehszlovák emigráció világháború utáni tervei

Az 1938. szeptember 30-i müncheni szerződést követően, illetve az autonóm Szlovákia és Kárpátalja létrejötte előtt egy nappal, október 5-én Edvard Beneš, Csehszlovákiai második köztársasági elnöke lemondott elnöki tisztségéről. 1939. október 17-én Párizsban megalakult a külföldi Csehszlovák Bizottság, amely 1940 nyarán Londonba tette át székhelyét. 1940 júliusában Beneš cseh és szlovák politikusokból megszervezte az emigráns csehszlovák kormányt és a – parlamentet pótolni hivatott – csehszlovák államtanácsot. A brit, amerikai és a szovjet kormány rövid időn belül elismerte a londoni ideiglenes csehszlovák kormányt.

Beneš, mint a londoni államtanács elnökét a cseh és szlovák emigráció nagy többsége mindvégig köztársasági elnöknek tekintette. Amikor a csehszlovák alkotmány értelmében 1935-ben elkezdett hétéves elnöki megbízatása lejárt, 1942. december 3-án a csehszlovák államtanács azt a döntést hozta, hogy bár Edvard Beneš 1938. október 5-én lemondott köztársasági elnöki tisztségéről, azt a csehszlovák kormány és az ország hűségesei polgárai sohasem tekintették érvényesnek, mert jogellenesen kényszerítették ki. Az államtanács álláspontja szerint Beneš 1935. december 18-a óta megszakítás nélkül a csehszlovák állam elnöke, és ebben a minőségében a második világháború kitörése után a világ számos kormánya is elismerte. Ezért a londoni csehszlovák kormány úgy döntött, hogy a háborús és emigrációs körülmények miatt Beneš mindaddig köztársasági elnök marad, amíg az 1920. évi csehszlovák alkotmány értelmében új elnökválasztásra nem kerülhet sor, illetve amíg helyébe új elnököt nem választanak. Ennek az érvelésnek ugyan formailag ellentmondott, hogy Beneš maga is gratulált az 1938. október 9-én helyére megválasztott Emil Hácha köztársasági elnöknek. A szövetséges nagyhatalmak kormányainak, a világháború éveiben összesen 27 államnak az elismerése azonban világosan jelezte, hogy számukra Csehszlovákia jogfolytonosságát Edvard Beneš köztársasági elnöksége biztosítja.

A csehszlovák állam kontinuitásának másik fontos bizonyítékát jelentette a londoni emigráció idején, 1940 és 1945 között kibocsátott, 24 törvényerejű köz-

társasági elnöki dekrétum. Az 1940. évi 11. számú dekrétum az 1938. szeptember 30-tól kezdődő időszakot „a rabság időszakának” nevezi. A jogilag 1945. május 4-ig tartó rendkívüli időszakban a csehszlovák alkotmányjog csakis a londoni kormány és államtanács döntéseit tekintette Csehszlovákiára nézve érvényesnek, s meg nem történtként kezelte, azaz nem ismerte el a müncheni szerződést, valamint az első bécsi döntést, az önálló Szlovákia létrejöttét stb.⁵³⁴

Beneš erre vonatkozóan 1940. július 24-én, a londoni rádió csehszlovák adásában – immár ismét köztársasági elnökként – intézett üzenetet a csehekhez és szlovákokhoz. Ebben az üzenetben a következőképpen érvelt: „München – s mindazt, amit maga után vont – el nem ismerve, azt az álláspontot védelmeztük, hogy a Csehszlovák Köztársaság, Masaryk köztársasága München után is élt és létezett. A mi egész jogi rendszerünk, nemzetközi jogi és politikai szempontból folytatólagosan létezik, s ezért távozásom az elnöki tisztségből és a hazából jogilag nem történt meg, mint ahogy a köztársaság szétverése sem, de jogilag és politikailag semmi más sem létezik, amit az erőszakos nácizmus 1939. március 15. után nálunk végrehajtott.”⁵³⁵

A londoni csehszlovák emigráció vezetőjeként kezdettől fogva sokat foglalkozott a világháború utáni csehszlovák állam belső és külső feltételeivel, s már 1941-ben arra a következtetésre jutott, hogy a német kisebbség jelentős részétől Csehszlovákiának meg kell szabadulnia. A német, majd 1943-tól kezdődően a magyar kisebbség felszámolása a londoni kormány háborús célpolitikájának kiemelt fontosságú elemévé vált.

1943. december 12-én Beneš Moszkvában aláírta a csehszlovák–szovjet barátsági és együttműködési szerződést. Ez megerősítette a moszkvai csehszlovák kommunista emigráció helyzetét. Moszkva 1943-tól támogatta Beneš elnök háború utáni rendezési terveinek a csehszlovákiai németekre és magyarokra vonatkozó részét. A brit kormány a moszkvai csehszlovák–szovjet szerződés után szintén felkarolta a német kisebbségek felszámolását szorgalmazó elképzelést.⁵³⁶

A csehszlovákiai kisebbségek helyzete a második világháború végén

Az 1945. január 20-án Moszkvában aláírt magyar fegyverszüneti megállapodás értelmében az 1938. november 2-i bécsi döntéssel Magyarországnak ítélt terüle-

⁵³⁴ Csehszlovákia megszállásának, illetve „a Csehszlovák Köztársaság fokozott veszélyeztetettségének időszakát” jelölt periódust az 1945. évi 16. számú köztársasági elnöki dekrétum 18 §-a, illetve a csehszlovák kormány 1946. 217. számú rendelete az 1938. május 21-től 1946. december 31-ig tartó időszakban jelölte meg.

⁵³⁵ Beneš 1946: 81–82; Kuklík 1998: 91–92.

⁵³⁶ Kuklík 2014: 21–26.

tek ismét Csehszlovákiához kerültek.⁵³⁷ Ugyanakkor a fegyverszüneti egyezményt előkészítő szovjet kormány, sem pedig a megállapodást aláíró brit és amerikai kormány nem támogatta a londoni csehszlovák kormánynak azt a kívánságát, hogy a fegyverszüneti megállapodás kötelezze Magyarországot a Csehszlovákiának visszaadandó területek magyar lakosságának befogadására.⁵³⁸

A magyarországi fegyverszüneti megállapodás során az is eldőlt, hogy a romániai, jugoszláviai, csehszlovákiai magyarokat nem kezelik a régió országai-ban élő német kisebbségekkel azonos módon. A kisebbségi németekkel szemben a Szovjetunió és Nagy-Britannia egyaránt a teljes kitoloncolást, Németországba telepítést tartotta kívánatosnak. Ráadásul a szovjet kormány a Vörös Hadsereg által megszállt országokban fenntartotta magának a jogot arra, hogy a munkaképeskorú német lakosságból a 17–45 év közötti férfiakat és a 18–35 év közötti nőket a Szovjetunióba hurcolják kényszermunkára.⁵³⁹

A felvidéki magyarságnak az a nagyobbik része, amely rövid hat évre Magyarország állampolgárává vált, a háborús front elvonulását követően ismét kisebbségi sorsba került. Ez egyebek közt azt jelentette, hogy az 1938–1945 között Szlovákiában maradt magyarokkal együtt osztozott abban a sorsban, amelyet számára a csehszlovák kormány, valamint a szlovák hatóságok előkészítettek. Ugyanakkor a formailag ugyancsak Csehszlovákiához visszakerült kárpátaljai magyarság a szovjet katonai megszállás nyomán kialakult körülmények közt rövid pár hónapon belül Kárpátalja egész területével és az ott élő más népekkel együtt a Szovjetunió része lett. Az ily módon hozzávetőleg 600 ezerre fogyatkozott felvidéki magyar népcsoport példátlan helyzetbe került a kisebbségek nélküli nemzetállam kialakítására törekvő harmadik Csehszlovák Köztársaságban.⁵⁴⁰

Az 1944 augusztusában kitört szlovák nemzeti felkelés során a Szlovák Nemzeti Tanács elképzeléseiben csak részleges büntetőintézkedések fogalmazódtak meg a német és a magyar kisebbséggel szemben. A háború utolsó periódusában, 1945 tavaszán a Gottwald vezette moszkvai kommunista emigráció határozta meg a háború utáni csehszlovák kormányalakítást s az első háború utáni csehszlovák kormány programját.

Az 1945. április 5-i kassai kormányprogram

Beneš Moszkván keresztül érkezett 1945. április 4-én Kassára. Útban Kassa felé a vonaton, 1945. április 4-én a Šrámek vezette londoni csehszlovák kormány benyújtotta lemondását az elnöknek. Másnap Kassán megalakult az új kormány

⁵³⁷ Vida 2005: 99–100.

⁵³⁸ Vida 2005: 65–67.

⁵³⁹ Brügel 2008: 176–204.

⁵⁴⁰ Vadkerty 2007.

és kihirdették a már Moszkvában elfogadott új kormányprogramot. Ennek VIII. pontja fejtette ki a tiszta szláv nemzetállam megteremtésének tervét: „A cseheknek és szlovákoknak a német és magyar kisebbséggel kapcsolatos szörnyűséges tapasztalatai – hiszen a kisebbségek nagyjából a köztársaság ellen irányuló, hódító politika engedékeny eszközének bizonyultak, s közülük elsősorban a csehszlovákiai németek kínálkoztak fel a cseh és szlovák nemzet elleni megsemmisítő hadjáratra – a megújított Csehszlovákiát mély és végleges beavatkozásra kényszerítik.”⁵⁴¹

Alapelvként az 1938 előtt is csehszlovák állampolgársággal rendelkező, lojális és hűséges német és magyar nemzetiségű polgárok büntetlenségét, állampolgárságuk visszaadását, az elmenekült antifasiszta németek és magyarok visszatérésének engedélyezését, a többiek állampolgárságának megszüntetését és individuális elbírálását, a bűnösök megbüntetését, csehszlovák állampolgárságuk megvonását és az ország területéről való kitiltását s végül az 1938 után csehszlovák területre betelepültek azonnali kiutasítását jelölte meg a kormányprogram. A program végrehajtásában s azon belül a két kisebbség felszámolásában az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásáig, az 1945. október 28-ig terjedő időszakban fontos szerep jutott a köztársasági elnöki dekrétumoknak, illetve a Szlovák Nemzeti Tanácsnak a dekrétumokat Szlovákia területén érvényesítő rendeleteinek.

A csehszlovák kormány mindent elkövetett annak érdekében, hogy a győztes nagyhatalmak adjanak szabad kezet számára a csehszlovákiai németek és magyarok kitelepítésére. Miután ezt a magyarokkal kapcsolatosan a magyar fegyverszüneti szerződésben nem sikerült elérni, a szudétanémetek elűzéséhez hasonló eljárást is mérlegeltek a csehszlovák és szlovák hatóságok.⁵⁴² A két kisebbség lehetőleg minél nagyobb arányú kitelepítése érdekében Vladimír Clementis külügyi államtitkár 1945. július 3-án jegyzékben fordult a nagyhatalmak kormányaihoz, amelyben 2-2,5 millió német és 400 ezer magyar „transzferét”, azaz egyoldalú kitelepítésének engedélyezését kérte. A Clementis-jegyzék szerint „a csehszlovák kormány képviselője a budapesti Szövetséges Ellenőrző Bizottsággal konzultálhatna arról a kérdéssel, hogy a szlovákiai magyarok nagyobbik részének kitelepítése lakosságcsere formájában történhetne, amennyiben 345 ezer Magyarországon élő szlovák helyére, akiknek át kell települniük Szlovákiába.”⁵⁴³

A csehszlovák kitelepítési tervek legfőbb érveként a külügyi államtitkár egyrészt a „csehszlovák nép meggyőződésére” hivatkozott, amely szerint „a németek és magyarok transzfer útján való eltávolítása nélkül nem lehet biztosítani államunk rendes és nyugodt fejlődését, sem a közép-európai tartós békét és stabili-

⁵⁴¹ Szarka 2005: 43.

⁵⁴² Vadkerty 2002: 579–582.

⁵⁴³ A jegyzéket közli Churaň 2001: 109–110.

tást”.⁵⁴⁴ A nagyhatalmak prágai nagyköveteihez eljuttatott jegyzék a prágai kormány a nagyhatalmakkal szembeni utolsó nyomásgyakorlási kísérlete volt a potsdami konferencia előtt. A két kisebbség kitelepítését „a legégetőbb problémaként” állította be, és hangsúlyozta: a késlekedés ebben a kérdésben „az összes csehet és szlovákot komolyan nyugtalanítaná”. A potsdami „nagy hármas” tagjaihoz eljuttatott csehszlovák kérést feltétel nélkül csak a szovjet kormány támogatta. A britek egyre több ellenvetéssel éltek, az amerikaiak pedig kezdetől fogva elleneztek a kollektív bűnösség elvének a németeken kívül más népcsoportokra való kiterjesztését. A potsdami konferencia jegyzőkönyvének XII. pontjában rögzített döntés végül csupán a lengyelországi, csehszlovákiai és magyarországi németek Németországba való „rendezett és humánus kitelepítését” engedélyezte, leállítva ugyanakkor a németek „további elüldözését” szülőföldjükről. A magyar kisebbségekre vonatkozó csehszlovák kérést azonban a győztes hatalmak vezetői elutasították. Beneš elnök a potsdami konferencia zárónapján, 1945. augusztus 2-án írta alá „a német és magyar nemzetiségű személyek csehszlovák állampolgárságának rendezéséről” szóló 1945. évi 33. számú dekrétumát. Az 1938-1939-ben vagy azt követően más állam polgárává lett német és magyar nemzetiségűek csehszlovák állampolgárságát új állampolgárságuk megszerzésnek napjától, a többi német és magyar nemzetiségű személy esetében a dekrétum kibocsátásának napjától szüntette meg csehszlovák állampolgárságukat. Ez a dekrétum teremtette meg a jogi alapját annak, hogy a külföldinek minősülő, illetve érvényes csehszlovák állampolgársággal nem rendelkező németek és magyarok kiutasítása, illetve kitelepítése a csehszlovák jogi normáknak megfelelően folytatódhassék.⁵⁴⁵

A német és magyar kisebbség állampolgárságával kapcsolatosan három koncepció mutatható ki az 1945. évi 33. számú dekrétum előkészületeiben. A londoni emigrációban a belügyminisztérium csak azoknak a német és magyar nemzetiségűeknek az állampolgárságát nem kívánta megújítani, akik Németországban és Magyarországon megszerzett állampolgárságuk mellett a Csehszlovákiával szemben ellenséges két állam hivatalnokaivá, a bírói testület, valamely fegyveres erő vagy valamely politikai párt tagjává váltak. Ez a felfogás az állampolgársági kérdés rendezését nem tartotta alkalmasnak a két kisebbség felszámolására. A londoni kormány hadügyminisztériuma által kidolgozott javaslat szerint a két kisebbséghez tartozók közül azok kapják vissza csehszlovák állampolgárságukat, akik azt kérik és bizonyítani tudják, hogy nem voltak részesei az ellenséges országok állami, politikai, katonai stb. apparátusának.

Jan Smutný, a londoni csehszlovák köztársasági elnöki iroda vezetője viszont arra az álláspontra helyezkedett, hogy nem lehet az 1938-ban együttesen

⁵⁴⁴ Uo. 110.

⁵⁴⁵ Churáň 2001: 110–112; Szarka 2005: 122.

négymilliónál is több német és magyar kisebbséget megfosztani a csehszlovák állampolgárságtól, mert ez egyrészt nem segítené elő kitelepülésüket, másrészt, ha a kitelepítéshez nem kapja meg Csehszlovákia a nagyhatalmak engedélyét, az állampolgárság nélküli milliós nagyságrendű népesség jelenléte az országban súlyos kockázati tényezőt jelenthetett volna.

Ezt az álláspontot tükrözte a dekrétum 1944. augusztus 17-i londoni tervezete is. A fordulat valószínűleg a moszkvai kommunista vezetés álláspontjának hatására, 1944. szeptemberében következett be. Ekkor készült el a dekrétum újabb, 1944. szeptember 22-i változata. Ez a kollektív bűnösség és jogfosztás alapelve alapján az aktív antifasiszták kivételével minden csehszlovákiai németet és magyart megfosztott korábbi csehszlovák állampolgárságától. Minden belső vita, kritika ellenére, ez a változat vált irányadóvá, s a kollektív jogfosztás lett az 1945. évi 33. számú dekrétum vezérelve.⁵⁴⁶

A „tisztá szláv nemzetállamhoz” vezető út

Az állampolgári, kisebbségi, vagyoni és szociális jogok megvonásával a szlovákiai magyarok gyakorlatilag a teljes jog- és létbizonytalanság állapotába kerültek. A szülőföldjükről elűzött és az úgynevezett globális kitelepítés keretében teljes felszámolásra ítélt magyar közösség helyére a belső telepítések keretei közt a külföldi szlovák „reemigránsok” és az észak-szlovákiai területek szlovák kolonistáinak százezreit szerették volna betelepíteni. Mindez szorosan kapcsolódott ahhoz a hatalmi harchoz, amely a kommunista párt hatalomátvételét volt hivatott előkészíteni, s amiben a magyarkérdés radikális megoldására törekvő politikai elképzelések a kommunisták szlovákiai bázisát erősítették volna.⁵⁴⁷

Az 1945. évi köztársági elnöki dekrétumok és a Szlovák Nemzeti Tanács rendeletei

Edvard Beneš köztársasági elnök az 1945. május 14-e és 1945. október 27-e közötti időszakban összesen 143 dekrétumot bocsátott ki. Ezeket az 1945. október 28-án megalakult ideiglenes csehszlovák nemzetgyűlés 1946 márciusában visszamenőleges hatállyal törvényerőre emelt. A 143 dekrétumból 13 vonatkozik közvetlenül a német és magyar kisebbségre, s jó néhány további közvetve szintén tartalmazott olyan rendelkezéseket, amelyek összefüggtek a két kisebbség kollektív bűnösként való elmarasztalásával. A két kisebbség kollektív bűnösként való

⁵⁴⁶ Jech–Kaplan 2002: 352–365; Jech 2003, 314–349.

⁵⁴⁷ Kaplan 1995: 108–112.

elmarasztalásának, illetve büntetésének elvén alapuló legfontosabb dekrétumok közül az 1945. május 19-én kiadott 5. számú elnöki dekrétum „az elnyomás idején végrehajtott egyes vagyoni jogi ügyletek érvénytelenségéről, továbbá a németek, magyarok és árulók, kollaboránsok, valamint egyes szervezetek és intézetek vagyoni értékeinek állami kezeléséről” rendelkezett. A dekrétum negyedik paragrafusa kimondta: „Állami szempontból megbízhatatlannak kell tekinteni a) a német vagy magyar nemzetiségű személyeket, b) azokat a személyeket, akik a Csehszlovák Köztársaság állami szuverenitása, önállósága, egysége, demokratikus köztársasági államformája, biztonsága és védelme ellen irányuló tevékenységet fejtettek ki...” Ugyanezen dekrétum hatodik paragrafusa azt is kimondja, hogy kit kell német vagy magyar nemzetiségűnek tekinteni: mindazokat, „akik az 1929 utáni időszakban a népszámlálásokkor német vagy magyar nemzetiségűeknek tekintették magukat, vagy pedig a német vagy a magyar nemzetiségű személyeket tömörítő nemzeti csoportok, szervezetek vagy politikai pártok tagjai lettek.”⁵⁴⁸

Az egész kisebbségi csoportot kollektív bűnösnek kezelő magatartás jellemezte a szóbanforgó többi 13 elnöki rendeletet is. Közülük a 12. számú dekrétum a németek, magyarok mezőgazdasági vagyonának elkobzásáról, a 16. számú pedig a náci bűnösök, háborús bűnösök megbüntetéséről, a rendkívüli népbíróóságok létrehozásáról intézkedett.

A népbíróóságok létesítését a Szlovák Nemzeti Tanács 1945. május 15-i rendelete szabályozta. Ennek első paragrafusa szerint „fasiszta megszálló”-nak minősült többek közt „az a külföldi állampolgár, aki hozzájárult a Csehszlovák Köztársaság szétrombolásához vagy demokratikus államrendjének megsemmisítéséhez”. Ezt a nagyon általános megfogalmazást az 1938-ban német és magyar állampolgárságot szerzett két kisebbségi csoporttal szemben a népbíróóságok igyekeztek messzemenően kihasználni. Különösen az 1945. augusztus 2-án kibocsátott 33. számú elnöki dekrétum alapján, amely a németektől és magyaroktól – a müncheni szerződés, illetve a bécsi döntés semmisségének ellenére – megtagadta a csehszlovák állampolgárság visszaadását, mi több, azokat a németeket és magyarokat is megfosztotta attól, akik 1938 után továbbra is Csehszlovákia polgárai maradtak.

A dekrétumok közül a 27. számú elnöki rendelet a belső telepítések egységes rendszeréről, a 28. számú pedig a cseh és szlovák telepeseeknek a németek, magyarok, ellenséges elemek földbirtokára és üzemeibe való betelepítéséről rendelkezett.

A szlovákiai magyarok 1945–1946. évi csehországi deportálásának jogi alapját az 1945. szeptember 19-i, 71. számú elnöki dekrétum teremtette meg, amely az állampolgárságuktól megfosztott személyek munkakötelezettségéről rendel-

⁵⁴⁸ Szarka 2005: 94.

kezett, illetve a 88. számú elnöki rendelet, amely az általános munkakötelezettséget szabályozta.⁵⁴⁹

A két kisebbséghez tartozók vagyonát a 108. számú elnöki dekrétum alapján kobozták el. Ez a rendelet szabályozta ugyanis az ellenséges vagyonok elvételét, illetve az államilag kisajátított vagyonokból létrehozott nemzeti újjáépítési alapok működését. A rendelet szerint kártérítés nélkül el kellett kobozni minden olyan ingó és ingatlan vagyont, amely „a Német Birodalomnak és a Magyar Királyságnak, a német vagy a magyar jog értelmében létezett jogi személyeknek, a német náci pártoknak, a magyar pártoknak, valamint az e rendszerekhez tartozó és velük kapcsolatban álló más egységeknek, szervezeteknek, vállalatoknak, létesítményeknek, személyekből álló társulatoknak, alapoknak és célvagyonoknak, más német vagy magyar jogi személyeknek” volt a tulajdonában.⁵⁵⁰ Ugyancsak elkobozták az antifasiszta mivoltukat nem bizonyító természetes személyeknek a világháború végén személyes tulajdonában volt vagyontárgyakat.

A dekrétumok, illetve a kormányprogram szlovákiai végrehajtását az SZNT, valamint a szlovák megbízotti testület, esetenként egy-egy megbízott rendeletei konkretizálták, adaptálták. Így például a az SZNT 1945/4. számú rendelete szabályozta a szlovákiai németek és magyarok mezőgazdasági vagyonának elkobzását. Az SZNT 1945/33. számú rendelete pedig a népbíróságok hatáskörébe tartozó szlovákiai német és magyar fizikai, illetve jogi személyek körét konkretizálta. Az elkobzott német és magyar vagyon kezeléséről az SZNT 1945/50. számú rendelete, a szlovákiai munkatáborokról pedig az 1945/105. számú rendelet intézkedett.

Az 1945. évi 71. és 88. számú elnöki dekrétum alapján elkezdődött a magyar kisebbség csehországi közmunkára való erőszakos elhurcolásának előkészítése. Ezt az eszközt a csehszlovák telepítési hatóságok először 1945 novemberében kezdték alkalmazni a magyarokkal szemben: ekkor még főként csak a munkaképes férfiakat szállították el a munkaerőhiánnyal küszködő Szudéta-vidékre.⁵⁵¹ Az akciókat kezdeményező és végrehajtó hatóságoknak ezzel egyszerre háromféle célja is volt: rákényszeríteni a magyar állam képviselőit a lakosságcsere-egyezmény mielőbbi megkötésére, másrészt a telepítésekkel helyet akartak teremteni az észak-szlovákiai szlovák telepések dél-szlovákiai magyarlakta területekre való letelepítéséhez, harmadrészt pedig a belső telepítésekkel is elő akarták segíteni a magyar–szlovákhatárvidék etnikai jellegének radikális átalakítását. A belső telepítések mögött kezdettől fogva szociális és nemzetiségi megfontolások is kimutathatók: a munkanélküliséggel, megélhetési gondokkal küszködő hegyvidéki

⁵⁴⁹ Uo. 127–129, 132–138.

⁵⁵⁰ Uo. 139.

⁵⁵¹ A csehországi telepítések újjáépítési, munkaerő-gazdálkodási céljai mögött egyértelműen kimutatható nemzeti célokról ld. Šutaj 2005: 20–24; Nosková 2005.

területek szlovák telepeseinek kellett volna a kompakt magyar területeket elszlovákosítaniuk.⁵⁵² Hozzájuk csatlakoztak a romániai, magyarországi, jugoszláviai és kárpátaljai szlovák „repatriánsok”, legnagyobb számban a lakosságcsere keretében érkező magyarországi szlovákok.

A csehországi deportálások és a lakosságcsere

Azt követően, hogy a csehszlovák kormány nem kapta meg a győztes hatalmak együttes támogatását a magyarkérdés általa tervezett megoldásához, azaz a németekéhez hasonló egyoldalú kitelepítéshez, ismételten felmerült a kérdés, hogy a magyar kérdés „globális megoldására” a belső eszközöket (kényszertelepítések, reszlovakizáció) vagy a egyoldalú kitelepítést („transfer”, „odsun”) és a lakosságcsere-t részesítsék előnyben. Karel Kaplan tárta fel először, hogy 1945 szeptemberében Clementis külügyi államtitkár Vorosilovtól, a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökétől kapott biztatást a magyarkérdés belpolitikai elintézésére. Clementis feljegyzése szerint Vorosilov kijelentette: „csupán a Szovjetunió támogatására számíthatunk a kitelepítés ügyében, de ha 3 millió szudétanémetet úgyis átdobtunk a határon, a helyükre 300 ezer magyar könnyen áttelepíthetünk”.⁵⁵³ A szlovákiai magyaroknak a köztársasági elnök 81. számú dekrétumai és az illetékes szlovák és cseh hivatalok által kidolgozott telepítési tervek alapján 1945. október 25-e és december 4-e között végrehajtott első deportálása 9274 magyar nemzetiségű személyt, az 1946. november 19-től 1947. február 22-ig tartó második deportálása pedig 6510 magyar családot, azaz 41 666 személyt érintett.⁵⁵⁴ A két deportálást nem csupán az elhurcoltak száma különbözteti meg egymástól, hanem azok jellegükben és céljaikban is eltértek egymástól. Míg 1945-ben jórészt önálló, munkaképes magyar férfiakat köteleztek csehországi munkára, a második deportálási szakasz rendőrségi, katonai erőszakkal végrehajtott, szisztematikus kitelepítés jellegét öltötte. Ugyanakkor mindkét deportálási szakaszban a csehszlovák és szlovák hatóságok, pártok számoltak azzal, hogy a kényszertelepítések beindításával rákényszeríthetik a magyar kormányt arra, hogy a lakosságcsere-egyezményről tárgyaljon, illetve 1947-ben az egyezmény végrehajtásához hozzájáruljon. Ennek érdekében a csehországi deportálást rövid ideig lakosságcsere-re kijelöltekre, majd pedig a reszlovakizáltakra, illetve azok

⁵⁵² A belső telepítések eredményeként 1945 és 1948 között 260 magyar és 13 szlovák és 8 német többségű településen 5011 szlovák telepes család, összesen 23 027 személy települt le. Rajtuk kívül ezeken a településeken további 12 274, már korábban is ott lakó szlovák család kapott földet vagy ház- és lakásingatlant. Vadkerty 1998: 80.

⁵⁵³ Kaplan idézi Clementisnek a prágai kormány 1945. szeptember 11-i ülésén elhangzott beszámolójából. Kaplan, Karel 1993: 135.

⁵⁵⁴ Šutaj 2005: 66–67.

egy jelentős részére is ki kívánták terjeszteni. Ezzel is növelni kívánták a nyomást a magyar kormányra, amely végül mindkét esetben valóban kénytelen volt engedni a csehszlovák kormány nyíltan zsaroló magatartásának.⁵⁵⁵

A deportálások elsősorban a komáromi, dunaszerdahelyi, ógyallai, somorjai és galántai járások magyar falvait érintették (összesen 220 faluból vittek el magyarokat), s az elhurcoltak Csehországban főleg a kolíni, žateci, Mladá Boleslav-i, pilseni és kladnói járásokba kerültek. A deportáltak összesen 6602 házat és 3884 hektár termőföldet hagytak maguk után. Az üresen hagyott házakba 2667, a termőföldekre pedig 1703 szlovák, illetve cseh nemzeti gondnokot jelöltek ki. A deportáltak vagyonát végérvényesen azonban csak az 1948. március 19-én kelt kormányrendelet alapján, 1948. május–június hónapokban foglalták le. A csehszlovák kormány a magyar kormány tiltakozó jegyzékeire válaszulva egyértelművé tette, csak abban az esetben állítja le a csehországi kényszermunka-akciókat, ha Magyarország hozzájárul a lakosságcsere-egyezmény haladéktalan megvalósításához.⁵⁵⁶

A csehországi deportálások kíméletlensége és embertelensége mély nyomot hagyott a szlovákiai magyarság tudatában. Különösen a rendőrség és katonaság által körbekerített magyar falvak, a jéghideg vagonok, a csehországi vasúttalomságok rabszolgavásárra emlékeztető jelenetei-képei maradtak meg a kortársak emlékezetében. A kényszermunka-akciók kegyetlenségét Mindszenty József esztergomi bíboros és a szlovákiai katolikus egyház vezetői, a püspökök és a püspöki kar is élesen bírálta. A közreadott dokumentumok közt olvasható, hogy Jantausch püspök 1947 februárjában valamennyi szlovák püspök megbízásából az SZNT elnökségéhez, Beneš köztársasági elnökhöz és Jan Masaryk külügyminiszterhez intézett memorandumában egyebek közt leszögezte: „Amikor házaikból a zsidókat vitték el, akkor is elhatároltuk magunkat ezektől a cselekedetektől mint az emberiséssel és a keresztényi szeretettel ellenkező dolgoktól. Ma ugyanezt tesszük, mert a mostani eljárás módzatai igen hasonlítanak azokra, amelyeket a múltban is kifogásoltunk.”⁵⁵⁷

1945 szeptemberében–októberében a csehszlovák és szlovák hivatalok nyíltan azzal a céllal kezdték el a dél-szlovákiai magyar munkaképes lakosság Cseh- és Morvaországba deportálását, hogy „az illetékes magyar szerveknél szorgalmazták a magyaroknak saját hazájukba való elszállításáról kötendő állami közti egyezményt”. Gyöngyösi János magyar külügyminiszter, aki a magyarországi németek ügyében – éppen a csehszlovákiai magyarok helyzete miatt – ellenezte a kollektív bűnösség elvének bármilyen elfogadását, 1945 decemberében a prágai csehszlovák–magyar tárgyalásokon jelezte, hogy a magyar kormány csak a terü-

⁵⁵⁵ Vadkerty 1996: 28–29; 2002, 89–97; Kaplan 1993: 138–140.

⁵⁵⁶ Šutaj 1993: 63–66.

⁵⁵⁷ Uo. 105–106.

lettel együtt képes és hajlandó befogadni a Csehszlovákia számára nem kívánatos szlovákiai magyarokat.⁵⁵⁸

A csehországi kényszermunkára rendőri-katonai erőszakkal elhurcolt magyarok ügye a magyar kormány, a Magyarországra áttelepült felvidékiek csoportjai és a pozsonyi magyar baloldali értelmiségiek részéről erős ellenállást, szervezett ellenlépéseket, nemzetközi tiltakozási akciók beindítását váltotta ki. Ezek mellett néhány fiatal szlovákiai magyar lelkészt, egyetemistát is arra indítottak a felgyorsuló események, hogy Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség néven szervezett mozgalmat alapítson a kisebbség sérelmeinek dokumentálására, a jogfosztottak és a magyarországi hivatalok tájékoztatására.

Egyetérthetünk Karel Kaplan értékelésével: „A deportálás kegyetlen, ám végül is eredménytelen kísérlet volt a magyar kisebbség eltüntetésére, amely nem csupán az érintettek ellenállásába ütközött, olyan félelmet is kiváltva belőlük, hogy inkább a Magyarországra való menekülést választották helyette, de nagyon jelentősen rontotta a csehszlovák–magyar kapcsolatokat is.”⁵⁵⁹ Hozzátehetjük még, hogy a jogfosztottság éveinek kisebbségi magyar emlékezetében éppen a deportálások tapasztalatai és narratívái jelentik a legnagyobb traumát. Az egész kérdéskomplexum politikai utóéletében szintén a csehországi kényszermunka következményei okozzák a legtöbb és a legnehezebben feldolgozható, jövátethető konfliktust.

⁵⁵⁸ „Az általunk képviselt megoldási javaslat természetesen magában foglalja a határrevíziót is. Ez nem kétséges. Mi azonban a lakosságserén mint az egyedüli lehetséges megoldáson kívül más olyan megoldási módot nem tudunk elképzelni, amely eleget tesz a kor és a demokrácia követelményeinek.” – Gyöngyösi prágai álláspontját bizalmas csehszlovák kormányzati anyagból idézi Kaplan 1993: 120; Tóth 1993: 43.

⁵⁵⁹ Kaplan 1993: 138.

A csehszlovákiai magyar kérdés a nemzetközi politikában

A potsdami szerződés XIII. része csak a lengyelországi, csehszlovákiai és magyarországi németeknek a rendezett, a Németországot megszálló nagyhatalmak által engedélyezett kitelepítésére adott lehetőséget. A németek közül az 1945 májusától augusztusig tartó kegyetlen elűzés („wilde Vertreibung”, „divoký odsun”) keretében 750 ezer főt, az 1946–1948 közötti transzfer során pedig 2-2,2 millió németet telepítettek Németország amerikai, brit és szovjet zónáiba. Az Egyesült Államok budapesti nagykövete, H. F. Arthur Schoenfeld 1945. június 12-én memorandumban foglalta össze az USA kormányának álláspontját. A kisebbségi kérdés kezelésében Washington, az európai béke és biztonság érdekében hivatkozva, a kisebbségi kérdés telepítésekkel történő megoldását kizárólag nemzetközi egyezményekben szabályozott módon tartotta elképzelhetőnek. Az amerikai kormány a Csehszlovák Köztársaság kormányának is felhívta a figyelmét arra, hogy a magyar kisebbségekkel való bánásmódban nem tartja kivitelezhetőnek a Románia, Csehszlovákia vagy Jugoszlávia területéről való kiutasítás felvetését. Jóllehet ezek az államok „főleg a magyaroknak azokért a bűnökért való felelősségére hivatkoznak, amelyeket állítólag az ellen az állam ellen követtek el, amelynek állampolgárai voltak”, az amerikai kormány ezt az érvelést nem tudja elfogadni, mert felfogása szerint „nem volna jogos háborús bűnösnek minősíteni valamely, kisebbséget alkotó nemzetiségi csoport összes tagjait egyedül etnikai származásuk miatt. Célszerűnek látszik ismételten utalni arra, hogy ami a már javasolt az európai fő háborús bűnösök felett ítékezni hivatott Katonai Törvényszék megszervezését illeti, az Egyesült Államok olyan eljárás elfogadását javasolta, amely biztosítaná amaz egyének és alakulatok perének gyors és igazságos lefolytatását, akik, illetőleg amelyek háborús bűnökkel, vagy valamely európai országban kegyetlenségek elkövetésével vádolhatók. Az Egyesült Államok kormánya nem hajlandó az ilyenfajta szervezet közé besorozni egész kisebbségi csoportokat, kizárólag faji eredetük miatt. A Csehszlovák köztársaság külügyminisztere, aki akkor San Franciscóban tartózkodott, 1945. május 21-én azt mondta, hogy csupán azokat a magyarokat fogják büntetéssel sújtani, akik a Csehszlovák Köztársaság ellen összeesküvést szöttek, vagy pedig a nácik oldalán harcoltak: ami azokat a magyarokat illeti, akik Csehszlovákia ügyével szemben barátságos érzelmeket

tanúsítottak, úgy ezek az országban maradhatnak és élvezhetik a Köztársaság állampolgárainak kijáró összes jogait.⁵⁶⁰

Azt követően, hogy az 1946. augusztus–szeptemberi párizsi béketárgyalásokon a csehszlovák delegációnak nem sikerült keresztülerősokolnia a nem reszlovakizált és a lakosságcserébe nem bevonható szlovákiai magyarokat, a csehszlovák politika igen határozott előkészületeket tett a magyarkérdés úgynevezett globális megoldására. Ennek részeként a reszlovakizáltakat és a Szlovákiában maradt többi magyart a párkányi járásból kiindulva egytől egyig Csehországba tervezték kitelepíteni és ott minden eszközzel asszimilálni.

Az erre vonatkozó dokumentumok ugyanakkor azt is jól jelzik, miként tudta a korabeli magyar diplomácia a lakosságcsere-egyezmény megkötésekor, az egyezmény gyakorlati megvalósítása során, az 1946. július–szeptemberi párizsi békekonferencián, a kétoldalú és a nemzetközi tárgyalásokon megakadályozni a magyarkérdés németekéhez hasonló egyoldalú és radikális megoldását.

Az egész periódus kisebbségellenes intézkedéssorozata kétségkívül egységes politikai szándékot, a szlovákiai magyar kisebbségi közösség teljes felszámolását volt hivatott elérni, s ezért kutatni is csak egységes folyamatként lehet. A Dél-Szlovákia nemzetiségi megtisztogatásához igénybe vett eljárások, tervek, akciók egymással szorosan összefüggtek, a szlovákiai Telepítési Hivatal, a Megbízotti Testület, illetve a prágai kormány, a bel- és külügyminisztérium a helyzetet és Magyarország magatartását figyelembe véve döntött a rendelkezésre álló eszközök felhasználásáról.

A szlovákiai magyarkérdés a párizsi békekonferencián

A második világháborút követő békeszerződések amerikai, angol és szovjet előkészületeinek nemrégiben közreadott szakértői anyagai azt bizonyítják, hogy mind London, mind pedig Washington tisztán látta a szlovák–magyar viszony további alakulása szempontjából kardinális jelentőségű határ- és kisebbségi kérdés lényegi összetartozását.

Valamennyi győztes nagyhatalom abból indult ki, hogy Csehszlovákia esetében a müncheni szerződést megelőző területi-közjogi állapotok a mérvadóak. Az 1938. szeptember 30-i müncheni szerződésben a magyar többségű szlovákiai területek hovatarozásának kérdését a két érdekelt fél megállapodásának körébe utalták. Minthogy azonban a vitatott városok (Nyitra, Kassa, Ungvár) hovatarozásáról az 1938. októberi komáromi tárgyalásokon a cseh-szlovák és a magyar küldöttség nem jutott közös nevezőre, a négy nagyhatalom megbízásából Olasz-

⁵⁶⁰ Schönfeld követ memoranduma és Gyöngyösi János magyar külügyminiszter válasza. MNL OL XIX-J-1-j-Csehszlovákia, 88/pol-1946. A két iratot közreadja Kurecskó 2003.

ország és Németország külügyminiszterei az első bécsi döntésben rögzítették az úgynevezett belvederi határvonalat.⁵⁶¹

A müncheni szerződés és a bécsi döntés összehasonlításában ezt a tényt, a magyar területi követelések nagyobbik részének a második Cseh-Szlovák Köztársaság nevében tárgyaló, Tiso-vezette küldöttség által is elismert jogosultságát feltétlenül figyelembe kell venni ahhoz, hogy az amerikai és angol béke-előkészületek szlovákiai magyarokra vonatkozó elképzeléseit reálisan értékeljük. A csehszlovák–német, illetve a csehszlovák–magyar határ eltérő jellege, a müncheni szerződés és a bécsi döntés tartalmi különbségei azonban legfeljebb szakértői szinten játszhattak szerepet.

Annál komolyabban esett latba a nyugati kormányoknál a német-, illetve a magyarkérdés kezdettől fogva kimutatható eltérő kezelése. Magyarország, amely fölött a befolyást Sztálin és Churchill nevezetes százalékos megállapodása szerint 50-50 százalékosan a Szovjetunió és a Nyugat lett volna hivatott gyakorolni, 1946 folyamán a térség többi országaiban felgyorsult szovjetizálódás hatására, jelentős mértékben felértékelődött. A magyar kisebbségek kérdését szintén kezdettől fogva egészen eltérően értékelték az amerikai, angol diplomaták: tisztában voltak azzal, hogy a bécsi döntések előkészítésében mind a csehszlovákiai, mind pedig az erdélyi magyar kisebbségnek igen csekély szerepe volt.

Az amerikai szakértői testület négy javaslatot dolgozott ki. Ezek közül az 1939. évi határvonalak meghagyását nem ajánlotta, a C-variánsként szereplő tervet tekintette a legkövetkezetesebbnek. Eszerint nem csupán a Csallóközt, hanem a vele érintkező magyar többségű mátyusföldi, Garam menti és gömöri vidékek is Magyarországnál maradtak volna. A szóban forgó területen az 1930-as csehszlovákiai népszámlálások szerint 310 ezer magyar mellett 59 ezer volt a szlovák nemzetiségűek száma. Az amerikai terv azután mindehhez hozzáfűzi: „A nagyjából azonos lélekszámú maradék kisebbséget aztán ki lehetne cserélni, s ezzel eliminálva lenne bármely későbbi irredentizmus etnikai alapja.”⁵⁶²

Az amerikai béke-előkészületek csehszlovák–magyar határra vonatkozó elképzeléseit egy 1944. szeptember 1-jei feljegyzés, miután leszögezte, hogy „a Magyarország által Csehszlovákiától és Jugoszláviától 1938/39-ben, illetve 1941-ben elvett területek visszaadását” az amerikai kormánynak támogatnia kell, a szükséges határkoorekciókra vonatkozó szakértői elképzeléseket a következőképpen summázta: „A Duna menti régió békéje és stabilitása érdekében meg kellene fontolni Magyarország etnikai igényeit a Csallóköz és a Kisalföld térségében.

⁵⁶¹ A komáromi tárgyalások és a bécsi döntés közötti időszak diplomáciai tárgyalásainak dokumentumai azt bizonyítják, hogy október 23-án a vitatott városok kivételével maga a cseh-szlovák küldöttség is beleegyezett a magyar részről követelt területek visszaadásába, amit a magyar fél tárgyalási alapként elfogadott.

⁵⁶² Romsics 1993: 243–245.

Jóindulattal kellene néznünk ezeknek az igényeknek és Kárpátalja határainak bármiféle rendezését, amit Csehszlovákia és Magyarország szabad és közvetlen tárgyalások útján vagy bármi más békés úton ér el.”⁵⁶³

Az Egyesült Államok a béke-előkészületek szakaszában támogatott volna minden olyan megoldást, amely a Csehszlovákiával közös magyar határ esetében a megegyezés alapján a trianoni határok revízióját eredményezte volna, mert amint azt egy másik amerikai külügyi dokumentum bizonyítja, az amerikaiak nem tekintették a München előtti határokat megváltoztathatatlanoknak. Mi több úgy látták, „szükség van bizonyos változásokra a stabil rendezés érdekében.” Az amerikaiak által támogatott megoldási javaslat tehát a kétoldalú megegyezésen alapuló határkorrekciókat tartotta volna legalkalmasabb rendezési módszereknek: „Ezért ha Csehszlovákiával közös határ esetében alkalom adódik a megegyezés útján létrejövő revízióra, amely során Magyarországhoz kerülnének bizonyos, túlnyomó többségben magyarlakta területek, az Egyesült Államok támogatná ezt a megoldást.”⁵⁶⁴ Többé-kevésbé hasonló elképzelést dolgoztak ki a közép-európai béke-előkészületek során a brit szakértők is, azzal a különbséggel, hogy ők elsősorban a Csallóköz Magyarországnak való visszaadását s ennek fejében Csehszlovákia bizonyos gömöri, zempléni területekkel való kompenzálását, majd pedig az újonnan meghúzott határvonal mentén önkéntes népcserét javasoltak.

Ezeknek az amerikai és brit szakértői terveknek az az érdekességük, hogy filozófiájuk jórészt megegyezik a magyar béke-előkészületek – Révay Istvánnak, Vájlok Sándornak, Kertész Istvánnak az irányításával elkészített – csereterület-javaslatának alapelveivel. Ez az alternatív magyar javaslat, amelyet nyilvánvalóan a közvetlen csehszlovák–magyar tárgyalások során lehetett volna érdemben használni, a következő csereterületeket jelölte ki. Magyarország a területi kompenzációk keretében igény tartott volna a Csallóközre és a Párkány–Ipolyság közti Duna–Ipolyszögre, valamint a közel 90 százalékban magyar dél-gömöri és az ugyancsak majdnem szintiszta magyar bodrogi régióra. Ennek fejében Magyarország felkínálta volna a csehszlovákok által követelt teljes pozsonyi hídfőt, sőt javasolta bizonyos, Pozsonnyal szemben lévő osztrák területek bevonását is. Ezenkívül Aggtelek vidéke, valamint Abaúj és Zemplén két járásának 22 községe szerepelt a kompenzációként felkínált területek között. Ilyen módon Magyarországhoz került volna 4 ezer km² és 300 ezer lakos, Csehszlovákiához pedig 65 km² és 46 ezer lakos.⁵⁶⁵

⁵⁶³ Uo. 243.

⁵⁶⁴ Az amerikai álláspont a Münchener előtti határok visszaállításának elve mellett a részleges határmódosításokat is fontosnak tartotta: „Nem tekintjük azonban a München előtti határokat megváltoztathatatlanoknak és úgy hisszük, hogy szükség van bizonyos változásokra a stabil rendezés érdekében.” A Magyarország iránt tanúsított amerikai politika, dátum nélküli titkos irat. Uo. 246.

⁵⁶⁵ Új Magyar Központi Levéltár, Béke-előkészítő Osztály Csehszlovák–magyar határral kapcsolatos iratai. A határ menti csereterületek ötletéről, illetve a kompenzációs határmódosításról vö. Fülöp 1994: 79–81.

Ennek a kompenzációs tervnek az esélyét tovább növelte, hogy Jan Masaryk csehszlovák külügyminiszter 1946 folyamán több ízben is tudatta a nyugati politikusokkal, diplomatákkal, újságírókkal, hogy a szlovákiai magyarkérdés végleges megoldása érdekében hajlandó lenne területi engedményeket is tenni, bizonyos kompenzációk fejében. Hogy ehhez az elképzeléséhez még a békekonferencia csehszlovák–magyar vitájának napjaiban is ragaszkodott, azt a csehszlovák békedelegáció 1946. szeptember 19-i zárt üléséről készült jegyzőkönyv bizonyítja. Eszerint Masaryk Horáková képviselő kérdésre, hogy mit kell tenni, ha az amerikaiak megvétőzzák a 200 ezer szlovákiai magyar egyoldalú kitelepítésének tervét, Masaryk a Csallóköz átengedésének lehetőségét vetette fel. A csehszlovák külpolitika azonban ekkor már egyre erőteljesebben szovjet befolyás és ellenőrzés alatt állott, és ezt az orientációt Vladimír Clementis Masarykkal szemben is folyamatosan sikerre vitte. A békekonferencia plenáris ülésein azonban maga Masaryk is igen harcias felszólalásokban követelte Csehszlovákia számára a transzfer jogát.⁵⁶⁶

1946. július 29-én a párizsi Luxembourg Palotában megnyitott békekonferencián az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Nagy-Britannia, Kína és Franciaország, valamint további 16 szövetséges és társult ország képviselői öt vesztes ország békeszerződésének véglegesítését tűzték ki célul. Az olasz, román, bolgár, finn és magyar békeszerződés alapkérdéseit már a párizsi konferencia előtt tisztázták a nagyhatalmak külügyminisztereinek konferenciáin.

A magyar békeszerződés legfontosabb kérdései közül a békekonferencián a bécsi döntések érvénytelenítésével, az erdélyi határszakasz esetleges korrekciójával, a jóvátétel nagyságának megállapításával, valamint két speciális csehszlovák módosító javaslattal, nevezetesen a pozsonyi hídfő öt községére, valamint kétszázezer csehszlovákiai magyarnak a lakosságcsere-egyezmény keretén felüli, egyoldalú magyarországi áttelepítésére vonatkozó igénybejelentéssel foglalkoztak a legbelsőbbben.

A csehszlovák transzferindítványról a békekonferencia magyar politikai-területi bizottságában 1946. szeptember 16-tól október 3-ig tartott a vita. Masaryk külügyminiszter a történeti tények igen laza értelmezésével, nemzeti demagógiával jellemezhető nyitóbeszédében abból indult ki, hogy az adott helyzetben „nincs remény a csehszlovák–magyar barátságra vagy a Duna menti békére, ha a szlovákiai magyarok áttelepítését meg nem oldják”. „Higgyenek nekünk – folytatta Masaryk –, amikor azt mondjuk, hogy nemcsak Csehszlovákia, hanem a magyar kisebbség és maga Magyarország, de ugyanígy Közép-Európa békéje érdekét szolgálja, hogy e kisebbség problémáját egyszer s mindenkorra az általunk javasolt módon megoldjuk.”⁵⁶⁷

⁵⁶⁶ A csehszlovák békedelegáció belső értekezleteinek jegyzőkönyveit ld. Archív Národního múzea ČR. Pozůstalost M. Hodži, Spisy F. Hodži 1946-47.

⁵⁶⁷ Krno 1947: 125 (magyarul 1992).

A csehszlovák magatartást a lengyel, jugoszláv, ukrán delegáció is támogatta. A legszélsőségesebb demagógia eszközeihez alighanem mégis Visinszkij szovjet külügyminiszter-helyettes nyúlt, amikor szeptember 20-i felszólalásában a szovjet belső telepítések, a lengyel–ukrán lakosságcsere tapasztalatait mint pozitív példákat idézte meg, és jelezte, hogy a Szovjetunió boldogan befogadja valamennyi külföldön élő egykori állampolgárát. „Szükségünk van ezekre az emberekre, mert a mieink, nemzetünk részei, nemzetünk egészének alkotóelemei. A magyar kormánynak nyilvánvalóan más a nézete. Felajánlják neki 200 ezer ember visszatérését, de a magyar kormány válasza: nem akarjuk őket, nincs szükségünk rájuk, terhesek lesznek számunkra. Ez ugyanaz, mintha egy sokgyermekes családanyaga a szomszédba tuszkolná gyermekeit.” Visinszkij szerint a csehszlovák álláspont helyes, és a szovjet kormány támogatja azt a megoldást, hogy „az adott ország szabaduljon meg a magát egy másik ország nemzetéhez tartozónak valló lakosaitól, és hogy azok rendezkedjenek be oda-haza, a hazájukban”.⁵⁶⁸

Ez a fajta magatartás az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és több más nyugati ország számára teljességgel elfogadhatatlan volt. Bedell Smith tábornok, amerikai fődelegátus már szeptember 16-án igen kritikusan értékelte Masaryk felszólalását és a transzferjavaslatot. Jelezte, hogy az amerikai delegáció meg fogja vétózni az egyoldalú transzfer javaslatát, és csakis kölcsönös megállapodás alapján tudja elképzelni a szlovákiai magyarság kérdésének rendezését: „Számunkra a transzfer koncepciója több mint kellemetlen, elfogadhatatlan: nem adhatjuk beleegyezésünket egy olyan teóriához, amely igen nagy számú népesség kényszeráttelepítésére törekszik Csehszlovákiából Magyarországra, amit mind a magyar kormány kívánsága, mind a magyar nép akarata ellenére akarnának végrehajtani.” Az amerikai küldöttség nevében a tábornok azt is hangsúlyozta, hogy a pozsonyi hídfőt feltétlenül egy átfogó megállapodás részeként kell kezelni. Végül nyomatékosan felhívta a magyar bizottság delegátusainak figyelmét arra, hogy „az államhatárok megváltoztatása és a lakosság áttelepítése szorosan összefügg, mivel közvetlen hatással van az illető állam életlehetőségeire és boldogulására.”⁵⁶⁹

Ez utóbbi kitétel és a békekonferencia háttértárgyalásainak számtalan dokumentuma azt mutatja, hogy az amerikai delegáció az angolokkal együtt nem adta fel véglegesen a határkiigazítással egybekötött, korlátozott és önkéntes népcserre eredeti koncepcióját. Az egyre nyilvánvalóbb szovjet–csehszlovák összjáték, a csehszlovákiai kommunista párt választási győzelme és a szovjetek most már a formákra is alig adó kelet-európai berendezkedése viszont egyre inkább ingerültté és harciassá tette az amerikai és angol delegációkat.

⁵⁶⁸ Uo. Romsics 2006.

⁵⁶⁹ Uo. 80–91. Romsics 2006.

Az egyoldalú transzfer ügyét a magyar békeszerződésben az új-zélandi delegáció által előterjesztett kompromisszumos javaslat elfogadásával elnapolták. Eszerint Magyarország kötelezte magát új tárgyalások folytatására Csehszlovákiával abból a célból, hogy „rendezzék azoknak a Csehszlovákiában lakóhellyel bíró magyar etnikai eredetű lakosoknak az ügyét, akiket a lakosságcsere tárgyában 1946. február 27-én kelt egyezmény rendelkezései értelmében nem fognak Magyarországra áttelepíteni”. Abban az esetben, ha a jelen szerződés életbelépésétől számított hat hónapon belül nem jön létre megegyezés, Csehszlovákiának jogában lesz ezt a kérdést a Külügyminiszterek Tanácsa elé terjeszteni és végleges megoldás elérése érdekében a Tanács segítségét kérni.”

Minden fenntartásuk ellenére a nyugati államok is elismerték Csehszlovákia jogát arra, hogy területén a kisebbségi kérdés végleges elintézésével tiszta szláv nemzetállamot hozzon létre. (E tekintetben különösen Steinhart prágai amerikai nagykövet bizonyult igen aktívnak. Jórészt Schoenfeld budapesti amerikai nagykövet erőteljes fellépésének köszönhető, hogy az Egyesült Államok a párizsi békekonferencia előtti periódusban nem járult hozzá olyan háromhatalmi ultimátum kidolgozásához, amely a magyar kisebbségnek az egyoldalú kitelepítését vonta volna maga után. A csehszlovák fél által követelt és a Szovjetunió által már 1946 júniusában elfogadott és támogatott egyoldalú kitelepítés minden bizonynyal megpecsételte volna a felvidéki magyar közösség további sorsát.

A csehszlovák igény erőteljes szovjet támogatásával szemben az amerikaiak – jórészt a kelet-közép-európai németek tömeges telepítése során tapasztalt embertelenségek hatására – a népcsoportok szülőhelyük elhagyására kényszerítését a maguk részéről többé nem kívánták támogatni.

A csehszlovák külpolitika a párizsi békeszerződés aláírása után felismerte, hogy az éppen beinduló lakosságcserevel párhuzamosan nem lenne túlzottan szerencsés a békeszerződésben előírt kétoldalú tárgyalások során egy másfajta megoldás alapjait kidolgozni. Ráadásul Masarykék pontosan tudták, hogy a nyugati hatalmak egyre inkább hajlanak a területi megoldásokkal kombinált népeségcsere alternatívája felé, amelyet viszont Kárpátalja leadása, a nyomasztó agrárkérdés megoldatlansága miatt mind Prágában, mind pedig Pozsonyban teljes mértékben kizártnak tartottak.

Így vált a „népet földdel együtt” elv fontos preventív politikai ellenszerré. Hiszen bármily csekély realitása is volt az egyoldalú transzfer követelésével szemben a magyar diplomácia ellenkövetelésének, az amerikai, angol támogatás megtette a maga hatását. Amennyiben a békekonferencián a lakosságcserevel, illetve az annak folytatásaként elképzelt egyoldalú transzfer igényével foglalkozó amerikai, angol megnyilatkozásokat figyelmesebben elemezzük, bizonyos értelemben pontosítani lehet az amerikai–angol állásponttal kapcsolatos korábbi értékeléseket. Mind Byrnes amerikai, mind pedig Bevin angol külügyminiszter, de a csehszlovák módosítójavaslatlall foglalkozó albizottság más amerikai, ausztrál, új-zélandi

és angol delegátusai is annak hangoztatásával javasolták a kérdés kétoldalú, csehszlovák–magyar tárgyalásokon való megoldását, hogy a magyar delegáció által szorgalmazott „népet földdel” elvet támogatták és jelezték, a kitelepítést, illetve a határkérdést egymástól nem elválasztható problémának tekintik.⁵⁷⁰

A szlovákiai magyarság szülőföldjén való megmaradásáról az amerikai, angol, ausztrál és új-zélandi delegációk elutasító magatartása, illetve végső soron az amerikai vétó döntött, azaz megakadályozta, hogy a Jan Masaryk és Vladimír Clementis vezette csehszlovák békedelegáció legfontosabb követeléseként előterjesztett úgynevezett transzferjavaslat bekerüljön a magyar békeszerződésbe, ami azt jelentette volna, hogy az 1946. február 27-i lakosságcsere-egyezmény keretén felül további 200 ezer szlovákiai magyart telepíttek volna egyoldalúan Magyarországra.

Mert hiszen a Szovjetunió, mint a térséget rögtön a világháború befejezését követően saját befolyási övezetként kezelő győztes nagyhatalom, nem egyszerűen csak támogatta a Benesék és Gottwaldék által szláv nemzetállamként elképzelt Csehszlovákia kisebbségtelenítését, hanem mindent elkövetett annak érdekében, hogy Magyarországot is rákényszerítse a kitelepítendő szlovákiai magyarok befogadására.

Ami pedig a lakosságcsere-egyezmény korabeli külpolitikai, nagyhatalmi megítélésére vonatkozó kérdést illeti, a fentiekben vázoltak alapján is érzékelhető talán, hogy az 1946. február 27-i egyezmény nélkül a párizsi békekonferencián a magyar békedelegáció sokkal nehezebb helyzetben, valószínűleg sokkal kisebb sikerrel szállhatott volna szembe a kisebbségektől megszabadulni akaró csehszlovák nemzetállami ambíciókkal.

A csehszlovákiai magyarság teljes felszámolását tehát végső soron a lakosságcsere-egyezménnyel elkezdett magyar diplomáciai védekezés, valamint az emberi jogokra, demokratikus értékekre hivatkozó érveléssel védekező magyar külpolitika párizsi békekonferencián elért részsikerei, illetve az azokhoz döntő mértékben hozzájáruló amerikai, angol, ausztrál diplomáciai támogatás akadályozta meg. Paradox módon tehát a lakosságcsere-egyezmény keretében, a deportálások idején erőszakkal szülőföldjük elhagyására kényszerített szlovákiai magyarok jelentették a többiek, a csallóközi, mátyusföldi, palócföldi, bodrogi magyarok többsége számára az otthonmaradás egyik legfontosabb diplomáciai hivatkozási alapját.

A szlovákiai magyarság a teljes jogfosztottság második évében közel járt a megsemmisüléshez. A nyugati demokráciáknak a párizsi békekonferenciákon tanúsított elvi magatartása nélkül a kommunista hatalomátvételig hátralévő egy esztendőben a szlovák kommunista miniszterek, államtitkárok (Július Ďuriš, Vladimír Clementis), illetve a megbízottak (Husák, Okáli) által irányított és

⁵⁷⁰ Fülöp 1994; Romsics 2006.

a prágai kormány, illetve Beneš köztársasági elnök által támogatott magyarellen-es kurzus alighanem megtörte s döntő részben már felszámolta volna a kisebbségi magyar közösséget.

A Szlovákiából kiutasított és elmenekült demokrata magyarok tanácsának a párizsi békekonferencia elnökéhez intézett 1946. augusztus 19-i távirata így összegezte a felszámolásra ítélt közösség megmaradásának esélyeit: „Tiltakozunk a szlovákiai magyarság kollektív felelősségre vonása ellen és ünnepélyesen elvetjük az erőszakos és embertelen módszerekkel kikényszerített népcsere elvét. A tartós béke érdekében felemeljük szavunkat a Nemzetek Szövetsége által garantált teljes kisebbségi jogvédelem és az Atlanti Charta szellemében biztosított emberi jogok mellett. Ellenkező esetben egyetlen igazságos megoldásnak a magyar területeknek a demokratikus Magyarországhoz való visszacsatolását tekintjük, mert a népességhez föld is tartozik.”

A szlovákiai magyarkérdés „végleges megoldása”

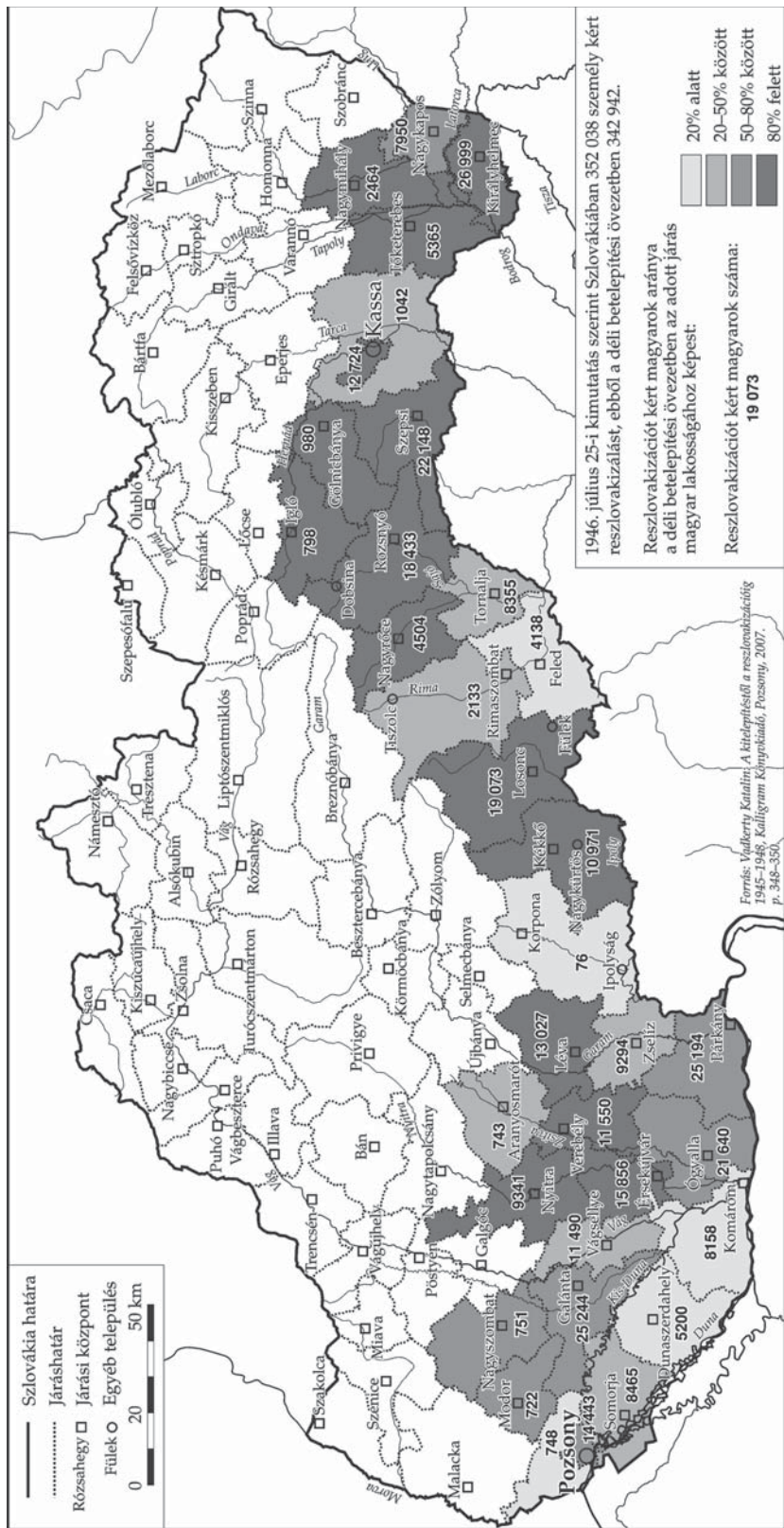
A csehszlovákiai magyar kisebbség felszámolására – nagyhatalmi beleegyezés hiányában – ötféle lehetősége maradt a csehszlovák hatóságoknak:

- az 1938 előtt magyar állampolgársággal rendelkező 36 ezer személy kiűzése
- a pozsonyi és kisebb mértékben kassai, komáromi városi magyar népesség lakásainak elkobzása és internálása azzal a céllal, hogy Magyarországra menekülésüket felgyorsítsák
- a belső széttelepítések, ami 1945 és 1946 telén a csehországi deportálások során kb. 40-45 ezer magyart érintett
- az 1946-ban beindított reszlovakizációs akció, amely a vagyonelkobzástól és kitelepítéstől való mentesítés, valamint az állampolgári jogok megszerzésének kilátásba helyezésével 350 ezer fős magyar tömeget kényszerített arra, hogy „reszlovakizáljon”
- a belső telepítések, a megfélemlített magyarok menekülése.

Mindezekkel Csehszlovákia 1945 decemberében tárgyalásokra kényszerítette Magyarországot, amely 1946. február 27-én aláírta a rendkívül egyenlőtlen lakosságcsere-egyezményt. Ennek keretében 1947–1948-ban összesen 70-72 ezer szlovákiai magyart telepítettek át Magyarországra a csehszlovák hatóságok, és ugyanők ugyanennyi szlovákot toboroztak Magyarországon az áttelepüléshez.⁵⁷¹ A párizsi békekonferencián az amerikai vétónak köszönhetően nem teljesült a csehszlovák békedelegáció követelése, hogy a reszlovakizáció és a lakosságcsere után fennmaradó 200 ezer szlovákiai magyart egyoldalúan áttelepíthessék Magyarországra.

A magyarkérdés belső megoldási módozataival (csehországi deportálások, vagyonelkobzások, tömeges népbírósági ítéletek stb.) a prágai kormány 1946 februárjában az úgynevezett lakosságcsere-egyezményre megkötésére kényszerítette Magyarországot. Ennek alapján csehszlovák részről annyi magyart telepíthettek át Magyarországra, ahány magyarországi szlovák nemzetiségű lakos volt hajlandó önként áttelepülni a Csehszlovák Köztársaságba. A Magyarország által engedélyezett, nagyszabású szlovák propaganda ellenére a magyarországi szlovákok közül mindössze 73 273 fő vállalkozott a Csehszlovákiába való áttelepülésre. Ugyanekkor a csehszlovák hatóságok 1947–1948 folyamán hozzávetőlegesen

⁵⁷¹ Popély 2002: 468–491; Vadkerty 2002; 2007.

Reszlovakizáció, 1946–1947

76 ezer szlovákiai magyart jelöltek ki csereként a magyarországi áttelepítésre. Az etnikai homogenizációt szolgáló akciók azonban már korábban megkezdődtek: 1944–1945 telén mintegy 30 ezer csehszlovákiai magyar polgári személyt deportáltak kényszermunkára a Szovjetunióba, 1945 nyarán pedig több mint 36 ezer magyart toloncoltak ki szülőföldjéről. (A kitoloncolás elsősorban a bécsi döntést követően felvidéki területekre költöző hivatalnokokat, tanítókat, valamint pozsonyi, kassai magyarokat érintette. 1945 végén és 1946/47 telén pedig mintegy 45 ezer embert deportáltak Csehországba (a kitelepített szudétanémetek helyére) kényszermunkára. Több ezer magyart tartottak szlovákiai munkatáborokban, illetve koncentrációs táborokban.⁵⁷²

Reszlovakizáció

Az 1946. júniusi kormányrendelet értelmében a szlovákiai magyarok részt vehettek az ún. részlovakizációs akcióban, amelynek a Dél-Szlovákiában maradó magyarok elszlovakosítása volt a célja. A jelentkezőknek megígérték, hogy visszakapják állampolgársági jogaikat és szülőföldjükön maradhatnak. A jogaiktól és vagyonuktól megfosztott, a deportálásoktól és kitelepítésektől rettegő szlovákiai magyarok közül 327 ezer ember kérelmezte magyar nemzetiségének megváltoztatását, azaz szlovákká minősítését.

A csehszlovák kormány 1945 őszén, a potsdami konferencia után kénytelen volt tudomásul venni, hogy a hárommillió csehszlovákiai német kisebbségtől eltérően a magyar kisebbség egyoldalú kitelepítésére nem kapta meg a győztes nagyhatalmak hozzájárulását. A kassai kormányprogramban célul kitűzött szláv nemzetállam megvalósítása érdekében tehát a magyar kisebbség esetében a csehszlovák hatóságok kénytelenek voltak visszatérni a Magyarországgal megkötendő lakosságcsere-egyezményhez. Ezzel együtt a kisebbségi magyar közösséggel szemben életbe léptek a beneši dekrétumok német- és magyarelles jogfosztó intézkedései, a Szlovák Nemzeti Tanács magyarelles rendeletei. A dekrétumok és nemzeti tanácsi rendeletek a kisebbségi magyarokat megfosztották állampolgári, vagyoni, szociális és nemzetiségi jogaitól. Az 1938 után visszacsatolt területekre betelepülőket 1945 májusában az ország elhagyására kényszerítették, s ezt a módszert az autochton népességű településeken is megpróbálták alkalmazni, a magyar kormány és a határőrizeti hatóságok ellenállása miatt sikertelenül.⁵⁷³

Az 1946. február 27-én megkötött lakosságcsere-egyezmény mellett a csehszlovák hatóságok a csehországi kényszermunkára való tömeges és karhatalmi erővel lebonyolított elhurcolásokat, a Szlovák Belügyi Megbízotti Hivatal által

⁵⁷² Popély 2004: 468–491.

⁵⁷³ Kövesdi–Mayer 1996: 131–136; Kaplan 1995: 110–117, 132–138.

1946. június 17-én meghirdetett úgynevezett reszlovakizációt, valamint az ott-honaikból elűzött és földjeiktől megfosztott magyarok helyére való szlovák be-telepítést tekintették a magyarkérdés végleges felszámolásához vezető politika eszközeinek.

Az 1946 júniusában beindított reszlovakizációs akció a magyar nemzetiség megtagadásáért, a szlovák nemzetiség választásáért egy formális kérelem formájában mindenre felmentést ígért: a reszlovakizáltak visszakapták a csehszlovák állampolgárságot és az azzal járó jogokat, maradhattak házaikban, művelhették földjeiket, és az első ígérek szerint a csehországi deportálások, illetve a magyarországi áttelepítés sem fenyegette őket többé. Az eredetileg a korábban magukat szlováknak vallók részére meghirdetett reszlovakizáció 1946 és 1948 között Magyarországgal és a szlovákiai magyarsággal szemben a nyomásgyakorlás egyik legkíméletlenebb eszköze lett. A jogaikat, házukat, vagyonukat, szülőföldjüket féltő szlovákiai magyarokat legalapvetőbb emberi jogaik egyikében, nemzeti identitásuk vállalásában is megzsarolta a dél-szlovákiai régió etnikai átalakítását célul kitűző hatalom.

Két haza közt hontalanul: az állampolgárság kérdése

A kollektív bűnösség elve alapján működő többségi erőszak elutasítása, a szülőföldhöz való ragaszkodás, illetve az új környezetben való alkalmazkodás és beilleszkedés közül minden kétséget kizáróan a szülőföld iránti tisztelet és ragaszkodás biztosította a legerősebb érzelmi, erkölcsi hátteret és tartalékot.

Közvetlenül a front elvonulása után a. Vavro Šrobár pénzügyminiszter 1945. tavaszi terveze azt irányozta elő, hogy a szlovákiai magyarok 70 százalékát – a németek elűzéséhez hasonlóan erőszakkal tegyék át a magyar határon. Ezt ugyan nem sikerült elérni, de az Tornalja és az Érsekújvár környéki magyar falvakban, például Andódon, Udvardon és Tardoskedden rögtön a háború utáni hónapokban megpróbálták elűzni és a határokon túlra kényszeríteni a felvidéki magyarokat.

A szélsőséges elképzelések azonban nemcsak falvakra, hanem Pozsonyra és Kassára is kiterjedtek. Az 1936. évi 131. számú államvédelmi törvényre hivatkozva 1945. május 5-én Pozsonyban a helyi német és magyar közösség teljes kitelepítését célul kitűzve, nagyszabású magyarelles akció vette kezdetét.⁵⁷⁴ A két közösség tagjainak nagyobbik részét az ideiglenes pontonhídon át Ligetfaluba, az ott elkülönítve kialakított táborokba zsúfolták, illetve rövid úton kiutasították az országból. A ligetfalui internálótábort, amelyhez hasonló például Szereden a korábbi zsidótábor helyén is működött, 1946 augusztusában számolták fel, ad-

⁵⁷⁴ Salner 1998.

dig a pozsonyi magyarok többsége állandó ellenőrzés alatt, kötelező közmunkákra kirendelve vagy a táborba zárva élt. Hasonló folyamatok zajlottak le a kassai magyarok elűldözése, internálása során is.

A szlovákiai magyarelles intézkedéseket kezdettől fogva komoly gazdasági érdekek is motiválták. Így például a Szlovák Nemzeti Tanács 1945. februári rendelete, amely a szlovákiai németek és magyarok földingatlanainak elkobzásáról rendelkezett, az „szlovák föld” visszaszerzésére hivatkozva valójában a földtulajdon radikális nacionalizálását szolgálta.

A két nem szláv csehszlovákiai kisebbség ellen irányuló első, valóban átfogó köztársasági elnöki rendeletet Edvard Beneš 1945. május 19-én adta ki (1945/5. szám alatt), amely értelmében – a Szlovák Nemzeti Tanács 1945/50. számú rendeletével Szlovákia területére is szabályozottan – a magyar nemzetiségű lakosok birtokaira, üzemeire, értékes vagyontárgyaira, épületeire szlovák, illetve cseh nemzeti gondnokokat kellett kijelölni. Egy héttel később az SZNT 51. számú rendelete feloszlatta az összes dél-szlovákiai magyar egyesületet, s elkobzásra ítélte azok vagyonát. Ekkor szűnt meg például végérvényesen az 1925-ben alapított, galántai központú Hanza Szövetkezet, a pozsonyi Bartók Béla Dalegyesület, de még a csehszlovák államot alapító Masaryk elnök adományából alapított Masaryk Akadémia is, a magyar települések, városok és falvak sok száz magyar intézménye is.

A Szovjetunió többszöri közbelépésére Csehszlovákia az 1948 februárjában történt csehszlovákiai kommunista hatalomátvételt követően rövid időn belül lezárta a beneši dekrétumokhoz kötődő, nyíltan kisebbségellenes periódust. Az 1948. október 25-i 245. számú törvény, hűségeskü letétele után biztosította a magyar nemzetiségű személyek részére az állampolgárság visszaadását. Magyarország és Csehszlovákia 1949. július 25-én a csorbatói jegyzőkönyvben megállapodott abban, hogy a Magyarországra kitelepített csehszlovákiai magyarok vagyonának fejében Csehszlovákia elengedi Magyarországnak a békekonferencián meghatározott 30 millió dolláros háborús jóvátétel még esedékes részeit. A csehszlovákiai magyarok vagyon- és jogfosztással, valamint kitelepítéssel való fenyegetésekkel kikényszerített *reszlovakizációs* nyilatkozatait azonban csak 1954-ben érvénytelenítették.⁵⁷⁵

⁵⁷⁵ Szarka 2005: 30, 80–89.

IV.
A PÁRTÁLLAMI
INTER(NACIONALIZMUS)
KÍSÉRLETEI ÉS KUDARCAI

A „szláv nemzetállam” eszméje és a februári fordulat

A második Cseh-Szlovákia 1939. márciusi felszámolását követő hat év súlyos próbatételek sorát hozta a Köztársaság két volt többségi nemzetének és öt egykori kisebbségének. A világháború lengyel nyitánya és a Szovjetunió megtámadása, a Balkán ismételt hadszíntérré válása, a náci terror és a Holokauszt, majd pedig a nemzeti bosszúhadjáratok a régió többi nemzetét, köztük a cseheket, szlovákokat, szudétanémeteket, a tešini németeket, a Szlovákiában maradt és a Magyarországhoz visszakérült magyarokat, ruszinokat többször is súlyos választak elé állította. A Protektorátus cseh emlékezetében az önálló állam, a függetlenség elvesztése hagyta a legmélyebb nyomokat. A Harmadik Birodalom megtorló intézkedései, a két csehországi mártírtelepülés, Lidice és Ležák tragédiája és a Holokauszt 80 ezer főre tehető csehországi és szlovákiai áldozata, a 25 ezer katonai és 60 ezer főnyi civil veszteség, valamint a Hitler prágai helytartója, Reinhard Heydrich ellen 1942. május 27-én elkövetett merénylet jelentik a legfontosabb emlékezeti helyeket.⁵⁷⁶ Szlovákiában a helyzet 1944-ig alapvetően különbözött Tiso-féle Szlovák Köztársaság, amely magát „keresztény-nacionalista”, antiliberális, antikommunista és „totalitárius” nemzetállamként határozta meg, s amely a Harmadik Birodalomnak a nemzeti szocialista ideológiai, politikai és fajpolitikai minták követésében a vezérelvűségtől az antiszemitizmusig terjedően a régió egyik elkötelezett szatelit államává vált.⁵⁷⁷

Ma már mély szakmai elemzések állnak rendelkezésünkre arról, hogy mind a protektorátus, mind pedig a szlovák állam átmenetileg viszonylag jelentős társadalmi csoportokat tudott maga mellett felsorakoztatni.⁵⁷⁸ Az ellenállás központjai Londonban és a Moszkvában voltak, de 1941-től kezdődően Morvaország és Szlovákia területén is kialakultak az első hazai ellenállási csoportok, illegális

⁵⁷⁶ A Harmadik Birodalomhoz csatolt szudétanémet területeken, Szlovákiában élő csehek és zsidók üldöztetéséről Benda 2014: 83–111. A gestapónak és a német biztonsági szolgálatnak a Heydrich-merénylet utáni, 1942. évi tömeges megtorlásairól ld. Kyncl 2012: 36–54, 93–101. A nemzetiszocialista nemzetiségi politika csehországi gyakorlatában a brutális németesítés, a fajüldözés, a ki- és betelepítések, kötelező vegyesházaságok „fajnemesítő” szándéka, a csehek tömeges birodalmi kényszermunkája, a német nyelvszigetek „kitisztítása”, a zsidók és romák haláltáborokba küldése jelezte a náci nemzetiségi politika csehországi céljait. Brandes 2015:

⁵⁷⁷ Fiamová–Hlavinka–Schwarz 2014; Kamenec 2000: 63–81; Pekár 2014: 137–152.

⁵⁷⁸ Pasák 1999: 249–308; Kamenec 2009: 43–60.

mozgalmak és partizánegységek. Mindez 1943 decemberében a Szlovák Nemzeti Tanács megalakulásához, maj 1944. augusztus 29-én a szlovák nemzeti felkelés kiobbantásához vezetett. A Cseh-Morva Protektorátus és Szlovákia területén a németek igyekeztek minden ellenállást kegyetlenül felszámolni, ami a háború utolsó két-három évében felkorbácsolta a németellenes érzelmeket. Szlovákiában a bécsi döntéssel Magyarországhoz visszakerült területeken a surányi súlyos incidenst és a nyilas végjáték idején Kassán elkövetett kivégzéseket leszámítva szerencsére nem került sor emberéleteket követelő konfliktusokra. A két állam és nemzet kapcsolatát azonban a háborús évek igen negatívan befolyásolták.⁵⁷⁹

A szovjetek, britek, majd az amerikaiak által már 1940-1941-ben elismert londoni csehszlovák emigráns kormány jórészt Beneš tekintélyének és merész húzásainak köszönhető diplomáciai sikerei, a moszkvai kommunista emigráció közreműködésével 1944 decemberében aláírt szovjet–csehszlovák szövetségi szerződés viszont már előre jelezték, hogy a győztes nagyhatalmak oldalán a háború után ismét számolni kell majd a csehszlovák állammal.⁵⁸⁰ Beneš londoni tevékenységét sokan rendkívül kritikusan értékelik. A Szovjetunió 1941. júniusi megtámadását követően azonban a kelt-közép-európai államok vezetői közül egyedül neki sikerül kihasználnia a brit, amerikai és a szovjet együttműködés szinergiáit. Miután meg volt győződve arról, hogy a hitleri Németország a háborúból nem egyszerűen csak vesztesen, hanem teljesen megsemmisítve, rendkívül súlyos feltételekkel fog kikerülni, mindent egy lapra tett fel és ragaszkodott az 1937. decemberi határokhoz, a müncheni szerződés, a bécsi öntés meg nem történtté nyilvánításához, s ezzel együtt a csehszlovákiai német és magyar kisebbség felszámolásához.⁵⁸¹

A kelet-közép-európai német kisebbségek felszámolásával a szovjetek mellett a britek és az amerikaiak is egyetértettek. Benešnek azt az 1943. decemberi moszkvai felvetését, hogy a háború után a Hitler oldalára állt szlovákokat is meg kellene büntetni, sem Sztálin, sem Molotov szovjet külügyminiszter nem tartotta célravezető elképzelésnek.⁵⁸² Ebben igen komoly szerepe volt a csehszlovák köztársasági elnöknek. München után egyszerre volt tisztában a régió végzetes nagyhatalmi meghatározottságával, Washington, London és Moszkva gyorsan változó térségi érdekeivel.⁵⁸³

A legdrámaibb helyzetbe kétségkívül a csehországi és szlovákiai németek kerültek. Miközben a háború végét közülük is sokan bizakodással várták, s több helyen ismét létrehozták szociáldemokrata és kommunista alapszervezeteiket,

⁵⁷⁹ Hetényi 2008: 13–31; Janek 2009: 314–316.

⁵⁸⁰ Brandes 2003: 116–130; Němeček 2014: 9–48; Smetana 49–66; Zudová–Lešková 2014: 93–104.

⁵⁸¹ Brandes 2003: 184–185, 295–305.

⁵⁸² Brandes 2003: 187–188, 295–308; Beneš szláv nemzetállami elképzeléséről é a szlovákokra vonatkozó felvetéséről ld. Kaplan 1993: 14–23.

⁵⁸³ Zeman, Dejmek.

a Szovjetunió és a nyugati hatalmak támogatására, illetve a kassai kormányprogramra hivatkozva Beneš és a Fierlinger-kormány mindent elkövetett a németek kitelepítésének elindítására. A birodalmi német hatóságok az utolsó háborús hónapokban tömegesen evakuálták a front közelébe került lengyelországi és szlovákiai területeken élő németeket, akiknek egy jelentős része maga is menekült, tartva a háború során elkövetett gyalázatos bűnök miatt a németekkel szemben általánossá vált gyűlölettől és bosszútól. A világháború befejezését követő hónapokban pedig a helyi cseh és szlovák karhatalom, illetve a szovjet hadsereggel együtt az ország területére érkezett, Ludvík Svoboda tábornok által irányított csehszlovák hadsereg katonái támadtak rá a helyben maradó és a háború utáni békés fejlődésben bizakodó németekre. A gyakran fizikai bántalmazásokba, gyilkosságokba torkolt erőszakos németüldözések („wilde Vertreibung”, „divoký odsun”, „vyhnání”) keretében vagy gyalogos menetekben hajtották ki őket az országból, a németek számára létrehozott koncentrációs táborokba zárták vagy tömegesen kényszermunkára hurcolták el őket.⁵⁸⁴ Az 1945. évi erőszakos üldözések idején, majd a tömeges kitelepítések előkészítését szolgáló cseh- és morvaországi gyűjtőtáborokban legkevesebb 20-25 ezer szudétanémet halt meg nem természetes halállal. Így például a hatóságok 3411 öngyilkosságot regisztráltak az elűzésre ítélt németek körében.⁵⁸⁵ Az első fizikai bántalmazásokra az 1945. május 5-i, prágai felkelés során került sor. A nagyhatalmilag engedélyezett s ezért „rendezett” kitelepítés („odsun”, „transfer”) 1946. január 26-án vette kezdetét. Marienbadból (Mariánské Lázně) indult el az első szerelvény az amerikai megszállási övezetbe. A kitelepített németek csupán személyes holmijaikat vihették magukkal: a fejenként maximum 30 kg-os csomagban a cseh és a szovjet katonai hatóságok 5 kg-ban határozták meg az élelmiszerek súlyát.⁵⁸⁶

A Kassáról Prágába tartó Beneš május 9-én Pozsonyban, a Hviezdoslav téren elmondott beszédében a második világháború során elkövetett bűnökért a egész német nemzetet felelőssé tette, amely szerinte nemcsak a csehek és a németek, hanem a világ minden más nemzete ellenében is rettenetes kegyetlenségeket követett el. A németek büntetésében szerinte a magyaroknak is osztozniuk kell, hiszen velük együtt ők is sok bűnt követtek el, különösen a szlovákok ellen. Nem tért ki beszédében, mire is gondol konkrétan, de közismert, hogy a müncheni szerződés mellett Beneš az első bécsi döntésben látta az első köztársaság felbomlásának másik fontos tényezőjét. Mindezek miatt szerinte a csehek és a szlovákok már eldöntötték, hogy „a mostani körülmények közt a németekkel és a ma-

⁵⁸⁴ Brügel 2008: 305–326; Staněk 2005: 156–171; Hrabovec 1995: 92–98; Hrabovec 1994. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00020/pdf/02.pdf>.

⁵⁸⁵ Arburg–Staněk 2006; Hahnová 1996: 167; Hrabovec 1995: 108.

⁵⁸⁶ Kaplan 1993: 194–198, 199–205; Glotz 2006: 112–117. Václav Černy emlékirata: <http://www.moderni-dejiny.cz/clanek/vaclav-cerny-odsun-nemcu-v-prvnic-povalecnych-dnech/>.

gyarokkal nem tudnak és nem fognak egy államban együtt élni. Ez után a háború után már nem lesznek kisebbségi jogok, mint amilyenek az első világháborút követő régi rendszer szellemében működtek. Az összes vétkes megbüntetése után tehát a németek és magyarok többségének ebből az országból el kell mennie. Ez a mi végleges álláspontunk és ezt az álláspontunkat megvédjük és következetesen végre is hajtjuk.”⁵⁸⁷ Május 12-i brünni és május 16-i prágai óváros téri beszédében tovább szította a hangulatot és sürgette a szudétanémetek és a magyarok elűzését az országból.⁵⁸⁸

A szélsőségesen nacionalista hangulatban Lanškroun (Landskron) városban május 17–21-e között egy helyi „büntetőbíróóság” közel száz németet ítélte halálra, és közülük 17 embert május 17-én ki is végeztek. Május 30–31-én csehszlovák félkatonai alakulatok kezdeményezésére a morva fővárosból gyalogmenetben űzték ki Ausztriába a városban élő 27 ezer németet, többségükben idős embereket, asszonyokat és gyermekeket. A brünni halálmenet során az osztrák határig mintegy hétszáz fő, a Bécsig vezető úton, osztrák területen további 1 062 fő halt meg a kegyetlen menetelés során, illetve annak hatására.⁵⁸⁹ Hasonló gyalogos kiűzésre került sor például Krnovban (Jägerndorf), ahol a burgbergi gyűjtőtáborba összeterelt németeket előbb Králíky (Grulich) községbe gyalog, onnan tehervagonokban Teplíce (Teplitz-Schönau) állomásig, majd onnan a német határig ismét gyalogosan űzték el szülőföldjükéről. Erőszakos megtorlások, pogromszerű események voltak Žatecban (Saazban), ahol egy vizsgálóbizottság 1947 augusztusában 763 tetemet tárt fel. A tömegsírban a Spaniel tábornok által vezetett 1. csehszlovák hadosztály által elkövetett 1945. június eleji mészárlások német áldozatai voltak. Ugyanígy nagyon sok német áldozata volt azoknak a megtorlást és megfélemlítést végző csehszlovák rendvédelmi fellépéseknek, amelyekre Toco (Totzau) Postoloprty (Postelberg) községekben, és Doupov (Duppau), Podbořany (Podersam), Chomutov (Komotau) Domažlice (Taus), Ostrava (Ostrau) városokban került sor 1945 nyarán. Utóbbi két városban külön-külön kétszáznál több németet végeztek ki.⁵⁹⁰

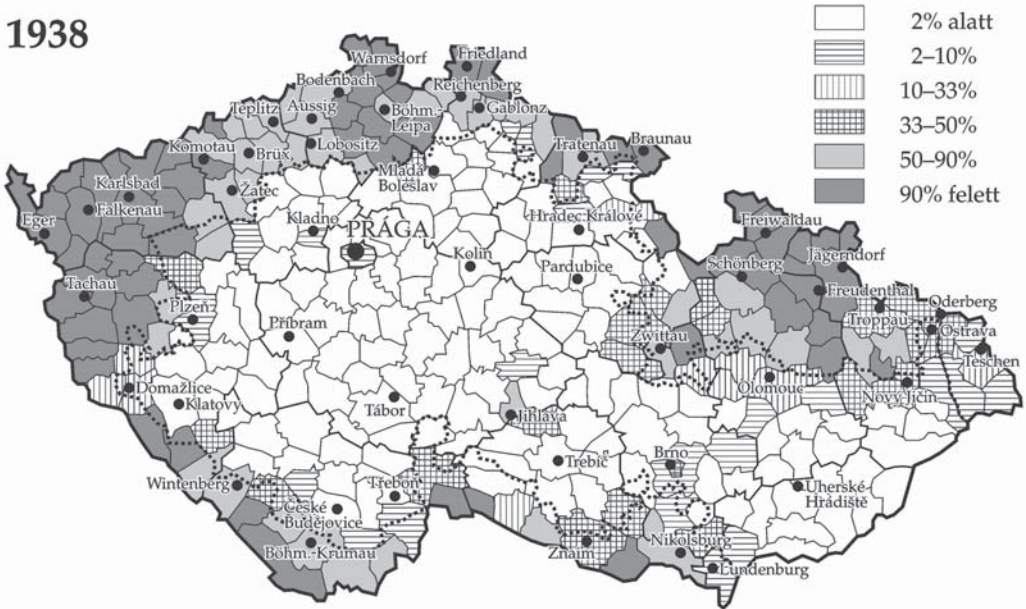
⁵⁸⁷ Beneš 1996, 136–137.

⁵⁸⁸ Brünnben Beneš azt hangsúlyozta, hogy „németproblémát” a köztársaságban végleg fel kell számolni. Négy nappal később a prágai Óváros téren pedig arról beszélt, hogy a csehországi németeket és a szlovákiai magyarokat bármiféle kompromisszum nélkül fel kell számolni („bude třeba vylikvidovat zejména nekompromisně Němce v českých zemích a Maďary na Slovensku). Beneš 1945: 137–139.

⁵⁸⁹ *Němci* 2001: 112–139, 153–161. 2015 júniusában, a brünni halálmenet 70. évfordulóján a város polgármesterének kezdeményezésére, egyházi méltóságok, meghívott diplomaták jelenlétében először emlékeztek meg hivatalosan a város német lakosságának elűzéséről. A halálmenetbe besoroltak a legsúlyosabb veszteségeket Pohořelice községben szenvedték el. 2006 óta cseh és német civilek évente megrendezik az emlékmenetelést a község és Brünn között.

⁵⁹⁰ Staňek 2005: 87–116.

1938

Az 1938-es népszámlálás alapján 2 972 900 (a lakosság 28,1%) német élt Csehszországban. A müncheni döntéssel a Németországhoz visszacsatolt területen 2 702 500 német (a lakosság 79,3%-a) élt. A csonka-Csehszországban 261 500 német (a lakosság 3,7%-a) maradt.

- Országhatár
- A Szudéta-vidék határa (1938–1945)
- ==== Körzethatár, járáshatár

1970

A népszámlálás alapján 80 300 (a lakosság 0,8%-a) német élt Csehszországban.

- Országhatár
- ==== Körzethatár, járáshatár

Németek Csehszországban

A kárpáti németiség nagyobb részét evakuálták a szovjet front megérkezése előtt.⁵⁹¹ Sokan közülük, így a dobsinai cipszerek, a front elvonulása, a háború befejezése után szintén szerettek volna visszatérni szülőföldjükre. Hazafelé vonatukat a morvaországi Přerov (Prerau) vasúti állomásán a 17. csehszlovák gyalogezred katonái feltartóztatták és Pazúrik ezerekes parancsára 1945. június 19-re virradó éjszaka a város határában közülük 265 főt, 120 nőt, 71 férfit és 74 gyermeket, köztük csecsemőket kivégeztek.⁵⁹² Rendkívül súlyos németellenes zavargásokra került sor Ústí nad Labem (Aussig) városában is, ahol a Schönriesen városrészben lévő fegyverraktárban, vélhetően provokatív céllal, robbanás történt. Ezt követően pogromszerű eseményekre került sor. A városban élő német civilek ellen intézett cseh támadások 50 és 200 fő közötti halálos áldozatot követeltek.⁵⁹³ Az egykori Szudéta-vidéket a forradalmi gárda (revoluční garda) néven létrehozott rendvédelmi alakulatok tartották rettegésben. Liberecben (Reichenbergben) például folyamatosan terrorizálták a város többségét alkotó, de a férfiak többségének távolléte miatt kiszolgáltatott helyi német lakosságot.⁵⁹⁴

Tény, hogy a szudétanémetek jelentős része lelkes híve volt Hitlernek, a nemzeti szocializmusnak, s a férfiak nagyobb arányban jelentkeztek az SS-be, mint a birodalmi német területeken. Mindazonáltal a kollektív bűnösség elve alapján a háborút követő első félévben olyan túlkapásokra került sor a cseh katonai, rendvédelmi és helyi szervezetek részéről, amelyet csakis a radikális nacionalizmussal és a parttalan bosszúvágygal lehet magyarázni.

A győztes nagyhatalmak potsdami határozata alapján a csehszlovák hatóságok adatai szerint 1947. december végéig összesen 2,256 millió németet telepítettek ki a győztesek által megszállt Németországba. Ebből az amerikai zónába 1,464 millió fő, a szovjet zónába pedig további 792 ezer fő került. Az amerikai hatóságok szerint az általuk ellenőrzött tartományokba ennél lényegesen több, összesen 1,641 millió, a szovjet zónába pedig 814 ezer szudétanémetet telepítettek át. A korabeli csehszlovák sajtóközlemények szerint a Csehszlovákiából 1945 májusa és 1947 szeptembere között elüldözött, elmenekült, illetve kényszerrel kitelepített németek összlétszáma meghaladta a 3,4 millió főt.

⁵⁹¹ Gabzdilová–Olejník 2004: 35–43. <http://www.svusav.sk/data/uploads/publikacie/kniha-nemci-na-internet.pdf>.

⁵⁹² Kačor 2011: 76–77.

⁵⁹³ Aussig s. d. <http://www.bohemistik.de/aussig5.html>. Az üldözések és telepítések idején meghalt személyek számát a cseh–német történészbizottság próbálta megállapítani. A 20 és 250 ezer fős becslések közti különbségből kiindulva hitelesnek tekinthető korabeli történeti források alapján 20-30 ezer főre teszik a bizonyítható halálesetek számát. A korabeli csehszlovák adatok szerint 22 247 német halt meg erőszakos cselekmények következtében, közülük 6667 fő követett el öngyilkosságot. Ugyanakkor 225 ezer a tisztázatlan esetek száma, és a Csehországból elűzött vagy kitelepített és a Németországban bejelentett személyek száma közti különbség 220–270 ezer fő. Stellungnahme 1996: 600–603; Tichy 2008.

⁵⁹⁴ Havel–Kaiser–Pustejovsky 2005.

Ez utóbbi adat részben arra utalhat, hogy a Cseh-Morva Protektorátus éveiben 200-250 ezer német települt át Csehországba, részben viszont azt jelzi, hogy az erőszakos kiűzések idején az elmenekültek száma a feltételezettnél lényegesen nagyobb, összesen 700-800 ezer fő lehetett. Az 1950-ben még Csehszlovákiában maradt 160 ezer német nemzetiségű személy kérdését is csak ezek közt a keretek közt lehet reálisan értelmezni.⁵⁹⁵ A német és csehszlovák, illetve a megszálló amerikai és szovjet hatóságok nyilvántartásai közt tehát jelentős különbségek mutatkoznak. Valószínűleg sohasem lehet pontosan megállapítani az erőszakos kiűzésekben érintettek számát és arányát, mint ahogy a szökések, utólagos családgyesítések és a harmadik országba távozók számának tisztázása sem könnyű feladat.⁵⁹⁶

A szudétanémetek és a szlovákiai kárpáti németek 95 százalékának kiűzését, kitelepítését, majd a Szudéta-vidék cseh, szlovák betelepítését a cseh és csehszlovák történetírás az 1945 utáni változások legnagyobb sikereként értékeli.⁵⁹⁷ Mindazonáltal a német kultúra, a német munkaerő és persze a demokratikus német politikai pártok és szavazók hiánya igen nagy mértékben befolyásolta a csehszlovák demokratikus rendszer meggyengülését, a kommunista hatalomátvétel számottevő társadalmi ellenállás nélküli lebonyolítását. A szovjet befolyás folyamatos erősödésével, a kommunista párt térhódításával, a cseh társadalom nagy része minden bizonnyal azért tudott viszonylag rövid időn belül megbékélni, mert a harmadik köztársaság keretei közt etnikai értelemben is megvalósulni látszott az egységes csehszlovák nemzetállam eszméje.

A homogén szláv nemzetállam víziója, a háború során elkövetett német és magyar bűnök megtorlása, a német és magyar vagyonok lefoglalása, megszerzése, sok cseh és szlovák polgárt lelkesített. Azzal már kevesen törődtek, az 1948. februári fordulatot követően kialakult helyzetben hamarosan érezkelniük kellett, hogy az immár „kelet-európai” szovjet rendszer részévé lett csehszlovák pártállam a masaryki demokratikus állameszmétől és a Beneš által kelet és nyugat közt közvetítő, szociális államként elképzelt ideális köztársaságtól egyaránt távolra került.

* * *

A világháború utáni első parlamenti választásokon – az ország egységét jelképezni hivatott Nemzeti Front (NF) keretei közt – Csehországban és Szlovákiában egyaránt négy-négy párt indulhatott. Mindegyik helyet kapott az országos kormányban, illetve a szlovák tartományi kormány szerepét betöltő Megbízottak Testületében. Az ország területén tartózkodó, de az 1945. évi 33. számú elnö-

⁵⁹⁵ Staněk 1993: 31–38.

⁵⁹⁶ Kaplan 1993: 198–211; Arburg–Staněk 2010: 55–71.

⁵⁹⁷ Čapka–Slezák–Vaculík 2005: 187.

ki dekrétum alapján az 1938 előtti csehszlovák állampolgárságukat vissza nem nyert németek és magyarok nem vehettek részt a választáson.⁵⁹⁸ Azok a választók, akik elutasították az NF választási programját, a választások részeként rendszeresített fehér szavazólapokkal választhattak (Ezek aránya Szlovákiában volt a legmagasabb, de itt sem érte el az egy százalékot.) A kommunisták a csehországi választókerületekben 43,2 százalékot, a morva-sziléziai tartományban 34,5 százalékot kaptak, s ezzel megnyerték a választásokat. Szlovákiában a Demokrata Párt győzött a szavazatok 61,4 százalékával, de a kommunisták itt is 30 százalékot meghaladó eredményt értek el.

A háború utáni Fierlinger, majd az 1946-os választások után megalakult első Gottwald-kormány tevékenységében a kassai kormányprogram nemzetiségpolitikai céljainak megvalósítása kiemelt szerepet kapott. A kommunisták az általuk ellenőrzött Belügy- és Mezőgazdasági Minisztériumok, valamint a Telepítési Bizottság segítségével az egykori német határvidéken az elkobzott német földeket, üzemeiket és lakóházakat cseh és szlovák telepesek között felosztva, erős támogatói bázist építettek ki maguknak. Hasonló törekvések Szlovákiában is voltak, de ott a Demokrata Párt le tudta fékezni és kodrában tudta tartani a kommunisták térnyerését. A német- és a magyarkérdésnek Beneš által mindvégig támogatott radikális kezelése közvetlenül hozzájárult ahhoz, hogy a német föld- és ingatlanvagyon megszerzése és ennek a hatalmas vagyonnak a felhasználása a kommunista kézben lévő mezőgazdasági és belügyi tárcaak irányításával közvetlenül a CSKP hatalmát növelje.⁵⁹⁹

Az egykori Szudéta-vidék területeire, az elűzött, kitelepített németek falvaiba és városaiba 1945 ősztől kezdve hatalmas betelepülési hullámok érkeztek. A föld és ház nélküli szegények, a politikai és gazdasági kalandorok számára (arányasóknak hívta őket a korabeli cseh köznyelv) a Kommunista Párt ígért új otthont és saját földet. A jórészt kiürült észak-, nyugat és dél-csehországi, észak- és dél-morvaországi határvidék („pohraničí”) helyet kínált a Volhíniából, Kárpátaljáról, Jugoszláviából érkező cseh és szlovák repatriáltaknak, sőt esetenként a lakosságcsere során Dél-Szlovákiában megfelelő letelepülési lehetőséget nem találó alföldi szlovákoknak is.⁶⁰⁰ Aligha véletlen, hogy a 19. század közepi kaliforniai aranylázra emlékeztető települési hullámot a cseh és szlovák pártok igyekeztek a maguk javára kihasználni.⁶⁰¹

⁵⁹⁸ Az egyre tarthatatlanabb nemzetiségi diszkrimináció ellen a magyar kommunisták is tiltakoztak. Érsekújváron 1946. március 30–31-én 16 dél-szlovákiai járás magyar kommunistái nevében tiltakozó emlékiratot készítettek a Szlovák Kommunista Párt vezetés számára. Az emlékiratot Fábry József, Kugler János és Major István írta alá. Tóth 1995: 125. Major István az 1931 tavaszán egyik szervezője volt a Galánta közeli Kosúton annak az agrártüntetésnek, amelynek a rendőrségi feloszlata halálos áldozatokkal járt. Csanda Sándor 1971: 439–445.

⁵⁹⁹ Čapka–Slezák–Vaculík 2005: 67–68.

⁶⁰⁰ Čapka–Slezák–Vaculík 2005:159–177; Ther –Siljak 2003: 197–262.

⁶⁰¹ Dvořák 2013: 45–48.

Az 1948. februári alkotmányos és kormányválság idején, pár napig tartó bizonytalankodás és vívódás után – az 1938-as müncheni végkifejlethez hasonlóan – Edvard Beneš az általa „kisebbik rossznak” tekintett megoldást választotta, és meghátrált –ezúttal a moszkvai forgatókönyv szerint hatalomra törő kommunisták előtt. Elfogadta az első Gottwald-kormány polgári minisztereinek lemondását, s ezzel megnyitotta az utat a többpárti kormányzás felszámolása előtt. Mindenáron el akarta kerülni a polgárháborús konfliktust és a szovjetek beavatkozását, s emiatt a hatalom kommunistáknak való átadása mellett döntött.⁶⁰² Több más oka is volt azonban annak, hogy engedett a Klement Gottwald vezette Csehszlovák Kommunista Párt (CSKP) nyomásgyakorlásának: általános sztrájkokkal és a népi milícia beavatkozásával való fenyegetésnek.

A kommunisták már az 1946. évi parlamenti választásokból is az ország legerősebb pártjaként kerültek ki. Beneš, aki a választások eredménye alapján a CSKP elnökét, Gottwaldot bízta meg az NF kormányának megalakításával, tisztában volt a kommunisták egyre növekvő erejével.⁶⁰³ Miután 1948. február 24-én a kommunistákkal együttműködő baloldali szociáldemokraták is átálltak a kommunistákhoz, a mérleg nyelvét betöltő demokratikus munkaspártban többé nem bízhatott. A köztársasági elnöknek nem maradt esélye a parlamenti megoldás keresztülvételére, az NF pártjainak konszenzusa alapján álló kormány kinevezésére. S hiába állt ki mellette a tábornoki kar nagyobbik része és a katolikus egyház, élén Josef Beran, prágai érsekkel. A diákok országos szövetsége, s megannyi civil szervezet ajánlotta fel támogatását. Ő azonban látta, hogy az ország szovjet befolyási övezetbe kerülését már senki sem tudja, s nem is akarja megállítani. Felmérte a válság szereplőinek mozgásterét, és február 25-én úgy döntött, hogy átadja a szovjetek támogatását élvező kommunistáknak a hatalmat, s kinevezi a Gottwald által összeállított kormányt.⁶⁰⁴

Beneš kétségkívül tisztában volt lépése súlyos következményeivel. A hosszabb ideje betegeskedő elnök azonban munkatársai szerint már nem volt képes az érdemi ellenállás megszervezésére, s megfelelő szövetségest sem igen látott. Ráadásul az új Gottwald-kormány tagjainak névsorában ott szerepelt az államalapító elnök fiának, Jan Masaryknak a neve is, aki ezzel akarata ellenére részben legitímálta a kommunista puccsot. Beneš a miniszterek kinevezése után rezignáltan „elhagyta” a prágai várat. A Hradzsín felett bevonták az elnöki lobogót. Az új Gottwald-kormányban külügyminiszteri pozícióját megörzöző Masaryk két héttel később, március 10-én a külügyminisztériumnak otthont adó prágai Czernin-palotában máig nem teljesen tisztázott körülmények közt meghalt. Valószínűleg

⁶⁰² Kaplan 1996: 497–518; Zeman 2002: 286–290.

⁶⁰³ Jellemző, hogy a kommunisták Csehországban az egykori szudétánémet járásokban szereztek a legtöbb szavazatot, ahol a németek birtokaira telepített cseh, szlovák népesség lakott.

⁶⁰⁴ Smutný 1996: 163–186; Zeman 2002: 291–293; Pehr 2012: 193–212.

öngyilkossági kísérletet követett el. Hajnalban a palota belső udvarának kövezetén találtak, ahova szolgálati lakásának ablakából zuhant le.⁶⁰⁵

Beneš a CSKP hatalomátvétele ellen tiltakozva, elutasította a kommunisták által kidolgozott 1948. május 9-i alkotmány aláírását. Az alkotmány egy szóval sem említette a nemzetiségi kérdést.⁶⁰⁶ Gottwaldnak azonban sikerült őt meggyőznie arról, hogy az elnöki tisztségből való végleges távozását csak az 1948. május 30-i választások után jelentse be, s ezzel személyét kivonták a választási színjátékból. A Nemzeti Front kommunisták által összeállított egységes választási listájára leadott szavazatok közel 90 százalékát megszerezve, ezt követően Gottwaldnak többé nem volt már rá szüksége. Ezért is nehéz ésszerű magyarázatot és felmentést adni arra, miért csak 1948. június 7-én adta fel Beneš a játszmát. Ezen a napon írta alá ugyanis lemondási nyilatkozatát.⁶⁰⁷

Egy héttel később, 1948. június 14-én, az immár kommunista többségű prágai parlament Klement Gottwaldot választotta meg a csehszlovák pártállam első köztársasági elnökévé. Beneš szeptember 3-án, hatvannégy éves korában halt meg a Sezimovo Ústíban található elnöki rezidencián. Sohasem jutott el odáig, hogy személyét az „államalapító” és „felszabadító” Masaryk tekintélyéhez hasonló elismerés övezze.

Elismertségét, feltétlen hívei és tisztelői számát a németkérdésben elfoglalt radikális álláspontja is növelte. Kezdeményezője és elkötelezett híve volt a három és félmillió német és a szlovákiai magyar kisebbség felszámolásának. Ugyanígy meggyőződéssel vallotta, hogy a csehszlovák ipari és mezőgazdasági vagyoni döntő hányadának államosítása megalapozhatja a nyugati típusú szocialista fejlődést. Abban is sokan reménykedtek, hogy Benešnek sikerül megakadályoznia a köztársaság szovjetizációját, s ily módon Csehszlovákia elkerülheti a többi kelet-közép-európai állam sorsát. A nyugati és keleti modellek elemeit ötvöző, a demokrácia szabályait betartó csehszlovák „népi szocializmus” elképzelése azonban 1948 februárjában kártyavárként összeomlott, a cseh és szlovák kommunisták minden komolyabb ellenállás nélkül átvették a hatalmat.⁶⁰⁸

Beneš második világháborús emigrációs politikájának sikere, Csehszlovákia újrateremtése, győztes és jogfolytonos államként való elismertetése, s valószínű-

⁶⁰⁵ Sum 1996: 47–64, 93–99; Kettner–Jedlička 1990: 41–62; Újabbán ismét előkerültek olyan verziók is, amelyek szerint a kommunista belügyminisztérium megbízásából ismeretlenek meggyilkolták őt. Havel 1998: 76–84.

⁶⁰⁶ Az alkotmány preambuluma cseheket és szlovákokat, mint a „nagy szláv család tagjait” említi, akik ezer éve már közös államot alkottak. A müncheni szerződést és a köztársaság azt követő megszállást az áruló cseh és szlovák burzsoázia készítette elő, s ebben „az idegen telepések mai utódjai” is támogatták őket. „Úgy döntöttük, hogy felszabadított államunk nemzetállam lesz, amelyet megszabadítunk minden ellenséges elemtől, s amely összefogva él a szláv államok családjával és a világ összes békeszerető nemzetével.” Az 1948. évi 150. számú alkotmánytörvény szövegét ld. http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1948.html

⁶⁰⁷ Zeman 2002: 296–299; Černý 1995: 125–133.

⁶⁰⁸ Kaplan 2004: 210–219; Heimann 2011: 150–177.

leg a szudétanémet kérdés „megoldása” miatt a csehek – és részben a szlovákok – szemében jelentős támogatottságnak örvendett. Személyével kapcsolatosan a cseh – és persze a német, szlovák, magyar – közvéleményben, a nemzetközi szakirodalomban máig végletesen ellentétes álláspontok találhatóak. Ugyanakkor 1989 után napvilágra kerültek olyan vélemények is, amelyek szélsőségesen német- és magyarellenes megnyilvánulásait elítélték. Ezek közül a legismertebb Václav Černý filozófus, a későbbi Charta 77 egyik aláírójának emlékirata, amely a cseh társadalomerkölcsi romlásának egyik fő okaként értékelte Benešnek az etnikai tisztogatást kezdeményező megnyilvánulásait. Hasonlóképpen kritikusan ítélte meg a németek elűzését Václav Hável csehszlovák köztársasági elnök is.⁶⁰⁹

Mindenesetre Beneš döntése – vagy ahogy sokan nevezik: „második kapitulációja” – az ország következő ötven évét meghatározó szovjet függés és a kommunista pártállamiság nyitányát jelentette. 1938-hoz hasonlóan 1948-ban is elsősorban a külső nagyhatalmi tényezők – ezúttal a hidegháború Európát megosztó következménye, a vasfüggöny leereszkedése, a szovjet katonai, politikai és ideológiai befolyás – határozták meg Csehszlovákia sorsát. Ugyanakkor Benešnek már esélye sem volt arra, hogy a München utáni helyzethez hasonlóan új ellenállást szervezzen az általa is végzetesnek tartott kommunista puccsal szemben. Ráadásul az egyre erősebb CSKP-val szemben a korabeli csehszlovák társadalom többsége még támogatta volna az általa is mérlegelt alkotmányos megoldást, a parlamenti erőviszonyoknak megfelelő új demokratikus kormány felállítását. Emiatt a február 24–25-i döntését sokan ma súlyosabb és drámaibb kapitulációnak tartják, mint a müncheni szerződést aláíró négy nagyhatalmi diktátum elfogadását.

1948. február 25-én tehát eldőlt, hogy a térség többi országához hasonlóan, minden érdemi ellenállás nélkül Csehszlovákiában is kialakulhatott a kommunista pártállam. Rövid három évtizeden belül a Csehszlovák Köztársaság immár negyedik államformája öltött testet az 1948. május 9-i alkotmányban.⁶¹⁰

Az ötvenes évek nemzetiségpolitikai fordulata

Az 1948-tól 1965-ig tartó, hosszúra nyúlt „ötvenes évek”, az egymást követő Gottwald-, Zápotocký- és Novotný-periódusok, illetve szlovákiai vonatkozásban a Viliam Široký és Karol Bacílek nevével jelölhető időszakok a csehszlovák

⁶⁰⁹ Máchová:2014. <http://www.moderni-dejiny.cz/clanek/vaclav-cerny-odsun-nemcu-v-prvnich-povalecnych-dnech/> Černý 1995: 602; Havel kritikus véleményét a németek elűzéséről először Richard von Weizsäcker német kancellár Csehország 1939. március 15-i, hitleri megszállásának évfordulóján tett prágai látogatása alkalmából, 1990. március 15-i beszédében fejtette ki. A beszéd teljes szövegét ld. <http://www.vaclavhavel.cz/> Hamberger 1996; Hamberger 1996 <http://www.prominoritate.hu/folyoiratok/1996/ProMino96-3-08-Hamberger.pdf>.

⁶¹⁰ Weber 2008 124–145; Zeman 2002: 292–294; Dejmek 2008: 656–674; Kaplan 1996: 497–518.

pártállam kialakulását és berendezkedését jelentették. A kommunisták politikai, gazdasági, rendészeti és kulturális-ideológiai egyeduralma lehetővé tette, hogy a pártállam teljes eszköztárával valósítsák meg elképzeléseiket, számolják fel a polgári politikai pártok, az egyházak és a civil szervezetek pozícióit, és alakítsák át az ország államjogi, nemzetiségi szerkezetét.⁶¹¹

A szovjet nemzetiségi modell alapeszméjét, a proletár internacionalizmus fogalmát, három szinten próbálták meg alkalmazni. A nacionalizmus meghaladásának osztályharcos módszereként minden nemzetiségi konfliktust az előző rendszerek uralkodó osztályának rovására írtak. A burzsoázia – a kis – és nagypolgárság – uralmának, pozícióinak felszámolása automatikusan elhozza az osztály nélküli társadalom „valódi nemzetköziségét”, a proletár internacionalizmust. Ez az automatizmus-koncepció egyszerre volt jó a polgári nemzeti értékek háttérbe szorítására, illetve a nemzetiségi szerveződések visszafogására. Hiszen a nemzetiségi kérdésekkel közvetlenül nem kellett foglalkozni, azt az osztályharc magától megoldja. A második szintet a szocialista nemzet létrehozása jelentette. Az internacionalizmus érvényesüléséhez elvben szocialista nemzetekre, egyenlő személyekből álló közösségekre volt szükség. S miután a lenini nemzetiségi politika nyelvre, származásra és vallásra való tekintet nélkül mindenkit egyenlőnek tekintett, új fogalmakra is szükség volt. A kommunista nemzetiségi politika nem kedvelte, és mint a polgári korszakra jellemző, „diszkriminatív tartalmú” fogalmat, került a *nemzeti kisebbség* kifejezést. Ennek megfelelően, az 1945–1948 közötti német- és magyarüldözések lezárását követően, a Csehszlovákiában is a *nemzetiség* kifejezést kezdték használni. Mindez azonban önmagában nem volt alkalmas arra, hogy elfedje a csehszlovák pártállam, azon belül is főként Csehország, Morvaország és Szilézia radikálisan megváltozott etnikai képét, különösen a német, Szlovákiában pedig a magyar kisebbség megpróbáltatásait. S végül a proletár internacionalizmusnak meg kellett jelennie a szocialista tábor országainak és nemzeteinek a nemzetközi kapcsolataiban is. Rövid ideig valóban előfordult, hogy a legmagasabb szintű pártközi kapcsolatokban a pártfőtítkárok levelezésében egymással elvtársi módon tegeződve próbálták egymást jobb belátásra bírni, pl. magyar részről a CSKP vezetőit a csehszlovákiai magyar nemzetiségi oktatás, nyelvhasználat ügyében.⁶¹²

Az 1949. május 9-én elfogadott első kommunista alkotmány említést sem tett a kisebbségekről. A nemzeti kérdések közül kizárólag a cseh–szlovák viszonyt szabályozta, mégpedig a szlovákiai kormányzati szervek kompetenciáinak erőteljes prágai ellenőrzését lehetővé tevő, előzetes cseh–szlovák egyezmények szellemében. A kisebbségek figyelmen kívül hagyásának az lehetett a magyarázata, hogy Gottwaldék akkor még reménykedhettek abban, hogy a „népi demokra-

⁶¹¹ Kaplan1993: 241–256.

⁶¹² NA ČR, Komunistická strana Československa, fond Klementa Gottwalda 104, 1949.

tikus rendszer” a Szovjetunió támogatásával sikeresen és teljesen fel tudja számolni a két nem szláv kisebbséget.⁶¹³ A lengyel és ruszin kisebbség esetében sem látták elérkezettnek az időt, hogy a két szláv kisebbség jogait az alkotmányban megemlítsék.⁶¹⁴ Az 1960. évi alkotmány elfogadását követően a szocialista Csehszlovákia a nemzetiség szóval jelölte azokat a népcsoportokat, amelyek túléltek a kassai kormányprogram homogenizációs politikáját. Ebben az értelemben az ország legnagyobb lélekszámú nemzetiségévé „előlépett” csehszlovákiai magyarság mellett az 1960. évi alkotmány, illetve az 1968. évi 144. számú nemzetiségi alkotmánytörvény a német, lengyel és a ruszin kisebbségeket ismerte el az ország államalkotó szocialista nemzetiségéként.⁶¹⁵

Mind a négy „nemzetiség” valójában az első köztársaság területén kialakult kisebbségi közösség maradványának, az újraalakult csehszlovák állam területén maradt részének volt tekinthető. A magyarok katonai segédlettel való elűzésére, egyoldalú kitelepítésére a prágai kormány sem Potsdamban, sem az 1946. évi párizsi békekonferencián nem kapott mandátumot.⁶¹⁶ A magyar kisebbség a csehszlovák szándékok ellenére nem szűnt meg, de statisztikailag így is megféleződött az 1945–1948-as évek „demokratikus nemzeti forradalmának” kisebbségtelenítő intézkedései hatására. A kisebbségi magyarság 1921. évi 745 ezer, az 1930. évi 691 ezer fős lélekszáma a lakosságcsere, a deportálások, a reszlovakizáció és a Kárpátalja szovjeteknek történt átadása következtében 368 ezerre csökkent.⁶¹⁷ A 3,2 milliós német népcsoport Csehországban és Szlovákiában egyaránt 95 százalékos veszteséget szenvedett el, és 1950-ben a németek száma az országban mindössze 160 ezer fő volt. Az 1921. évi 103 ezer lengyelből az 1950. évi népszámlálás szerint 73 ezren maradtak, míg a ruszinok száma – miután a ruszin többségű Kárpátalja az 1945. június 29-i szovjet–csehszlovák államközi szerződés nyomán a Szovjetunióhoz került – 462 ezerről 68 ezerre csökkent. Az 1920-ban 180 ezres zsidó nemzetiségű közösségből a holokauszt és a háború utáni kivándorlások következtében 6-7 ezer zsidó maradt Csehszlovákia területén, miközben a német anyaelvű zsidók közül sokat besoroltak a kitelepítésre ítélt németek közé. E lélektelen, manipulált statisztikai adatok mögött százezrek személyi, családi, egzisztenciális és lelkiismereti tragédiája, menekülése, otthonvesztése, kényszerasszimilációja hódódik meg.⁶¹⁸

A háború utáni első, 1950-es népszámlálás szerint az ország népessége az 1930. évi 14,5 millióról 12,4 millióra csökkent. Ez azt jelenti, hogy az ország háború alatti és háború utáni, együttesen közel négymillió embervesztésének

⁶¹³ Kaplan 1990: 253–256.

⁶¹⁴ Friedl 2012: 252–253.

⁶¹⁵ Petráš 2007: 335–341.

⁶¹⁶ Baláz 1988: 87–95.

⁶¹⁷ Popély 2015: 184–185; Gabzdilová 2011: 281–282; Šutaj 2012: 271–274.

⁶¹⁸ Šamanova 2014. <http://cvvm.soc.cas.cz/2005-1/narodnost-ve-scitani-lidu-v-ceskych-zemich>.

csak a felét mutatta ki a népszámlálás. Tény, hogy érkeztek repatriáns cseh és szlovák csoportok, az ő számuk azonban nem érte el a százezer főt sem. A hárommilliónál jóval több kitelepített németet, a Szovjetunió „ajándékozott” Kárpátalja közel hatszáz ezres népességét, valamint a hozzávetőleg 120-130 ezer, Magyarországra került szlovákiai magyart tehát rövid 2-3 év alatt felerészben pótolni tudták. Tény, hogy mind a cseh, mind pedig a szlovák népesség száma 1930 és 1950 között pár ezer híján egy millióval lett magasabb. A szlovákok esetében erre a háromszáz ezres reszlovakizációs nyerség jelentheti az egyik ésszerű magyarázatot. A csehek közt is sokan lehetnek olyanok, akiknek a kettős, német-cseh identitása a kényszeremigráció, a jog- és vagyonesztés hatására megfelelő bázist jelentett a cseh önazonosság vállalásához.

Külön nagy kérdése volt ennek a háború utáni első népszámlálásnak, hogy a reszlovakizációra jelentkezett, négyszáz ezernél is több magyar, illetve a jelentkezés alapján immár (re)szlováknak számítók közül hányan vallják majd magukat ismét magyarnak.⁶¹⁹ Jóllehet a dél-szlovákiai járási párt- és állami szervek igyekeztek a szlovákság mellett megtartani a reszlovakizációra jelentkezettek tömegeit, az esetek többségében kizárólag az otthon maradás, jogbiztonság és vagyonmentés miatt vállalt kényszerasszimilációt a szabadabb légkörben egyre kevesebben tartották magukra kötelezőnek.⁶²⁰ A kommunista párt elnöksége is foglalkozott a kérdéssel, s ott az a döntés született, hogy bár kívánatos lett volna a reszlovakizáltak megtartása, senkit sem szabad akadályozni saját nemzetisége szabad bevallásában.⁶²¹ Valószínűleg ez az engedmény is hozzájárult ahhoz, hogy az eredetileg feltételezett 190 ezer magyar helyett a népszámlálás 368 ezer magyart regisztrált. A dél-szlovákiai járásokban mindenütt nagy mértékben csökkent a magyarok száma és aránya. Csak a nagymegyeri, párkányi, dunaszerdahelyi, feledi, tornaljai, komáromi, somorjai és ógyallai járásokban sikerült megőrizni a magyarság abszolút többségét. A súlyos kitelepítési veszteségeket elszenvedett galántai járásban pedig relatív többséget alkottak a magyarok.⁶²²

Az 1930. évi 592 ezer helyett 355 ezer személy vallotta magát magyar nemzetiségűnek. Figyelembe véve a világháború utáni évek kitelepítési és a reszlova-

⁶¹⁹ Gabzdilová 2011: 273–279.

⁶²⁰ A gömöri Jabloncán talált korabeli szlovák nyelvű kommunista szórólap a következő felhívással fordult a helyi reszlovakizáltakhoz: „Szlovákia Kommunista Pártja a múltban és most is harcol a reszlovakizáltak jogaiért, kik önhibájukon kívül voltak kiutasítva nemzeti közösségükből. Ma pedig a Kommunista Pártnak köszönhetően egyenjogú polgárai országunknak. A reszlovakizáltak sorsukat kezükben tartják. Reszlovakizáltak, Polgártársnők, Polgártársak! Hogy jogaikat saját hazájukban demokratikusan, függetlenül érvényesíthessék, lépjenek be a Kommunista Párt nagy táborába. Kövessék (a) dolgozó emberek ezreinek példáját. Szlovákia Kommunista Pártja.” Bencze–Szűcs 2008: 155.

⁶²¹ Barnovský 2004: 179–181.

⁶²² Gabzdilová 2011: 281–282; Popély 2002: 470–476. <http://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/view/710/383>.

kizációs veszteségeit, ez azt jelenti, hogy a reszlovakizáltak közel fele ismét magyarnak vallotta magát, ezzel is jelezve, hogy korábbi döntését nem valamilyen új nemzeti lojalitás, meggyőződés vagy asszimilációs szándék vezérelte, hanem kizárólag az állampolgári jogok megszerzése és a szülőföldön, saját ingatlanjában való maradás miatt választotta a felkínált reszlovakizációs kiutat. Az immár a köztársaság legnagyobb nemzetiségének számító magyarság részaránya Csehszlovákián belül 5,2%-ról kerek 3%-ra, Szlovákián belül pedig 17,8%-ról 10,3%-ra csökkent. S bár a két világháború közötti számokat, mutatókat már sohasem sikerült elérni, a kétségkívül korábbi állapotok helyreállítását jelző 1961. évi népszámlálás – kedvező demográfiai tendenciák mellett – 518 782 magyar nemzetiségűt regisztrált, ami Szlovákia lakosságának 12,4%-át jelentette. Ez lényegesen elmaradt a két világháború között szokásos 20% körüli részaránytól.

A magyar többségű járások száma azután az 1960. évi közigazgatási reformmal radikálisan megváltozott. A nagy járások létrehozásával és tudatos területi kialakításával az 1961-es népszámlálás idejére már csak a Dunaszerdahelyi (86,7%) és a Komáromi járás (69,4%) maradt magyar többségű.⁶²³ A Csehszlovákban élő magyarok száma 13 201 fő volt, ami azt jelezte, hogy az 1945–1947 között kényszermunkára deportált 40-45 ezer magyar jelentős része ekkorra már visszatért szülőföldjére, kisebb részben pedig cseh vagy szlovák nemzetiségűnek mondta magát.

Az 1961. március 1-jei időponthoz kötött népszámlálás községsoros adatai máig nem hozzáférhetőek. Az egész állam területén 533 934 fő (3,88%), Szlovákiában pedig 518 782 fő mondta magát magyar nemzetiségűnek. A tíz év alatt elért 166 ezer fős növekedés fő forrását egyértelműen a kényszerű asszimilációnak kitett „reszlovakizáltak” nemzetiségi önkorrekciója jelentette. Amennyiben a természetes népszaporulat viszonylag jelentős hozadékát 20-30 ezer főre becsüljük, a magyar „nemzetiség” félmillió lélekszámát reális adatnak tekinthetjük. Ebben az adatban ugyanis már a Magyarországra kitelepítettek és a ténylegesen szlovák nemzetiségűvé váltak hiánya is megjelent. A magyarok által lakott dél-szlovákiai terület 13 járásában, valamint az ekkor növekedésnek induló két nagyváros – Pozsony és Kassa – területén a magyarok aránya 1961-ben még így is megközelítette a 30%-ot. Ez az arányszám azonban 1990-ben már 25% alá, újabb két évtized alatt pedig 20% közelébe csökkent.⁶²⁴

A pártállami nemzetiségi politika a maga szűkre szabott ideológiai és politikai keretei között – a csehszlovák állampolgárság visszaadása, valamint a Beneš-dekrétumok, illetve a Szlovák Nemzeti Tanács rendeletei alapján elkobzott mezőgazdasági földek visszaszolgáltatása mellett – két területen képes volt stabilizálni a helyzetet: az anyanyelvű általános és középfokú oktatásügyben fokozatosan

⁶²³ Gyönyör 1989: 246–249, 259–260.

⁶²⁴ Gyurgyík 1994: 23–28.

kialakult az az intézményrendszer, amely kisebb-nagyobb változásokkal máig a csehországi és szlovákiai kisebbségi iskolaügy alapját jelenti. Hasonlóképpen a nemzetiségek országos kulturális szövetségeinek, települési és járási szervezeteinek engedélyezésével lehetőséget és költségvetési támogatást biztosított az anyanyelvű kultúra és művelődés, az amatőr művészeti tevékenység megszervezéséhez és működtetéséhez. Ennek az 1950-es évek elején lezajlott intézményszülési folyamatnak a jelentőségét mi sem bizonyít jobban, mint hogy az 1989. évi fordulatot követően is jórészt ugyanezen szervezeti keretek között működik a kisebbségi oktatási és kulturális tevékenység.

Természetesen ezek a változások is szigorúan a kommunista pártállam ideológiai érdekeihez igazodva mentek végbe, s mindehhez a pártállami Magyarország is beleegyezését adta. A nemzetiségpolitikai fordulatot megtestesítő nemzetiségi kormányhatározat tervezetét 1948. július 24-én a CSKP és a Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) vezetői személyesen tárgyalták meg Pozsonyban. Az állampolgárság rendezése mellett a magyar nemzetiségű személyek vagyonának elkobzás alóli mentesítéséről is megállapodás született. Ezt a kérdést Szlovákia Megbízotti Testületének 1948. november 4-én elfogadott 26. számú rendelete szabályozta. Az 50 hektárnál kisebb földterületeket a csehszlovák állampolgárságú magyarok abban az esetben kaphatták vissza, ha földjüket saját maguk művelték meg.⁶²⁵ Ennek a CSKP elnöksége által előkészített kormányhatározat-tervezetnek a részeként a csehszlovák kommunista vezetés jelezte a magyarországi kommunista vezetőknek, hogy a csehszlovák állampolgárságú és magyar nemzetiségű iskolakötelesek részére biztosítani fogja az anyanyelvű oktatást, egy magyar ifjúsági és egy magyar kulturális szövetség létrehozását.⁶²⁶

A Rudolf Slánský, Viliam Široký és Vladimír Clementis vezette csehszlovák küldöttség az MDP Politikai Bizottságának tagjaival, Révai Józseffel, Farkas Mihállyal és Kádár Jánossal az előző évek nemzetiségi jogfosztásának gyors felszámolásában egyeztek meg a vagyoni, politikai, nyelvi, kulturális, oktatási területek egészére kiterjedően. A magyar pártdelegáció viszonzásul ígéretet tett „a magyarországi szlovákok iskolahálózatának javítására és bővítésére”.⁶²⁷ A CSKP és a prágai kormány nemzetiségi intézkedéseit, köztük az állampolgársági törvény szűkítő értelmezését nyíltan bírálta Rákosi Mátyás, az MDP főtitkára 1948. december 14-én Klement Gottwald főtitkárhoz küldött levelében: „nem nyerheti vissza állampolgárságát az, akit a lakosságcsere-egyezmény alapján áttelepítésre jelöltek ki. A lakosságcsere ez év novemberében befejeződött. Áttelepítettek 49 672 személyt. Áttelepülésre azonban 181 512 személy volt kijelölve, tehát a törvény értelmében több mint 130 000 személy nem kapja vissza állampolgár-

⁶²⁵ Popély 2008: 79–81.

⁶²⁶ Popély 2008: 50.

⁶²⁷ Szabó 2004: 239; Popély 2008: 55–57.

ságát. Ez aszerint, hogy az úgynevezett reszlovakizáltakat tekintetbe vesszük vagy nem, az ottani magyaroknak 25 vagy 50%-a.” A magyar pártfőtitkár emellett kifogásolta az állampolgárság megszerzésében sokszor ellenérdekelt járási szervek lassúságát, az állampolgárság megszerzésére, az „állampolgári hűségfogadalom” letételére szabott időkeretet, az 1949. február 15-i határidőt. Rákosi kevesellte az 1948 szeptemberében megnyitott magyar tannyelvű iskolák számát is, és kifogásolta, hogy a megígért magyar napilapot hetilapként indították el.⁶²⁸

Ezzel együtt a legfontosabb változást a – bécsi döntést követően magyarra cserélt, majd az 1945. évi, 33. számú köztársasági elnöki dekrétummal „végleges” megvont – csehszlovák állampolgárság helyreállítására tett csehszlovák ígéret jelentette. Az 1948. október 25-i, 245. számú törvény a hűségeskü letétele után biztosította a magyar nemzetiségű személyek részére a csehszlovák állampolgárság megadását.⁶²⁹

Minden ellentmondásosságával együtt a magyar nemzetiségi csoport önmagára találásában a legtöbbet ekkor már nem a megtűrt pozícióba került egyházak, hanem a lelkes amatőr népművészeti, színjátszó csoportokat működtető Csemadok országos hálózata jelentette.⁶³⁰ A Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúrregyesületének rövidített alakja, a Csemadok történeti márkanévként Csehszlovákia felszámolása után is megmaradt, ami jól jelzi a szervezethez vagy inkább csak a hőskorszak emlékéhez való kötődés erejét. A szervezet kommunista párt által kezdeményezett létrehozásának melléközöngéit, az első évek erős ideológiai elköteleződést jól tükrözi az 1949. március 5-i alakuló közgyűlés jegyzőkönyve. A gyűlést vezető Kugler János, az 1948 novemberében a Szlovák Kommunista Párt (SZLKP) Központi Bizottságának Politikai Titkársága mellett létrehozott Magyar Bizottság tagja köszönetét fejezte ki „Gottwald köztársasági elnök elvtársnak, Široký miniszterelnök-helyettes, az SZLKP elnökének és az SZLKP-nak, amely Lenin–Sztálin szellemében akarja megoldani a csehszlovák magyarság (sic!) kultúr- és nevelési kérdéseit”⁶³¹. A Csemadok vezetése az 1950-es években kétségkívül kiemelten nagy súlyt helyezett arra, hogy a szervezet munkája mindenben megfeleljen az állampárt kívánalmainak, utasításainak és politikai irányvonalának. Ugyanakkor tízezreket tudott mozgósítani a magyar népművészet, színjátszás, irodalom értékeinek, az öntevékeny kulturális és közművelődési munka meg szervezésének.⁶³²

Az 1959. április 6–7-i VII. Csemadok-kongresszuson Vasiľ Biľak, a csehszlovák állampárt nagy karriert befutott, ruszin származású vezetője a követ-

⁶²⁸ Popély 2008: 117–120.

⁶²⁹ Szabó 2004: 238–244; Szarka 2005: 30; Popély 2008: 55–57, 74–75.

⁶³⁰ Popély 2015: 122–128, 1165–170, 186–190; Székely 2011: 129–135.

⁶³¹ Szabó 2004: 253.

⁶³² Lásd. pl. a csallóközi Csemadok-szervezetek létrejöttét és az első évek tevékenységét feldolgozó munkát: Varga 2004.

kezőképpen summázta a pártállami nemzetiségi politika kiindulópontját: „Ma nem kell küzdenünk a jogokért, a szabadságért, a munkáért, mert mindez megvan. Nem kell harcolnunk a kulturális vagy más autonómiáért, mert mi többel rendelkezünk, kezünkben van a politikai hatalom, és így minden a miénk. Államhatalmunk alapját a nemzeti bizottságok képezik. A nemzeti bizottságok gyakorolják a hatalmat a községekben, a járásokban és a kerületekben. Minden egyes nemzeti bizottságnak a cseh, a szlovák, a magyar és az ukrán községekben egyaránt egyforma jogai és kötelességei vannak. A szlovák községekben vagy járásokban ez szlovák, a magyar lakosú községekben vagy járásokban ez magyar kormányzatot jelent.”⁶³³

Bilak azonban senkit sem hagyott kétségek közt abban a tekintetben, hogy a lenini nemzetiségi politika sem jelenthet felmentést a párturalom és a kötelező ideológiai egység elfogadása alól. Beszédének ezt a részét ezért annak hangsúlyozásával zárta, hogy a döntési pozíció a nemzetiségi kérdésben is a pártszervezetek kezében marad: „Pártunk vezető szerepe a pártszervezetek útján érvényesül. A pártszervek és szervezetek, valamint a nemzeti bizottságok döntenek a gazdasági, kulturális és politikai élet minden kérdésében.”⁶³⁴ Az utókor rezignált bölcsességével mindehhez azt tehetjük hozzá, hogy a pártállam negyvenéves fennállása alatt csupán 1968-ban – akkor is csupán alig fél évig – mutatkozott némi esély a döntéshozatal és a politikai képviselőlet rendszereinek demokratizálására.⁶³⁵

A csehszlovák pártállam ideig-óráig megpróbálta leplezni, illetve szavakban korrigálni a világháború utáni évek etnikai tisztogatásai során elkövetett bűnököt, hibákat. De a kommunista párthatározatok, köztük „A szlovákiai magyar lakossággal kapcsolatos egyes politikai kérdésekről” címet viselő és külön kiadványban is megjelent, 1959. évi szlovák pártdokumentum nyomán a jószándékot egyre gyakrabban erőteljes asszimilációs törekvések kezdték felváltani. A kommunista ideológia kizárólagossága jegyében 60 ezer szlovákiai magyarnak kellett belépnie a Csehszlovák–Szovjet Baráti Társaságba, közel 10 ezer szlovákiai magyar felnőtt kezdett orosz tanfolyamokra járni. Az ötvenes évek sztálinista kultúrája pedig belepett mindent, akár a szaporodó cementgyárak szürke pora.⁶³⁶

Volt-e valami, ami maradandónak, tartósnak bizonyult az „ötvenes évek” során kialakult nemzetiségpolitikai modellben? A középfokig kiépült, de a felsőoktatás felé már zsákutcásnak bizonyult anyanyelvi oktatási rendszer kétségkívül a legfontosabb eredmény, amelyet a korszak ideológiai korlátai között ugyan, de sikerült újratemetni. A magyar nyelv közösségi használata, a kisebbségi nyelvi jogok a kulturális és egyházi térben jórészt akadálytalanul, a köz- és szakigaz-

⁶³³ *Új Szó*, 1959. április 8. http://library.hungaricana.hu/en/view/UjSzo_1959_04/?pg=40&layout=s.

⁶³⁴ Uo.

⁶³⁵ Marušiak 2000: 30–35. <http://www.akademickyrepozitar.sk/sk/repozitar/slovenska-politika-1956-1960.pdf>.

⁶³⁶ Uo. 55–59; Blaive 2001: 27–34; McDermott: 2011. [www.http://beszelo.c3.hu/print/1925](http://beszelo.c3.hu/print/1925).

gatásban, az egészségügyben, az országos, regionális és községi döntéshozatali, képviseleti szervezetekben helyzetektől és a mindenkori politikai széljárástól függően érvényesülhettek. Mi több, a Csallóközben, a galántai és a magyar többségű kis járások többségében május elsején – a szerző gyermekkori emlékei szerint – a csehszlovák és a szovjet mellett még a magyar zászlót is megtűrték a minden ház ablakának kötelező díszítményei között.

A Csemadokhoz hasonlóan rendkívül fontos volt az országos és a regionális magyar nyelvű sajtó. Az 1948. december 15-én hetilapként elindított Új Szó után sorra jelentek meg a további lapok: a Szabad Földműves, Új Ifjúság, Dolgozó Nő. A járási lapok többsége a szlovák nyelvű kiadványok magyar változata volt, mint például a galántai és a rozsnyói járásban a Győzelmes Út, illetve a Földműves Új Útja című lapok.⁶³⁷ Az 1950-es évek folyamán megszólalt és hamarosan elkezdte feszegetni a cenzúra határait a kisebbségi magyar irodalom Fábrý Zoltán által harmadik nemzedéknek nevezett csoportja. Tőzsér Árpád, Ozsvald Árpád vagy éppen Zs. Nagy Lajos gondolati lírája s persze Dobos Lászlónak a malenkij robotot vagy a kisebbségi magyarok háború utáni hontalanságának és jogfosztottságának éveit megidéző Földönfutók című regénye, Fábrý Zoltán esszéi. Az 1953-ban indult Fáklya, majd az 1958-ban alapított Irodalmi Szemle irodalom-szervező szerepén túl – jól jelezték, hogy a kisebbségi történelemmel való szembenézés igénye gyakran felülírta a művészi önkifejezés kereteit.⁶³⁸

Ezzel szemben a többségi cseh és szlovák értelmiségi közeg hosszú időn keresztül jórészt érzéketlennek, süketnek és némának bizonyult a feltámadó kisebbségi önszerveződésekkel, mozgalmakkal szemben. Az empátia minimumával megírt dolgozatok közül Juraj Zvara és Karel Pomaizl korai, 1960-as évek második felében készült munkáit kell itt megemlítenünk. Ezek a munkák már legalább az alapvető tényekkel tisztában voltak, még ha elemzéseik, következtetések természetesen a mindenkori pártvonalat követték is.⁶³⁹

A másik nagyobb szlovákiai nemzetiség, a kelet-szlovákiai eperjesi, bártfai, szinnai, szvidniki (1898-tól új magyar neve: Felsővízköz) és az ólublóí járásokban élő ruszin kisebbséget – mint szláv népcsoportot – nem akarták kényszer-telepítésekkel felszámolni, nemzeti identitását azonban a szovjet elvárásoknak megfelelően, központi beavatkozásokkal próbálták teljesen átalakítani. A ruszin népcsoport önállóságát tagadva, erőteljes ukrán ideológiai nyomásnak tették ki a ruszinokat. Az Eperjesi Ukrán Nemzeti Tanács néven létrehozott területi szervezet, a korlátozott kulturális önkormányzatiság képviselőjeként, kezdetben eredményesen mobilizálta a régió ruszin és ukrán népességét. Az 1948. februári fordulatot követően a Nemzeti Tanácsot fokozatosan felszámolták.

⁶³⁷ Popély 2008: 157–186.

⁶³⁸ Görömbei 1982: 260–265.

⁶³⁹ Zvara 1965; Pomaizl 1968.

A ruszin–ukrán rivalizálás mellett súlyosan érintette a ruszinokat a kis járá-
sok önállóságának korlátozása és a kerületi rendszer 1949. évi bevezetése. 1950.
április 28-án az Eperjesi Egyházi Testület rendeletileg betiltotta a csehszlovákiai
görög katolikus egyház működését, s a ruszinok számára az ukrán görögkeleti
egyházba való betérést javasolták. Két évvel később az SZLKP rendeletet adott ki
az eperjesi körzet ruszin népességének ukránként való kezeléséről. Ezt követően
pedig 1954-ben létrehozták az Ukrán Dolgozók Kulturális Szövetségét, amely
egyértelműen a párt határozatait követte és hajtotta végre. A ruszin identitás
helyett az ukrán nemzethez való tartozás tudatát erőltették, aminek eredménye
a két csoport párhuzamos működése, illetve az eredeti nyelvjárások visszaso-
rulása és a szlovák nyelvűség térhódítása lett. A görög katolikus egyházat csak
1968-ban állították vissza.⁶⁴⁰

A mindenfajta külön kisebbségi érdekképviselőt, kulturális, oktatási, regio-
nális, lokális autonómiát kizáró pártállami mindenhatóság körülményei között,
a nagy többségében mezőgazdasági szervezetekben, ostravai, handlovái szén-
bányákban, pozsonyi, kassai, Vág-völgyi gyárépítkezéseken ha nem is mindig
állami, de államilag ellenőrzött munkaerővé vált kisebbségi magyarság jó ide-
ig alkalmas közegnek tűnhetett az orwelli víziók megvalósítására. A kompakt
etnikai településterület nyelvi egysége a magyarok esetében a lakosságcsere,
a reszlovakizáció és a fokozatosan kibontakozó iparosítás-városiasodás, a ru-
szinok esetében a görög katolikus egyház betiltása, a ruszin–ukrán rivalizálás
és persze a városba költözés hatására már az 1950-es évek elejére megbomlott.
A legtöbbször egyoldalúan értelmezett hivatali, közeleti, köztéri kétnyelvűség
pedig ugyancsak igen hatásos eszköznek bizonyult a magyar vidék etnikai jelle-
gének átszínezésére.

A legátfogóbb beavatkozásra 1960-ban került sor, amikor az addigi kis terü-
letű járásokat egybevonásokkal nagy járásokká alakították át. Ennek következté-
ben a korábban hét magyar többségű járás helyett mindössze a Dunaszerdahelyi
és a Komáromi járásban maradtak többségben a magyarok. Mindez az új já-
rásokon belül a régi és új járási székhelyek közötti versengésnek a nemzetiségi
rivalizálással való egybekapcsolódását, részben pedig a közigazgatás etnikai kon-
fliktusforrássá válását eredményezte. Példaként Galánta és Szered, Nagykapos
és Nagymihály vagy éppen Párkány és Érsekújvár, Ipolyság és Léva, a ruszinok
esetében pedig Szinna és Homonna példáját hozhatjuk fel.

Az ötvenes évek kisebbségtörténeti rekonstrukciójának, társadalmi átalaku-
lásának legizgalmasabb kérdéseit alighanem a csehszlovákiai magyar, lengyel és
ruszin falvak átalakulásában lehet majd megtalálni. A szervezetesítés idején
mindenütt megjelenő érdekösszezapások, indulatok leltárba vétele, mikroszintű

⁶⁴⁰ Konečný 2009; http://www.saske.sk/cas/public/media/5848/200901_03_konecny.pdf; Magocsi
2009; Duleba 2012: 43–69.

feltárása fontos feladata a magyar történetírásnak, s azon belül a kisebbségtörténeti kutatásoknak. A földjét vesztő s egy ideig még helyben maradó parasztság megszabolásának, kordában tartásának, majd ingázó és városlakóvá válásának történeti leírása nélkül pedig nehéz érdemi magyarázatot adni az asszimilációs folyamatok tartós hatásának, felgyorsulásának tényleges okaira. Ugyanakkor az 1950-es években az országban megalakult több mint 9 ezer termelőszövetkezet az évtized végére már túljutott a kezdeti rettenetes nehézségeken. A megfelelő gépek, épületek, nagyüzemi technológiai eljárások nélkül végzett munka alacsony határfokát ugyan csak igen lassan tudták leküzdeni, de a hektáronkénti hozamok, az állattenyésztés sikerei fokozatosan megfordították az egységes földműves szövetkezetek (szlovákiai magyar nyelvhasználatban szlovák rövidítésük alapján JRD-k) elleni hangulatot. Egyre több ember talált helyben munkát és tudta eltartani a családját, fogott új családi ház építésébe.⁶⁴¹ A csehszlovákiai földműves szövetkezetek történetének kezdetére jellemző voluntarista gazdaságpolitika helyét átvette a tervezdálkodásnak és a piaci termelésnek valamilyen sajátos pártállami keverék műfaja. Tény, hogy a dél-szlovákiai magyar és szlovák közösségi emlékezetben a JRD-mítosz ma már nem annyira az erőszakos alapításoknak, a kulákperek kímeletlenségének az emlékét, hanem inkább a szerény, de folyamatos gyarapodás, a helyben végzett munka becsületét jelenti. Az egyszerre magára talált és helyi, fizetett munkaalkalmat teremtő, ugyanakkor nemzetiségi vonatkozásban a helyi többségi-kisebbségi viszonyokra is konszolidáló hatást gyakorló szövetkezeteknek az 1960-as évek második felétől közel két évtizeden át tartó pozitív fejlődési szakaszát kétségkívül még a 21. század eleji dél-szlovákiai faluképek is érzékeltetik.

A Duba Gyula által leírt szlovákiai magyar „vajúdo parasztvilág” gazdag tapasztalati anyagát, a szlovákiai magyarság önszerveződésének és túlélésének, a többségi népekkel való együttélésének fordulatos történelmét a hosszúra nyúlt „ötvenes évek” számos új réteggel gazdagították.

Az ősi juss elvesztése, a faluközösségek, a nyelvi-felekezeti közösségek szétrombolása, elporladása ma még legfeljebb a legjobb helytörténeti munkákban jelenik meg.⁶⁴²

A hitehagyottá, sok ezer esetben kommunistává lett, falujától, eredeti közösségétől, nyelvétől, eredeti kultúrájától eltávolodó, első generációs városlakóvá, értelmiségivé lett fiatalság gyökértelessé válása – ilyen és ehhez hasonló jelenségek jelzik a szlovákiai magyar kisebbség közösségi élményanyagát az 1950–1960-as években, miközben az 1945–1948 közti évek atomizálódása után fokozatosan újra tudatos kisebbségi közösséggé szerveződik.⁶⁴³

⁶⁴¹ Az út felét megtettük. Az idén hét hónap alatt 1001 EFSZ alakult. A községek 63 százalékában már szövetkezetek gazdálkodnak. *Új Szó*, 10. évf. 1957. augusztus 17. http://library.hungaricana.hu/hu/view/.UjSzo_1957_08/?pg=116&layout=s; Vö. Taborsky 1960: 382–396.

⁶⁴² Zalabai 1984–1985.

⁶⁴³ Duba 1974.

A dél-szlovákiai magyarságra hosszabb idő után az 1965. évi csallóközi árvíz hívta fel az ország figyelmét. Előbb 1965. június 15-én Pat község fölött, majd két nappal később, június 17-én, a délelőtti órákban Kulcsod és Csicsó között a közel három hónapja áradó Duna átszakította a gátat. Egy-két nap alatt 1200 négyzetkilométernyi területet árasztott el a medréről kilépett folyó a komáromi, Dunaszerdahelyi, Érsekújvári járások területén. Összesen 37 községet kellett kiüríteni, az árvíz miatt települések tucatjait heteken keresztül nem lehetett megközelíteni. Komáromba például napokon át csak Magyarország felől lehetett bejutni, a várost ugyanis a Duna bal partján egy-másfél méter magas áradat vette körbe. Házak százai dőltek össze, rengeteg kár keletkezett az árvíz sújtotta falvakban, üzemekben.⁶⁴⁴

Amikor július közepe felé, közel egyhónapos küzdelem után, levonult az árvíz, az egész ország megmozdult a csallóköziek megsegítésére. A magyarlakta vidék gondjairól az újságokból, rádión keresztül ekkor értesült az egész ország, sok ezer cseh és szlovák önkéntes először szembesült azzal, hogy az országnak akadnak olyan területei, ahol szinte kizárólag magyarok élnek. Az újjáépítésben nyújtott segítség a szemtanúk és a források szerint nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy oldódjanak a mindkét oldalon meglévő előítéletek. A levonult ár után újjáépült és fejlődésnek indultak az árvíz alatt súlyos károkat szenvedett csallóközi falvak. A dél-szlovákiai régió etnikai, nyelvi sajátosságaival, az erős magyar identitású közösséggel először közvetlen, személyes kapcsolatba kerülő többségi népesség körében ugyanakkor részben erős szolidaritást, részben viszont ambivalens reakciókat váltott ki a Dunaszerdahelyi és Komáromi járás, Felső- és Alsó-Csallóköz dominánsan magyar jellege, gyakorlati egynyelvűsége. Ekkortól kezdtek egyre gyakrabban bírálni cseh és szlovák nacionalista körökben a dél-szlovákiai magyarok szlovák nyelvvel szembeni „ellenállását”, illetve a szlovák nyelv intenzívebb oktatásának szükségességét.⁶⁴⁵ Különös mellékterméke is lett az árvíznek: a Csallóköz tragédiája felgyorsította a régóta tervezett közös csehszlovák–magyar dunai vízlépcső terveinek előkészítését, de a szerződés aláírására az 1968–1969. évi csehszlovákiai válság miatt csak 1971-ben került sor.

⁶⁴⁴ Angyal 2015; Halgas 2015; Víz 1995.

⁶⁴⁵ „A nemzetiségek együttélésére is jelentős hatással volt az árvíz az akkori Csehszlovákiában. Az ország többségi cseh és szlovák lakosságának nagy részében először tudatosult a második világháború óta az a felismerés, hogy a déli országrészen nagyszámú magyarság él. Az itteni lakosság evakuálása (...) a magyar gyermekek elhelyezése a távoli vidékeken, mind azt eredményezte, hogy rácsodálóztak erre a jelenségre. Ugyanakkor a magyar szülők körében vegyes érzelmeket keltett gyermekeik elszállítása cseh és szlovák vidékre, ahol nem értik a környezet nyelvét. Még két évtized sem telt el azóta, hogy csehországi munkaszolgálatra hurcolták a magyarok tízezreit, és ezek a fájó élmények addig kimondatlanok és földolgozatlanok voltak. Idővel azonban megnyugodtak a kedélyek, a magyar szülők döntő többsége elengedte a gyerekeit, és később elismeréssel szóltak a róluk történt gondoskodásról a kihelyezett iskolákban.” Angyal 2015.

Nemzetiségpolitikai kísérletek a prágai tavasz idején

A csehszlovákiai sztálinizmus végét a koncepciók politikai perек életben maradt elítélteinek szabadon bocsátása, a merev, doktriner pártállami gyakorlat pozícióinak gyengülése jelezte. Az 1960-ban kiszabadult Gustáv Husákot és Ladislav Novomeskýt három évvel később részlegesen rehabilitálták, anélkül azonban, hogy az 1945–1949 közötti magyarelles diszkriminatív törvényeket, rendeleteket, jogfosztásokat visszavonták, az általuk sújtott személyeket pedig teljes egészében kárpótolták volna.⁶⁴⁶ Miközben a szlovák kormány feladatát betöltő Megbízottak Testületének elnökeként Husák a szlovákkérdés méltányos elintézése ügyében kétségkívül fontos szempontokat fogalmazott meg, a magyar- és a németkérdésben álláspontja és döntései inkább a türelmetlen nacionalista képét mutatták. Így például ő képviselte a legerőteljesebben a dél-szlovákiai magyar kisebbség egészének csehországi deportálását, mégpedig függetlenül a lakosságcsere és a reszlovakizációs akció várható eredményeitől. Szerinte 1946 őszén, a párizsi békekonferencia befejezése után olyan nemzetközi helyzet alakult ki, amikor a szlovák politika számára az utolsó esély kínálkozott arra, hogy „a magyarkérdés alapvetően megoldódjék”. A lehetséges megoldásról Daniel Okálival, a csehszlovák Áttelepítési Kormánybizottság vezetőjével és Ján Čechhel, a Telepítési Kormánybizottság elnökével egyeztetve Husák a következő álláspontot képviselte: „A magyarok kérdését globálisan kell kezelni, és mindenkit át kell telepíteni Csehországba, függetlenül a reszlovakizációs akció eredményétől és azoktól a letelepítési tervektől, amelyeket a lakosságcserevel kapcsolatosan dolgoztunk ki.”⁶⁴⁷

Az úgynevezett szlovák polgári nacionalista csoport két szimbolikus alakján, Husákon és Okálin kívül 1960-ig mindenkit szabadon engedtek. A mírovi börtönben 1957. március 8-án meghalt Esterházy Jánoson kívül az 1948–1953 között elítélt kisebbségi magyar politikusokat szintén kiengedték a börtönökből. Az Arany A. László vezette Csehszlovákiai Magyar Népi Demokratikus Szövetség elítélt tagjai az ötvenes évek végén szabadultak.⁶⁴⁸ Az úgynevezett kulák- és

⁶⁴⁶ Sikora 2013; 263–264.

⁶⁴⁷ Husák gondolatait Daniel Okáli közvetítette Vladimír Clementis kommunista párti külügyi államtitkárnak. Šutaj 2005: 42–43. A lakosságcsere-tárgyalások során különösen kemény tárgyalópartnernek bizonyult Clementist, aki Jan Masaryk halála után a külügyminiszteri tisztséget is betöltötte a korszak egyik legjelentősebb koncepciók eljárása során. A Slánský-perben ítélték halálra és 1952. december 3-án ki is végezték. A Husák és társai, azaz „a szlovák burzsoá nacionalisták” elleni koncepciók perre két évvel később, 1954. április 21–24-én került sor. A vádakkal szemben végig védekező Husákot életfogytiglani büntetésre, Ivan Horváth író 22, Okálit 18, Ladislav Holdoš egyházügyi megbízottat 13 évre, Ladislav Novomeský oktatásügyi megbízottat pedig 10 évre ítélték. Husákék rehabilitásáról ld. Marušiák 2000: 9–14.

⁶⁴⁸ A Népi Demokratikus Szövetségről ld. Tóth László 2014: 352–372; Tóth Károly 2007: 104–107; Szarka 2002: 338–548.

szabotázsperek magyar elítéltejei, az 1960-as évek legelején, az 1962. május 9-i amnesztiarendelet alapján, nagy többségükben visszanyerték szabadságukat. A magyar politikai elítéltek rehabilitálására azonban 1968-ig nem vagy csupán kivételes esetekben került sor, szemben a Husák-féle csoport tagjainak politikai rehabilitációjával.

A szlovákiai magyar-, illetve a csehszlovákiai lengyel-, német-, illetve a kelet-szlovákiai ukrán–ruszin kérdés rendezése terén a hatvanas évek új közigazgatási reformja, az új kerületi-járási beosztás asszimilációs tendenciáit nem lehetett nem észrevenni.⁶⁴⁹ A sokak által várt és remélt pozitív irányú változások a nemzetiségi kérdést illetően az 1960-as évek elején még vártak magukra. Mindazonáltal a Novotný-féle merev és a szlovák föderációs törekvések jogosultságát elutasító centralizmus fokozatosan kimerítette minden tartalékát. A szlovák nemzeti emancipáció ügye ugyanakkor egyre erőteljesebben vetette fel az 1960. évi alkotmány alapján immár „szocialista” Csehszlovák Köztársaság alkotmányjogilag változatlanul megoldatlan etnikai-nemzetiségi ügyeit, beleértve az 1945–1948 közötti jogfosztottság magyar nemzetiséget sújtó következményeit.

A Csemadok 1963 és 1968 között összesen négy olyan ajánlást, illetve reformtervezetet dolgozott ki, amely a szlovákiai kisebbségek ügyének átfogó szabályozását célozta.⁶⁵⁰ Ezek az ajánlások, javaslatok a nemzetiségi kérdés alkotmányos és törvényszintű rendezését szorgalmazták, a nyelvi, oktatási jogoktól kezdve egészen a kisebbségek számára biztosított arányos politikai részvétel és reprezentáció megteremtéséig.

Az alábbiakban a Csemadok Központi Bizottságának 1968. évi tanácskozásai, valamint a csehszlovákiai nemzetiségi törvényelőkészítő kormánybizottság kolodějei anyagai alapján azt vizsgáljuk meg, hogy 1968 márciusától az 1968. évi 144. számú nemzetiségi törvény október 27-i elfogadásáig milyen szerepet vállalt a vizsgált korszak egyetlen kisebbségi magyar érdekvédelmi szervezete, a Csemadok.⁶⁵¹

A Csemadok KB elnökségének március elsejei döntése alapján 1968. március 12-én ülésezett a szervezet központi bizottsága. Jóllehet a javasolt napirendi pontok többé-kevésbé szabványos programot ígértek, Lőrincz Gyulának, a szervezet

⁶⁴⁹ Az 1960. évi reform során Szlovákiát három kerületre osztották és a járások számát harmadára csökkentették. Ennek következtében a dél-szlovákiai magyar többségű járások száma tizen-négyről kettőre csökkent. A 20. századi szlovákiai közigazgatási reformok történetére vonatkozóan ld. Kocsis 1995: 29–59.

⁶⁵⁰ Zvara 1969. A nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos korabeli cseh és szlovák véleményekről, a Csemadok-javaslatok többségi fogadtatásáról ld. Popély 2015: 227–235; Szarka 1993: 155–163; Zsebők 2005.

⁶⁵¹ A Központi Bizottság 1968–1969. évi iratai a somorjai Fórum Intézet részét alkotó Szlovákiai Magyar Levéltár Csemadok 1948–2000 c. fondjában, a kormánybizottság jegyzőkönyvei pedig a Cseh Köztársaság prágai Nemzeti Levéltárának a csehszlovák kormányhivatal Úřad vlády ČSSR fondjában található.

elnökének beszámolója mindenki számára világossá tette, hogy ennek a tanácskozásnak jóval nagyobb jelentősége lesz, mint a korábbiaknak volt. Az elnöki beszámolóban vitára bocsátott Csemadok-állásfoglalás a Csehszlovák Kommunista Párt 1968 januárjában elhatározott akcióprogramjának előkészületei részeként készült Lőrincz Gyula, Csemadok-elnök felügyelete alatt és Szabó Rezső főtitkár szövegezésében. Az állásfoglalás a magyar közösség soraiban rendkívül pozitív visszhangot váltott ki, a többségi szlovák közvélemény nagyobb része viszont élesen szembeszállt a „magyar követelésekkel”.

A kisebbségek képviseleti jogainak érvényesítése és a politikai döntéshozatalban való intézményesített részvétele mellett – a parlamenti nemzetiségi tanács, illetve a kormány és a kerületi nemzeti bizottságok mellett létrehozandó nemzetiségi titkárságokra vonatkozó javaslatokon kívül – a Csemadok-vezetés a kisebbségi kultúra önállósítását szorgalmazta. A kulturális önkormányzatiság lehetőségét is felvető állásfoglalás a következő indoklással jelezte a nemzetiségi kultúra fontosságát: „A nemzetiségek létének legsajátosabb kifejezője: saját kultúrájuk. Ennek fejlesztése és irányítása minden egyes nemzetiségnek legsajátabb érdeke. A nemzetiségek kultúrája specifikus helyet foglal el a csehszlovák kulturális kontextusban, mivel szervesen és elválaszthatatlanul kapcsolódik nemzetük kultúrájához és hagyományaihoz – a mi esetünkben például az egyetemes magyar nemzeti kultúrához. Nagy figyelmet kell fordítani a nemzetiségek kultúrája további fejlődésének biztosítására, mivel ezen a téren a legérzékenyebbek az emberek. A kultúra és a nemzetiségek társadalmi életének fejlődése tudományos intézeteket és munkahelyeket igényel.” Az önálló és a többséggel azonos értékű kisebbségi kultúra fejlesztéséhez megfelelő intézményi és pénzügyi háttér biztosítását kérték. Mindennek fejében a dokumentum biztosította a pártvezetést, hogy a Csemadok továbbra is kiemelten fontosnak tartja „a csehszlovákiai magyar dolgozók kommunista szellemben való nevelését, a párt és a köztársaság iránti hűség és odaadás elmélyítését, a proletár internacionalizmusból fakadó szocialista hazafiság és egészséges nemzeti öntudat fejlesztését.”⁶⁵²

A cseh Antonín Novotný helyére január 5-én főtitkárrá választott szlovák Alexander Dubček vezetése alatt a párt erőteljes reformkurzust kezdeményezett, amire a csehszlovákiai társadalom minden rétege, csoportja rendkívül aktívan reagált. A diákoktól az egyházig, a gazdasági élet szereplőitől az írókig s természetesen az értelmiségi világ más egyéb csoportjaiig mindenki támogatta a Dubček által meghirdetett „megújulási folyamatot”, s igyekezett megfogalmazni a maga szempontjából legfontosabb követeléseket, célokat. Ebben a kontextusban jelent meg a régóta érlelődő Csemadok-tervezet, amely a nemzetiségi kérdés alkotmányos alapokra helyezésének szorgalmazásával s ezen belül a magyarkér-

⁶⁵² Új Szó, 1968. március 15. http://library.hungaricana.hu/hu/view/UjSzo_1968_03/?pg=132&layout=s. Az állásfoglalást közli Popély 2008: 45–50.

dés történeti, területi, közigazgatási, kulturális, oktatási, nyelvi vonatkozásainak tisztázó szabályozását sürgetve mindenki számára világos üzenetet hordozott.

A reformfolyamat legfontosabb nemzeti kérdését azonban nem a nemzetiségi törvény, hanem a két többségi nemzet, a csehek és a szlovákok viszonyának föderatív alapokra helyezése jelentette. A demokratizálódás és/vagy föderalizáció párba, esetenként szembeállítására éppoly heves vitákat váltott ki a két nemzet képviselői és intézményei között, mint a Csemadok-állásfoglalás a szlovákiai magyar és a szlovák társadalom között.⁶⁵³

Lőrincz Gyula a csehek és a szlovákok, az ország két többségi nemzetének viszonyát rendezni hivatott alkotmánytörvény mellett sürgette a többi nemzetiségi közösség jogainak szabályozását: „Köztársaságunkban azonban nemcsak nemzetek, hanem nemzetiségek is élnek. Ezeknek a nemzetiségeknek sem választott, sem alkotmányos joggal felruházott szervei, intézményei nincsenek, melyek az adott nemzetiség nevében szólhatnának.”⁶⁵⁴

Az elnöki beszámoló sürgette a nemzetiségi közösségek államalkotó jellegének, illetve az ezekhez a közösségekhez tartozó egyének csoportjogainak elismerését, mégpedig annak érdekében, hogy az állásfoglalás tükrözze „a nemzetek és nemzetiségek teljes egyenjogúsága biztosítására való törekvést”. Az állásfoglalás további meghatározó elemeit a Csemadok elnöke a közügyekben való aktív részvételi jogban, a nemzetiség részére saját ügyeiben elengedhetetlen öngazgatási jogokban jelölte meg. Ez utóbbiakat hangsúlyozva leszögezte, hogy az általa látzatmegoldásnak nevezett kulturális autonómia helyett „azt tartjuk fontosnak és szükségesnek, hogy az öngazgatás elvei alapján megteremtjük a nemzetiségek államhatalmi szerveit, melyek az összállami szervek részét alkotják”.

Az egész nemzetiségi kérdéskör rendezését – az 1935 és 1938 közötti cseh-szlovákiai kisebbségi tervekre utalva Lőrincz Gyula „a magyarok, lengyelek, ukránok és németek számára” kidolgozandó státútum elkészítésével vélte kivitelezhetőnek.⁶⁵⁵ A Szlovák Nemzeti Tanács, illetve a prágai parlamentben létrehozni javasolt nemzetiségi bizottságok, illetve a szlovák és a központi kormányzat részeként elképzelt nemzetiségi titkárság igényének megfogalmazásával a Csemadok egyszerre nyitott a társulások, konszociális etnopolitikai modell, illetve az autonómia típusú megoldások irányába.

Az állásfoglalás közigazgatási reformelképzelései óvatos formában szintén a nemzetiségi önkormányzatiság regionális bázisának fontosságára hívták fel a figyelmet, mint ahogy a nemzetiségi oktatásügy és kultúra önálló intézményrendszerének, viszonylagos önállóságának hangsúlyozása is ezt az elképzelést

⁶⁵³ Žatkuliak 2004, http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatas/kk_2008_04/cikk.php?id=1619.

⁶⁵⁴ Szlovákiai Magyar Levéltár, Csemadok-levéltár Központi Bizottság IV. (tovább: SZML, CsL KB) 1968. március 12.

⁶⁵⁵ Uo.

tükrözte. A dokumentum jogi megalapozásában, a kisebbségi öngazgatás, illetve önkormányzatiság elveinek kidolgozásában és a többség szempontjából is elfogadhatónak tűnő intézményi megoldások előkészítésében a szervezet főtitkáranak, Szabó Rezső vezető titkárnak volt oroszlánrésze. Szabó Rezső nemzetiségpolitikai munkásságában az 1960-as évek elejétől kezdve nagy szerepet játszott a marxista-leninista nemzetiségi elmélet nemzetállamok nemzetiségi körülményei közt való adaptálásának kérdése. Figyelemmel követte a nemzetközi, főként a felemás szovjet gyakorlat és a jugoszláviai kisebbségi öngazgatási modell fejlődését, s a maga részéről a finnországi és a dél-tiroli megoldásokat tekintette példamutatónak. Tisztában volt a két világháború közötti csehszlovákiai kisebbségi jogfejlődés, illetve a cseh–szlovák viszony rendezésére vonatkozó reformelképzelések hasznosítható tanulságaival, nemkülönben a kisebbségi csoportjogok és a közösségsszerveződés elméletének eredményeivel.⁶⁵⁶

A csehszlovákiai magyar kisebbségi állásfoglalás és program közreadását követően szenvedélyes, nacionalista felhangokkal felerősített vita robbant ki a szlovákiai sajtóban. A szlovák napilapok – bár megkapták az állásfoglalás fordítását – nem közölték a Csemadok programját. Az indulatos sajtótámadások így valójában az előítéletek, az államnacionalizmus és a többségi kizárólagosság, illetve a történelmi fóbák talaján állva, irredentizmussal, revizionizmussal, ellenforradalmi magatartással vádolták meg a Csemadok vezetőit. A vádaskodáshoz kezdettől fogva csatlakoztak a Matica slovenská országos és dél-szlovákiai járási szervezeteinek vezetői, illetve a dél-szlovákiai szlovákok „bazini harmincnyolcak” nevű csoportjának tagjai.⁶⁵⁷

Ennél is komolyabb figyelmeztetésnek számítottak azok a hivatalos, félhivatalos szlovák állásfoglalások, amelyeket pártalapszervezetek, tudományos intézmények, Matica-szervezetek készítettek és küldtek be a CSKP vagy a Szlovákiai Kommunista Párt Központi Bizottságához, a csehszlovák és a szlovák kormányzat és a parlament illetékeseihez. Jóllehet a CSKP április elején megjelent akcióprogramjában a nemzetiségi jogok rendezésére vonatkozó részek lényegében megerősítették a Csemadok-állásfoglalásban kifejtett elképzeléseket, s a Szlovák Nemzeti Tanács korabeli dokumentumai is az egész kérdéskör átfogó, disztributív szellemiségű megoldását tükrözték, az említett párt-, kormány- és parlamenti fórumokra beérkező szlovák tiltakozások, a szlovák államnyelv követelésének felerősödése stb. nagy mértékben csökkentette a jogérvényesítés lehetőségét. A dél-szlovákiai régiók elmagyarosításával, az állam integritásának veszélybe sodródásával riogató tiltakozások megtették a hatásukat. Több levélben köve-

⁶⁵⁶ Az állásfoglalás előkészítéséről ld. Teljes és egyöntetű támogatás. Beszélgetés dr. Szabó Rezső elvtárrsal, a Csemadok Központi Bizottságának vezető titkárával. *Új Szó*, 1968. március 29. http://library.hungaricana.hu/hu/view/UjSzo_1968_03/?pg=260&layout=s.

⁶⁵⁷ Szarka 1993 157–162.

telték a Csemadok tisztségviselőinek, köztük elsősorban Lőrincz Gyulának és Szabó Rezsőnek, valamint az Új Szó éppen menesztett főszerkesztőjének a megbüntetését.⁶⁵⁸

A Csemadok országos vezetőségének következő, V. ülésére 1968. június 8–9-én, Dunaszerdahelyen került sor. Az értekezlet titkári beszámolója a sokasodó és élesedő támadásoknak gátat kívánván szabni, igyekezett a CSKP akcióprogramjához való kapcsolódást egyértelművé tenni.⁶⁵⁹ A beszámoló bőséges példaanyaggal bizonyította, hogy nem volt hiába való az ideológiai elővigyázatosság. A sajtóvita durva hangja mellett helyi konfliktusok és növekvő bizalmatlanság nehezítette a magyar–szlovák párbeszédet.

Ezért is volt különösen nagy tétje annak a megbeszélésnek, amelyre 1968. április 30-án Szlovákia Kommunista Pártjának Központi Bizottságán került sor. A szlovákiai pártvezetés képviselői a szlovákiai magyarok és ukránok–ruszinok képviselőivel találkoztak, s megegyeztek a szlovák pártprogram nemzetiségpolitikai fő irányjaiban, illetve abban, hogy a párt központi bizottsága mellett nemzetiségi testületet létesítenek. A tárgyalásról kiadott nyilatkozat leszögezte, hogy a szlovákiai magyar és ukrán kisebbség problémáinak megoldása, valamint helyzetük alkotmányjogi rendezése a csehek és szlovákok kapcsolatainak föderatív államjogi rendezésétől függ. Ekkor már világosan látszott ugyanis, hogy a szlovákiai kormányzati és pártszerveken belül lehet majd biztosítani a nemzetiségek képviseletét.⁶⁶⁰

A dunaszerdahelyi Csemadok KB-ülés az egyre élesebb nemzetiségi sajtóvita megfélekezése mellett arra törekedett, hogy az állampárt akcióprogramjába bekerült nemzetiségpolitikai alapelvek megfeleljenek a márciusi program célkitűzéseinek. Emellett megpróbálták a többi kérdésben (igazságtalanul elítélt, deportált, üldözött magyarok elmaradt rehabilitációja, az 1960. évi közigazgatási reform után felgyorsult asszimiláció, a magyar tannyelvű felsőoktatás ügyének folyamatos elnapolása, illetve a Matica erősödő nyomása stb.) is előbbre jutni. Az előbbire különösen azt követően volt nagy szükség, hogy a galántai

⁶⁵⁸ A Csemadok-állásfoglalás ellen tiltakozó levelek tartalmát összesítve mutatja be Žatkuliak 1996: 274–275.

⁶⁵⁹ „szervezetünk Csehszlovákia Kommunista Pártja megújult politikájának platformján áll s minden tevékenységünk arra irányul, hogy a párt politikáját, az akcióprogramban leszögezett elveket szervezetünk életében érvényre juttassuk. Munkánk kiindulópontja és eszmei alapja a marxizmus-leninizmus, mely meghatározza a világnézetünket s gyakorlati ténykedésünket. A Csemadok fennállása óta, jelenleg és a jövőben is a Csehszlovák Szocialista Köztársaság államiságának s egységének alapján állt, áll és fog állani, s magunkat mint nemzetiséget a köztársaság szerves részének, építőjének és védőjének tekintjük.” SZML, CsL KB –V. 1968. június 8–9.

⁶⁶⁰ A CSKP akcióprogramja alapján kell megoldani a nemzetiségi kérdést. *Új Szó*, 1968. május 1. http://library.hungaricana.hu/hu/view/UjSzo_1968_05/?pg=1&layout=s A nemzetiségi bizottság magyar tagjai a következő személyek voltak: Dobos László, Krivosík István, Szabó Rezső, Szőke József, Tolvaj Bertalan és Turczel Lajos.

járás egy-két településén, pl. Taksonyon és Felsőszeliben a Matica képviselőinek provokatív megnyilvánulásai miatt megnőtt a lokális konfliktusok veszélye, amit a hatalom szívesen felhasznált volna a magyar törekvések visszaszorítására. A dunaszerdahelyi KB-ülés a Csemadok élére a távozó Lőrincz Gyula helyett Dobos Lászlót választotta meg elnöknek.

A dunaszerdahelyi tanácskozás másnapján az országos vezetés párttag és nem párttag képviselői (utóbbiak közt pl. Duray Miklós) között több ponton is véleménykülönbség fogalmazódott meg. Különösen két kérdéskörrel vitatkoztak a résztvevők, mégpedig a Csemadokon belül megalakult rehabilitációs bizottság feladatairól, illetve a kormány és párt mellett megalakult törvény-előkészítő szakértői bizottságok tevékenységéről, valamint a törvény-előkészítés során képviselt magyar álláspontról.

Az időközben miniszterelnök-helyettesé kinevezett Gustáv Husák vezetésével 1968 májusában létrejött az a törvény-előkészítő kormánybizottság, amelynek fő feladata a cseh–szlovák viszony államjogi rendezése volt. A kormánybizottságon belül, Samuel Faltán vezetésével létrejött a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó albizottság is, amelynek munkájában Dobos László és Szabó Rezső képviselte a Csemadokot. Az 1968 júniusában és júliusában a Prágához közeli Kolodějében tárgyaló albizottság ülésein a Csemadok állásfoglalására épülő magyar javaslatok több kérdésben igen kemény ellenállásba ütköztek.⁶⁶¹

A vontatottan és a bizottsági munkában részt vevő szlovák képviselők folyamatos hezitálása, akadékoskodása miatt igen lassan, de egész nyáron át folyó egyeztetések augusztus elejére jutottak abba a stádiumba, hogy a Csemadok márciusi állásfoglalásainak alapelvei mentén konkrét javaslatok körvonalazódtak az alkotmánymódosítás, illetve a nemzetiségi alkotmánytörvény szövegezésére. E tekintetben kitüntetetten fontos helyet foglalt el a Csemadok KB VI. ülése, amelyre 1968. augusztus 3-án, Pozsonyban került sor. Az egyre fenyegetőbb szovjet magatartás hatására a csehszlovákiai társadalom nemzetiségre való tekintet nélkül a belső kohézió és szolidaritás soha azelőtt nem tapasztalt jeleit mutatta.

A KB-ülésről a varsói szerződés állami vezetőinek pozsonyi tanácskozása idején Dubčekhez küldött távirat a szolidaritás és támogatás megnyilvánulásai mellett hangot adott a magyar kisebbségi követeléseknek is. A nemzetiségek teljes egyenjogúságának alkotmányos biztosítékait kérte, mert a távirat megfogalma-

⁶⁶¹ A Husák-féle bizottságról és a bizottságnak a kolodjei kormányvillában folytatott tárgyalásairól ld. Žatkuliak 1996: 99–111, 273–275; Plevza 1991: 94–95; A föderáció és a kisebbségek. Gustáv Husák válaszai a Reportér című lapnak. *Új Szó*, 1968. július 5. http://library.hungaricana.hu/hu/view/UjSzo_1968_07/?pg=32&layout=s; Szlovákoknak és magyaroknak a megértés útját kell keresniük. Interjú Gustáv Husák miniszterelnök-helyettesével. *Új Szó*, 1968. június 1., 1. 5. o. http://library.hungaricana.hu/hu/view/UjSzo_1968_06/?pg=0&layout=s A kolodjei tárgyalások részletes elemzését ld. Petrás 2007: 311–327.

zói szerint „a köztársaság csak akkor lehet szilárd és szabad, ha annak minden polgára nemzetiségre való tekintet nélkül egyformán részese a szabadságnak, egyformán élvezzi nemcsak a kötelességeket, hanem a jogokat is, mert így lehetünk szilárd támaszai mi is szocialista köztársaságunknak.”⁶⁶²

Megválasztották Tolvaj Bertalant a Szlovák Nemzeti Tanács mellett létrehozandó Nemzetiségi Titkárság élére. Ezt követően Szabó Rezső kolodjei beszámolója alapján, a kormány Gustáv Husák vezette föderációs bizottságban és annak a nemzetiségi alkotmánytörvény előkészítésével foglalkozó albizottságában a törvény alapelvei – az arányos képviselet, az önkormányzatiság kérdései – kerültek középpontba. Az országos vezetés jelenlévő közel száz tagja képet kapott arról az ellenállásról, amellyel a magyar törvényjavaslatokat az albizottság szlovák és cseh tagjai fogadták.

A nemzetiségeket ezek nem voltak hajlandók elismerni önálló jogalanyként, a közösségi igényeket pedig kollektív jogok szintjén garantálni, mert úgymond, a csehszlovákiai nemzetiségek nem rendelkeznek „homogén kiterjedésű nemzeti területtel”. Szabó Rezső a finnországi kisebbségi modellre hivatkozva jelezte, hogy az albizottságban mindent elkövetnek annak érdekében, hogy a kisebbségek csoportjogait elismerjék.

A Csemadok vezetőinek kezdeményezése alapján a másik három nemzetiségi közösség képviselőivel közös tanácskozásra 1968. augusztus 14-én került sor.⁶⁶³ Parázs vita alakult ki a hivatalos kétnyelvűség fogalmáról, annak alkalmazásáról, tovább a szlovák nyelvnek és tanítási nyelvnek a magyar és általában a nemzetiségi iskolákban való alkalmazásáról.

Szabó Rezső mindazonáltal a márciusi Csemadok-állásfoglalás alapelveinek életben tartását tekintette a legfontosabbnak: „A fontos, hogy benne legyen, hogy államalkotó elem. Mert két fogalom van: államalapító és államalakító (sic!) elem. Hisz Cs(ehsz)l(ováki)át nemcsak nemzetek, de nemzetiségek is alkotják, akik egyenjogúak. Az történelmi tény, hogy a cs(eh) és sz(lovák) államalapító, azonban a Szovjetben nincs különbség a nemzetek és nemzetiségek között. Ez antimarxista felfogás lenne. Ez egy a XX. század elejéről származó doktrína, mely államjogi szempontból ellentmondó, sőt nevetséges. A Köztársaság egyenjogú állampolgárokból áll. Az, hogy a magyaroknak Csehszlov(ákia) határáon kívül van saját nemzeti államuk, nem helytálló. A magyarok itt dolgoznak, katonáskodnak, kötelességüket elvégzik, tehát jogaik is lehetnek. Különben is erről a dolgokról szerda-csütörtök tárgyalunk, aztán megyünk Prágába.”⁶⁶⁴

A csehszlovák válság feszült bel- és külpolitikai kontextusában Dobos László és Szabó Rezső igyekeztek felgyorsítani a Csemadok eredetileg az év végére,

⁶⁶² SZML, CsL, KB – VI, 1968. augusztus 3.

⁶⁶³ Közös nyilatkozat. A csehszlovákiai lengyel, ukrán és magyar kulturális szövetségek képviselőinek tanácskozása. *Új szó* 1968. augusztus 15.

⁶⁶⁴ SZML, CsL, KB – VI, 1968. augusztus 3.

1969 elejére tervezett rendkívüli országos kongresszusának előkészületeit. Szabó Rezső ezzel kapcsolatosan már tényként kezelte a csehszlovákiai magyar politikai érdekképviseleti szervezetek létrejöttét, a politikai pluralizálódás irányába való elmozdulást. Ennek megfelelően, a szervezet nem párttag vezetőivel együtt szorgalmazta a Csemadok mielőbbi átalakítását, a politikai és nemzeti érdekképviseleti funkciók vállalását.

Erre szerinte a készülő nemzetiségi alkotmánytörvény miatt mielőbb sort kellett volna keríteni. Szerinte törekedni kellett volna egy központi politikai szervezetnek, a Magyar Nemzeti Tanácsna a létrehozására, a tudományos élet intézési megalapozására, a csehszlovákiai magyar társadalmi élet hatékonyabb megszervezésére. Szabó Rezső szerint a Csemadokot a továbbiakban is fontos feladatok várták volna: előbb a magyar állami intézmények alapjait, majd a tudományos élet intézményeit kellett volna segítségével megteremteni.⁶⁶⁵

Az augusztusi KB-ülés vitája volt az utolsó olyan alkalom, amikor az országos vezetésben egyértelműen a reformszárny diktálta a tempót és a feladatokat. Dobos és Szabó az utcai demonstrációk lehetőségét is mérlegelte a nemzetiségi jogegyenlőség kivívása érdekében, s mindketten szorgalmazták, hogy a szlovákiai magyar közvélemény és a sajtó legyen aktívabb a nemzetiségi jogok követelésében, a rossz szlovákiai közigazgatási felosztás elleni tiltakozásban. Az 1968. augusztus 21-i bevonulás, a varsói szerződés öt tagállamának katonai intervenciója – az augusztus végi, szeptember eleji kezdeti szolidaritási hullám lecsillapodása után – fokozatosan átrajzolta a belpolitikai erőviszonyokat. A Csemadok elnöksége augusztus 21-én reggel félkilenckor tiltakozó állásfoglalást adott közre a szlovák rádióban, s azt követően is folyamatosan értékelte az eseményeket. Az össztársadalmi szolidaritás, „a hazafiság, az internacionalizmus és a nemzeti öntudat e napokban jelszókból hatóerővé, gondolkodást és cselekvést meghatározó tényezővé vált.” Ezt az átalakulást a csehszlovákiai magyarság is megélte, ami akár annak bizonyítékaként is felfogható volt, ezekben a napokban igazi közös-ségé, társadalmi tényezővé vált.

A Csemadok vezetése továbbra is bízott abban, hogy a párt akcióprogramjában szereplő öngazgatási alapelv lesz a meghatározó rendezési elv a kisebbségi jogalkotásban, amiből szükségképpen következett volna azoknak az önkormányzati intézményeknek a létrehozása, amelyek a kisebbségi magyar politikai reprezentációt, érdekvédelmet, kormányzati részvételt, illetve a kisebbségi oktatás és kultúra terén az öngazgatás lehetőségét biztosítják. Az 1968. szeptember 7–8-i VII. KB-ülésen a párttagok közt már elkezdődött az a differenciálódás, amely egyrészt a Magyar Nemzeti Tanács Dobos László által felvetett egyoldalú megalakításában és az állampárton belüli önálló magyar szekció létrehozásában kereste a kivezető utat. Vele szemben ugyanakkor a Fábry István és Poszpis József

⁶⁶⁵ Uo.

által képviselt, régi vágású magyar kommunisták nem kívánták a szembesülést és elkülönülést az ország sorsát eldöntő moszkvai tárgyalásokon a szovjetek oldalára átállt Husákkal. A szeptemberi KB-ülés első napján hangzott el Szabó Rezső vezető titkári beszámolója az augusztus 21-e utáni fejleményekről. Szeptember 8-án viszont maga Gustáv Husák jelent meg az ülésen, hogy beszámoljon arról, milyen feltételek közt kell befejezni a nemzetiségi törvény előkészítését.

Az első nap titkári beszámolójának hangneme, tartalma a drámai csehszlovákiai ősz hangulatát és dilemmáit tükrözte. Ugyanakkor szembesülni kellett a realitásokkal is: „A réalpolitika – fejtette ki Szabó Rezső –, melynek kiindulási pontja, hogy mi a szocializmus része vagyunk, leszünk és akarunk maradni, s a szocializmust a januárban lefektetett alapokon akarjuk tovább építeni.” De azt sem lehetett többé figyelmen kívül hagyni, hogy „a csapatok itt vannak az országban.”⁶⁶⁶ A vitában mindkét részről bírálták a beszámolót. Részben azt kifogásolták, hogy a valóságosnál kedvezőbb színben tünteti fel a magyar és általában a nemzetiségi álláspont érvényesíthetőségének esélyét, a másik oldalon viszont kezdettől fogva túlzottan radikálisnak tartották a magyar törvényjavaslat szövegét.

Mindenesetre a tanácskozás másnapján Husák, aki Szabó Rezső személyes rábeszélésére vett részt és mondott hosszú beszédet a Csemadok KB képviselői előtt, látszólag mindenben megerősítette a Csemadok nemzetiségi törvénnyel kapcsolatos elvi álláspontját. A rendezés kulcskérdésének tekintette a nemzetiségek teljes jogegyenlőségének alapelvét, de bejelentette, hogy a nemzetiségi törvényt elkülönítve kezelik a föderációs törvénytől. Azt is először itt mondta el, hogy a nemzetiségi törvény egyfajta kerettörvény lesz, amelyet majd a Cseh és a Szlovák Nemzeti Tanács bont ki a maga külön jogszabályaival. Óvta a magyar képviselőket a türelmetlenségtől, a nacionalista szenvedélyektől, a történelmi sérelmek felhánytorgatásától, ugyanakkor elismerte, hogy súlyos méltánytalanságok történtek a magyar kisebbséggel szemben.⁶⁶⁷ A kisebbségi törvény előkészítésében tehát látszólag semmilyen negatív fordulat nem következett be az ország megszállásával, de az országon s a Csemadokon belüli erőviszonyok azonnal elkezdtek átrendeződni.

A nemzetiségi alkotmánytörvény előkészítésének szeptember végi, október eleji záró szakaszában már ezek az új erővonalak érvényesültek. A prágai kormány nemzetiségi törvénytervezettel kapcsolatos állásfoglalása – a párt akcióprogramjának és az április 24-i kormányprogram vonatkozó részére hivatkozva – elvben továbbra is fontosnak tartotta a csehszlovákiai lengyel, német, magyar és ukrán nemzetiségek teljes egyenjogúságának biztosítását, de ezt az elvet már csupán mint „az osztársadalmi ügyekben való részvételhez való egyenlő jogot” értelmezte. A prágai kormány mindenben megerősítette Husák szeptember eleji

⁶⁶⁶ SZML, CsL, KB – VII. 1968. szeptember 7–8.

⁶⁶⁷ Uo.

koncepcióját, amely szerint a szövetségi szintű törvény csupán keretjellegű lesz, a részletes szabályozást a két nemzeti parlamentnek kell majd megalkotnia.⁶⁶⁸

A nemzetiségi törvény parlamenti elfogadása előtt a Csemadok KB utolsó, VIII. ülését az elnökség 1968. október 20-ra hívta össze Galántára. A három napirendi pont közül a második a nemzetiségi törvénnyel kapcsolatos tájékoztatás, illetve az ezzel kapcsolatos feladatok megvitatása volt. Miközben tehát a prágai kormány és az illetékes kormánybizottság már szeptember végére gyakorlatilag lezárta a törvény-előkészítés folyamatát, a társadalmi vita eredményeit már csak az engedmények megkurtítása érdekében vette figyelembe. A Csemadok pár nappal a kormány október 24-i, végleges döntése, illetve az október 27-i parlamenti végszavazás előtt megpróbált még egyszer nyomást gyakorolni a döntéshozókra.

Ennek a meglehetősen kétségbeesett vállalkozásnak már csak korlátozott értelme lehetett. A csehszlovákiai és a nemzetközi közvélemény, de mindenekelőtt a kisebbségi magyar közösség előtt demonstrálni kellett azt, hogy az ígéretek, párt- és állami programok, egyeztetések és hosszadalmas bizottsági tárgyalások ellenére a prágai és pozsonyi döntéshozók nem voltak képesek átlépni a saját árnyékukat. A többségi cseh és szlovák nacionalista ellenakciók hatása elérte a legfelső döntéshozatali szinteket. A Csemadok KB galántai állásfoglalása ugyanakkor igyekezett nevesíteni azokat a részeredményeket, amelyek kedvező körülmények közt esetleg kiinduló pontjai lehettek volna a nemzetiségi egyenjogúsításnak és a kisebbségi öngazgatási rendszer kialakításának. A nemzetiségi titkárság intézménye kétségkívül fontos kezdeménynek bizonyult, hiszen a föderatív rendszer életbe lépése után a szlovák kormányban, a tárca nélküli nemzetiségi minisztérium mellett, a leghatékonyabb nemzetiségpolitikai intézménnyé vált.

Az 1968. december 14–15-i központi bizottsági ülésen vitatták meg az 1968. évi 144. számú nemzetiségi törvénnyel kapcsolatos kérdéseket. A titkári előterjesztés a tényeknek megfelelően elemezte a törvény-előkészítés folyamatát, az elfogadott törvény által kínált lehetőségeket és a figyelmen kívül hagyott módosító javaslatokat s az így keletkezett politikai károkat és hátrányokat. A kincstári optimizmus hallatszott ki az egyik végkövetkeztetésből: „Elnökségünknek az a véleménye, hogy az alkotmánytörvény életbe lépését pozitívumnak kell elkönyvelni, annak ellenére, hogy (...) fontos és alapvető kérdésekben nem értük el célunkat. Nézetünk szerint az elért eredmények távolról sem tekinthetőek végleges megoldási formának, hanem csak kiindulási alapnak a nemzetiségek teljes politikai, gazdasági és kulturális egyenlőségének biztosításához.”⁶⁶⁹ Jóllehet a föderációs berendezkedés hatályba léptével, az 1969. január 1-jén hivatalba lépett szlovák kormány programja és a tárca nélküli Dobos László nemzetiségi miniszteri megbízatása rövid ideig még élte a reményeket, hogy a megváltozott körülmények

⁶⁶⁸ Žatkuliak 1996: 273.

⁶⁶⁹ SZML, CsL, KB – IX – 1968. december 14–15.

ellenére is sikerülhet működő- és fejlődőképes nemzetiségpolitikai modellt kialakítani. Rövid pár hét alatt azonban világossá vált, hogy az állampárton, a kormányokon és a Csemadokon belüli restaurációs folyamatok felgyorsulása 1969 nyarára-őszére ezeket az illúziókat végleg felszámolja.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a Csemadok két egymást váltó elnöke és vezető titkára, elnöksége, központi bizottsága az 1968. évi KB-üléseken – számottevő belpolitikai előzmény és nemzetközi támogatás nélkül – képesek voltak olyan nemzetiségpolitikai kezdeményezést elindítani s olyan koherens jogi elképzelést törvényjavaslat formájába önteni, amelynek számos elemét évtizedek múltával is érdemes tanulmányozni. Ezzel együtt a Csemadok-javaslat kudarca – vagy fogalmazzunk méltányosabban: rövidéletű részsikereinek ambivalenciája – szükségszerű következménye volt annak az 1968. őszi csehszlovákiai realitásnak, amely a dubčeki reformszocializmusból és az ébredező szlovák nacionalizmusból, illetve a Brezsnjev-doktrína brutalitásának az egyvelegéből állott.

A pártállami nemzetiségi politika csődje és ellenzéki kritikája

A negyvenegy évig tartó csehszlovák kommunista pártállam zsákutcás fejlődésében a megoldatlanul maradt szlovákkérdés s hozzá kapcsolódva a szlovákiai magyar kisebbség közjogi problémái a rendszer életképtelenségének csak másodlagos bizonyítékai, illetve következményei voltak. A teljes politikai, ideológiai és gazdasági hatalom egypárti birtoklása szigorú rendvédelmi szabályokkal, a polgári réteg és az ellenzék teljes felszámolásával párosult. A Gottwald-, Zápotocký- Novotný-, mi több, a Husák-korszak ortodox kommunizmusa is jó ideig lemondott a nemzeti eszme saját célokra való felhasználásáról. Miközben a kelet-közép-európai pártállamok a kezdeti rendteremtés antinacionalista kurzusával szakítva, az 1970-es évektől egyre tudatosabban igyekeztek nemzeti jelleget ölteni, a csehszlovák pártvezetés a szovjet minta hűséges utánzójaként, a proletár internacionalizmus ideológiáját tekintette zsinórmértéknek. Az 1968. évi cseh-szlovák és nemzetiségi viták felszínre kerülését figyelmeztető jelnek tekintették, s megpróbálták a csehországi és szlovákiai életszínvonal kiegyenlítésével elejét venni a két többségi nemzet újabb konfliktusainak. Paradox módon az ortodox internacionalizmus jegyében született és tevékenykedett kommunista állampártok irányítása alatt a kelet-közép-európai pártállamok mégis fokozatosan többé-kevésbé egyformán virulens államnacionalizmusok hordozóivá váltak. A csehszlovák pártállam utolsó két évtizedében azonban – a mindig is erős magyarellenesség kivételével – nem ütötték fel a fejüket nemzetiségi ellentétek vagy csak lappangva a háttérben vagy az emigrációban jelentek meg.⁶⁷⁰

⁶⁷⁰ Feindt 2015: 286–311.

Megvalósíthatatlannak bizonyult, de szociális kérdésekben a reális vagy inkább csupán a minimális szükségletek kielégítésére törekvő politikájuk révén – nemzetiségtől függetlenül – egy ideig sikerült elégséges társadalmi támogatottságot biztosítani a maguk számára. Ma is vitatkoznak róla, vajon a kelet-közép-európai társadalmak szerkezetéből adódott-e ez a támogatottság, vagy pusztán a totális hatalomgyakorlás következménye volt az ellenállás hiánya. A csehszlovákiai magyarság számára az 1970–1980-as évek husáki normalizációjának időszakában fölöttébb tanulságos összehasonlítási lehetőségek kínálkoztak. Csehszlovákiát ekkor kezdték a negatív gazdasági csoda országaként értékelni. Magyarország pedig a szovjet blokk legvidámabb barakkjának kétes dicsőségét érdemelte ki azzal, hogy az egyre jobban eladósodott és emiatt egyre több engedményre kényszerült kádári rendszer erősen felpuhult és egyre inkább nyitott a kelet–nyugati közeledés gondolata felé.

Dél-Szlovákiában a Duray Miklós által vezetett kisebbségi jogvédő mozgalom képes volt a kétféle pártállami valóság találkozási pontján megfogalmazni a szlovákiai magyar társadalom emancipációs programját, s ezzel bebizonyítani, hogy a gyakorlatilag rendszerfüggetlen csehszlovákiai asszimilációs nyomás előbb-utóbb a kisebbségi közösség szervezett ellenállását váltja ki. A föderáció decentralizálásával, a prágai centralizációs politika megerősödésével az 1968-as szlovák nemzeti vívmányok is sokat veszítettek jelentőségükből. A nemzetiségi kérdésben pedig az 1968. évi nemzetiségi törvény elsikkasztásával a szövetségi és a szlovákiai kormány egyaránt a legrosszabb nemzetállami törekvéseknek nyitott teret. A nyelvi, oktatási és sajtójogok folyamatos szűkítésével, a nemzetiségi szervezetek tevékenységének politikai ellehetetlenítésével a nemzetiségi politika mozgásteret végzetesen beszűkült.

Hasonlóképpen zsákutcásnak bizonyult a kisebbségi kérdést minden szocialista ország belügyének tekintő felfogás is, hiszen a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága, illetve a Duray-per kapcsán kiderült, hogy a csehszlovák párt- és állami szervek a belügyből miként kreáltak belügyi ügyet, és ezzel szemben a magyarországi hatóságok tehetetlennek bizonyultak. A Magyar Szocialista Munkáspárt Óvári Miklós, Knopp András körül szerveződő doktríner szárnya megpróbálta saját céljaira használni az 1983. január 31-én megkezdett és másfél nap után félbeszakadt Duray-per-t, s offenzívát akartak indítani az „éledező magyar nacionalizmus ellen”.⁶⁷¹

1983 tavaszán Püski Sándor New York-i kiadójánál megjelent Duray Miklós *Kutyaszorító* című életrajza Csoóri Sándor előszavával. A könyv ellen az *Élet és Irodalom* 1983. szeptember 16-i számában Hajdú János intézett durva támadást. Duray Miklóst 1984. május 10-én a szlovákiai magyar iskolákért folytatott küz-

⁶⁷¹ A Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága 1979 és 1988 közötti tevékenységének mindmáig legteljesebb dokumentációja Duray Miklós honlapján található: <http://www.duray.sk/>.

delem miatt ismét letartóztatták. Első és második vizsgálati fogsága idején – ítélet nélkül – összesen 470 napon át tartották őt börtönben. Fogva tartása ellen amerikai szenátorok, a Pen Club, valamint magyar és amerikai írók, csehszlovákiai és magyarországi értelmiségi csoportok, emberjogi aktivisták tiltakoztak. Budapesten 1984 júliusában Bencze György, Hamburger Mihály, Törzsök Erika, Nagy Bálint és Vargha János létrehozták a Duray-bizottságot, amely tiltakozó felhívást tett közzé Duray üldözése ellen.

1985 elején szlovákiai származású magyarországi értelmiségiek egy csoportja levélben kérte Szűrös Mátyást s rajta keresztül az MSZMP Központi Bizottságot, tegyen meg mindent Duray Miklós szabadon engedése érdekében. Az aláírók közül a párttagokat, köztük Vigh Károlyt 1985. február 28-án fogadta Radics Katalin, a KB tudományos, közoktatási és kulturális osztályának helyettes vezetője, aki meghallgatva a szlovákiai magyarsággal szembeni jogfosztó intézkedéseket elítélő és Duray Miklós tevékenységével egyetértő véleményeket, nyomatékosan kijelentette, hogy az MSZMP vezetői „nem állhatnak ki egy antimarxista személy érdekében”. Egy másik meghallgatáson Vigh Károly előtt Radics Katalin, Knopp András és Pataki Ferenc a Jogvédő Bizottság egész munkáját károsnak ítélték, és elutasították Vigh Károlynak azt az Aczél Györgynek írott levelében kifejtett ötletét, hogy az ellenzék s a pártállami vezetés a határon túli magyar közösségek érdekében működön együtt.⁶⁷²

Az 1969 után berendezkedett neosztalinista színezetű, erős államnationalista tendenciákat hordozó Husák-féle állam- és pártvezetés két évtizedében a kisebbségi közösségekkel szemben erős asszimilációs nyomás érvényesült. A ruszin kisebbség ebben az időszakban némiképp kilógott a sorból, amennyiben esetükben, a Szovjetunióra való tekintettel, inkább igyekeztek lelassítani a helyenként drámai méretű asszimilációt folyamatot.⁶⁷³ Az 1968. évi 144. számú nemzeti törvényben deklarált jogokat folyamatosan szűkítették, a magyarok régió etnikai összetételének változása felgyorsult, veszélybe került az anyanyelvi oktatás és művelődés intézményrendszere, folyamatosan korlátozták a Magyarországgal való szabad kapcsolattartást. A kisebbségi jogok korlátozása ellen fellépő Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága (a továbbiakban: Jogvédő Bizottság) Duray Miklós vezetésével a régió első kisebbségi politikai szervezetének számított, s mint ilyen valójában az 1989 utáni kisebbségi érdekvédelmi szervezetek egyfajta előőrsének is tekinthető.⁶⁷⁴

A jogvédő mozgalom a kisebbségek gazdasági, politikai és kulturális (nyelvi és oktatási) jogait védelmezve, kiterjedt kapcsolatokat épített ki a cseh, szlovák és magyar ellenzéki körökkel. Az Európai Biztonsági és Együttműködési Ér-

⁶⁷² Vigh 2002.

⁶⁷³ Konečný 2001.

⁶⁷⁴ A Jogvédő Bizottság 1978–1989. évi dokumentumait ld. Duray 1989 (1994).

tekezlet 1980. évi madridi konferenciájának résztvevőikhez küldött tájékoztató-sával és több más körlevelével, kiadványával pedig a nemzetközi közvélemény figyelmét is felhívta a Husák-rendszer antidemokratikus és kisebbségellenes gyakorlatára. A jogvédő mozgalom a szlovákiai magyar társadalom önszerveződése, a közösségi identitás megerősödése szempontjából is fontos szerepet töltött be részben azzal, hogy a pártállami kizárólagossággal szemben jelezte a demokratikus alternatíva lehetőségét, részben pedig azzal, hogy a kisebbségi jogvédelem mobilizálta a nyelvi, oktatási jogokat értéknek tekintő értelmiségieket, szülőket, fiatalokat. A Duray Miklós ellen indított politikai per mindazonáltal megmutatta, hogy a csehszlovákiai pártállami keretek közt a jogvédő mozgalmak államellenes politikai tevékenységnek számítottak, s emiatt a Jogvédő Bizottság is csak korlátozott keretek közt válhatott a tényleges kisebbségi közösségszervezés legális fórumává.⁶⁷⁵

A magyarkérdés, a Jogvédő Bizottság tevékenységének köszönhetően, fontos mellékhadszínterévé vált Szlovákiában azoknak a küzdelmeknek, melyeket a – Gorbacsov által meghirdetett szovjet peresztrojka szellemétől is megrettenő – csehszlovák kommunista rezsim egyre kíméletlenebb eszközökkel folytatott saját pozícióinak megmentése érdekében. Ilyen körülmények közt a (cseh)szlovákiai magyar nemzeti kisebbség zaklatott 20. századi történetében az 1989. évi hatalom- és rendszerváltás – a kisebbségpolitikai szempontból ambivalens fejlemények, negatív kísérőjelenségek és felemás következmények ellenére – kétségkívül a legpozitívabb események sorába tartozik. A pártállami viszonyok fokozatos felszámolása ugyanis visszaadta a szabad önszerveződés, közösségépítés lehetőségét, módot adott a kisebbségi jogegyenlőség, az önkormányzati jogok, a kulturális, politikai és gazdasági egyenjogúság követelményének megfogalmazására, s ezzel az asszimilációs víziók helyére a közösségépítés jövőképei kerülhettek. A csehszlovákiai kisebbségpolitikai viszonyok a pártállam utolsó évtizedében persze sokkal inkább a két világháború közötti nemzetállami reflexeket tükrözték, s ez a nyelvi, oktatási jogok területén az 1980-as években igen sok konfliktussal járt.

⁶⁷⁵ Ennek egyik legjobb példája az Bizottság nevében „a magyar szülőkhöz, pedagógusokhoz, iskolákhoz és minden nemzetéért felelősséget érző szlovákiai magyarhoz” 1989. május 26-án címzett levél rendkívül erős dél-szlovákiai visszhangja. Duray 1989: 385–387.

A rendszerváltoztatás és a kisebbségi többpártrendszer 1989–1992

A kelet-közép-európai országokban az 1989–1991-ben lezajlott rendszerváltások több vonatkozásban jelentettek forradalmi átalakulást. Az államszocialista gazdasági rendszerek helyett ismét a tőkés, kapitalista termelés vált meghatározóvá. Tarthatatlanná vált s rövid időn belül megszűnt a pártállamok kommunista hatalmi monopóliuma, helyét igen rövid átmenet után a parlamenti demokrácia játékszabályai szerint szerveződő többpártrendszer vette át. Mindezzel szorosan összefüggött a korábbi kelet-európai szovjet szövetségi rendszernek, majd pedig 1992-ben magának a Szovjetuniónak s vele együtt a régió másik két föderatív államának, Jugoszláviának és Csehszlovákiának a felbomlása, illetve az önálló nemzetállamok kialakulása, bel- és külpolitikai függetlenségük helyreállítása.

A pártállami rendszerrel való szembeszegülésben és lázadásban, a hatalom által tiltott közéleti, politikai szervezkedésekben a régió valamennyi jelentős kisebbségi népcsoportja is kivette a részét. Rövid időn belül kialakították ellenzéki fórumaikat, kidolgozták demokratikus politikai programjaikat. Miközben a régió valamennyi országában hetek, hónapok alatt kialakult a szabad sajtó, létrejöttek a politikai pártok, mozgalmak, a kisebbségek magától értetődően kapcsolódtak be a politikai pluralizmus intézményrendszerének újjáteremtésébe. Ezzel párhuzamosan újratertették kapcsolatrendszerüket az anyaországaikkal, amelyek szintén újrafogalmazták saját nemzeti kisebbségeikkel szembeni kötelezettségeiket.

A Magyar Köztársaság 1989. október 23-án kihirdetett, megújított alkotmányában a 6. paragrafus 3. bekezdése ezt a megújított anyaországi szerepvállalást rögzítette: „A Magyar Köztársaság felelősséget érez a határain kívül élő magyarok sorsáért, és előmozdítja a Magyarországgal való kapcsolatuk ápolását.” A magyar kisebbségi közösségek Kárpátalján, a Vajdaságban, Szlovákiában, Erdélyben egyaránt egyszerre támaszkodhattak az állampárt reformereire, disszidenseire, illetve a diákmozgalmak, irodalmi, kulturális csoportosulások, klubok, civil- és egyházi szervezetek, magukat már korábban függetlenített, ellenzéki értelmiségiek demokratikus kezdeményezéseire. Sokféle előzménye volt tehát a rendszerváltás folyamatában megszerveződött kisebbségi magyar politikai mozgalmaknak, pártoknak.

Csehszlovákiában a Husák-korszak utolsó éveiben a magyarországi szamizdat és nyilvános sajtó egyre gyakoribb kisebbségvédő megnyilvánulásai, az 1978-ban alakult Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága, az 1981. évi Duray-per, az erdélyi magyarság egyre nehezebb helyzetének hírei mozgósították a szlovákiai magyar értelmiségieket, diákokat, az 1968-as tevékenységük miatt félreállítottakat és más csoportokat. A prágai Charta 77, illetve a magyarországi ellenzéki mozgalmak a civil bátorságra is példát mutattak. A Husák-rendszer mindinkább negatív nemzetiségi politikai kezdeményezéseivel szembeni ellenállást egyre többen támogatták.

A Duray Miklós által vezetett Jogvédő Bizottság az állandó rendőri megfigyelés ellenére az 1980-as években folyamatosan működött. A politikai rendőrség megfigyelései, a beszervezett emberek jelentései nem tudták teljesen megakadályozni a szervezet működését. A vele párhuzamosan aktivizálódott szlovákiai magyar írócsoport, a Csemadok helyi és országos szervezetei Sidó Zoltán elnök támogatásával, a Madách Kiadó és a magyar egyetemisták közül is egyre többen bekapcsolódtak a kisebbségi jogvédelmi, kapcsolatépítő és tájékoztató munkába.

Az 1989. november 17-i prágai diáktüntetéssel kirobbant „bársonyos forradalomhoz” a szlovákiai magyarok az elsők közt csatlakoztak. Vágsellyén a szlovákiai magyar értelmiségiek egy csoportja minden más csehszlovákiai mozgalmat megelőzve, márt november 18-án megalakította a Független Magyar Kezdeményezést (FMK). A csehországi Polgári Fórum és a szlovákiai Nyilvánosság az Erőszak Ellen néven létrejött országos politikai mozgalmakkal szoros együttműködésben az FMK november 20-án felhívásban szólította fel a szlovákiai magyarokat, hogy vegyenek részt a kommunista hatalom felszámolását célzó országos sztrájkban. A szervezet Grendel Lajos, Szigeti László, A. Nagy László, Tóth Károly vezetésével november 22-én bekapcsolódott a NYEE Koordinációs Bizottságának munkájába.

Az FMK állásfoglalásaiban kezdettől fogva súlyt helyezett a nemzeti kisebbségek kollektív jogainak biztosítására, és szorgalmazta azok törvénybe iktatását. Ezenkívül kulturális és iskolaügyi téren teljes önrendelkezést követelt. Ugyanakkor folyamatosan együttműködött a liberális szlovák és cseh politikai mozgalmakkal. Ennek az együttműködésnek a korlátait az új szövetségi kormány alakításakor a kisebbségi miniszteri poszt többségi részről történt megtorpedózása jelezte először.

Szlovákiában viszont az 1989. december 12-én megalakult, Milan Čič vezette új többpárti kormány egyik alelnöki posztját az FMK jelöltjeként Varga Sándor kapta, akiről később kiderült, kapcsolatban állt a Duray-féle mozgalmat folyamatosan megfigyelő politikai rendőrséggel. A. Nagy László, az FMK elnöke töltötte be 1990-től a Szlovák Nemzeti Tanács (parlament) alelnöki posztját. Az 1990. évi választások után megalakult szlovák kormányban Zászlós Gábor volt az FMK képviselője, ugyancsak az alelnöki poszton.

1990 januárjában két további magyar politikai mozgalom jött létre. A Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom (MKDM) kezdeményezői magyar katolikus értelmiségi csoportok voltak. A mozgalmat 1990. március 19-én jegyezték be. Az MKDM az Együttéléssel választási koalícióra lépve igen hatékonyan mozgósította a szlovákiai magyar választókat. A mozgalom programja a szlovákiai nemzeti kisebbségek jogainak biztosítására koncentrált. Az etnikai önazonossághoz való egyéni és csoportjogok mellett a nemzeti hovatartozás szabad megválasztásának és vállalásának jogát hangsúlyozzák. A kisebbségi autonómia ügyét ugyancsak felkarolták, de kezdettől fogva súlyt helyeztek arra is, hogy a kormányzati struktúrában szintén legyen a kisebbségi ügyeknek képviselője.

Az Együttélés Politikai Mozgalom (a Demokrációért és a Nemzeti Kisebbségek Jogaiért) alakult meg harmadikként. Az Amerikai Egyesült Államokban eltöltött másfél éves ösztöndíjas útjáról 1989. december elején hazatért Duray Miklós vezetésével klasszikus kisebbségi gyűjtőpártként – a csehszlovákiai kisebbségi népcsoportok közös szervezeteként – jött létre. A mozgalom 1990. március 31-i alakuló kongresszusán választási koalíciós szerződést kötött az MKDM-mel. Programjában – a kisebbség jogi-politikai státuszának rendezése, kulturális és gazdasági helyzetének javítása mellett – kezdettől fogva megjelent az autonómia igénye. A magyar többségű közigazgatási egységek kialakítása mellett az önkormányzati alapelvek bevezetését szorgalmazta, amit 1993 februárjában *A területi önkormányzat és a személyi autonómia alapelvei* című programdokumentumban fogalmazott meg módszeresen.

Az 1989–1990. évi kelet-közép-európai rendszerváltozások sorában – a berlini fal 1989. november 9-i leomlását követően – a november 17-i prágai diáktüntetéssel, a prágai üzemek sztrájkfelhívásával elkezdődött a „bársonyos” csehszlovákiai fordulat. Az Alexander Dubček nevéhez kötődő 1968–1969. évi reformkísérlet elfojtása után uralomra jutott, két évtizeden keresztül korlátlan hatalommal rendelkező neosztalinista Husák-rezsim napok alatt összeomlott. A csehszlovák rendszerváltás politikai elitje a Charta 77 és más politikai, környezetvédelmi, egyházi ellenzéki mozgalmak híveiből és képviselőiből, az 1968. évi reformkommunistákból, illetve csekély részben a CSKP mérsékelt reformszárnyának vezetőiből szerveződött meg.

A Václav Havel és Jiří Dienstbier vezette csehországi Polgári Fórum (OF) és a Fedor Gál, Ján Budaj, Milan Kňažko vezette szlovákiai Nyilvánosság az Erőszak Ellen (VPN) mozgalom a Magyar Demokrata Fórumhoz hasonló, forradalmi gyűjtőpártként jött létre 1989 novemberében.⁶⁷⁶ Az 1989. november 18-án, Vágsellyén megalakult Független Magyar Kezdeményezés (FMK) volt az elsőként megalakult politikai mozgalom a „bársonyos forradalom” Csehszlovákiájában. A Jogvédő Bizottság munkájában is aktív szerepet vállaló Tóth Károly,

⁶⁷⁶ *Dva roky 1992; Slovensko 1994; Hamberger 1997; Hamberger 2000; Šutaj 2012: 291–312.*

A. Nagy László, valamint Öllös László, Gyurovszky László és mások már húzamosabb ideje kapcsolatban álltak a magyarországi és szlovákiai ellenzéki csoportokkal, értelmiségiekkel. A vágsellyei alakuló ülésen a visszaemlékezések tanúsága szerint egyedül Tóth Károly szorgalmazta a mozgalom politikai pártként való elindítását, a többiek a pártállami évek ellenzéki mozgalmainak mintáit kívánták követni.

Az FMK – értesülve a prágai eseményekről – Szlovákiából elsőként üdvözölte a Polgári Fórum megalakulását. Az első politikai önmeghatározásaként értékelhető november 20-i nyilatkozatában a mozgalom legfontosabb aktuálpolitikai célját és az azok eléréséhez alkalmas módszert a következőképpen fogalmazta meg: „az alulról építkező demokratizációs folyamat támogatása Csehszlovákiában, az osztársadalmi dialógusba való bekapcsolódás, a magyar nemzeti kisebbség képviselete ebben a párbeszédben.”⁶⁷⁷ Az FMK ugyanezen a napon csatlakozott a VPN mozgalomhoz, jelezve, hogy a mozgalom céljai közt a demokratikus átalakulást tekinti elsődlegesnek, s ebben a többségi mozgalmakkal való szoros együttműködést tartja a leginkább járható útnak.

A csehszlovákiai kisebbségi magyar pártrendszer három irányzat mentén szerveződött. A szlovákiai belpolitikában a magyarországi szabad demokratákéhoz hasonló, liberális polgári pártként fellépő és a szlovákiai átalakulás legerősebb tényezőjével, a VPN-nel szorosan együttműködő FMK-nak nem sikerült megtartania a rendszerváltó párt vezető szerepét és országos erejét. Támogatottsága fokozatosan csökkenni kezdett. A Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom jórészt szintén a szlovák Kereszténydemokrata Párt árnyékában szervezte meg magát és igen gyorsan megerősödött. Az átfogó nemzeti mozgalomként fellépő, Duray Miklós vezette Együttélés Politikai Mozgalom pedig megpróbálta a lengyel és a ruszin kisebbség bevonásával erősíteni a párt kisebbségvédelmi jellegét. A további pártkezdeményezések nem tudtak tartósan fennmaradni a mozgalmas (cseh)szlovákiai politikai életben.

A fordulat utáni első hónapok forradalmi lendületében az FMK által választott stratégia és taktika kétségkívül eredményesnek tűnhetett, hiszen számos szlovákiai kormányzati, parlamenti, közigazgatási pozíciót sikerült a mozgalom jelöltjeivel betölteni. Azt is sikerként lehetett elkönyvelni, hogy a fordulat után jelentkező, különböző szlovákiai politikai áramlatok közt a nacionalista-soviniszta erők kezdetben nem jutottak meghatározó szerephez, ami főként annak volt köszönhető, hogy különösen a csúcsvezetés, illetve az alapszervezetek lokális szintjén szoros együttműködés alakult ki a VPN és az FMK képviselői között.

Az önálló kisebbségi politizálás feladásának kockázataival azonban hamarosan az FMK-nak is szembesülnie kellett. A szövetségi kormány nemzetiségi mi-

⁶⁷⁷ A Független Magyar Kezdeményezés 1989. november 24-i elvi nyilatkozata a Jogvédő Bizottságot elődjének tekintette. *Szabadság* 1992.

niszteri posztjára jelölt Duray Miklóst ugyanis a Prágában folyó tárgyalásokon a megbízott miniszterelnök, Marián Čalfa vétója nyomán a Polgári Fórum és a VPN képviselői sem támogatták. Mi több, a nemzetiségi tárca ötletét s vele a kisebbségi kérdés föderatív szintre emelésének koncepcióját is elvetették.⁶⁷⁸ A szlovák többség és a magyar kisebbség politikai elitjeinek új típusú stratégiai partnerségét kívánta körvonalazni a két mozgalom 1990. január 21-én közreadott nyilatkozata, amely a nemzeti és etnikai csoportok jogainak liberális doktrínáján felülemelkedve, a nemzeti közösségek kollektív jogainak elismeréséből kiindulva, a kisebbségek öngazgatáshoz való jogát is deklarálta: „A nemzetek, nemzeti kisebbségek és etnikumok kollektív jogaiból kiindulva öngazgatás illeti meg azokat minden olyan kérdésben, amely kizárólag őket érinti, továbbá egyenjogú, közös döntésre jogosultak minden olyan kérdésben, amely őket is érinti.”⁶⁷⁹

Az FMK a többségi nemzet demokratikus erőivel közös kormányzás konszociális modelljét igyekezett meghonosítani a fordulatot követő változások kiszámíthatatlanul szeszélyes és gyorsan polarizálódó pártpolitikai viszonyai közepette. A kezdeti egységes fellépés folytatásának lehetőségét a szlovák politikai élet erőteljes differenciálódása, a szélsőséges nacionalizmus jelentkezése éppúgy megkérdőjelezte, mint az 1990 tavaszán megalakuló két másik magyar politikai mozgalom – az Együttélés és a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom – gyors térhódítása. Az FMK liberális világképére, a kisebbségi kérdés multikulturális megközelítésére épülő távlati elképzelésekről, racionális megközelítésekről, helyzetelemzésekről rövid időn belül kiderült, hogy nem igazán alkalmasak az egyre sűrűbben jelentkező konfliktushelyzetek kezelésére. A többségi pártok kivétel nélkül a nemzetállami legitimitációs bázis felé kezdtek közelíteni, amit a permanenssé vált cseh–szlovák államjogi válság még inkább felgyorsított.

Az 1990. június 8–9-i parlamenti választások ugyan még a VPN és FMK koalíciójának 29 százalékos győzelmét hozták, a nyelvtörvény körül kiéleződött politikai küzdelmek azonban már jelezték a koraszülött társulások (konszociális) modell tartalékainak gyors kimerülését, elhasználódását. A VPN 1991. évi felbomlása, a Mečiar vezetésével létrejött Demokratikus Szlovákiért Mozgalom fokozatos térnyerése, valamint a csehszlovák állam kettéválással végződött államjogi krízishelyzete azután hosszú időre – az első Dzurinda-kormány megalakulásához vezető 1998. évi Kék Koalíció megalakulásig – felszámolta a konszociális modell működtetéséhez szükséges politikai feltételeket.

Az FMK 1991. márciusi, VII. közgyűlése új alapszabályt fogadott el, amely a mozgalom valódi politikai párttá való átalakulását készítette elő. Az első

⁶⁷⁸ Rendszerváltás: 2009, 9–41. 703–745. Az FKM november 20-i nyilatkozatát ld. *Szabadság* 1992, 102.

⁶⁷⁹ A VPN és az FMK közös nyilatkozta a nemzetek, nemzeti kisebbségek és etnikai csoportok együttéléséről Szlovákiában. *Szabadság* 1992, 118.

Mečiar-kormány bukása után megalakult, rövid életű Čarnogurský-kormányban az FMK már önálló koalíciós partnerként vett részt, és három miniszterhelyettesi posztot töltött be jelöltjeivel. A párt újjáalakulását betetőző 1992. január 25-i, VIII. közgyűlésen a Magyar Polgári Párt (MPP) nevet vette fel, és új pártprogramot is elfogadott, amelynek számos eleme az 1998 utáni, koalíciós időszakban vált aktuális feladattá. Az MPP *Szabadság és felelősség* címmel elfogadott 1992. évi általános programja, valamint a *Gazdag kisebbséget* címmel elfogadott kisebbségi programja olyan komplex helyzetértékelést és feladatkijelölést jelentett, amely Csehszlovákia fennállásának utolsó évében igyekezett körülhatárolni a kisebbségi politizálás lehetőségeit. A program a kisebbségek által lakott régiókat – ötszázalékos kisebbségi részarány fölött – kétnyelvű, vegyes nemzetiségű zónaként javasolta kezelni, s ezek különleges érdekeit a közigazgatási reform során maximálisan figyelembe kívánták venni. Javasolták a kétnyelvű zónák külön statútumának kidolgozását is.⁶⁸⁰

Időközben kialakult a kisebbségi magyar többpártrendszer, amely az 1998–2009 közötti egységes kisebbségi párt időszakát leszámítva – tartós politikai formációja volt a kisebbségi politizálásnak. A magyar pártok szavazóbázisát tekintve 1992-re az MPP már a harmadik helyre szorult. S hiába próbálták a pártok az egymás közti együttműködést szervezeti normává tenni, ez csak a harmadik Mečiar-kormány által elfogadtatott választási törvény kényszerítő hatására történt meg 1998-ban. Számos belső és külső oka volt annak, hogy a pártok szuverenitásának kölcsönös elismerése mellett nem sikerült kialakítani a választási együttműködésen alapuló kisebbségi politizálás kereteit. Pedig minden oldalon egyértelműen látták, hogy az együttműködés nélkül a 10–12 százaléknyi magyar választói bázis érdekeit nem lehet kellő súllyal megjeleníteni. Ehhez természetesen a kisebbségi kultúra, oktatás, sajtó és civil szféra pártsemlegességét, politika- és ideológiamentességét is biztosítani kellett volna, ráadásul a magyar kormányoknak is az Antall-doktrínában megfogalmazott elvekhez kellett volna ragaszkodniuk.⁶⁸¹ Az MPP az 1992. évi 2,29 százalékos választási eredményével nem jutott be sem a szövetségi parlamentbe, sem a Szlovák Nemzeti Tanácsba, s ez a párt politikájának újragondolását tette szükségessé. Az 1994. évi parlamenti választások alakalmával az MPP előnytelen koalíciós szerződést volt kénytelen elfogadni, de csak ezzel tudta biztosítani fennmaradását és a szlovákiai magyar többpártrendszer konszolidálását. Az 1995-ben *A realitás tisztelete* címmel elfogadott új stratégiai programja legfontosabb célkitűzésnek a nemzeti szempontból mérsékelt és demokratikus többségi erővel való együttműködés feltételeinek megteremtését tekintette. A magyar–szlovák együttműködés ily módon a mečiar-i nemzetállami kizárólagossággal szembeállítható alternatíva

⁶⁸⁰ Uo. 39–40.

⁶⁸¹ Bárdi 2001. <http://epa.oszk.hu/00000/00033/00003/bardi.htm>.

központi, taktikai elemévé vált: „Meg kell fogalmazni olyan alternatívát, mely nem sérti ezeket a szlovák érdekeket, és nem ösztönzi (...) a két táborn (nemzeti és demokratikus szlovák pártokat – Sz. L.) arra, hogy a demokratikus minimumot félretéve, helyettünk egymással kössenek szövetséget. Érdekünk a tárgyalási alkupozíció kiharcolása a szlovákiai magyar politikai szubjektumok számára.”⁶⁸² Az MPP támogatottságának rohamos csökkenése ellenére programjaiban felismerte az „örök kisebbségi ellenzékiségben” rejlő csapdát, s a harmadik Mečiar-kormány egyre gátlástalanabb kisebbségellenes kurzusából azt a tanulságot vonta le, hogy a többségi pártokkal való szövetkezés nélkül a kisebbségi pártok önmagukban nem lesznek képesek saját közösségük érdekeit szolgáló belpolitikai fordulatot kikényszeríteni. Végül az MPP a kisebbségi magyar politikai közösség akarata és a mečiar-i választójogi törvény nyomán beállt új helyzetet tudomásul véve, részt vett az 1998. június 21-i dunaszerdahelyi pártegyesülésben. Ezt az MPP vezetése olyan szövetségi párt formájában képzelte el, amely lehetőséget biztosított volna az elődpártok ideológiai, politikai áramlatainak, politikai platformjainak a továbbélésére, a párt szövetségi szerkezetének kialakítására és fenntartására.

Az 1989 előtti szlovákiai magyar kisebbségi jogvédelem megszervezése, irányítása, kétszeri letartóztatása és az ellene indított per nyomán nemzetközileg ismert Duray Miklósnak a prágai kormányalakítási megbeszélések résztvevőjeként azonnal szembesülnie kellett az új csehszlovák hatalom elutasító magatartásával. Az FMK stratégiájával és politikai gyakorlatával kapcsolatban Duray Miklós három koncepcionális jellegű fenntartást fogalmazott meg. Az FMK társutas politizálását rövid és hosszú távon sem tartotta eredményes magatartásnak. A kisebbségi jogvédelmet és közösségépítést elengedhetetlen feltételnek tekintette az érdemi partneri viszonyok kiépítéséhez a többségi társadalommal. A kisebbségek, valamint a kisebbségek által lakott régiókban élők politikai képviselőt olyan politikai gyűjtőmozgalom formájában tartotta kivitelezhetőnek, amely nem kötelezi el magát valamely ideológiai áramlat mellett.

Duray Miklós és a vele együttműködést vállaló országos és regionális Cse-madok-elit, valamint az 1969 után a kommunista pártból kizárt magyar vezetők hatékony fellépése nyomán – az FMK minden kritikája, a további magyar pártalapításokat akadályozni igyekvő erőfeszítése ellenére – 1990. február 27-én, illetve március 1-jén hivatalosan is bejegyezték az Együttélés Politikai Mozgalmat. A klasszikus etnikai pártokra leginkább emlékeztető Együttélés Csehszlovákia valamennyi kisebbségének képviselőt fel kívánta vállalni, és alapvetően a kisebbségi érdekvédelmet helyezte tevékenységének középpontjába. A mozgalom munkájába kezdettől fogva bekapcsolódtak a Těšín-vidéki lengyelek képviselői, a március 31-i alakuló kongresszuson az Együttélés egyik alelnökévé Stanislav

⁶⁸² Bárdi–Éger 2000: 337.

Gawlikot választották.⁶⁸³ Jóllehet Durayék kezdetben ideológiamentes kisebbségi érdekvédelmi mozgalomként határozták meg magukat, kezdettől fogva egyértelmű volt, hogy a kereszténydemokrata értékrendet tekinti sajátjának. Ennek megfelelően az 1990. évi parlamenti választásokra való felkészülés részeként március 31-én választási koalícióra lépett az 1990. március 19-én megalakult Magyar Kereszténydemokrata Mozgalommal.

A két magyar mozgalom együttműködését folyamatosan súlyos viták zavarták meg, ennek ellenére a kettős koalíció 8,66 százalékos eredménnyel 12 képviselőt küldhetett a szövetségi gyűlésbe, míg a Szlovák Nemzeti Tanácsban 14 mandátumhoz jutott. Ebből az Együttélés öt képviselői helyet kapott Prágában, hetet pedig Pozsonyban. Már az első demokratikus választások is megmutatták, hogy a választójogi törvény fontos eszköze lesz a mindenkori (cseh)szlovák kormánzatoknak a kisebbségi pártok mozgásterének szabályozásában. A választójog által meghatározott keretfeltételek pedig kezdettől fogva az együttműködés irányába kényszerítették az egymással is súlyos vitákba bonyolódó magyar pártokat.⁶⁸⁴

Az Együttélés politikai céljai között kezdettől fogva nagy súllyal szerepelt az önkormányzati rendszer kiépítése, az oktatási és kulturális autonómia igénye. A távlati célok megvalósítása helyett azonban egyre nagyobb figyelmet kellett fordítani a kisebbségi közösségek jogi status quóját is veszélyeztető nacionalista törekvésekre. Ezek különösen a nyelvi jogok, illetve a kisebbségek alkotmányjogi helyzetének vonatkozásában váltak súlyos viták tárgyává.⁶⁸⁵

Az Együttélés három alapkérdésben járult hozzá a kisebbségi többpártrendszer működőképességének elmélyítéséhez. Mindenekelőtt a mozgalom elnökének alkati és elvi radikalizmusának, helyzetteremtő képességének köszönhetően a három Mečiar-kormány éveiben virulenssé vált szlovák nacionalista erők nem tudták védekező, jog- és önfeladó pozícióba szorítani a magyar közösséget, hiszen a nyelvi, oktatási, kulturális, identitáspolitikai támadásokkal szemben a kisebbségi közösség igen szervezeten és határozottan felvette a küzdelmet, mi több, a három pártot is arra kényszerítette, hogy a jogfosztásokkal szemben egyeztetve és egységesen lépjen fel.

A mečiari kormányzás alatt felerősödött egységes magyar pártpolitika eszményét az Együttélés igyekezett minden tekintetben a három párt viszonyának

⁶⁸³ A különböző nemzetiségek békés együttélésének kivánalma az Együttélés alapszabályában is helyet kapott. Az együttélés „alapja a türelem, a megbocsátás, a kölcsönös tisztelet, egymás kultúrájának és nyelvének ismerete. Egyenjogúság, egyenrangúság és törvények nélkül nem képzelhető el normális együttélés. Az együttélés politikai és társadalmi normáit a közös lakóhelyhez fűződő érdekek alakítsák ki. Az együttélés gyakorlásának alapsejtje legyen a közösségi autonómia.” Pogány 1995: 150; Duray 1999: 9–10; Gyurcsík–Satterwhite 1996: 509–524.

⁶⁸⁴ A választójogi háttérről ld. Petőcz 1998; Mesežnikov 2001.

⁶⁸⁵ Az 1993–1998 közötti időszak etnopolitikai konfliktusairól, vitáiról ld. Bakker 1997; Duffek 2002: 2–3; Šutaj–Olejník 1998: 296–321.

központi kérdésévé tenni, hiszen a szlovák pártok irányába a másik két parlamenti magyar pártnak az Együttélésnél jóval kiterjedtebb és szervezettebb kapcsolatai voltak. Ugyanakkor az Együttélésnek az MKDM-mel kialakított közös választási koalíciója, valamint az egybehangolt parlamenti fellépéseik a többségi közösséggel folyamatosan érzékeltették a kisebbségi közösség belső szolidaritását, a magyar választási bázis fegyelmét. S végül a Duray Miklós által megfogalmazott társnemzeti státusz iránti igénybejelentés azt is egyértelművé tette, hogy más hangsúlyokkal és más eszközökkel, de az Együttélés is a Szlovákián belüli közösségi egyenjogúságot és az azt szavataló önkormányzati intézményrendszert tekinti végső céljának.⁶⁸⁶

A Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom létrejöttének történetében több kezdeményezés ért egybe. Az FMK által is szorgalmazott kereszténydemokrata klubok, a Szlovák Kereszténydemokrata Mozgalom magyar tagozatának kialakítására tett erőtlen kísérletek mellett Püspöki Nagy Péter, Rajczy László, Szócs Ferenc és több más alapító tevékenysége jelezte a kezdetben politikamentes, alapvetően hitbuzgalmi orientációnak és a nemzeti kereszténydemokrata politizálás mintáinak az ötvöződését. A belső vitákban az Együttéléshez fűződő viszony kérdése, Janics Kálmánnak, a mozgalom első elnökének az önálló politikai párttá válást támogató magatartása, valamint a választási kampány során kialakult új elit terelte végérvényesen a mozgalmat a nemzetileg elkötelezett, kereszténydemokrata politikai szervezet irányába.

Az 1991. évi belső válság után elnökké választott Bugár Béla programadó tevékenysége, a mellé felsorakozó fiatal értelmiségi kör (Csáky Pál, Farkas Pál, majd Bárdos Gyula) tudatos pártszervező munkája emelte fokozatosan az MKDM-et a legjelentősebb szlovákiai magyar párt rangjára. A mozgalom az 1990. március 16-i alakuló gyűlését követően választási koalíciót kötött az Együttéléssel, ami azt követően számtalan belső ellentmondáshoz, vitához és ellentétbe vezetett.⁶⁸⁷ Az MKDM Csáky Pál és Janics Kálmán visszaemlékezése szerint az 1992. évi választásokig jórészt az Együttélés által szorgalmazott politikát követte, nem volt koherens belső értékrendje. Vezetése megpróbálta korlátozni az Együttélés befolyását. Ennek jegyében 1991 májusában kizárták a mozgalomból az Együttéléssel közös parlamenti klubot alapító négy MKDM-képviselőt, és elzárkóztak a közös parlamenti klub létrehozásától.

Az 1992. évi parlamenti választások alkalmából megkötött hármas magyar koalíció (az Együttélés mellett az 1991 nyarán létrejött Magyar Néppárt is bekerült a választási koalícióba) az FMK-t önálló indulásra kényszerítette, de a kiala-

⁶⁸⁶ Az Együttélés legfontosabb programdokumentumait közli Pogány 1995; Bárdi–Éger 2002: 211–217, 222–241, 264–275, 305–312.

⁶⁸⁷ Az MKDM megalakulásáról *Közösségünk:1995, Közösségünk szolgálatában. Az MKDM öt esztendeje 1989–1994*. Pozsony, 1995. A belső vitákról Gyurcsik1996: 169–170; *Rendszerváltás* 2009: 93–120, 301–313; Csáky 1998.

kult helyzetben ezzel együtt átláthatóvá, a választók számára is értelmezhetővé tette a pártközi viszonyokat.

Az MKDM helyzetének stabilizálására, programjának megújítására, a párt-szerű politizálás kereteinek kialakítására – a szlovákiai magyarság 1989 utáni legnagyobb méretű politikai mobilizációját jelentő komáromi önkormányzati nagygyűlést követően – az 1994. február 26-án, Dunaszerdahelyen megrendezett I. kongresszusán került sor. Programja a decentralizált államigazgatás és az önkormányzatiság párhuzamos kiépítését szorgalmazva sürgette a kisebbségek jogállásáról szóló törvény előkészítését. Mindazonáltal sem a komáromi dokumentumok szellemiségét nem tükrözte, sem pedig az MKDM törvénytervezetének önkormányzati struktúrájára való utalást nem tartalmazott. Mindez valószínűleg összefüggött a komáromi nagygyűlés kapcsán keltett hisztérikus többségi reakciókkal, a mindenfajta kisebbségi autonómiát államellenes megnyilatkozásnak tekintők vélekedésének felerősödésével. Bugáréknak sikerült saját arcukat megőrizniük, és különösen a parlamenti munkában egyre inkább egyfajta centrumszerepet játszottak, amivel a három magyar parlamenti párt közül a legnagyobb támogatottságra tettek szert. Ebben az MPP politikai mélyrepülése, az Együttélés autonómiapolitikájának kifulladásá, az 1994. évi magyarországi kormányváltás után a budapesti kormány „határon túli magyar politikájában” végbement hangsúlyeltolódások egyaránt közrejátszottak. A legfontosabb azonban mégis a Mečiarral szembehelyezkedő szlovákiai ellenzéki koalíció részéről tanúsított érdeklődés és rokonszenv volt, amely Bugár Béla politikai irányvonalát fogadta. Bugár politikáját sokan középutas, kompromisszumokra hajló magatartásként értékelték, valójában ő egyfajta kisebbségi magyar politikai centrum kiépítésére törekedett, amely a három parlamenti magyar párt egyesülését is jelentősen előmozdította.

Közösségépítés, önkormányzatiság, autonómiatervek

A kelet-közép-európai rendszerváltozás a térség magyar kisebbségeit ugyan nem találta teljesen felkészületlenül, de a politikai programok és célok tisztázását, megfogalmazását valójában tiszta lappal kellett kezdeni. Az 1980-as évek ellenzéki magyar kisebbségi mozgalmi alapvetően a politikai és jogi önvédelem, illetve a sérelmi politika koordinátái között mozogtak. A kisebbségi magyar autonómia – mint fogalmilag és politikailag körülhatárolatlan, optimális jogintézmény – természetesen már a pártállami periódusban is szerepelt a kisebbségi programokban, hiszen 1918 óta a magyar politikai törekvések tengelyében mindig is ott volt a nemzeti önkormányzat követelése.

A Cseh-Szlovákia kettéválásához vezető rendszerváltás utáni cseh-szlovák viták, ellentétek, az előzetes várakozásokkal ellentétben, nem növelték a kisebbsé-

ségi pártok mozgásterét. A prágai szövetségi parlamenti és kormányzati háttér ugyan az 1989–1992 közötti időszakban is igen gyengének bizonyult, a szlovákiai radikális nacionalizmust azonban a szövetségi szint ideig-óráig képes volt féken tartani. Ugyanakkor a szövetségi törvényhozás szintjén a jogalkotásban a kisebbségeknek még a leginkább borulátó várakozásaikban is csalódnuk kellett, amikor például a szövetségi gyűlés 1991. január 9-én – az 1968. évi nemzetiségi törvényt érvénytelenítve – a kisebbségi képviselők tiltakozása ellenére elfogadta a korábbi joggyakorlathoz képest visszalépést jelentő emberi jogi alkotmánylevelet.⁶⁸⁸

Ennek ellenére a magyar kisebbségi pártok mindvégig ragaszkodtak a szövetségi állam fennmaradásához, a kisebbségi pártok az ország kettéválasztása során a népszavazás kiírását tartották volna az egyedüli legitim eljárásnak, s annak elmaradása miatt mindvégig tiltakoztak. Az 1991 őszen kiéleződött cseh–szlovák vitában az Együttélés és az MKDM prágai képviselői klubja népszavazási kezdeményezést nyújtott be a Szövetségi Gyűlés mindkét kamarájában a következő szöveggel: „Kívánja-e a Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaságnak mint a nemzetközi jog szubjektumának jogfolytonosságát, amelyben teljes mértékben tiszteletben tartják a nemzetek, a nemzeti és etnikai kisebbségek önrendelkezési jogát, amely a köztársasági és tartományi öngazgatásban, területi és kulturális autonómiában nyilvánulna meg?”⁶⁸⁹ A magyar népszavazási kezdeményezés elutasítása, figyelmen kívül hagyása híven tükrözte a felbomlóban lévő cseh–szlovák föderációban a kisebbségek kiszolgáltatott helyzetét és megoldatlan jogi státusát. Ugyanakkor megmutatta azt a távolságot is, amely az ország kettéválasztására készülő cseh és szlovák képviselőket a kisebbségi autonómiák gondolatának tudomásulvételétől elválasztotta.

Az önálló Szlovákia alkotmányát az önállóság kikiáltása előtt négy hónappal, 1992. szeptember 1-jén fogadta el a Szlovák Nemzeti Tanács. Az alaptörvény sokat vitatott preambuluma szerint a törvényhozók a „mi, a szlovák nemzet” formában kifejezett kollektív jogalany „történelmi örökségre”, a „nemzeti önrendelkezés természetes jogára” hivatkozva „a Szlovák Köztársaság területén élő nemzetiségi kisebbségek és etnikai csoportok tagjaival közösen”, az ily módon kibővített jogalany („tehát mi, a Szlovák Köztársaság polgárai”) nevében fogadták el az 1993. január 1-jén kikiáltott Szlovák Köztársaság alkotmányát. Az alkotmány 34. paragrafusának 3. cikkelye a következőképpen írja le a nemzetiségi jogok érvényesülésének határait: „A nemzetiségi kisebbségekhez és etnikai csoportokhoz tartozó állampolgárok számára a jelen alkotmányban szavatolt jogok gyakorlása nem irányulhat a Szlovák Köztársaság szuverenitásának és területi integritásának veszélyeztetésére, valamint a többi lakosának diszkriminálására.”⁶⁹⁰

⁶⁸⁸ Sulitka 2009: 148–152; Petráš 2011: 155–162.

⁶⁸⁹ *Elbeszélte történelem* 2011: 15; *Közösségünk szolgálatában* 1995: 70–83.

⁶⁹⁰ Orosz 2007: <http://www.saske.sk/cas/archiv/1-2007/orosz.html>.

Az alkotmány fontos eleme a területi önkormányzati rendszerről rendelkező negyedik fejezet, jóllehet a területi önkormányzatiság intézményrendszere a regionális önkormányzatokról szóló törvény hiányában az 1990-es évtizedben nem is tudott kiépülni. A területi önkormányzatiság alapját jelentő község jogait szabályozó rendelkezések egyike, nevezetesen a 66. paragrafus explicite lehetővé teszi a szabad társulást: „A községnek jogában áll más községekkel társulni a közös érdeket képező ügyekben.”⁶⁹¹ A szlovák alkotmányról az elmúlt években több esetben is kiderült, hogy az általa biztosított alapjogok törvényi és rendeleti úton megkerülhetők. A kisebbségi rendelkezések többségéről is bebizonyosodott, hogy a nacionalista gyakorlatnak nem tudott gátat szabni. A nyelvi jogok felemás megfogalmazása, a szuverenitás és integritás veszélyeztetésére történő utalásokra hivatkozva pedig könnyűszerrel kriminalizálhatók a kisebbségi magyar autonómiatörekvések. A három kisebbségi magyar parlamenti párt, illetve mozgalom politikai programjaiban kezdettől fogva jelen volt az önkormányzatiság kívánalma. Ezek a politikai programok azonban nem tisztáztak olyan alapvető kérdéseket, hogy az autonómia általuk eszményinek tartott megvalósítását hogyan kívánják összeegyeztetni azzal a konszociációs típusú modellel, amely a kormányzati és törvényhozói munkában, az állami, a szak- és helyi közigazgatásban egyaránt arányos vagy legalábbis méltányos részvételt és döntési pozíciókat követelt a kisebbség képviselői számára.⁶⁹²

A társulások, konszociációs modell iránt legelkötelezettebb FMK rögtön 1990-ben állást foglalt a kisebbségi önkormányzati modellel kapcsolatban. Amennyiben az autonómia lényegét a demokratikus hatalommegosztásban látjuk, ezt feltétlenül logikus lépésként kell értékelnünk. Hiszen az alkotmányos keretek közt, az ország területének egy részéért vagy a nemzetiségi kultúra, oktatásügy működtetéséért átvállalt felelősség egyszerre lehet a demokratikus jogállam keretében megvalósuló kisebbségi autonómiák és a társulások modell szilárd alapja. Aligha véletlen, hogy e korai állásfoglalások legfőbb elemei azután bekerültek az MKP *Gazdag kisebbséget* című „nemzeti kisebbségi” programjába is. Az FMK 1990. január 19-i első programnyilatkozata a kollektív jogok törvénybe iktatása mellett

⁶⁹¹ A Szlovák Köztársaság alkotmányának magyar szövegét lásd pl. Varga 1993: 51–66. A szlovák alkotmányban igen szűkre méretezett kisebbségi jogok miatt az MKDM és az Együttélés 1992 szeptemberében közös nyilatkozatot fogadott el, amelyben a kisebbségi autonómiára vonatkozóan a következő állásfoglalás olvasható: „A kulturális öngazgatásra, illetve autonómiára irányuló igényt a Szlovák Nemzeti Tanács agresszíven elutasította. A szlovák politika úgy értelmezi a kisebbségi autonómia minden formáját mint a szlovák államiság elleni támadást. Javaslatunkat, miszerint »a felsőbb területi egységek kialakításánál érvényesüljön a természetes etnikai, regionális és nyelvi területi egységek fennmaradásának elve a lakosság identitásának védelme érdekében«, a Szlovák Nemzeti Tanács azzal az indoklással vetette el, hogy ez az állami integritás megbontására irányuló kísérlet.” Pogány 1995: 240.

⁶⁹² Mátrai 1999; Bárdi 2000: 21–44.

arra helyezte a hangsúlyt, hogy a „nemzeti kisebbségeknek el kell érniük a kultúra (ezen belül az iskolaügy) terén a teljes önrendelkezést”. Ez a program szerint azt jelentette volna, hogy rövid időn belül meg kívánták teremteni „a csehszlovákiai magyarok teljes oktatási rendszerét a bölcsödétől a felsőoktatásig”. Ennél is általánosabb volt az öngazgatás igenlése abban a dokumentumban, amelyet az FMK és a szlovákiai rendszerváltást levezénylő mozgalom, a Nyilvánosság az Erőszak Ellen képviselői közösen fogadtak el. „A nemzetek, nemzeti kisebbségek és etnikumok kollektív jogaiból kiindulva öngazgatás illeti meg azokat minden olyan kérdésben, amely kizárólag őket érinti, továbbá egyenjogú, közös döntésre jogosultak minden olyan kérdésben, amely őket is érinti.”

Ez a közös magyar–szlovák dokumentum az önkormányzati modellt csupán a kultúra és az oktatás terén tekinti legitim, illetve reális politikai célnak. Az 1992. január 25-i dunaszerdahelyi VIII. közgyűlésen elfogadott nemzeti kisebbségi program Kisebbségi önkormányzat című II. része bizonyos értelemben irányváltást jelentett a korábbi vegyes modellhez képest, jóllehet az MPP továbbra sem kívánta elkötelezni magát egyetlen kizárólagos modell mellett sem. Ezért olyan rendszer kialakítását tűzték ki célul, amely „elemeinek együttes hatása hozhatja meg azt az eredményt, amit egy kisebbségi önkormányzati modell működésétől remélhetnénk”.⁶⁹³

A kisebbségi önkormányzatiság megvalósításának intézményes keretfeltételei között a program a területi önkormányzatiság illetékességi jogkörének szélesítését, a regionális önkormányzatok és a régiók közötti egyeztető mechanizmusok kialakítását éppúgy szükségesnek tartotta, mint az állami közigazgatás reformját, a kisebbségi gazdasági, társadalmi, érdekvédelmi és kulturális szerveződések megerősödését, a kisebbségi pártok valódi politikai pártként való működését. Az MPP későbbi programdokumentaiban is megmaradtak a vegyes modellre jellemző pragmatikus megoldási elképzelések. A szlovák alkotmány 66. paragrafusában biztosított önkormányzati társulási lehetőségre építve a párt kezdettől fogva támogatta például a Csallóközi Falvak és Városok Társulásának létrejöttét, amely a magyar többségű dél-szlovákiai régiók közül az első ilyen társulás volt. Az MPP-nek az 1990-es évtized első felében igen erős helyi önkormányzati pozíciói voltak. Ezzel együtt a csallóközi, mátyusföldi, Ipoly menti, dél-gömöri és bodroglózi magyar többségű régiók önkormányzati társulásaiban inkább az Együttélés, illetve az MKDM befolyása érvényesült.

* * *

Cseh-Szlovákia kettéválásának záró szakaszában, 1992 decemberében az MKDM és az Együttélés képviselői közös alkotmánytörvény-javaslatot nyújtottak be

⁶⁹³ *Szabadság* 1992: 118.

a Szlovák Nemzeti Tanács elnökéhez „a Szlovák Köztársaság nemzeti kisebbségeinek és etnikai csoportjainak jogi helyzetéről”. A kétpárti törvényjavaslat a „nemzeti kisebbségeket és az etnikai csoportokat” államalkotó tényezőknak nevezte, a kisebbségi jogokat pedig olyan természetes jogoknak, amelyek „megvonhatatlanok és megszüntethetetlenek”.

Az alkotmányban biztosított nyelvhasználati jogok mellett a törvényjavaslat az identitáshoz és annak megőrzéséhez való jog megadását szorgalmazta. Ez a törvény szavatolta volna a kisebbségeknek a saját parlamenti képviselőkhöz való jogát, amely máig hiányzik a szlovákiai joggyakorlatban. Megjelent ebben a törvényjavaslatban szülőföldhöz, a nemzeti örökség megőrzéséhez és fejlesztéséhez, a lakóhely etnikai szerkezetének megőrzéséhez való jogok követelése is.

Az önkormányzati elvet a törvényjavaslat úgy kívánta érvényesíteni, hogy javasolta „az oktatásügy, a kultúra és az informatika terén való önkormányzat jogát, a kisebbségek által lakott régiók igazgatásának jogát”. Ezenkívül a nemzetközi kapcsolatok fenntartásához való jogot és a költségvetésből való arányos és méltányos részesedés jogát is magában foglalta.⁶⁹⁴

A törvényjavaslat negyedik fejezete tartalmazta a kisebbségek önkormányzatára vonatkozó, kétpárti elképzelés első vázlatát. Eszerint a kisebbségi jogok gyakorlását négy évre megválasztott országos, regionális és helyi kisebbségi önkormányzatok biztosították volna. A kisebbségi önkormányzatok választását az egyes kisebbségi csoportokhoz tartozó polgárok három százalékának kellett volna bejelentenie a Szlovák Nemzeti Tanácsnál. Az önálló alapszabály szerint működő kisebbségi önkormányzatok saját hatáskörükben dönthettek volna: saját kultúrájuk, saját iskolarendszerük, anyanyelvi tájékoztatásügyük, valamint a legalább öt százalékban az adott kisebbség által lakott területen saját anyanyelvhasználatuk ügyeiről. Más ügyekben az önkormányzatoknak az illetékes szervekkel közösen kellett volna meghozniuk döntéseiket.

Az önkormányzatok végrehajtó testületeit helyi és regionális szinten javasolta létrehozni a tervezet, országos szinten pedig kisebbségi minisztérium felállításával kívánta rendezni ezt a kérdést. A kisebbségi önkormányzati rendszer költségvetési finanszírozással működött volna. Az állam többi intézményével való kapcsolatokat a javaslat készítői külön törvényben kívánták rögzíteni. Az önkormányzati fejezetben a javaslattevők elfelejtették kifejtetni a kisebbségi régiók igazgatásához való jog értelmezését. A javaslat szövegezése több helyen meglehetősen hézagos maradt. Érződött rajta az akkor éppen záró szakaszába érkezett 1993. évi magyarországi kisebbségi törvény szellemiségének a hatása, de például kevés nyomot hagyott rajta a Vajdasági Magyar Demokratikus Közösség jelentős nemzetközi publicitást kapott autonómiatervezete.

⁶⁹⁴ Pogány1995: 244–247.

A javaslat igyekezett szervesen beágyazni az önkormányzati rendszert a szlovákiai kormányzati és törvényhozási intézményrendszerbe. Az önkormányzati választásokra vonatkozó kezdeményezésről a Szlovák Nemzeti Tanácsnak kellett volna döntenie, a regionális szintű önkormányzatokat összhangba kellett volna hozni a közigazgatási egységekkel. A választási előkészületeket a Központi Választási Bizottság ellenőrizte volna, a Nemzeti Kisebbségek és Etnikai Csoportok Ügyeinek Minisztériuma (Kisebbségi Minisztérium) pedig valamennyi kisebbség közös országos kormányzati-végrehajtó intézménye lett volna.

Az MKDM és az Együttélés egyaránt a csehszlovák kettéválási folyamatban ismerte fel az autonómiamodell valódi tétjét. Az Együttélés elnöke, Duray Miklós 1991 januárjától több ízben is sürgette a magyar parlamenti képviselőket közös fellépését a kisebbségi magyar önrendelkezés programjának megfogalmazása és politikai képviselése ügyében. 1992. február 27-én az Együttélés Országos Tanácsa nyilatkozatot fogadott el a nemzeti önrendelkezés értelmezéséről. A dokumentum azzal vádolta meg a cseh és a szlovák politikusokat, hogy saját nemzeti önrendelkezési törekvéseik érvényesítése során „az önrendelkezést nem a mindenkit megillető alapvető szabadságjogként értelmezik, nem az egyén alapvető jogából származtatják, hanem a nemzet lényegéből eredeztetik. Holott a nemzetek önrendelkezési joga sem más, mint az azonos identitású személyek csoportjoga.”⁶⁹⁵

A kisebbségi csoportok önrendelkezési jogát bejelentő dokumentum szerzői mindazonáltal pontosan tisztában voltak a kisebbségi magyar politikai mozgással, s a csehszlovák szövetségi állam fennmaradása érdekében eleve a belső önrendelkezésben jelölték meg követelésük maximumát. Az önrendelkezési jog kiterjesztése a kisebbségi népcsoportokra és „nemzetrészekre” a dokumentum szerint hozzájárulhatott volna a cseh–szlovák alkotmányjogi válság kezeléséhez és a kisebbségek egyenjogúsításához.

Az 1992. évi parlamenti választások, majd a csehszlovák kettéválás folyamata kétségkívül az Együttélés politikai programját radikalizálta a legnagyobb mértékben. Az MKDM-mel közös alkotmánytörvény-javaslatot az Együttélés valóban csupán kiindulópontnak tekintette, s az MKDM-től eltérően igen gyakorlatias problémaként kezelte. A mozgalom 1993. februári, komáromi IV. kongresszusán felszólítást intézett „a magyar nemzet Szlovákiában élő részéhez” mint „a magyar nemzet szlovákiai nemzeti közösségéhez” annak érdekében, hogy a közösség minden tagja járuljon hozzá tevékenységével ahhoz, hogy beteljesülhessen a nemzeti közösség alapvető joga, hogy „önrendelkezését érvényesíthesse a helyi, valamint a területi önkormányzat formájában és személyi elvű autonómia keretei között”⁶⁹⁶.

⁶⁹⁵ Pogány 2005: 220.

⁶⁹⁶ Pogány 2005: 262.

A területi önkormányzat és a személyi autonómia alapelvei című Együttélés-dokumentum rövid történeti összefoglalás után az önkormányzati megoldás célszerűségének érvrendszerében a destabilizálódás, illetve a jugoszláv és szovjet típusú etnikai konfliktusok megelőzése, a többségi polgárok megnyugtatása, a népcsoportok egyenjogúságának intézményi biztosítása kapott kiemelt hangsúlyt. A megoldás elméleti alapját annak a társnemzeti státusnak a kialakítása jelentette volna, amelynek érvrendszerét Duray Miklós egyebek közt Kende Péter és Bíró Gáspár elméleti munkásságára támaszkodva építette ki. A kisebbségek a többségekkel egyenrangú társnemzeti viszonyba kerülve nemzeti közösségként illeszkednének be az etnikailag plurális államba, ami lehetővé tenné kulturális fejlődésüket, politikai emancipációjukat és integrációjukat.

Az Együttélés kongresszusi dokumentuma az identitáshoz, a szülőföldhöz és az önkormányzatisághoz való jog hármasságából kiindulva, a személyi elvű kulturális autonómia igénye mellett konkrétan felvetette a községi és regionális önkormányzatiság területi igényeit is. A területi igények megfogalmazásakor három típusú területet különböztetett meg: a többségit, a kisebbségit és a szórványterületet. A regionális önkormányzatok alapját az Együttélés-dokumentum is a magyar többségű települések társulásában jelölte meg, amelyek egy része – köztük például a már említett Csallóközi Városok és Falvak Társulása (Csallóközi Társulás) – ekkor már jogilag bejegyzett szervezet volt, másutt ekkor szervezték őket. A személyi elvű kulturális autonómia intézményével ez a tervezet csupán a kisebbségi és szórványterületek magyarsága esetében számol, ahol ezen intézmény segítségével lehetne a kisebbségi jogok érvényesülését biztosítani. Ugyancsak az 1993. februári, komáromi kongresszuson fogadták el a *Helyi önkormányzatok, településközi szövetségek, területi és közigazgatási átrendezés* című dokumentumot is, amely az Együttélés Politikai Mozgalom Önkormányzati Tanácsának munkája nyomán létrejött regionális magyar társulásokat, illetve a települési önkormányzatok működését áttekintve, irányelveket fogadott el a mozgalom területi önkormányzati politikája számára.⁶⁹⁷

Az Együttélés kongresszusi felhívása nyomán a mozgalom dokumentumaira alapozva a Csallóközi Társulás vált a szlovákiai magyar önkormányzati mozgalom kezdeményező tényezőjévé. A mozgalom vezetői azt javasolták nekik, hogy minden településen fogadjanak el támogató nyilatkozatot annak érdekében, hogy a szlovákiai magyarok által lakott területeken a készülő új közigazgatási beosztásnál vegyék figyelembe az etnikai szempontokat, ismerjék el a magyarlakta területek történelmi, kulturális, etnikai és nyelvi sajátosságait. Az „etnikailag és nyelvileg behatárolható területek létrehozásánál három arányossági határ” (többségi, kisebbségi, szórvány) megállapítását kérték. A kezdeményezésnek komoly visszhangja támadt, s az Együttélés 1993 őszén elszánta magát a választott

⁶⁹⁷ Pogány 2005: 292–295.

magyar települési vezetők nagygyűlésének összehívására. Erre 1994. január 8-án Komáromban került sor. A rendszerváltással elkezdődött új (cseh)szlovákiai kisebbségpolitika első szakaszának lezárását ez a komáromi nagygyűlés jelentette, még akkor is, ha gyakorlati eredményt nem sikerült elérnie. A meghívott ötezer polgármester és települési önkormányzati képviselő közül több mint háromezren jelentek meg. A nagygyűlés állásfoglalása, közigazgatási és önkormányzati dokumentumai az 1990-es évtized szlovákiai magyar autonómiapolitikájának az erejét és gyengeségét egyaránt nyilvánvaló vették. Jóllehet a Komáromban elfogadott állásfoglalás szerint csakis demokratikus eszközökkel lehet megvalósítani „az önkormányzati rendszert, a jogállamiságot és a nemzeti közösségek alkotmányos jogállását, ” a többségi pártokkal gyakorlatilag nem 1990 után már nem lehetett érdemi tárgyalásokat folytatni. Az eszközök és a célok tisztázatlanságát jelezte *A magyarok alkotmányos jogállásáról* című másik komáromi dokumentum is. Ebben keveredtek a történelmi sérelmek, az identitáshoz való jog követelése, a nemzetközi határozatok jogi háttérrel után a nyelvhasználati, politikai, pénzügyi követelések. A csehszlovákiai kisebbségpolitika sajátos örökségként az arányos képviselő konzociációs modellből kölcsönvett igénye is hangsúlyosan megjelent a szövegben. A társnemzeti koncepció alapján a magyar kisebbség a szlovák nemzettel egyenrangú nemzeti közösségként való önmeghatározása és a szlovákiai valóság közti távolság jól jelezte, hogy a deklaratív politika nem elégséges a nemzetiségpolitikai fordulat kikényszerítéséhez.

A komáromi nagygyűlés zavartalan lebonyolítása, a programdokumentumok egyhangú elfogadása igen komoly fegyverténye volt az 1990-es évtized szlovákiai magyar autonómia-törekvéseinek. Duray Miklós, az Együttélés elnöke szerint a komáromi nyilatkozat legfontosabb üzenete Európának és Szlovákiának az, hogy a szlovákiai magyarság jogi helyzetét tárgyalásos úton, törvényes keretek között, Szlovákia területi integritásának tiszteletben tartásával kívánja rendezni. Ehhez azonban azt is hozzá kell tennünk, hogy a komáromi nagygyűléssel le is zárult az autonómiapolitika első, felfelé ívelő szakasza, s az 1990-es évtizedben már nem tudott új erőre kapni.

Összegezve az 1989–1992 között kialakult szlovákiai magyar kisebbségi többpártrendszer legfontosabb jellemzőit, három fontos sajátosságra kell felhívni a figyelmet. A rendszerváltáskor kulcspozícióba került FMK (MPP) abból a felismerésből kiindulva, hogy a kisebbségi érdekeket csakis a többségi pártok támogatásával lehet igazán hatékonyan kezelni, kezdettől fogva a többségi demokratikus pártokkal való együttműködést szorgalmazta. Ebbeli törekvései a kezdeti rövid, „forradalmi” szakaszban hoztak ugyan jelentősebb eredményeket, ám az együttműködést szorgalmazó, konzociális stratégia valójában a mečiari kormányzás elleni összefogás, majd pedig az 1998 után kialakult szlovák–magyar koalíció keretei között vált igazán termékenyvé. A magyar pártok 1998. évi uniójának is ez a stratégiai felismerés kínált perspektívát.

A másik két magyar párt egymáshoz közel álló ideológiai alapállásból jutott el a néppárti típusú összefogás, a pártegyesülés gondolatáig. Míg azonban az Együttélés Duray Miklósnak az önkormányzati modellek és a társnemzeti státus, majd pedig a magyar–magyar kapcsolatrendszer operacionalizálásának irányába való tájékozódása miatt nem tudta elfoglalni a szlovákiai magyar politikai élet centrumát, az MKDM a szlovák pártok felé mutatott nagyobb nyitottságával, minden más pártnál stabilabbnak bizonyult választói bázisával az 1990-es évek második felében valódi centрупárttá vált. Ezt a helyzetét az 1998. évi pártegyesülés során igyekezett teljes mértékben kihasználni. A pártegyesülést végül az MPP is elfogadta, igaz, talán ennek a pártnak fűződött a legtöbb érdeke ahhoz, hogy az egységes kisebbségi magyar párt valóban szövetségi szerkezetű legyen, megőrizve az esélyét a politikai platformok fenntartásának.

Ami pedig a magyar kisebbségi közösség tényleges, tartós és akarati közösséggé válásának alapfeltételét jelentő önkormányzati jogi státus kialakítására vonatkozó 1990–1995 közötti pártpolitikai programok értékelését illeti, két fontos mozzanatra érdemes felhívni a figyelmet. Ha elfogadjuk, hogy az etnikai pártok hármass kötelezettség- és feladatrendszerének azonos súlyú része a kisebbségi közösségépítés, a többség-kisebbség közötti jó viszony alakítása és a kisebbség által lakott régiók egészének képviselője, akkor a Magyar Koalíció Pártjának három elődpártja által kidolgozott vázlatos autonómia-elképzelések mindegyikéből hiányzott ennek a hármass feladatvállalásnak a kiegyensúlyozott megjelenítése. Míg az FMK (MPP) és az MKDM az első kettőre helyezte a nagyobb hangsúlyt, az Együttélés részéről a területi elven keresztül megjelenített etnoregionális megközelítés került túlzottan előtérbe. A szlovákiai kisebbségeknek az 1989. évi hatalom- és rendszerváltás óta máig tisztázatlan és szabályozatlan a jogi státusa. A magyar és a többi kisebbség közötti számbeli, településszerkezeti, identitás-politikai, nyelvi stb. különbözőségek, a történeti előzmények homályos emléke, az előítéletek továbbélése következtében a többségi politikai pártok láthatóan az etnikai alapozású önkormányzatiság semmilyen elemét sem tudták és nem is akarták az etnopolitikai szabályozás alapelveként elfogadni. Ebben a helyzetben a kisebbségi elitek megkerülhetetlen feladata annak bizonyítása, hogy az oktatás, a kultúra és a helyi politizálás szintjein már huzamosabb ideje működő, felelős és alkotmányos önkormányzati szerkezetek hasznosak lehetnek. A nemzetközi tapasztalatok is azt igazolják vissza, hogy a kisebbségek sokkal nagyobb mértékben azonosulnak a befogadó államukkal abban az esetben, ha a többség-kisebbség viszony szabályozásában az önkormányzatiság alapelvei érvényesülhetnek.⁶⁹⁸

Ehhez azonban maguknak a kisebbségi politikusoknak is át kell értékelniük saját politikai pártjuk helyét és szerepét az önkormányzati rendszer fokozatos

⁶⁹⁸ Az 1990-es évek kisebbségi magyar autonómiaelképzeléseiről jó áttekintést és elemzést ad Gerecsér–Juhász 2001: <http://www.hhrf.org/autonomia/index.htm>.

kiépítésében. A kisebbségi politizálás hiányzó intézményi elemeit (belső szabályozó, beszámoltató munkára hivatott, parlamenti típusú intézmény, a belső választás intézményrendszere stb.), valamint szakpolitikai tevékenységük egyre nagyobb részét alá kell rendelniük az önkormányzati tanácsoknak és szakmai testületeknek. Vállalniuk kell ezeknek a testületeknek a folyamatos ellenőrző és tervező szerepét. Az etnikai, etnoregionális pártokat ugyanis éppen az különbözteti meg leginkább a hagyományos ideológiai vagy néppártoktól, hogy választói bázisuk stabilitását a nyelvi-kulturális, illetve regionális paraméterekkel jól körülírható közösség állandósága biztosítja, ami azonban a közösséggel szemben folyamatos kapcsolattartást és a közösségépítés, közösségfejlesztés igényeinek maximális kiszolgálását is feltételezi.

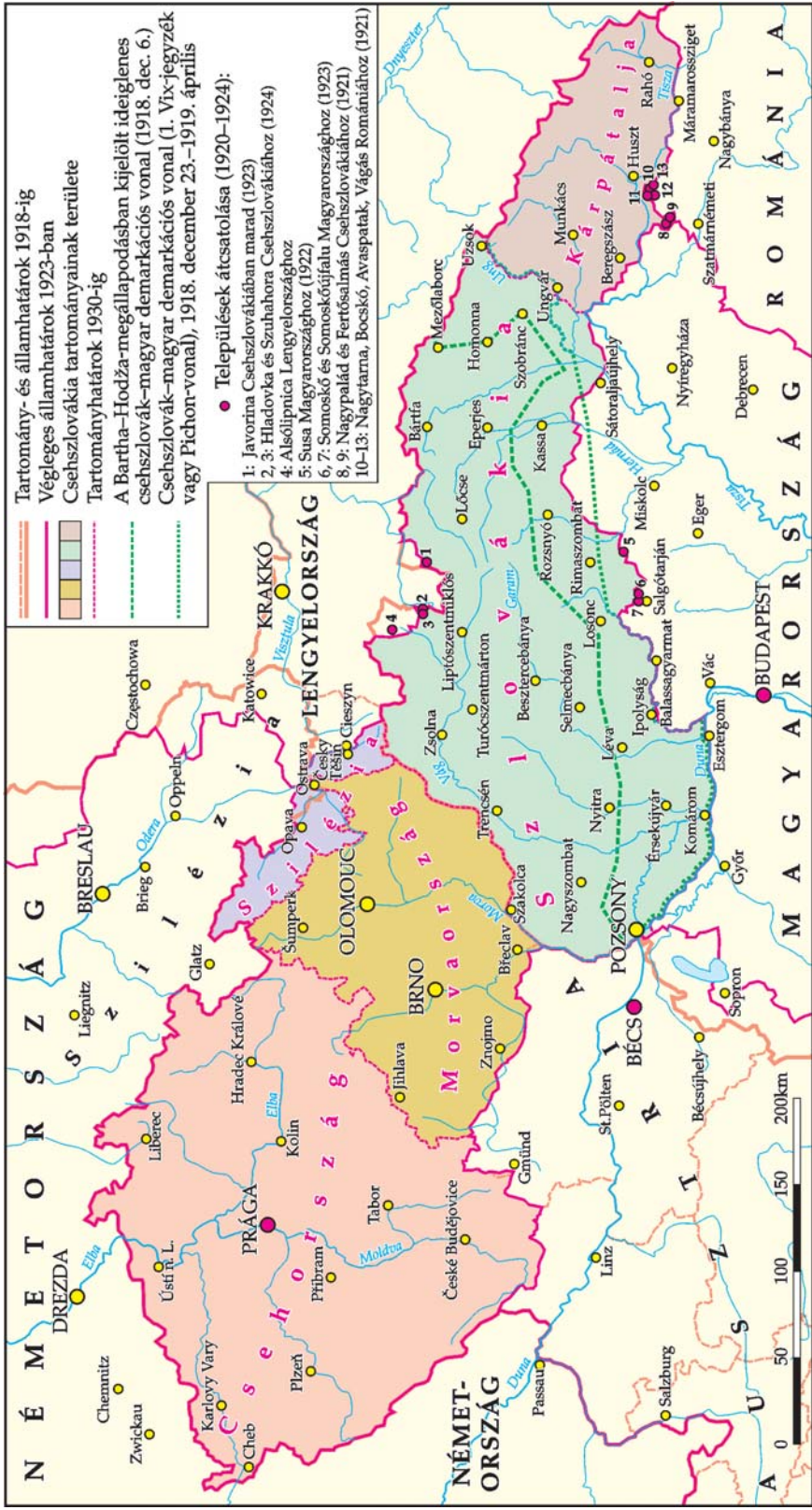
A kelet-közép-európai országokban az 1989–1991-ben lezajlott rendszerváltások több vonatkozásban is forradalmi jellegű átalakulást eredményeztek. Az államszocialista gazdasági rendszerek helyett ismét a magántulajdonon alapuló, profitorientált, tőkés kapitalista termelés vált meghatározóvá. Tarthatatlannak bizonyult s rövid időn belül megszűnt a pártállamok kommunista hatalmi monopóliuma, s ennek helyét igen rövid átmenet után a parlamenti demokrácia játékszabályai szerint szerveződő többpártrendszer vette át. Mindezzel szorosan összefüggött a korábbi kelet-európai – Szovjetunió által dominált – szövetségi rendszernek, majd pedig 1992-ben magának a Szovjetunióknak s vele együtt a régió másik két föderatív államának, Jugoszláviának és Csehszlovákiának a felbomlása, illetve az önálló nemzetállamok kialakulása, bel- és külpolitikai függetlenségük helyreállítása. A konfliktusalapú emberi történelem azonban Francis Fukuyama optimista jóslata ellenére Kelet-Közép-Európában sem ért véget. A parlamenti demokráciák és az európai integráció szabályai paradox módon újra felerősítették a régió 1918 és 1939 közötti nemzetállami törekvéseit. S minden ellenkező jóslattal, elvárással szemben az Európai Unió kelet-európai kiterjesztése sem gyengítette a régió régi és újonnan született nemzetállamait. A versailles-i logika az 1989 óta eltelt időszakban továbbra is erősen érvényesül. Miközben a térség nemzetei – az ukránok, fehéroroszkok, moldávok, szerbek, montenegróiak, koszovóiak és albánok kivételével – már felvarrták a maguk csillagát az Európai Unió lobogójára, a nemzeti, nemzetállami önzés és megosztottság a 21. század második évtizedében ismét felerősödni látszik.

A nemzeti és etnikai kisebbségek számára mindez kevés jót jelent, hiszen sem a regionalizálódás, sem a határokon átívelő, transznacionális folyamatok nem igazán indultak be 1989 óta. A remélhetően 1989-ben véget ért, rövid 20. század határai nem váltak oly mértékben átjárhatókká s nem lettek oly mértékben közvetítői a nemzetek közötti kapcsolatoknak, amint azt Európa boldogabb és gazdagabb nyugati felén már régóta tapasztalják az ott élők. Csehország és Szlovákia számára az Unió integrált nagytereit és a schengeni rendszer nyitottsága ugyanazt az esélyt jelentik, mint a régió többi országa számára. A nyugati civilizáció

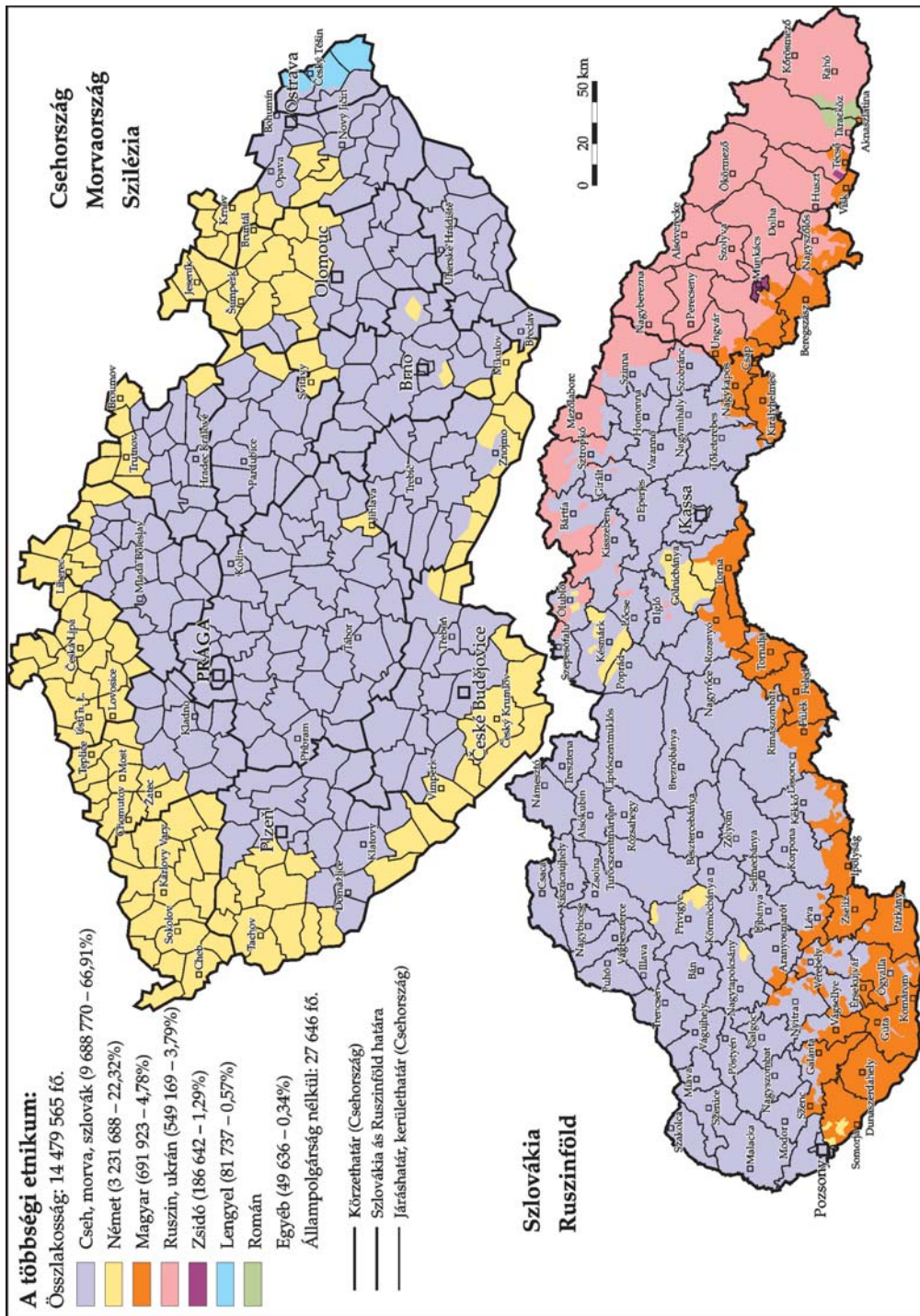
kelet-közép-európai szereplői számára még mindig távoli perspektívát jelent a fejlődési centrumokhoz való felzárkózás. miközben a 21. század fenyegető konfliktusai megint próbára tehetik a régió nemzeteit és államait. Ehhez pedig a 20. századi kihívásoknál is kevésbé tűnik elégségesnek a nemzetállamok önvédelmi képessége.

A hetvennégy évnyi közös cseh–szlovák múlt – talán a magyar történelem trianoni tapasztalatainál is erősebben – jelzi ennek a felismerésnek a szükségességét. A multietnikus cseh–szlovák nemzetállam bukása, kétszeri felbomlása, kettéválása komoly figyelmeztetés mindenfajta nemzetállami kizárólagosság számára. Az 1993 óta kialakult, kiváló cseh–szlovák kapcsolatok pozitív példája jól mutatja a regionális együttgondolkodás, a nyitott szomszédságpolitika fontosságát. A kisebbségi kérdések kezelésében a cseh-szlovák nemzetállamban kipróbált képviselői, részvételi, társulások modellkísérletek nem jutottak el az alkotmányosan garantált és intézményesített megoldásokig. Csehországnak 2004 óta ismét van nemzetiségi törvénye, a Szlovák Köztársaság kormányai és törvényhozása a rendszerváltást követő első negyedszázadban nem tett érdemi lépést a nemzetiségi viszonyok átfogó szabályozására. A történeti tapasztalatok azt jelzik, hogy a többnemzetiségű Kelet-Közép-Európában nem elég csak az egyéni jogok szintjén, s szinte kizárólag a nyelvhasználatot szabályozni. A kisebbségi közösségek lojalitásának biztosításához, a közösségek önszerveződésének, a kisebbségek által lakott kistérségekben a demokratikus hatalommegosztásnak az intézményeire szükség van ahhoz, hogy az erőteljes asszimilációs, migrációs folyamatok kezelhetőek, a konfliktusok megelőzhetőek, az együttélés hagyományosan jó gyakorlatai továbbfejleszthetőek legyenek.

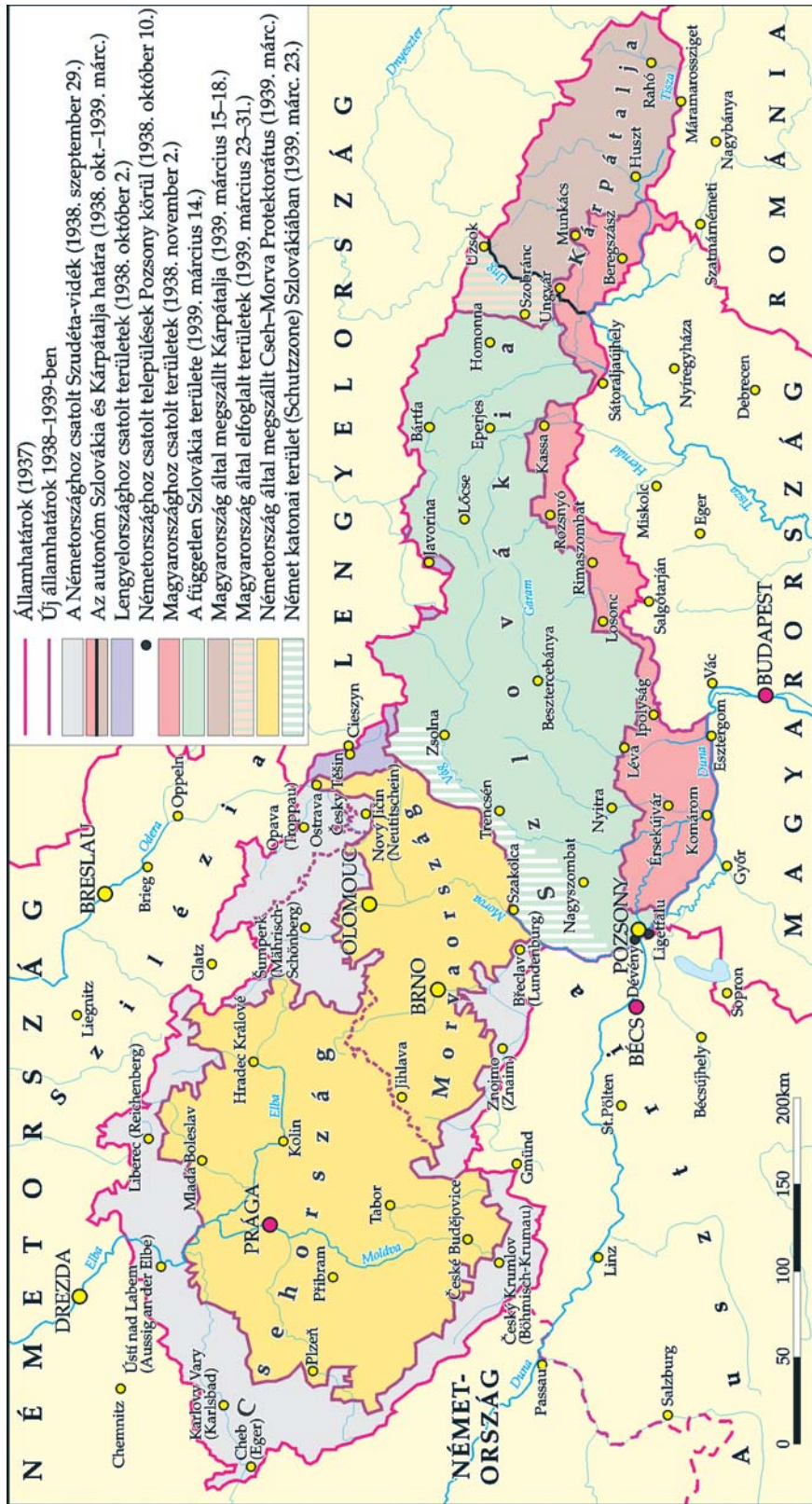
Színes térképmelléklet

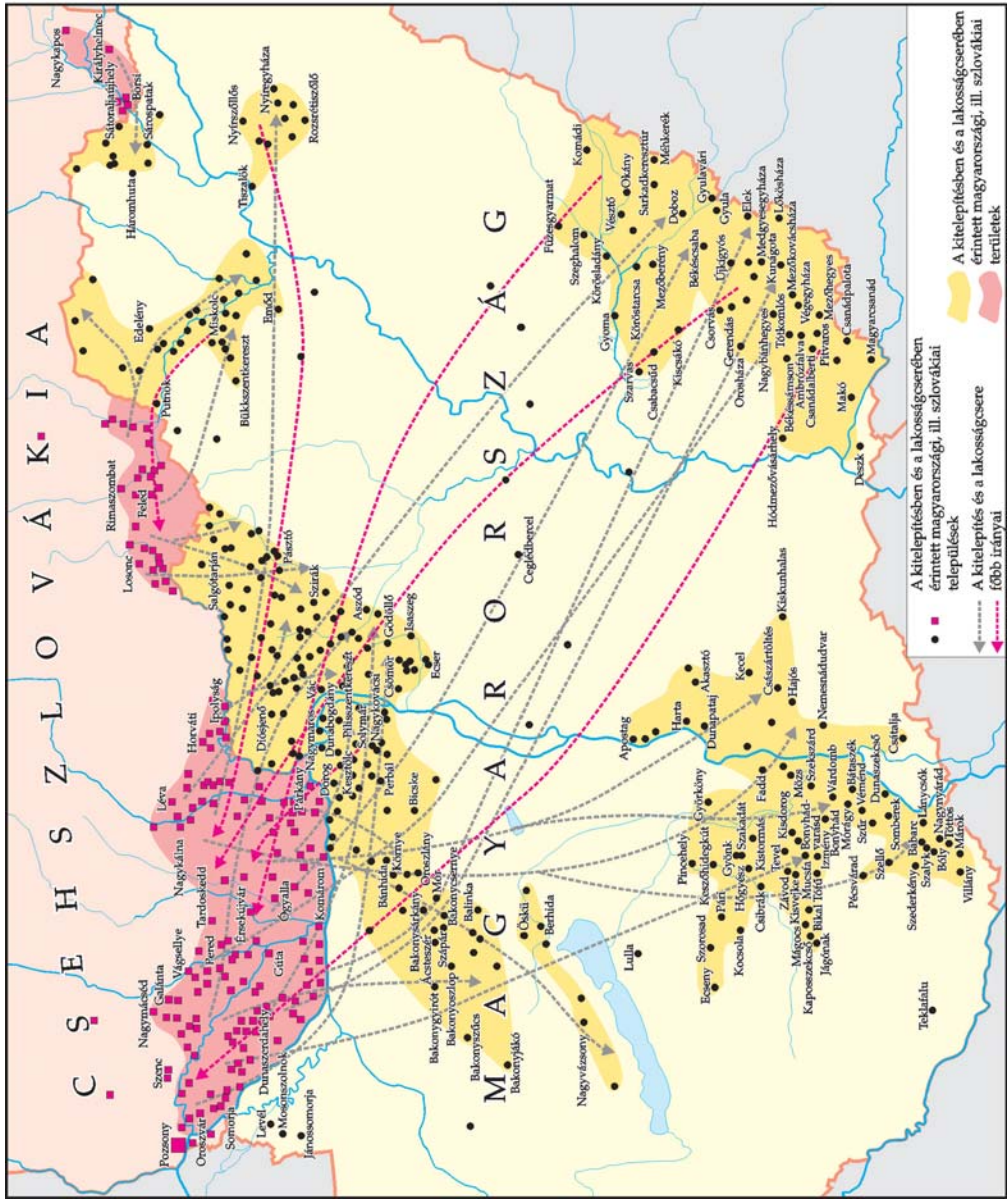
Csehszlovákia területi kialakulása és tartományi szerkezete, 1918–1928

Csehszlovákia etnikai képe, 1930

Az első köztársaság dezintegrációja, 1938–1939

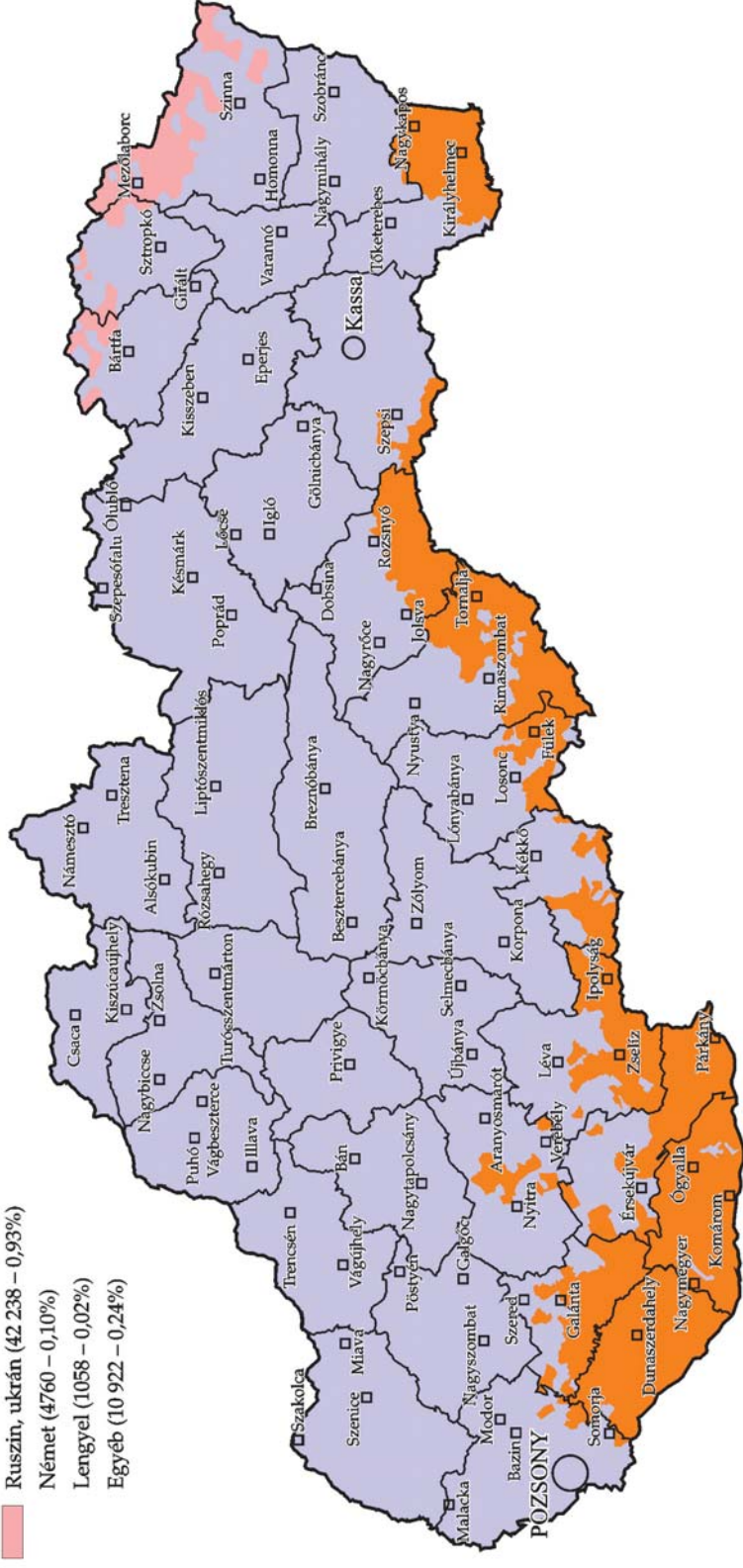

Csehszlovák-magyar lakosságcsere, 1946-1947

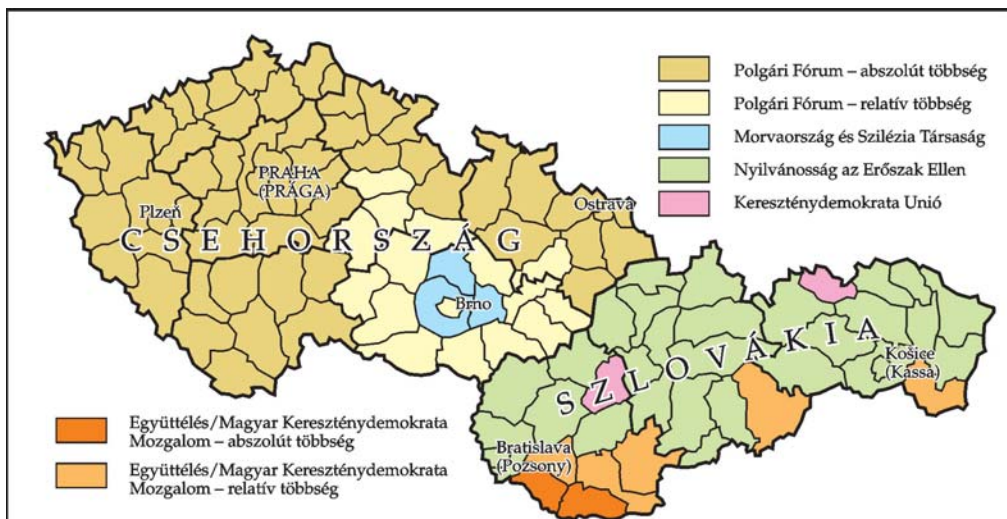
A többségi etnikum:

Összlakosság: 4 537 290 fő.

- Szlovák (3 878 904 – 85,49%)
- Magyar (552 006 – 12,17%)
- Cseh (47 402 – 1, 04%)
- Ruszin, ukrán (42 238 – 0,93%)
- Német (4760 – 0,10%)
- Lengyel (1058 – 0,02%)
- Egyéb (10 922 – 0,24%)

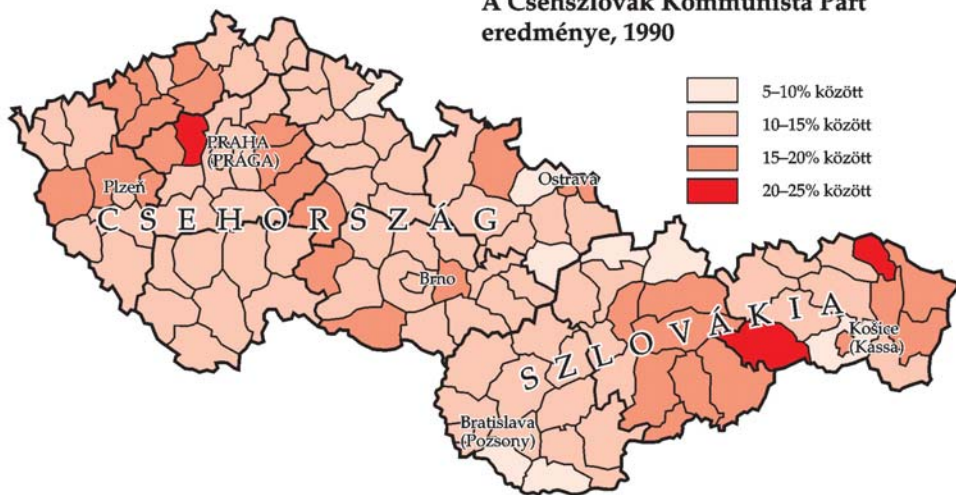

Szlovákia etnikai képe, 1970

Az 1990. június 8-9-i választásokon Csehországban a Polgári Fórum 53,2%-kal győz (126 hely a 200 tagú Cseh Nemzeti Tanácsban). Második a Csehszlovák Kommunista Párt 13,5%-kal (30 hely), harmadik a Kereszténydemokrata Unió 8,7%-kal (18 hely), negyedik a Morvaország és Szilézia Társaság 7,9%-kal (22 hely). Szlovákiában a Nyilvánosság az Erőszak Ellen győz 32,5%-kal (48 hely a 150 tagú Szlovák Nemzeti Tanácsban). Második a Kereszténydemokrata Unió 19%-kal (31 hely), harmadik a Csehszlovák Kommunista Párt 13,8%-kal (22 hely), negyedik a Szlovák Nemzeti Párt 11%-kal (22 hely), ötödik az Együttélés/Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom 8,6%-kal (14 hely).

A Csehszlovák Kommunista Párt eredménye, 1990

Parlamenti választások Csehszlovákiában, 1990

Felhasznált irodalom

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Budapest – MNL OL
Külügyminisztérium, Politikai Osztály általános iratai, MNL OL K 63
Külügyminisztérium, Politikai Osztály iratai 1918–1944, MNL OL K 64
Miniszterelnökségi Levéltár MNL OL K 26
Minisztertanácsai jegyzőkönyvek MNL OL K-27
Magyarországon élő nemzetek önrendelkezésének előkészítésével megbízott miniszter 1918–1919, MNL OL, K 40
Nemzetiségi és kisebbségi osztály 1923–1944, K 28

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Budapest
Szüllő Géza-hagyaték

Déri Múzeum, Debrecen – DMD
Sarló-gyűjtemény

Národní archiv České republiky, Praha – NA ČR
Úřad předsednictva vlády – Předsednictvo vlády, 1945–1948 (ÚPV–P)
Komunistická strana Československa 1945–1948, NA ČR –100
Osobný fond Klementa Gottwalda, 1945–1948, NA ČR 100/24

Masarykův ústav a Archiv AV ČR, Praha – MÚA
Fond Edvard Beneš I 1918–1948
Fond Edvard Beneš II 1938–1945
Fond T. G. Masaryka, Republika 1918–1935
Fond Kamila Kroftu 1935–1938

Slovenský národný archív, Bratislava SNA
Uhorské kráľovské ministerstvo vnútra 1914–1918
Minister Československej republiky s plnou mocou pre správu Slovenska 1918–1927
Slovenská liga 1922–1953
Reslovakizačná komisia 1946–1951

Szlovákiai Magyar Levéltár, Somorja – SZML
Csemadok levéltára 1949–2000

Publikált források, emlékiratok

- Ádám Magda 1965: *A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája 1936–1938. Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945.* II. Szerkesztő Zsigmond László. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ádám Magda – Cholnoky Győző – Pomogáts Béla 2000: *Trianon. A magyar békeküldöttség tevékenysége 1920-ban.* Lucidus, Budapest.
- Ádám Magda – Ormos Mária 1999: *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéből 1918–1919.* Budapest. Digitális változat: Ádám Magda – Ormos Mária 2007: <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/francia-diplomaciai-1/ch02s05.html>
- Ádám Magda – Ormos Mária 2000: *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1919–1920.* Budapest. Digitális változat: Ádám Magda – Ormos Mária 2007: <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/francia-diplomaciai-2/adatok.html>
- Ádám Magda – Ormos Mária 2004: *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről. I. 1918–1919.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Angyal Béla 2004: *Dokumentumok az Országos Keresztényszocialista Párt történetéhez 1919–1936.* Forum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum, Somorja–Dunaszerdahely.
- Arburg von, Adrian – Staněk, Tomáš 2010: *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951. Dokumenty z českých archívů.* sv. I–II/1–3. Vydal Zdeněk Susa, Středokluky.
- Barcza György 1994: *Diplomataéveim 1911–1945.* 1–2. Európa–História, Budapest.
- Bárdi Nándor – Éger György 2000: *Útkeresés és integráció. Válogatás a határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumaiból 1989–1999.* Teleki László Alapítvány, Budapest
- Beneš, Edvard 1924: *Problémy nové Evropy a zahraniční politika československá.* Praha.
- Beneš, Edvard 1927: *Světová válka a naše revoluce. Vzpomínky a úvahy z boju za svobodu národa.* sv. I–II. Praha (magyarul: Beneš, Edvard 1935–1936: *Nemzetek forradalma.* I–III. Bratislava).
- Beneš, Edvard 1934: *Boj o mír a bezpečnost státu. Československá zahraniční politika v projevech ministra dra E. Beneše.* Praha.
- Beneš, Edvard 1946: *Šest let exilu a druhé světové války.* Orbis, Praha.
- Beneš, Edvard 1948: *Paměti. Od Mníchova k nové válce a k novému vítězství.* Orbis, Praha.
- Beneš, Edvard 1968: *Mnichovské dni. Paměti.* Svoboda, Praha.
- Beneš, Edvard 1996: *Odsun Němců z Československa. Výbor z Pamětí, projevu a dokumentů.* Red. Novotný, Karel. Nakladatelství Dita, Praha.
- Berzeviczy Albert 2014: „Az ország elpusztul ebbe a háborúba”. *Berzeviczy Albert kiadatlan naplója (1914–1920).* Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta Gali Máté. KomP-Pres Kiadó – Korunk, Kolozsvár.

- Csanda Sándor 1971: Kosúti feteke pünkösöd. Az Út és a Magyar Nap jelentősége a csehszlovákiai magyar szocialista irodalom kialakításában. *Irodalmi Szemle* 5, 439–445. http://library.hungaricana.hu/hu/view/IrodalmiSzemle_1971/?pg=478&layout=s.
- Deák, Ladislav 2002–2006: *Viedenská arbitráž. 2. november 1938. Dokumenty*. I–III. Matica slovenská, Martin.
- Dejmek, Jindřich – Kolář, František 2001: *Československo na pařížské mírové konferenci 1918–1920. Dokumenty československé zahraniční politiky*. Sv. A/2/1. Ústav mezinárodních vztahů – Karolinum – Historický ústav AV ČR, Praha.
- Dejmek, Jindřich – Němeček, Ján 2011: *Československo na pařížské mírové konferenci 1918–1920*. II. (červenec 1919 – červen 1920) Ústav mezinárodních vztahů, Historický ústav AV ČR, Praha.
- Dejmek, Jindřich – Němeček, Ján – Nováčková, Helena – Štoviček, Jan 2001: *Československá zahraniční politika v roce 1938*. I–II. Ústav mezinárodních vztahů – Karolinum – Historický ústav AV ČR, Praha.
- Duray Miklós 1989: *Kettős elnyomásban. Dokumentumok a csehszlovákiai magyarság helyzetéről és jogvédelméről 1978–1989*. Madách Posonium, Pozsony.
- Duray Miklós 1999: *Önrendelkezési kísérleteink*. Méry Ratio, Somorja.
- Duray Miklós 2004: *Hazától a nemzetig. A kárpát-medencei magyarság helyzete és esélyei. Cikkek, elemzések, beszédek és interjúk 1990–2004*. Méry Ratio, Somorja.
- Fogarassy László 1990: Hodža Milán és a Károlyi-kormány. *Palócföld*, 24, 5, 72–88.
- Gaucsík István 2008: *A jog erejével. A szlovákiai magyarság gazdasági önszerveződése. Dokumentumok*. Kalligram, Pozsony.
- Gerő András – Bíró Judit – Nové Béla 1989: *Sorsdöntések*. Göncöl Kiadó, Budapest.
- György Béla 2003: *Iratok a Romániai Országos Magyar Párt történetéhez*. I. *A vezető testületek jegyzőkönyvei*. Pro Print Könyvkiadó – Erdélyi Múzeum Egyesület, Csíkszereda–Kolozsvár.
- Hadler, Frank 1995: *Weg von Österreich! Das Weltkriegsexil von Masaryk und Beneš im Spiegel ihrer Briefe und Aufzeichnungen aus den Jahren 1914 bis 1918*. Eine Quellensammlung, Berlin.
- Hajková, Dagmar – Šedivý Ivan 2004: *Korespondence T. G. Masaryk – Edvard Beneš 1914–1918*. Praha.
- Hitchins, Keit 1974: *The Nationality Problem in Austria-Hungary. The Reports of Alexander Vaida Voevod to Archduke Franz Ferdinands Chancellery*. Brill, Leiden.
- Hodža, Milan 1929: *Slovenský rozchod s Maďarmi roku 1918. Dokumentárny výklad o jednaniach dra Milana Hodžu ako čl. plnomocníka s Károlyiho maďarskou vládou v listopade a prosinci 1918 o ústup maďarských vojsk zo Slovenska*. Bratislava.
- Hodža, Milan 1942: *Federation in Central-Europe. Reflections and Reminiscences*. Jarrolds, London (magyarul: Hodža, Milan 2004: *Szövetség Közép-Európában*. Kalligram, Pozsony).
- Hoensch, K. Jörg 1983: *Dokumente zur Autonomiepolitik der Slowakischen Volkspartei Hlinkas*. Oldenbourg Verlag, München–Wien.

- Iványi Emma 1960: *Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából 1914–1918*. Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- Jászi Oszkár 1921: *Visszaemlékezésem a Román Nemzeti Komitéval folytatott aradi tárgyalásaimra*. Különnyomat a Napkelet 1921. évi december 1-jei számából. Cluj–Kolozsvár.
- Jászi Oszkár 1924: *Revolution and Counter-Revolution in Hungary*. P. S. King and Son. London (magyarul: Jászi Oszkár:1989 (1925): *Magyar kálvária, magyar föltámadás*. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai. Magyar Hírlap Könyvek, Budapest).
- Jech, Karel 2003: *Němci a Madaři v dekretch prezidenta republiky. Studie a dokumenty 1940–1945*. Die Deutschen und Magyaren in den Dekreten des Präsidenten der Republik. Studien und Dokumenten 1940–1945. Nakladatelství Doplňk, Brno.
- Julier Ferenc 1933: *Magyarország az első világháborúban*. Magyar Szemle Társaság, Budapest. <http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/ww1/julier/index.html>.
- Károlyi Mihály 1977: *Hit illúziók nélkül*. 2. kiad. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- Kemény G. Gábor 1999: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, 1914–1916*. VII. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kerekes Lajos 1996: *Allianz Hitler–Horthy–Mussolini. Dokumente zur Ungarischen Aussenpolitik (1933–1944)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kisebbségek nyelvi jogai 1925: *A kisebbségek nyelvi jogai*. Kiadta és magyarázó bevezetéssel ellátta a Szlovenszkói és Ruszinszkói Szövetkezett Ellenzéki Pártok Központi Irodája, Prága.
- Kós Károly – Zágony István – Paál Árpád 1921: *Kiáltó szó. A magyarság útja. A politikai aktivitás rendszere*. Lapkiadó és Nyomdai Műintézet Rt. Kolozsvár. <http://www.hhrf.org/mk/802mk/802mk10.htm>.
- Kovács, Elizabeth: *Kaiser und König Karl I. IV. Politische Dokumente aus internationalen Archiven*. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar.
- Kövesdi János – Mayer Judit 1996: *Edvard Beneš elnöki dekrétumai, avagy a magyarok és németek jogfosztása*. Pannónia Kiadó, Pozsony.
- Közösségünk szolgálatában 1995: *Közösségünk szolgálatában. Az MKDM öt esztendeje 1989–1994*. Pozsony.
- Král, Václav 1953: *O Masarykově a Benešově kontrarevoluční politice*. Praha.
- Litván György 1978: *Károlyi Mihály levezése. I. 1905–1920*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Loužek, Marek 2010: *Československá ústava devadesát let poté*. Sborník textů. Centrum pro ekonomiku a politiku, Praha.
- Magyar béketárgyalások 1920–1921: *A magyar béketárgyalások. Jelenetés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly s/S.-ben 1920. januárus –március havában*. I–II. Magyar Királyi Külügyminisztérium. Budapest.
- Masaryk, Tomáš Garrigue 1895–1896: *Česká otázka. Snahy a tužby národního obrození*. Praha.

- Masaryk, Tomáš Garrigue 1923: *Az új Európa. A szláv álláspont.* Globus Könyvnyomda, Košice.
- Masaryk, Tomáš Garrigue 1925: *Světová revoluce za války a ve válce 1914–1918.* Praha (magyarul: Masaryk, Tomáš Garrigue 1928: *A világhorradalom 1914–1918.* Orbis Kiadó, Praha; rövidített magyar kiadás: Masaryk, Tomáš Garrigue 1990: *A világhorradalom 1914–1918.* Európa Könyvkiadó, Budapest. Ebben olvashatók részletek *Az új Európa* c. Masaryk-könyvből, 411–428).
- Masaryk, T. G. 1991: *Demokrácia, nemzetiség. Gondolatok a kisebbségi kérdéstről és az antiszemizmusról.* Regio–Madách–Kalligram, Pozsony.
- Masaryk, Tomáš Garrigue 1994: *Nová Evropa. Stanovisko slovanské.* (1. cseh kiad. Praha, 1920.) Doplněk, Brno.
- Medvecký, Karol Anton 1930–1931: *Slovenský prevrat.* I–IV. Spolok sv. Vojtecha, Trnava.
- Němci ven! 2001: *Němci ven! Die Deutschen raus! Brněnský pochod smrti 1945.* Red. Ertl, Hanns – Pillwein, Erich – Schneider, Helmut – Ziegler, Karl Walter. Dauphin, Brno.
- Nyékhegyi Ferenc 1922: *Diaz-féle fegyverszüneti szerződés. A páduai fegyverszünet. Személyes tapasztalatok és hiteles okmányok alapján.* Táltos, Budapest. http://mtdaportal.extra.hu/books/nyekhegyi_ferenc_a_diaz_fele_fegyverszuneti_szerzodes.pdf.
- Ormos Mária 1984: *Padovától Trianonig 1918–1920.* Kossuth Kiadó, Budapest.
- Popély Árpád 2008: *1968 és a csehszlovákiai magyarság.* Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. <http://mek.oszk.hu/06700/06723/06723.pdf>.
- Popély Árpád 2008–2012: *Iratok a csehszlovákiai magyarság 1948–1956 közötti történetéhez.* I–II. Válogatás a csehszlovák állami és pártszervek magyar kisebbséggel kapcsolatos dokumentumaiból. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. <http://mek.oszk.hu/06700/06746/06746.pdf>.
- Popély Árpád – Simon Attila 2009–2010: *A rendszerváltás és a csehszlovákiai magyarok 1989–1992.* I–II. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.
- Popély Árpád – Šutaj, Štefan – Szarka László 2007: *Beneš-dekrétumok és a magyarkérdés 1945–1948.* Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő.
- Pritz Pál 1974: A kielii találkozó. Forráskritikai tanulmány. *Századok*, 108, 3, 646–679.
- Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula 1968: *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1932–1944.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Raschoffer Hermann 1937: *Die tschechoslowakische Denkschriften für die Friedenskonferenz in Paris 1919–1920.* Berlin.
- Segeš, Dušan – Hertel, Maroš – Bystrický, Valerián 2012: *Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských dokumentoch v rokoch 1938–1939.* Spoločnosť Pro Historia, Bratislava.
- Smutný, Jaromír 1996: *Svědectví prezidentova kancléře.* Mladá Fronata, Praha.

- Šolle, Zdeněk 1994: *Masaryk a Beneš ve svých dopisech z doby pařížských mírových jednání v roce 1919*. I–II. Praha.
- Šrobár, Vavro 1928: *Osvobodené Slovensko. Pamäti z rokov 1918–1920*. I–II. Praha.
- Staněk, Tomáš 2005: *Poválečné „excesy” v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování*. ÚSD, Praha.
- Szabó Rezső 2004: *A Csemadok és a Prágai Tavasz. Beszélgetések, cikkek, előadások, dokumentumok*. Kalligram, Pozsony.
- Szarka László 1994: *Iratok az 1918. novemberi aradi magyar–román tárgyalások történetéhez*. *Regio*, 5, 3, 140–166.
- Szarka László 2005: *Jogfosztó jogszabályok Csehszlovákiában 1944–1949. Elnöki dekrétumok, törvények, rendeletek, szerződések*. MTA Kisebbségkutató Intézet – Kecskés László Társaság, Komárom.
- Tóth László 1995: *„Hívebb emlékezésül...” Csehszlovákiai magyar emlékiratok és egyéb dokumentumok a jogfosztottság éveiből 1945–1948*. Kalligram, Pozsony.
- Tóth László 2014: *Hontalanok. Dokumentumok a csehszlovákiai magyarság történetéhez 1945–1948*. Kalligram, Pozsony.

Kézikönyvek, összefoglaló munkák

- Dejiny Slovenska 2006: *Dejiny Slovenska. Dátumy, udalosti, osobnosti*. Red. Londák, Miroslav – Jaksicsová, Vlasta. Slovart, Bratislava.
- Demeter Gábor 2014: *A Balkán és az oszmán társadalom. I. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.
- Fedinec Csilla 2002: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944*. Liliium Aurum – Forum Kisebbségkutató Intézet, Galánta – Dunaszerdahely.
- Fülöp Mihály – Sipos Péter 1998: *Magyarország külpolitikája a XX. században*. Aula Kiadó, Budapest.
- Győri Szabó Róbert 2006: *Kisebbség, autonómia, regionalizmus*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gyurgyák János 2007: *„Ezzé lett magyar hazátok.” A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Halmosy Dénes 1983: *Nemzetközi szerződések 1918–1945*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Kántor Zoltán – Majtényi Balázs 2005: *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Rejtjel Kiadó, Budapest.
- Kárník, Zdeněk 2000–2004: *České země v éře první republiky 1918–1938*. I–II. Libri, Praha.
- Kárník, Zdeněk 2008: *Malé dějiny československé 1867–1939*. Dokořán, Praha.
- Kisebbségi magyar közösségek 2008: *Kisebbségi magyar közössége a 20. században*. Szerk. Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László. Budapest, Gondolat Kiadó

- MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008 (angolul: *Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century*, Eds. Bárdi, Nándor – Fedinec, Csilla –Szarka, László. Atlantic Research Publications, Boulder. 2011; digitális kiadás: <http://adatbank.transindex.ro/regio/kisebbssegkutas/>).
- Kolář, František 1998: *Politická elita meziválečného Československa. Kdo byl kdo 1918–1938*. Pražská edice, Praha.
- Köpeczi Béla 1986: *Erdély története*. II–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kováč, Dušan 2010–2012: *Slovensko v 20. storočí*. I–III. Veda, Bratislava.
- Lettrich, Josef 1955: *History of Modern Slovakia*. New York.
- Mikus, A. Joseph 1955: *La Slovaquie dan se drame de l Europe. Histoire politique de 1918 a 1950*. Paris.
- Popély Árpád 2006: *A (cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944–1992*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. <http://mek.oszk.hu/08000/08069/>.
- Popély Gyula s. d.: *A (cseh)szlovákiai magyarok történeti kronológiája 1918–1944*. Szlovákiai magyar adatbank. Kronológia. <http://adatbank.sk/kronologia>.
- Ránki György 1978: *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Romsics Ignác 1998: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és a 20. században*. Napvilág, Budapest.
- Romsics Ignác 1999: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest.
- Rotschild, Joseph 1977: *East Central Europe Between the Two World Wars*. University of Washington Press, Seattle –London.
- Simon Attila 2004: *A szlovákiai magyarok történetének válogatott bibliográfiája 1990–2002*. Lilium Aurum – Fórum Kisebbségkutató Intézet, Dunaszerdahely – Somorja. <http://mek.oszk.hu/02500/02537/02537.pdf>.
- Zeidler Miklós 2003: *Trianon*. Osiris Budapest.

Monográfiák, tanulmánykötetek

- Ablonczy Balázs 2005: *Teleki Pál*. Osiris, Budapest.
- Ablonczy Balázs 2010: *Trianon-legendák*. Jaffa Kiadó, Budapest.
- Ádám, Magda 2015: *Nagyhatalmak szorításában. Az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamai a két világháború között*. Aura, Budapest.
- Ammende, Ewald 1931: *Die Nationalitäten in der Staaten Europas*. Sammlung von Lageberichten. Wien–Leipzig.
- Anderson, Benedict 2006: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. L'Harmattan, Budapest.
- Angyal Béla 2002: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938*. Fórum Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, Somorja –Dunaszerdahely.
- Angyal Béla 2015: *Az árvíz. Gúta 1965–1966*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.

- Arató Endre 1960: *A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790–1840, 1840–1848.* I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Arpáš, Róbert 2011: *Autonómia: víťazstvo alebo prehra? Vyvrcholenie politického zápasu HSLS o autonómiu Slovenska.* Veda, Bratislava.
- Audion-Rouzeau, Stéphane – Becker, Anette 2006: *1914–1918, az újraírt háború.* L'Harmattan, Budapest.
- Babits Mihály 2003: *Az írástudók árulása.* Neumann Kht., Budapest. <http://mek.oszk.hu/05000/05048/html/gmbabitsarulas0002.html>.
- Baka András 1990: *Eötvös Józseftől Jászi Oszkárig. A magyar nemzetiségi politikai gondolkodás változásai.* Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Bakke, Elisabeth 1999: *Doomed to Failure? The Czechoslovak Nation Project and the Slovak Autonomist Reaction 1919–1938.* University of Oslo, Oslo.
- Bakker, Edwin 1997: *Minority Conflict in Slovakia and Hungary?* Labyrinth Publication, Capelle a/d IJssel.
- Baláz Július s. d.: *Maďarská otázka v prvom povojnovom desaťročí povojnového Československa 1945–1948.* Kandidátska práca, FF Karlovy Univerzity. Katedra československých dějin, Praha.
- Balla D. Károly 1993: *Kis(ebbségi) magyar skizofrénia.* Ungvár–Budapest.
- Balla D. Károly 2000: *A hontalanság metaforái. Publicisztikák, esszék, vallomások, 1988–2000.* A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Budapest.
- Balla D. Károly 2008: *Magyarul beszélő magyarok.* EÖKI, Budapest.
- Balogh Artúr 1928: *A kisebbségek nemzetközi védelme.* Berlin.
- Banac, Ivo 1971: *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics.* Cornell University Press, Ithaca–London.
- Baranyai Zoltán 1925: *A kisebbségi jogok védelmének kézikönyve.* Berlin.
- Bárdi Nándor 2004: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete.* Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Bárdi Nándor 2013: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyarság történetéből.* Pro Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Barnovský, Michal 2004: *V zovretí normalizácie. Cirkvi na Slovensku 1969–1989.* Veda, Bratislava.
- Barša, Pavel – Strmiska, Maximilián 199: *Národný štát a etnický konflikt. Politologická perspektiva.* Centrum pro studium demokracie a kultury, Praha.
- Beckett, Ian F. W. 2013: *The Great War: 1914–1918.* Routledge, New York.
- Bencze Szabolcs – Szűcs István Gergely 2008: *Határlét. Antropológiai tanulmányok Jabloncáról.* Kulturális és vizuális Antropológiai Intézet, Miskolc.
- Benda, Jan 2014: *Útėky a vyhnání z pohraničí českých zemí 1938–1939.* Karolinum, Praha.
- Beran, Ladislav Jozef 2009: *Odepřená integrace. Systémová analýza sudetoněmecké politiky v Československé republice 1918–1938.* Pulchra, Praha.
- Bibó István 1986–1990: *Válogatott tanulmányok.* 1–4. Magvető Kiadó, Budapest.

- Bihari Péter 2014: *1914: A nagy háború száz éve. Személyes történetek*. Kalligram, Pozsony.
- Bílek, Jiří 2011: *Kyselá těšínská jablčka. Československo–polské konflikty o Tešínsko 1919, 1938, 1945*. Epocha, Praha.
- Blaive, Muriel 2001: *Promarněná příležitost. Československo a rok 1956*. Prostor, Praha.
- Bobková, Lenka 2008: *Horní a Dolní Lužice*. Libri, Praha.
- Bobková, Lenka 2010: *Česká koruna na rozcestí. K dějinám Horní a Dolní Lužice a Dolního Slezska na přelomu středověku a raného novověku 1437–1526*. Casablanca, Praha.
- Boekch, Katrin 1996: *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg. Kleinstaatenpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan*. Oldenbourg, München.
- Boros Ferenc 1970: *Magyar–csehszlovák kapcsolatok 1918–1921-ben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Boros Ferenc 2011: *A magyar–szlovák kérdés történeti kontextusban*. Hantken Kiadó, Budapest.
- Borsody István 2002 (1938): *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938*. Méry Ratio, Somorja.
- Borsody, Stephen 1988: *The Hungarians. A Divided Nation*. Yale Center for International and Area Studies, New Haven.
- Bozóki András – Sükösd Miklós 1991: *Anarchizmus*. Századvég, Budapest. <http://mek.oszk.hu/02000/02003/html/index.htm>.
- Brandes, Detlef 2003: *Exil v Londýně 1939–1943. Velká Británie a její spojenci Československo, Polsko a Jugoslávie mezi Mníchovem a Teheránem*. Karolinum, Praha.
- Brandes, Detlef 2008: *Die Sudetendeutschen im Krisenjahr 1938*. Oldenbourg, München (csehül: Brandes, Detlef 2013: *Sudetští Němci v krizovém roce 1939*. Argo, Praha).
- Brandes, Detlef 2015: *Germanizovat a vysídlit. Nacistická národnostní politika v českých zemích*. Prostor, Praha.
- Brandes, Detlef – Kural, Václav 1994: *Der Weg in die Katastrophe. Die deutsch-tschechoslowakische Beziehungen 1938–1947*. Essen.
- Breuilly, John 2001: *Nationalism and the State*. Manchester University Press, Manchester.
- Brubaker, Rogers 2006: *Nacionalizmus új keretek közt. L'Harmattan–Atelier, Budapest*.
- Brunner, Brunner 1995: *Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában*. Teleki Intézet, Budapest.
- Brügel, Johann Wolfgang 2008: *Češi a Němci 1939–1946*. Academia, Praha.
- Burakowski, Adam – Gubrynowicz, Aleksander – Ukielski, Pawel 2015: *1989 – A kommunista diktatúra végnapjai Közép- és Kelet-Európában*. Rézbong Kiadó, Budapest.

- Bútor, Martin – Mesežnikov, Grigorij – Bútorová Zora – Kollár, Miroslav 2013: *Od kiaľ a kam. Dvadsať rokov samostatnosti*. IVO–Kalligram, Bratislava.
- Bystrický, Valerián 2008: *Od autonómie k vzniku Slovenského štátu*. Prodama, Bratislava.
- Bystrický, Valerián – Michela, Miroslav – Schwarz, Michal 2010: *Rozbitie alebo rozpad. Historické reflexie zániku Česko-Slovenska*. Veda, Bratislava.
- Čapka, František 1999: *Versailleská mírová konferencia a Československo*. CERM, Brno.
- Čapka, František – Slezák, Lubomír – Vaculík, Jaroslav 2005: *Nové osídlení, pohraniční českých zemí po druhé světové válce*. CERM, Brno.
- Černý, Václav 1992; *Paměti III 1945–1972*. Atlantis, Praha.
- Černý, Václav 2011: *Vývoj a zločiny panslavismu*. Knihovna Václava Havla, Praha.
- Chmel, Rudolf 2010: *Slovenský komplex*. Kalligram, Bratislava.
- Chmel, Rudolf 2013: *Jelen és történelem. Az etnokráciától a demokráciáig*. Kalligram, Pozsony.
- Churaň, Milan 2001: *Postupim a Československo. Mýtus a skutočnosť*. Nakladateľství Libri, Praha.
- Clark, Christopher 2014: *The Sleepwalkers. How Europe went to War in 1914*. Harper Collins, London.
- Clark, Christopher Clark 2015: *Alvajárók. Hogyan menetelt a háborúba 1914-ben Európa? Park Kiadó, Budapest*.
- Cornelius, Deborah S. 1998: *In Search of the Nation. The New Generation of Hungarian Youth in Czechoslovakia 1925–1934*. Columbia University Press, New York.
- Cornwall, Mark 2000: *The Undermining of Austria-Hungary. The Battle for Hearts and Minds*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Cornwall, Mark 2002: *The Last Years of Austria-Hungary: a Multi-National Experiment in Early Twentieth-Century Europe*. University of Exeter Press, Exeter.
- Cornwall, Mark 2004: *Die letzten Jahre der Donaumonarchie. Der erste Vielvölkerstaat im Europa des frühen 20. Jahrhunderts*. Magnus Verlag, Essen.
- Csáky Pál 1998: *Magyarok Szlovákiában*. Magyar Koalíció Információs Központja, Bratislava–Pozsony.
- Csanda Sándor 1982: *Első nemzedék*. 2. átdolgozott kiad. Madách, Bratislava.
- Csehszlovákiai nonkonformisták 1989: *Csehszlovákiai nonkonformisták az országban élő magyar kisebbség helyzetéről és a nemzetiségi kérdésről*. Hungarian Human Rights Foundation, New York.
- Cseke Péter 1995: *Metaforától az élet felé. Kisebbségi értelmiség – Kisebbségi nyilvánosság*. Kriterion, Bukarest–Kolozsvár.
- Cseke Péter 1995: *Lehet – nem lehet? Kisebbségi létértelmezések (1937–1987)*. Mentor, Kolozsvár.
- Cs. Gyimesi Éva 1993: *Honvágó a hazában*. Pesti Szalon, Budapest.
- Csuka János 1995: *A délvideki magyarság története, 1918–1941*. Püski Kiadó, Budapest.

- Csuka János 1996 (1941): *Kisebbségi sorsban. A délvidéki magyarság húsz éve (1920–1940)*. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest.
- Davidson, Eugene 1996: *The Unmaking of Adolf Hitler*. University of Missouri Press, Columbia– London.
- Davies, Norman 2006: *Lengyelország története*. Osiris, Budapest.
- Deák, Ladislav 1990: *Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938–1939*. Veda, Bratislava.
- Deák Ladislav 1991: *Hra o Slovensko v politike Maďarska a Polska v rokoch 1933–1939*. Bratislava.
- Deák, Ladislav 1993: *Viedenská arbitráž 2. november 1938 – Mníchov pre Slovensko*. Veda, Bratislava.
- Dejmek, Jindřich 2002: *Československo, jeho susedé a veľmoci ve XX. storočí (1918 až 1992)*. CEP, Praha.
- Dejmek, Jindřich 2006–2007: *Edvard Beneš. Politická biografie českého demokrata*. I–II. Karolinum, Praha.
- Dénes Iván Zoltán 1999: *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Osiris, Budapest.
- Diószegi István 1970: *Hazánk és Európa*. Magvető, Budapest.
- Diószegi István 1984: *A magyar külpolitika útjai. Tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Diószegi István: 1987: *A Ferenc Józsefi-kor nagyhatalmi politikája*. Budapest.
- Diószegi István 2001: *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája*. Vince Kiadó, Budapest.
- Domokos László 1919: *Kis Káté a Magyarországon élő nemzetek önrendelkezési jogáról*. Lantos Kiadó, Budapest.
- Duba Gyula 1974: *Vajúdo parasztvilág. Jelentés a Garam mentéről*. Madách, Bratislava.
- Duleba, Alexander 2012: *Rusíni na Slovensku. Súčasné postavenie a historické kontexty vývinu. Združenie inteligencie Rusínov Slovenska*. Bratislava–Prešov.
- Dunn, Seamus – Fraser, T. G. 2005: *Europe and Ethnicity. World War I. and the Contemporary Ethnic Conflict*. Routledge, New York.
- Dva roky 1992: *Dva roky politickej slobody*. Nadácia RaPaMaN, Bratislava.
- Dvořák, Tomáš 2012: *Vnitřní odsun 1947–1953. Závěrečná fáze „očisty pohraničí“ v politických a společenských souvislostech poválečného Československa*. Brno.
- Egry Gábor 2015: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Egyed Péter 1993: *Az ész hieroglifái*. Regio, Budapest.
- Eiler, Ferenc – Hájkova, Dagmar et al. eds. 2009: *Czech and Hungarian Minority Policy in Central Europe, 1918–1938*. Masarykův ústav AV ČR – MTA ENKI, Prague–Budapest.

- Eötvös József báró 1865: *Nemzetiségi kérdés*. Ráth Mór, Pest. <http://mek.oszk.hu/06800/06839/06839.htm#16>.
- Ez volt a Sarló1978: *Ez volt a Sarló. Tanulmányok, emlékezések, dokumentumok*. Szerk. Sándor László. Kossuth Könyvkiadó – Madách Könyvkiadó, Budapest.
- Fašora, Lukáš – Hanuš, Jiří 2006: *Moravské vyrovnání z roku 1905*. Matice moravská pro Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy, Brno.
- Fedinec Csilla 2004: *Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történeti közelítés*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Fedinec Csilla 2015: „*A magyar szent koronához visszatért Kárpátalja*” 1938–1945. Jaffa, Budapest.
- Feindt, Gregor 2013: *Auf der Suche nach politischen Gemeinschaft. Oppositionelles Denken zur Nation im ostmitteleuropäischen Samizdat 1976–1992*. Walter de Gruyter, Berlin–Boston.
- Fiamová, Martina – Hlavinka, Ján – Schwarz, Michal 2014: *Slovenský štát 1939–1945. Predstavy a reality*. Historický ústav SAV, Bratislava.
- Filep Tamás Gusztáv 2007: *A humanista voksa. Írások a csehszlovákiai magyar kisebbség köréből 1918–1945*. Kalligram, Pozsony.
- Fish, Jörg 2010: *Das Selbstbestimmungsrecht der Völker. Die Domestizierung einer Illusion*. Verlag C. H. Beck, München.
- Fischer, Fritz 1963 (2013): *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*. Droste, Düsseldorf.
- Fried, Marwin 2014: *Austro-Hungarian War Aims in the Balkans during World War I*. Palgrave Macmillan, London.
- Friedl, Jiří 2012: *Češi a Poláci na Těšínsku 1945–1949*. Historický ústav AV ČR, Brno.
- Gabzdilová, Soňa 2011: *Vybrané aspekty postavenia maďarskej minority na Slovensku v rokoch 1918 –1929*. Spoločenskovedný ústav SAV, Košice.
- Gabzdilová Olejníková, Soňa – Olejník, Milan 2004: *Karpatskí Nemci na Slovensku od druhej svetovej vojny do roku 1953*. Spoločenskovedný ústav SAV, Slovenské národné múzeum, Múzeum kultúry karpatských Nemcov, Bratislava.
- Gabzdilová, Soňa – Simon Attila 2014: *Přístupy k riešeniu národnostnej otázky v medzivojnovom Československu*. Univerzita J. Selyeho, Komárno. <http://forumhistoriae.sk/documents/10180/774165/Přístupy-k-rieseniu-narodnostnej-otazky.pdf>.
- Galandauer, Jan 1988: *Vznik Československé republiky 1918*. Programy, projekty, predpoklady. Praha.
- Galántai József 1990: *A trianoni békekötés*. Budapest.
- Gáll Ernő 1975: *Tegnapi és mai önismeret*. Kriterion, Bukarest.
- Gawrecká Marie 2004: *Československé Slezsko mezi světovými válkami 1918–1938*. Slezská univerzita v Opavě, Filozoficko-Přírodovědecká Fakulta, Ústav Historie a Muzeologie, Opava.
- Gebel, Ralf 2000: „*Heim ins Reich!*” *Konrad Henlein und der Reichsgau Sudetenland (1938–1945)*. Oldenbourg, München.

- Gebhart, Jan – Kuklík, Jan 2004: *Druhá republika 1938–1939. Svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě*. Paseka, Praha –Litomyšl.
- Gellner, Ernst 1993: *Národy a nacionalismus*. Hříbal, Praha.
- Gellner, Ernest 2003: *Nacionalismus*. Centrum pro studium demokracie a kultúry, Brno.
- Gerencsér Balázs – Juhász Albin 2001: *A kisebbségi autonómia (működő modellek, magyar elképzelések)*. Hungarian Human rights Foundation, Budapest. <http://www.hhrf.org/autonomia/index.htm>.
- Glenny, Misha 2000: *Balkan 1804–1999: Nationalism, War and the Great Powers*. Granta Books, London.
- Glötz, Peter 2006: *Die Vertreibung. Böhmen als Lehrstück*. Ullstein, München.
- Görömbei András 1997: *Létértelmezések*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc.
- Grad, Cornel – Ciubota, Viroel 1998: *Sfarsit si inceput de epoca. Korszakvég – korszakkezdet. The End and the Beginning of an Era*. Lekton, Satu-Mare–Zalau.
- Gruša, Jiří 2011: *Beneš jako Rakoušan*. Barrister & Principal, Praha.
- Gumz, E. Jonathan 2009: *Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia, 1914–1918*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Gyáni Gábor 2002: *Történezdiskurzusok*. L'Harmattan, Budapest.
- Gyönyör József 1989: *Államalkotó nemzetiségek. Tények és adatok a csehszlovákiai nemzetiségekről*. Madách, Bratislava.
- Gyönyör József 1994: *Terhes örökség*. Madách-Posonium, Pozsony.
- Görömbei András 1982: *A csehszlovákiai magyar irodalom 1945–1980*. Akadémia, Budapest.
- György Béla s. d.: *Az Országos Magyar Párt története 1922–1938*. PhD disszertáció, <http://doktori.btk.elte.hu/hist/gyorgybela/diss.pdf>.
- Gyurgyík László 1994: *Magyar mérleg*. A szlovákiai magyarság a népszámlálási és a népmozgalmi adatok tükrében. Kalligram, Pozsony.
- Gyurgyík László 2004: *Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében*. Kalligram, Pozsony.
- Gyurgyík, László 2006: *Népszámlálás 2001*. A szlovákiai magyarság demográfiai, település- és társadalomszerkezetének változásai az 1990-es években. Kalligram, Pozsony.
- Gyurgyík László – Sebők László 2003: *Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Hahnová, Eva 1996: *Sudetoněmecký problém*. Obtížné loučení s minulostí. Albis International, Ústí nad Labem.
- Hahnová, Eva 2015: *Dlouhé stíny předsudků. Německé a anglické stereotypy o Čechích v dějinách 20. století*. Praha.
- Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc 2014: *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Halbach, Uwe 1992: *Das sowjetische Vielvölkerimperium. Nationalitätenpolitik und nationale Frage*. Mannheim–Leipzig–Wien.

- Halgas András 2015: *Az 1965-ös árvíz Kulcsodon*. Vámbéry Polgári Társulás, Duna-szerdahely.
- Hamberger Judit 1997: *Csehszlovákia szétválása. Egy föderációs kísérlet kudarca*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Hamberger, Judit 2000: *Szlovákokról és csehekről magyar szemmel*. Pozsony, Kaligram.
- Hämmerle, Christa – Überreger, Oswald – Bader-Zaar, Brigitta eds. 2014: *Women's and Gender History of The First World War*. Macmillan, Basingstoke, New York.
- Hämmerle, Christa 2014: *Heimat/Front. Geschlechtergeschichte(n) des ersten Weltkrieges in Österreich–Ungarn*. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar.
- Hanzal, Jozef 1999: *Cesty české historiografie 1945–1989*. Praha.
- Harna, Josef 2006: *Krise evropské demokracie a Československo 30. let 20. století*. Historický ústav AV ČR, Praha.
- Harna, Josef 2013: *Konzensus a kompromis. Budování politického systému první ČSR*. Historický ústav AV ČR, Praha.
- Haslinger, Peter 1993: *Arad November 1918. Oszkár Jászi und die Rumänen in Ungarn 1900 bis 1918*. Wien.
- Haslinger, Peter 1994: *Der ungarische Revisionismus und das Burgenland 1922–1932*. Peter Lang, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York.
- Haslinger, Peter 2010: *Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1880–1938*. R. Oldenbrough Verlag, München.
- Havel, Jan – Kaiser, Vladimír – Pustejovský, Otfried 2005: *Stalo se v Ústí nad Labem 31. července 1945*. Město Ústí nad Labem, Ústí nad Labem.
- Havelka, Miloš 1995: *Spor o smysl českých dejin 1895–1938*. Torst, Praha.
- Havlin, Michal 2009: *Die Rede von der Schweiz. Ein medial-politischer Nationalitätendiskurs in der Tschechoslowakei 1918–1938*. Peter Lang, Frankfurt am Main – Berlin – Wien.
- Heimann, Mary 2011: *Czechoslovakia. The State that Failed*. Yale University, New Haven–London.
- Hetényi, Martin 2008: *Slovensko–maďarské pomedzie v rokoch 1938–1945*. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, Nitra.
- Hirschhausen, Ulrike von – Leonhard, Jörn 2001: *Nationalismen in Europa. West- und Osteuropa im Vergleich*. Wallstein, Göttingen.
- Hódi Sándor 1997: *Kisebbségi létértelmezések*. Balaton Akadémia, Balatonboglár.
- Holotík, Ludovít 1958: *Štefánikovská legenda a vznik ČSR*. Bratislava.
- Horváth Sz. Szabolcs 2007: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940)*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Hönsch, K. Jörg 1965: *Die Slowakei und Hitlers Ostpolitik. Hlinkas Slowakische Volkspartei zwischen Autonomie und Separation 1938–1939*. Köln–Graz.
- Hönsch, K. Jörg 1967: *Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei*. J. C. B. Mohr, Tübingen.

- Hönsch, K. Jörg 2001: *Slovensko a Hitlerova východná politika. Hlinkova slovenská ľudová strana medzi autonómiou a separatizmom 1939–1939*. Veda, Bratislava.
- Hrabovec, Emília 1995: *Vertreibung und Abschub. Deutsche in Mähren 1945–1947*. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- Hroch Miroslav 1971: *Obrození malých evropských národů. 1. Národy severní a východní Evropy*. Universita Karlova, Praha.
- Hroch, Miroslav 1985: *Social Preconditions of National Revival in Europe*. New York.
- Hroch, Miroslav 2003: *Pohledy na národ a nacionalismus. Čítanka textů*. Sociologické nakladatelství, Praha.
- Hroch, Miroslav 2009: *Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*. Sociologické nakladatelství, Praha.
- Hronský, Marián 1993: *Szlovákia elfoglalása a csehszlovák katonaság által 1918 novemberétől 1919 januárjáig*. Honvéd Hagyományörző Egyesület, Budapest.
- Hronský, Marián 1998: *Boj o Slovensko a Trianon 1918–1920*. Národné literárne centrum, Bratislava.
- Hronský, Marián 2001: *The Struggle for Slovakia and the Treaty of Trianon*. Bratislava 2001.
- Hronský, Marián 2011: *Trianon. Vznik hraníc Slovenska a problémy jeho bezpečnosti 1918–1920*. Veda, Bratislava.
- Irmanová, Eva 2002: *Maďarsko a versailleský systém*. Albis International, Ústí nad Labem.
- Janek István 2009: *Szlovák–magyar kapcsolatok 1939–1944*. PhD disszertáció, PTE, Pécs.
- Janz, Oliver 2013: *Der Grosse Krieg*. Campus Verlag, Frankfurt–New York.
- Jászi Oszkár 1912: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest. http://mtdaportal.extra.hu/books/jaszioszkar_a_nemzeti_allamok_kialakulasa.pdf.
- Jászi Oszkár 1918: *Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok*. A Monarchia jövője c. munka második kiadása. Új Magyarország Részvénytársaság, Budapest. <http://mek.oszk.hu/09300/09364/09364.pdf>.
- Jászi Oszkár 1919: *A nemzetiségi kérdés a társadalmi és az egyéni fejlődés szempontjából. A Huszadik Század körkérdése. Új Magyarország Rt., Budapest*.
- Jászi Oszkár 1983: *A Habsburg-monarchia felbomlása*. Gondolat, Budapest.
- Jeřábek, Miroslav 2008: *Za silnou střední Evropu. Středoevropské hnutí mezi Budapeští, Vídni a Brnem v letech 1925–1939*. Dokořán, Praha.
- Jócsik Lajos 1939: *Iskola a magyarságra*. Egy nemzedék élete húsz éves kisebbségben. Nyugat, Budapest.
- Jócsik Lajos 1942: *Idegen igában*. Húsz év cseh uralom alatt. Atheneum, Budapest.
- Jócsik Lajos 1943: *A magyarság a cseh és szlovák néprajzi térképeken*. Budapest.
- Jócsik Lajos 1944: *Közép-Dunamedence közigazdasága*. Magyar Élet, Budapest.
- Jócsik Lajos s. d.: *Iparra magyar*. Magyar Élet, Budapest.

- József Farkas 2001: *Álmok és tények. Magyar írók a demokráciáról és a nemzeti kérdéssről a Monarchia felbomlása idején*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Kačor, Miroslav 2011 (2003): *Osudové okamžiky*. Rybka, Praha.
- Kalina, Antonín, Svatopluk 1938: *Krví a železem dobyto československé samostatnosti*. Praha.
- Kalvoda, Josef 1986: *The Genesis of Czechoslovakia*. Boulder, New York (csehül: Kalvoda, Josef: *Genese Československa*, Praha).
- Kamenec, Ivan 1991: *Po stopách tragédie*. Archa, Bratislava.
- Kamenec, Ivan 2000: *Hľadanie a blúdenie v dejinách. Úvahy štúdie a polemiky*. Kalligram, Bratislava.
- Kamenec, Ivan 2009: *Spoločnosť – politika – historiografia*. Pokrivené (?) zrkadlo dejín slovenskej spoločnosti v dvadsiatom storočí. Prodama, Bratislava. <http://www.forumhistoriae.sk/documents/10180/20929/kamenec1.pdf>.
- Kántor Lajos 1984: *Vallani és vállalni. Egy irodalmi vita és környéke (1929–1930)*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár.
- Kántor Lajos 2013: *Párbeszéd nemzetről, nemzetköziségről*. Kom-Press – Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár.
- Kaplan, Karel 1995: *Csehszlovákia igazi arca*. Kalligram Kiadó, Budapest–Pozsony.
- Kaplan, Karel 1990: *Pravda o Československu*. Panorama, Praha.
- Kaplan, Karel 1996: *Pět kapitol o únoru*. Doplněk, Brno.
- Kaplan, Karel 2004: *Československo v poválečné Evropě*. Karolinum, Praha.
- Kappeler, Andreas 2001: *The Russian Empire: a Multiethnic History*. Pearson Education, Harlow.
- Kárník, Zdeněk 1968: *Socialisté na rozcestí. Habsburk, Masaryk, či Šmeral?* Praha.
- Kemény Gábor 1941: *Így tűnt el egy gondolat. A felvidéki magyar irodalom története 1918–1938*. MEFHOSZ Könyvkiadó, Budapest.
- Kennan, George F. 1979: *The Decline of Bismarck's European Order. Franco-Russian Relations, 1875–1890*. Princeton.
- Ketner, Petr – Jedlička, Ivan Milan 1990: *Proč zemřel Jan Masaryk*. Horizont, Praha.
- Kilianová, Gabriela – Kowalská, Eva – Krekovičová, Eva 2009: *My a tí druhí v modernej spoločnosti. Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít*. Veda, Bratislava.
- Korbel, Joseph 1977: *Twentieth-Century History Czechoslovakia: The Meaning of its History*. New York.
- Kováč, Dušan 2001: *Szlovákia története*. Kalligram, Pozsony.
- Kovács-Bertrand Anikó 1997: *Der ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg. Die publizistische Kampf gegen den Friedenvertrag von Trianon (1918–1931)*. Oldenbourg Verlag, München.
- Kovtun, Jiří 1987: *Masarykův triumf. Příběh konce velké války*. Sixty-Eight Publishers, Toronto.
- Křen, Jan 2005: *Dve století střední Evropy*. Argo, Praha.
- Křížek, Jurij 1967: *Říjnová revoluce a česká společnost*. Praha.

- Křížek, Jurij 1978: *Vznik Československa*. Praha.
- Krofta, Kamil 1932: *Čechové a Slováci před svým státním sjednocením*. Praha.
- Kubů, Eduard – Šouša, Jiří 2015: *T. G. Masaryk a jeho c. k. protivníci. Československá zahraniční akce ženevského období v zápase s rakousko-uherskou diplomacií, zpravodajskými službami a propagandou (1915–1916)*. Karolínium, Praha.
- Kučera, Jaroslav Valenta – Emil Voráček: 1999, *Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve střední Evropě*. Historický ústav AV ČR, Praha.
- Kuklík, Jan 1998: *Londýnský exil a obnova československého státu 1938–1945*. Praha.
- Kvaček, Robert 2013: *První světová válka a česká otázka*. Triton, Praha.
- Kvasnička, Ján 1963: *Československé légie v Rusku 1917–1920*. Bratislava.
- Kyncl, Vojtěch 2012: *Bez výčitek... Genocida Čechů po atentátu na Reinharda Heydricha* Historický ústav, Praha.
- Lakosil, Jan – Svoboda, Tomáš 2013: *Sudety 1938. Obsazení pohraničních oblastí Československa pohledem důstojníků německé armády*. Mladá Fronta, Praha.
- Langewiesche, Dieter 2008: *Nation, Föderation, Deutschland und Europa*. Verlag C. H. Beck, München.
- Lengyel Zsolt, K. 2007: *A kompromisszumkeresése. Tanulmányok a 20. századi transzilvanizmus korai történetéhez*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Leonhard, Jörn 2014: *Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkriegs*. Verlag C. H. Beck, München.
- Leonhard, Jörn – Hirschhausen von, Ulrike 2009: *Empires und Nationalstaaten im 19. Jahrhundert*. Vanderhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Leonhard, Jörn – Hirschhausen von, Ulrike 2010: *Comparing Empires. Encounters and Transfers in the Long Nineteenth Century*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Lipták, Lubomír 2008: *Nepre(tr)žité dejiny*. Q111, Bratislava.
- Litván György 2003: *Jászi Oszkár*. Osiris, Budapest.
- Lukeš, Igor – Goldstein, Erik 1999: *The Munich Crisis 1938. Prelude to World War II*. Frank Cass and Company Limited, London–Portland.
- Luther, Tammo 2004: *Volkstumpolitik des deutschen Reiches 1933–1938. Die Auslandsdeutschen im Spannungsfeld zwischen Traditionalisten und Nationalsozialisten*. Franz Steiner Verlag, München.
- Máchová, Michaela 2014: *Václav Černý – odsun Němců v prvních poválečných dnech. Moderní dějiny*. <http://www.moderni-dejiny.cz/clanek/vaclav-cerny-odsun-nemcu-v-prvnich-povalecnych-dnech/>.
- Macmillan, Margaret 2005: *Béketeremtök. Az 1919-es párizsi békekonferencia*. Gabo, Budapest.
- MacMillan, Margaret 2013: *The War That Ended Peace. The Road to 1914*. Random House, New York.
- Magocsy, Paul 1978: *Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848–1948*. Harvard University Press, Cambridge.

- Mahoney, Wiliam 2011: *The History of Czech Republic and Slovakia*. Greenwood, Santa Barbara–Denver–Oxford.
- Makkai Sándor 1998 (1931): *Magunk revíziója*. Pro Print, Csíkszereda.
- Mamatey, Victor S. – Radomir Luza 1973: *A History of the Czechoslovak Republic 1918–1948*. Princeton.
- Márai Sándor 2004: *Ajándék a végzettől. A Felvidék és Erdély visszacsatolása*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Marušiak, Juraj 2000: *Slovak Policy 1956–1960*. Research Support Scheme, Praha. <http://www.akademickyrepozitar.sk/sk/repozitar/slovenska-politika-1956-1960.pdf>.
- Marušiak, Juraj – Halász Ivan – Gniazdowski, Mateusz 2015: *(Dez)integračná sila stredoeurópskeho nacionalizmu. Prípady štátov Vyšehradskej skupiny*. Univerzita Komenského, Bratislava.
- McMeekin, Sean 2013: *July 1914. Countdown to War*. Icon Books, London.
- McNeill, William H. 1985: *Polyethnicity and National Unity in World History*. University of Toronto Press, Toronto.
- Michálek, Slavomír 1993: *Diplomat Štefan Osuský 1889–1973*. Bratislava.
- Michela, Miroslav 2009: *Pod heslom integrity. Slovenská otázka v politike Maďarska 1918–1921*. Kalligram, Bratislava.
- Michela, Miroslav – Vörös László red. 2013: *Rozpad Uhorska a trianonská mierová zmluva. K politikám pamäti na Slovensku a v Maďarsku*. Historický ústav, Bratislava. <http://forumhistoriae.sk/documents/10180/286159/trianon-contents.pdf>.
- Mócsy, István 1983: *The Uprooted. Hungarian Refugees and Their Impact on Hungary's Domestic Politics, 1918–1921*. Brooklyn College Press, New York.
- Molnár Imre 2012: *Esterházy János élete és mártírhalála*. Méry Ratio, Budapest.
- Mommsen, Hans 1979: *Arbeiterbewegung und Nationale Frage*. Wandenhoek & Ruprecht, Göttingen.
- Mommsen, Wolfgang J. 2014: *Der Erste Weltkrieg. Anfang vom Ende des bürgerlichen Zeitalters*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt.
- Mulligan, William 2014: *The Great War for Peace*. Yale University Press, New Haven–London.
- Musil, Jiří 1995: *The End of Czechoslovakia*. CEU Press, Budapest–London–New York.
- Müller, Sven Oliver 2002: *Die Nation als Waffe und Vorstellung*. Nationalismus in Deutschland und Grossbritannien im ersten Weltkrieg. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Nagy Lajos 1944: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár.
- Národ a národnosti 2005: *Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty*. Red.. Universum, Prešov.
- Naumann, Friedrich 1916: *Középeurópa*. Budapest.
- Němeček, Jan a kol. 2014: *Československo–sovětská smlouva 1943*. Historický ústav, Praha.

- Němeček, Jan – Kuklík, Jan 2012: *Od národního státu ke státu národnostní? Národnostní statut a snahy o řešení měšninové otázky v Československu v roce 1938*. Univerzita Karlova v Praze, Praha.
- Németh István 2014: *Az első világháború 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Németh László 1989: *Sorskérdések*. Magvető és Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- Németh László 2001: *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*. Egybegyűjtötte, a szövegeket rendezte, az előszót írta és a jegyzeteket összeállította Nagy Pál. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- Nemzetközi szerződések 1931: *A nemzetközi szerződések revíziója és a népszövetség. A népszövetségi paktum 19-ik szakaszának interpretációja*. Budapest.
- Neville, Peter 2010: *Eduard Beneš and Tomáš Masaryk: Czechoslovakia*. Makers of the Modern World, London.
- Niederhauser Emil 1977: *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nurmi, Ismo 1999: *Slovakia – a playground for nationalism and national identity 1918–1920. Manifestations of the national identity of Slovaks*. Suomen Historialle Seura, Helsinki.
- Opat, Jaroslav 2001: *T. G. Masaryk – Evropan, světoobčan*. Ústav T. G. Masaryka, Praha.
- Opat, Jaroslav 2003: *Průvodce životem a dílem T. G. Masaryka*. Česká otázka včera a dnes. Ústav T. G. Masaryka, Praha.
- Opočenský, Jan 1927: *Vznik národných států v říjnu 1918*. Praha.
- Ormos Mária 1984: *Padovától Trianonig 1918–1920*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Ormos Mária 1990: *Civitas fidelissima. Nészavazás Sopronban 1921*. Gordiusz, Győr. <http://w3.sopron.hu/nepszavazas1921/Ormostot.html>
- Orzoff, Andrea 2009: *Battle for the Castle. The Myth of Czechoslovakia in Europe 1914–1948*. Oxford University Press, New York.
- Öllős László 2004: *Emberi jogok – nemzeti jogok. Emberi és polgári jogok-e a nemzeti kisebbségek jogai*. Liliium Aurum – Fórum Kisebbségkutató Intézet, Duna-szerdahely – Somorja. <http://mek.oszk.hu/02400/02431/02431.pdf>
- Öllős László 2008: *Az egyetértés konfliktusa. A Magyar Köztársaság alkotmánya és a határon túli magyarok*. Fórum Intézet, Somorja.
- Palabiyik, Mustafa Serdar 2015: *Understanding the Turkish-Armenian Controversy over 1915*. Beta, Ankara.
- Pasák, Tomáš 2007: *Emil Hácha 1938–1945*. Rybka Publishers, Praha.
- Pásztor Cecília 2002: „... ahol a határ elvალaszt” Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Nagy Iván Történelmi Kör, Nógrád Megyei Levéltár, Balassagyarmat.
- Paulová, Milada 1937: *Dějiny Maffie, odboj Čechů a Jihoslovanů za světové války 1914–1918*. 1–2. Praha.
- Pehr, Michal 2011: *Zápas o nové Československo 1939–1946. Válečné představy a poválečná realita*. Cover & TYPO, Praha.

- Pekár, Martin et al. 2011: *Ethnic minorities in Slovakia in the Years 1918–1945. A Survey*. Universum, Prešov.
- Pekař, Josef 1921: *Světová válka. Stati o jejím vzniku a jejích osudech*. Praha.
- Pelle János 2001: *Jászi Oszkár. Életrajzi, eszme- és kortörténeti esszé*. XX. Század Intézet, Budapest.
- Perman, Dagmar 1962: *The Shaping of the Czechoslovak State. Diplomatic History of the Boundaries of Czechoslovakia 1914–1920*. Leiden.
- Peroutka, Ferdinand 1927: *Kdo nás osvobodil?* Praha.
- Petőcz Kálmán 1998: *Álarcosbál, avagy politika és zene*. Liliium Aurum, Dunaszerdahely.
- Petráš, René 2007: *Menšiny v komunistickém Československu. Právny a faktické postavení národnostních menšin v českých zemích v letech 1948–1970*. Praha.
- Petráš, René 2009: *Menšiny v meziválečném Československu. Právni postavení národnostních menšin v první Československé republice a jejich mezinárodněprávní ochrana*. Klementium, Praha.
- Petráš, René 2011: *Cizinci ve vlastní zemi*. Auditorium, Praha.
- Petráš, René – Petrův, Helena – Scheu, Harald, Christian 2009: *Menšiny a právo v České republice*. Auditorium, Praha.
- Petrichevich-Horváth Emil 1924: *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről*. Budapest.
- Pichlík, Karel 1968: *Zahraníční odboj bez legend*. Praha.
- Plevza, Viliam 1991: *Vzostupy a pády. Gustáv Husák prehovoril*. Tatrapress, Bratislava.
- Pogány Erzsébet [1995]: *Az Együttélés öt éve. Eseménynaptár és dokumentumgyűjtemény 1990–1995*. Pozsony.
- Pomaizl, Karel 1965: *Vznik ČSR 1918. Problém vědecké marxistické interpretace*. Praha.
- Pomaizl, Karel 1968: *Marxisticko-leninská teorie národnostní otázky*. VŠP ÚV KSČ, Praha.
- Pomaizl, Karel: 1986: *Nacionalismus – jeho zdroje a projevy na základě zkušeností let 1968–69*. Praha.
- Pomogáts Béla 1983: *A transzilvánizmus*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Popély Gyula 1991: *Népfogyatkozás. A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918–1945*. Regio, Budapest.
- Popély Gyula 2010: *Felvidék 1914–1920*. Magyar Napló, Budapest.
- Popély Gyula 2014: *Felvidék 1918–1928. Az első évtized a csehszlovák uralom alatt*. Kárpátia Stúdió, Budapest.
- Popovici, Aurel 1906: *Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich. Politische Studien zur Lösung der nationalen Fragen und staatrechtlichen Krisen in Österreich-Ungarn*. Leipzig.
- Pritz Pál 2006: *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. <http://mek.oszk.hu/05200/05284/05284.htm>.

- Prizel, Ilya 1998: *National Identity and Foreign Policy. Nationalism and Leadership in Poland, Russia and Ukraine*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Puskás Tünde 2009: „*We Belong to Them*” Narratives of Belonging, Homeland and Nationhood in Territorial and Non-territorial Minority Settings. P. I. E. Peter Lang, Bruxelles–Bern–Berlin–New York–Wien.
- Rádl, Emanuel 1992 (1928): *Válka Čechů s Němci*. Melantrich, Praha.
- Raffay Ernő 1987: *Erdély 1918–1919-ben*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Rauchensteiner, Manfred 2013: *Der erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie*. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar.
- Reisser, J. Wesley 2012: *The Black Book, Woodrow Wilson’s Secret Plan for Peace*. Lexington Books, Lanham.
- Reitz von Frentz, Christian 1999: *A Lesson Forgotten, Minority Protection under the League of Nations. The Case of German Minority in Poland 1920–1934*. LIT Verlag, Hamburg.
- Renner, Karl 1918: *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen in besonderer Anwendung auf Österreich*. Wien.
- Romsics Ignác 2001: *A trianoni békeszerződés*. Osiris, Budapest.
- Romsics Ignác 2002: *Mítoszok, legendák, tévhitek a XX. századi magyar történelemről*. Osiris, Budapest.
- Romsics Ignác 2010: *Magyarország az első világháborúban*. Kossuth Kiadó – Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest.
- Rónai András 1988: *Térképezett történelem*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Roshwald, Aviel 2001: *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires. Central Europe, Russia and the Middle East 1918–1923*. Routledge, London.
- Rumpler, Helmut 1966: *Das Völkermanifest Kaiser Karls vom 16. Oktober 1918: letzter Versuch zur Rettung des Habsburgerreiches*. Verlag für Geschichte und Politik, Wien.
- Rychlík, Jan 1997: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914–1945*. AEP, Bratislava.
- Rychlík, Jan 2002: *Rozpad Československa. Česko-slovenské vztahy 1989–1993*. AEP, Bratislava.
- Rychlík, Jan 2009: *Mezi Vídní a Carihradem. Utváření balkánských národů*. Vyšehrad, Praha.
- Salamon Konrád 2001: *Nemzeti önpusztítás 1918–1920*. Korona Kiadó, Budapest.
- Rychlík, Jan 2012: *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914–1992*. Vyšehrad, Praha.
- Sajti Enikő, A. 2004: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken. 1918–1941*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Sallai Gergely 2002: *Az első bécsi döntés*. Osiris, Budapest.
- Sallai Gergely 2009: *A határ megindul... A csehszlovákiai magyar kisebbség és Magyarország kapcsolatai az 1938–1939. évi államhatár-változások tükrében*. Kalligram, Pozsony.

- Schlesinger, Rudolf 2007: *Federalism in Central and Eastern Europe*. 4. kiad. Routledge, Oxon.
- Schönwald Pál 1969: *A magyarországi 1918–1919-es polgári demokratikus forradalom állam- és jogtörténeti kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Schultze-Rhonhof, Gerd 2007: *Der Krieg, der viele Väter hatte. Der lange Anlauf zum zweiten Weltkrieg*. Olzog Verlag, München.
- Schulze Wessel, Martin 2004: *Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik 1918–1938. Politische, nationale und kulturelle Zugehörigkeiten*. Oldenborugh, München.
- Šedivý, Ivan 2014: *Česi, české země a Velká válka 1914–1918*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha.
- Seibt, Ferdinand 1996: *Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy*. Academia, Praha.
- Šesták, Miroslav – Tejchman, Miroslav – Havlíková, Lubomíra – Hladký, Ladislav – Pelikán, Jan 1998: *Dějiny jihoslovanských zemí*. Praha.
- Siklós András 1978: *Magyarország 1918–1919. Események, képek, dokumentumok*. Kossuth Könyvkiadó – Magyar Helikon, Budapest.
- Simon Attila 2009: *Telepesek és telepes falvak Dél-Szlovákiában a két világháború között*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. <http://mek.oszk.hu/06300/06394>.
- Simon Attila 2010: *Egy rövid esztendő krónikája. A szlovákiai magyarok 1938-ban*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. <http://mek.oszk.hu/08900/08988> (angolul: Simon Attila 2013: *The Hungarians of Slovakia in 1938*. East European Monographs. Columbia University Press, New York.)
- Simon Attila 2010: *Visszacsatolás vagy megszállás? Szempontok az első bécsi döntés értelmezéséhez*. Selye János Egyetem – Nógrád Megyei Levéltár, Balassagyarmat.
- Simon Attila 2013: *Az elfeledett aktivisták. Kormányparti magyar politika az első Csehszlovák Köztársaságban*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.
- Simon Attila 2015: *Magyar idők a Felvidéken 1938–1945*. Jaffa Kiadó, Budapest.
- Sked, Alan 2001: *The Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815–1918*. Longman, London.
- Sobota, Emil 1927: *Die Schweiz und die Tschechoslowakische Republik*. Prag.
- Soubigou, Alain 2004: *Tomáš Garrigue Masaryk*. Paseka, Praha–Lytomyšl.
- Spannenberger, Norbert 2005: *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1945 unter Horthy und Hitler*. Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen in östlichen Europa, Oldenbourg.
- Staněk, Tomáš 2005: *Poválečné „excesy” v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování*. Praha.
- Steier Lajos 1933: *Felsőmagyarország és a revízió*. Erdélyi Férfiak Egyesülete, Budapest.
- Stein, Eric 2000: *Česko–Slovensko. Konflikt, roztržka, rozpad*. Academia, Praha.
- Šolc, Jaroslav 1969: *Slovensko rozdelené 1919*. Obzor, Bratislava.

- Šuchová, Xénia 2011: *Idea československého štátu na Slovensku 1918–1939*. Historický ústav SAV, Bratislava.
- Sum, Antonín 1996: *Osudný krok Jana Masaryka*. Nadace Janua, Praha.
- Šutaj Štefan 1993: *Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945–1948. Východiská a prax politiky k maďarskej menšine na Slovensku*. Veda, Bratislava.
- Šutaj, Štefan 2004: *Dekréty Edvarda Beneša v povojnovom období*. Universum, Prešov.
- Šutaj, Štefan 2005: *Nútené presídlenie Maďarov do Čiech*. Universum, Prešov.
- Šutaj, Štefan 2008: *Magyarok Csehszlovákiában 1945–1948. Tanulmányok a beneši dekretumokról, a csehországi deportálásokról és a lakosságcseréről*. Lucidus, Budapest.
- Šutaj, Štefan – Mosný, Petr – Olejník, Milan 2002: *Prezidentské dekréty Edvarda Beneša v povojnovom Slovensku*. Veda, Bratislava.
- Švorc, Peter 2007: *Zakletá zem Podkarpatská Rus 1918–1946*. Lidové noviny, Praha.
- Szabadság 1992: *Szabadság és felelősség. A Magyar Polgári Párt programja*, Pozsony.
- Szabó Dániel 1976: *A magyar álláspontok helye a Szerbiával szembeni hadicélok rendszerében 1915–1918*. Értekezések a történettudományok köréből 79. Budapest.
- Szabó Dániel 2009: *Az első világháború*. Osiris, Budapest.
- Szalayné Sándor Erzsébet 2003: *A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században*. Gondolat Kiadói Kör, Budapest.
- Szarka László 1995: *Szlovák nemzeti fejlődés magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- Szarka László 1998: *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Ister, Budapest.
- Szarka László 2003: *A szlovákiai magyarok kényszertelepítései emlékezete*. Kecskés László Társaság – MTA Kisebbségkutató Intézet, Komárom. <http://mek.oszk.hu/12500/12521/12521.pdf>.
- Szarka László 2004: *Kisebbségi léhelyzetek – közösségi alternatívák*. Lucidus, Budapest.
- Szekfű Gyula 1989: *Három nemzedék és ami utána következik*. ÁKV–Maecenas, Budapest.
- Szporluk, Roman 1981: *The Political Thought of Thomas G. Masaryk*. East European Monographs, Boulder.
- Szvatkó Pál 1938: *A visszatért magyarok. A felvidéki magyarság húsz éve*. Révay, Budapest.
- Taborsky, Edward: *Communism in Czechoslovakia 1948–1960*. Princeton University Press, Princeton.
- Tajták, Ladislav 1972: *Národnodemokratické revolúcia na východnom Slovensku v roku 1918*. Filozofická fakulta Univerzity P. J. Šafárika, Prešov.
- Ther, Philipp – Siljak, Ana 2003: *Redrawing Nations. Ethnic Cleansing in East-Central Europe 1944–1948*. Rowmann & Littlefield Publishers, Lanham.
- Tomášek, Dušan 2005: *Nevyhlášená válka. Boje o Slovensko 1918–1920*. Epoque, Praha.

- Tóth, Andrej – Novotný, Lukáš – Stehlík, Michal 2012: *Národnostní menšiny v Československu 1918–1938*. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Praha.
- Tóth Károly – Végh László 2007: *Emlékkönyv Arany A. László tiszteletére*. Fórum Ki-sebbségkutató Intézet, Somorja. <http://mek.oszk.hu/08000/08073/cedula.html>.
- Turczel Lajos 1983: *Két kor mezsgyéjén. A magyar irodalom fejlődési feltételi és problémái Csehszlovákiában 1918 és 1938 között*. 2. kiad. Madách, Pozsony.
- Vadkerty Katalin 1996: *A deportálások. A szlovákiai magyarok csehországi kényszer-munkája 1945–1948 között*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Vadkerty Katalin 1998: *A belső telepítések és a lakosságcsere*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- Vaderty Katalin 2002: *Maďarská otázka v Československu 1945–1948. Dekréty prezidenta Beneša a ich dosledky na deportáciu a reslovakizáciu*. Kalligram, Bratislava.
- Vadkerty Katalin 2007: *A kitelepítéstől a lakosságcsereig*. Kalligram, Pozsony.
- Vajda Barnabás 2011: *Államhatár és identitás – Komárom/Komárno*. Monographiae Comaromienses 3. Selye János Egyetem, Komárom.
- Vajda Gábor 1997: *A muszáj-Herkules*. Életjel, Szabadka.
- Valenta, Jaroslav – Voráček, Emil – Harna, Josef 1999: *Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve střední Evropě*. 1–2. Historický ústav AV ČR, Praha.
- Varga János 1982: *Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Varga László 1999: *Az első lépések. A Csemadok Nagymegyeri Szervezetének és a Nagymegyeri járás Csemadok szervezeteinek megalakulása*. Csemadok, Duna-szerdahely.
- Varga Sándor 1993: *Magyarok Szlovákiában. Adatok, dokumentumok, tanulmányok*. Nemzetiségi Dokumentációs Centrum, Bratislava–Pozsony–Pressburg.
- Vašš, Martin 2011: *Slovenská otázka v 1. ČSR (1918–1938)*. Matica slovenská, Martin.
- Végel László 1992: *Lemondás és megmaradás. Esszék*. Cserépfalvi, Budapest.
- Velčovský, Václav 2014: *Nesoužití. Česko-německá jazyková politika 18–20. století*. Lidové noviny – Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, Praha.
- Vermes Gábor 1994: *Tisza István*. Századvég, Budapest.
- Vickers, Miranda 1999: *The Albanians. A Modern History*, New York–London.
- Volker, Ullrich 2014: *Die nervöse Grossmacht 1871–1918. Aufstieg und Untergang des Deutschen Kaiserreichs*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main.
- Vykoukal, Jiří – Litera, Bohuslav – Tejchmann, Miroslav 2000: *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989*. Praha.
- Vyšný, Paul 2003: *The Runciman Mission to Czechoslovakia 1938. Prelude to Munich*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Vyšný, Paul 2010: *Neo-Slavism and the Czechs*. Cambridge University Press, Cambridge – New York.
- Walkenhorst, Peter 2007: *Volk – Nation – Rasse. Radikaler Nationalismus im Deutschen Kaiserreich 1890–1914*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

- Weber, Václav 2008: *Osudové únorové dny*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha.
- Wendt, Bernd-Jürgen 1993: *Deutsche Geschichte der neuesten Zeit. Großdeutschland. Außenpolitik und Kriegsvorbereitung des Hitler-Regimes*. Wendt – DTV, München.
- Werstadt, Jaroslav 1948: *Masarykov a Kramářova cesta k osvobození*. Praha.
- Winkler, Heinrich August 2011: *Geschichte des Westens. Die Zeit der Weltkriege 1914–1945*. München.
- Zalabai Zsigmond 1984: *Mindenekről számod adok*. Madách, Bratislava.
- Zalabai Zsigmond 1985: *Hazahív a harangszó. Ipolypásztó népelete 1918–1945*. Madách, Bratislava.
- Žatkuliak, Jozef 1996: *Federalizácia československého štátu 1968–1970. Vznik československej federácie roku 1968*. USD, Praha.
- Zeidler Miklós 2009: *A revíziós gondolat*. Kalligram, Budapest.
- Zeman, Zbyněk 2000: *Edvard Beneš. Politický životopis*. Mladá fronta, Praha.
- Zimmermann, Volker 1999: *Die Sudetendeutschen im NS-Staat. Politik und Stimmung der Bevölkerung im Reichsgau Sudetenland (1938–1945)*. Klartext Verlag, Essen.
- Zvara, Juraj 1965: *A magyar nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában*. Pravda, Bratislava (szlovákul: Zvara, Juraj 1969: *Maďarská menšina na Slovensku po roku 1945*. Epona, Bratislava.)
- Zsebők Csaba 2005: *A prágai tavasz és a kisebbségek. Tanulmány- és interjúkötet*. Uniós Tanoda Alapítvány, Budapest.

Tanulmányok

- Ádám Magda 1962: Magyarország és a kisantant. *Századok*, 96, 1–2, 524–527.
- Ádám Magda 1987: Egy amerikai terv Közép-Európáról 1918. *História*, 4. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/87-04/ch06.html>.
- Ádám Magda 1991: A kisantant és a magyar kisebbségi kérdés. *História*, 2–3, 26–28.
- Ádám Magda 1999: The Munich Crisis and Hungary. The Fall of Versailles Settlement in Central Europe. In Lukeš, Igor – Goldstein, Erik eds.: *The Munich Crisis 1938. Prelude to World War II*. Frank Cass and Company Limited, London – Portland, 82–121.
- Ádám Magda 2014: Dunai konföderáció vagy kisantant? In Ádám Magda: *Nagyhatalmak szorításában. Az Osztrák–Magyar Monarchia utódállami a két világháború között*. Aura, Budapest, 115–120.
- Ahn von, Thomas 2009: „Új szellem Szlovenszón” Betekintések Szvatkó Pál csehszlovákiai magyar „kultúrpolitikai szemlé”-jébe (1937–1938). *Pro Minoritate*, 4, 55–80.
- Albrecht, Richard 2014: The Murder of Armenians. Armenocide – Genocide – Genocide Prevention: Aspects of Political and Historical Comparative Genocide Studies. *Remembrance and Solidarity. Studies in 20th Century European History*, 2, 91–108.

- Angyal Béla 2000: Magyar szervezetek és mozgalmak Csehszlovákiában 1918–1921. I–II. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2, 1–2. <http://epa.oszk.hu/00000/000-33/00003/angyal.htm>, ill. <http://epa.oszk.hu/00000/00033/00004/angyal.htm>.
- Angyal Béla 2001: A csehszlovákiai magyarság választói magatartása a két világháború között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 3, 1, 3–48.
- Arpaš, Robert 2007: Piešťanský zjazd ako medzník na ceste HSLS k totalite. *Človek a spoločnosť*, 7, 3. <http://www.saske.sk/cas/archiv/3-2004/24Arpat.html>.
- Babus Antal 2002: Fülep Lajos az 1918–1919-es forradalmakban. Az őszirózsás forradalomban. *Új Forrás*, 34, 4. <http://www.jamk.hu/ujforras/>.
- Bajcsi Ildikó 2013: A csehszlovákiai magyar értelmiségi csoportok önmeghatározási kísérletei az első Csehszlovák Köztársaságban. A Sarló mint baloldali értelmiségi alternatíva. In Soňa Gabzdilová – Attila Simon eds.: *Prístupy k riešeniu národnostnej otázky v medzivojnovom Československu*. Univerzita J. Selyeho, Komárno.
- Bajcsi Ildikó 2014: A kisebbségi magyar elitek szerveződése és az ifjúsági mozgalmak a két világháború közötti csehszlovákiában. Vázlat a kisebbségtörténet generációs és biográfiai interpretációs lehetőségeiről. *Človek a spoločnosť*, 17, 2. <http://www.clovekaspolocnost.sk/sk/rocnik-17-rok-2014/2/>.
- Bajcsi Ildikó 2015: A Prohászka Körök Szövetsége az első Csehszlovák Köztársaságban. Generációs önszerveződés a keresztényszocialista ideológia jegyében. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 16, 4.
- Bakk Miklós 2007: Nemzet – határteremtés és modernitás. In *Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában*. Szerk. Szarka László – Vizi Balázs – Majtényi Balázs – Kántor Zoltán. Gondolat, Budapest, 55–69.
- Balassa Zoltán 1994: Kassa elfoglalása 1918-ban. Elfelejtett évfordulók. *Szabad Újság* 2, 4. 10.
- Baláž, Július 2001: Československá armáda v zahraničí a jej podiel na riešení postavenia maďarskej menšiny v povojnovom Československu. In *Válečný rok 1944*. Ministerstvo obrany ČR, Praha.
- Balcar, Jaromír 1998: Instrument im Volkstumskampf? Die Anfänge der Bodenreform in der Tschechoslowakei 1919/20. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 46, 391–428.
- Balla Tibor 2010: Az Osztrák–Magyar Monarchia hadereje. In Romsics Ignác szerk.: *Magyarország az első világháborúban*. Kossuth Kiadó, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 23–41.
- Bamberger-Stemmann, Sabine 2007: Staatsbürgerliche Loyalität und Minderheiten als transnationale Rechtsparadigmen im Europa der Zwischenkriegszeit. In *Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1941*. Hrsg. Haslinger, Peter – von Puttkamer, Joachim. Oldenbourg Verlag, München, 224–228.
- Bárdi Nándor 1997: A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között. *Regio*, 8, 2, 32–67.

- Bárdi Nándor 2000: Törésvonalak keresése a határon túli magyar politikában 1989–1998. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2, 1, 47–69.
- Bárdi Nándor 2007: A budapesti kormányzatok magyarságpolitikai intézményrendszere és stratégiája. *Kisebbségkutatás*, 2007, 1. http://www.hhrf.org/kisebbségkutatás/kk_2007_01/cikk.php?id=1769.
- Baron, Nick – Gatrell, Peter 2004: War, Population Displacement and State Formation in Russian Borderlands 1918–1924. In *Homelands, War, Population and Statehood in Eastern Europe and Russia 1918–1924*. Eds. Baron, Nick – Gatrell, Peter. Anthem Press, London, 10–35.
- Bartlová, Alena 1997: Dr. Milan Hodža na prahu československého státu. In *Moderní dějiny*, 5, 101–117.
- Batowski, Henryk 1980: Die Polen. In *Die Völker des Reiches. Die Habsburger monarchie 1848–1918*. Hrsg. Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, III/2, 529–535.
- Berger, Stefan Berger – Miller, Alexei 2015: Building Nations In and With Empires– A Reassessment. In *Nationalising Empires*. Eds. Berger, Stefan Berger– Miller, Alexei, <http://www.ceupress.com/Empires%20Intro.pdf>.
- Berkman, Alexander 1991: Az orosz forradalom és a kommunista párt. In Bozóki András – Sükösd Miklós: *Anarchizmus*. Századvég, Budapest 1991. <http://mek.oszk.hu/02000/02003/html/index.htm>.
- Ifj. Bertényi Iván 2011: A gyűlölt Tisza István. *Kommentár*, 5. http://kommentar.info.hu/iras/2011_5/a_gyulolt_tisza_istvan.
- Bibó István 1986: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In *uő 1986–1990: Válogatott tanulmányok. 2. 1945–1949*. <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/194.html>.
- Biczó Gábor 2003: Megjegyzések Vetési László: Szórványstratégia – nemzetstratégia című tanulmányához. *Magyar Kisebbség*, 3, 21. www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&lapid=16&cikk=m000301.html.
- Bjelajac, Mile 2014: Serbien in Erstem Weltkrieg. In *Veliki rat. Der Grosse Krieg. Der Erste Weltkrieg im Spiegel der serbischen Literatur und Presse*. Red. Gordana Ilić Marković. Promedia, Wien, 47–71.
- Borodziej, Włodzimierz 2014: Geteilte und gemeinsame Erinnerung. *Neue Zürcher Zeitung*, 06, 28.
- Bottlik József 2003: A kárpátaljai rutén nép tragédiája az 1918. évi összeomlástól napjainkig. *Studia Caroliensia Évkönyv*, 1–2, 124–142. http://www.kre.hu/portal/doc/studia/Cikkek/2003.1_2.szam/13.Botlik_Jozsef.pdf.
- Brendel, H. – Debruyne, E. 2014: Resistance and Repression in Occupied Territories behind the Western and Balkan Fronts 1914–1918. In *Frontwechsel. Österreich–Ungarns Grosser Krieg im Vergleich*. Red. Dornik, Wolfram – Walleczek-Fritz, Julia. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 235–258.
- Bystrický, Valerián 1992: Národnostný štatút a štátoprávne programy na Slovensku v roku 1938. *Historický časopis*, 40, 1, 52–68.

- Connor, Walker 1998: Nemzet, állam, nemzetállam. *Világosság*, 29, 8–9, 645–646.
- Conversi, Danielle 1998: A nacionalizmuselmélet három irányzata. *Regio. Kisebbség, politika, társadalom*. 9, 3, <http://www.epa.hu/00000/00036/00033/pdf/02.pdf>.
- Cornwall, Marc 1996: The Experience of Yugoslav Agitation in Austria–Hungary, 1914–1918. In *Facing Armageddon. The First World War Experienced*. Eds. Cecil, H. – Liddle, P. London, 656–677.
- Czettler Antal 2008: Az első bécsi döntés 70 év távlatából. *Valóság*, 60, 10. <http://valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=1100&lap=0>.
- Czettler, Anton 1990: Ungarn zwischen Polen und der Achse. Die ungarisch–polnische diplomatische Beziehungen während der europäischen Krise 1938/1939 und Józef Becks „Dritte Europa”. *Ungarn Jahrbuch*, 18, 129–168. http://epa.oszk.hu/01500/01536/00018/pdf/UJ_1990_129-168.pdf.
- Dávid Zoltán 1980: A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene. *Valóság*, 23, 7, 87–101.
- Diószegi István 1970: A magyar nacionalizmus és a Monarchia felbomlása. In uő: *Hazánk és Európa*. Magvető, Budapest, 355–383.
- Diószegi István 1984: Tisza István és a világháború. In Diószegi István: *A magyar külpolitika útjai. Tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 278–287.
- Diószegi István 1994: Nemzeti törekvések és dinasztikus velleitások az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában a 19. század utolsó harmadában. *Aetas*, 9, 2, 31–41.
- Diószegi István 2001: A külpolitika nemzeti orientálásának változatai. In Diószegi István: *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája*. Vince Kiadó, Budapest, 22–49.
- Dombrády Loránt 2006: A magyar katonai vezetés külpolitikai gondolkodása a két világháború között. In Pritz Pál: *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. <http://mek.oszk.hu/05200/05284/05284.htm>.
- Duchhardt, Heinz – Morawiec, Malgorzata – Romsics, Ignác – Borodziej, Wlodzimierz 2005: *Option Europa. Deutsche, polnische und ungarische Europa-pläne des 19. und 20. Jahrhunderts*. I–III. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Dufek, Pavel 2002: Maďarská menšina na Slovensku. Pokus o aplikaci vybraných teorií nacionalismu. *Středoevropské politické studie – Central European Political Studies Review*, 4 2–3.
- Duncaci, Dan 2008: Modernity, Politics and Nationalism in South Eastern Europe. The National Doctrine in Romania Prior to the World War I. In Mitu, Sorin ed.: *Researching the Nation: The Romanian File. Studies and Selected bibliography on Romanian Nationalism*. International Book Acces, Cluj.
- Dülffer, Jost 2011: Die Diskussionen um das Selbstbestimmungsrecht und die Friedensregelungen nach den Weltkriegen des 20. Jahrhunderts. In Jörg Fisch szerk.: *Die Verteilung der Welt. Die Selbstbestimmung und das Selbstbestimmungsrecht der Völker*. Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München, 114–120.

- Eiler Ferenc 2002: Németország Duna-völgyi politikája 1920–1938. In Fedinec Csilla szerk.: *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 37–63. http://www.mtaki.hu/docs/eiler_ferenc_nemeto_dunavolgyi_politikaja.pdf.
- Eiler Ferenc 2005: „Kisebbségi külpolitika”. Csehszlovákiai magyar részvétel az Európai Nemzetiségi Kongresszus tevékenységében 1925–1938. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 6, 3, 123–140.
- Fedinec Csilla 2001: Kárpátaljai autonómiakonceptciók 1918–1944 között. *Kisebbségkutatás* 3, 450–469.
- Fedinec Csilla 2002: Kárpátaljai autonómia, határváltozások 1918–1944. In Pásztor Cecília szerk.: „...ahol a határ elvált”. *Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. Nagy Iván Történeti Kör – Nógrád Megyei Levéltár – Szindbád, Salgótarján, 415–436.
- Fedinec Csilla 2007: Magyar pártok Kárpátalján a két világháború között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 10, 83–103. <http://epa.oszk.hu/00000/00033/00-028/pdf/83-110.pdf>.
- Fedinec Csilla 2008: A kárpátaljai autonómia kérdése. In Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadó, Budapest, 172–175.
- Ferenčuhová, Bohuslava 2007: Zmieri sa Slovensko so svojím nacionalizmom? In *Slovenská otázka dnes*. Kalligram, Bratislava, 171–187.
- Filep Tamás Gusztáv 2007: A történész továbblapoz. Légionárius attack Pozsonyban 1919. február 12-én. In Filep Tamás Gusztáv: *A humanista voksa. Írások a csehszlovákiai magyar kisebbség köréből 1918–1945*. Kalligram, Pozsony, 19–25.
- Filep Tamás Gusztáv 2012: Jócsik Lajos regényeinek néhány társadalmi vonatkozása. *Irodalmi Szemle*, 10. <http://www.irodalmiszemle.bici.sk/lapszamok/2012/2012-oktober/1479-filep-tamas-gusztav-jocsik-lajos-regenyeinek-nehany-tarsadalmi-vonatkozasa>.
- Fiziker Róbert: Ausztria–Magyarország az első világháborúban. In *Az első világháború 1914–1918*. Szerk. Németh István. L'Harmattan, Budapest 138–154.
- Galántai József 1964: Tisza és a világháború. *Századok*, 98, 4, 687–712.
- Gali Máté 2015: Károlyi Mihály a viták keresztüzében. *Új Egyenlítő* 3, 4, 26–34.
- Gángó Gábor 2009: Az 1868. évi nemzetiségi törvény és következményei. *Korunk*, 20, 5, 9–16.
- Gastony, B. Endre 1986: Hungarian Foreign Minister Kalman Kanya, Hitler, and Peace in Europe, August-September, 1938. *Hungarian Studies Review*, 13, 1, 3–34. http://epa.oszk.hu/00000/00010/00014/pdf/HSR_1986_1_003-034.pdf
- Gniazdovski, Mateusz 2002: Predstavy národa v publicistike S. H. Vajanského. *Národní myšlenka* 10, 6. http://www.narmyslenka.cz/rservice.php?akce=tisk&ci_sloclanku=2002060004.
- Gniazdowski, Mateusz 2012: Slovenský autonomizmus v polskej politike v 30. rokoch. *Česko-slovenská historická ročenka 2010*. Nakladatelství MU, Brno, 243–264.

- Görömbei András 2000: „Az elveszített hazák csikorognak.” Csoóri Sándor a kisebbségi magyarságért. *Új Forrás*, 3.
- Görömbei András 2008: A kisebbség nembelisége. Grezsa Ferenc a határon túli magyar irodalmakról. *Tiszatáj*, 1.
- Guelton, Frédéric 2014: Mit veszített Franciaország az első világháborúban? In *Európai testvérháború 1914–1918*. Szerk. Markó György – Schmidt Mária. Közép- és Kelet-európai Történelem- és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest.
- Gyáni Gábor 2002: Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. In Gyáni Gábor: *Történelemszempontok*. Budapest, 119–133.
- Gyáni Gábor 2012: „Nemzet, kollektív emlékezet és public history”. *Történelmi Szemle* 54, 3, 357–375.
- Gyáni Gábor 1914: A Nagy Háború. Kinek a háborúja? *Korunk*, 25, 7, 92–101.
- Gyarmati Enikő 2015: Az első világháború legújabb historiográfiája. *Klió*, 24, 2, 81–94. <http://www.c3.hu/~klio/klio152/klio081.pdf>.
- Gyurcsík Iván 1996: A szlovákiai magyar pártok karaktere és genezise. *Regio*, 7, 3, 169–170.
- Gyurcsík Iván 1996: Nyelvtörvénytől – nyelvtörvényig. *Új Forrás*, 28, 7. <http://epa.oszk.hu/00000/00016/00017/960716.htm>.
- Gyurgyík László 2002: Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarok körében. *Regio*, 13, 1, 121–150.
- Gyurgyík László 2003: Az asszimilációs folyamatok vizsgálata – komplex megközelítésben – a szlovákiai magyarság körében. *Kisebbségkutatás*, 12, 1, 10–43.
- Hahner Péter 2012: Alkotmányozás az Egyesült Államokban és Franciaországban a 18. század végén. In Jakab András – Körösi András (szerk.): *Alkotmányozás Magyarországon és máshol*. Politikatudományi és alkotmányjogi megközelítések. MTA TK Politikatudományi Intézet. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 110–117.
- Hahner Péter 2012: A nemzeti állam és a nacionalizmus. *Rubicon Onlineplusz*, http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_nemzeti_allam_es_a_nacionalizmus/.
- Hadler, Frank 2000: Utváření česko-slovenské spolupráce v exilu během první světové války. In Mommsen, Hans – Kováč, Dušan – Malíř, Jiří – Marková, Michela eds.: *První světová válka a vztahy mezi Čechy, Slováky a Němci*. Matice moravská, Brno, 63–72.
- Hajdú Tibor 2008: Lindern Béla és Pogány József a hadügy élén. *História*, 30, 9, 33–35. <http://www.historia.hu/userfiles/files/2008-09/Hajdu2.pdf>.
- Hamberger Judit 1996: A cseh–német viszony és a megbékélési nyilatkozat problémája. *Pro Minoritate*, 5, 3, 70–79. <http://www.prominoritate.hu/folyoiratok/1996/ProMino96-3-08-Hamberger.pdf>.
- Hanák Péter 1989: Közép-Európa: Az imaginárius régió. *Világosság*, 30, 561–571.
- Hannig, Alma 2011: Die Balkanpolitik Österreich–Ungarns vor 1914. In *Der Erste Weltkrieg auf dem Balkan*. Angelow, Jürgen Hrsg. Bebra Wissenschaft Verlag, Berlin–Brandenburg, 34–56.

- Harna, Josef 1999: Die Erste Tschechoslowakische Republik in der tschechischen Historiographie. *Bohemia*, 40, 1, 129–145.
- Haslinger, Peter 2004: Loyalität in Grenzregionen. Methodische Überlegungen am Beispiel der Südslowakei nach dem ersten Weltkrieg. In *Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik 1918–1938. Politische, nationale und kulturelle Zugehörigkeiten*. Red. Schulze Wessel, Martin. Oldenborogh, München, 45–60.
- Häyrinän, Maunu 2008: A Kaleidoscopic Nation: The Finnish National Landscape Imaginery. In *Nordic Landscapes. Region and Belonging on the Northern Edge of Europe*. Eds. Jones Michael – Olwig R. Kenneth. University of Minnesota Press. Minneapolis, 483–498.
- Hermann, Angela 2010: Inštrumentalizácia myšlienky slovenskej autonómie nacionálno-socialistickým režimom. In Bystrický, Valerián – Michela, Miroslav – Schwarz, Michal a kol.: *Rozbitie alebo rozpad*. Historické reflexie zániku Česko-Slovenska. Veda, Bratislava, 199–209.
- Heumos, Peter 1993: Probleme des Neuanfangs: Bemerkungen zu Konzeptionen und Methoden der tschechischen zeitgeschichtlichen Forschung nach 1989. *Bohemia*, 34, 2, 359–380.
- Hildebrandt, Walter 1974: Die Problematik der Nation als totalisierende Matrix im Kontext des Strukturpluralismus Südosteuropas. In *Ethnogenese und Staatsbildung in Südosteuropa*. Red. Grothusen, K. D. Göttingen, 230–253.
- Holec, Roman 2012: Úvahy k fenoménu maďarizácie pred rokom 1918. In Bystrický, Valerián – Kováč, Dušan – Pešek, Ján: *Kľúčové problémy moderných slovenských dejín*. Veda, Bratislava, 80–135.
- Hornýák Árpád 2005: „Nem akarok több katonát látni!” – Linder Béla. Egy politikai kalandor portréja. *Rubicon*, 16, 9, 28–31.
- Horváth, Gabriella 1999: Elbeszélt történelem – A rendszerváltás éve. Csáky Pál. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 1, 1, 17–42.
- Hrabovec, Emília 1994: A morvaországi németek elűzése a második világháború után. *Regio*, 5, 4, 15–30.
- Hroch, Miroslav 2000: A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában. *Regio* 11, 3, 3–26.
- Hronský, Marián 2002: A második demarkációs vonal, valamint az 1919. június 12-ei szlovák–magyar végleges határ a cseh-szlovák javaslatok és követelések tükrében. In „...ahol a határ elválaszt.” *Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. Szerk. Pásztor Cecília. Szindbád, Salgótarján, 190–198.
- Hubený, David 2001: Vládní delegaci na Podkarpatské Rusi jako ukážka (ne)respektování spojeneké smlouvy. In Němeček, Jan a kol. 2014: *Československo-sovětská smlouva 1943*. Historický ústav, Praha, 105–120.
- Ignotus 1914: Háború. *Nyugat*, július, 18, 15.
- Jahn, Hubertus F. 1999: Patriots or Proletarians? Russian Workers and the First World War. In *Workers and Intelligentsia in Late Imperial Russia: Realities, Representations, Reflections*. Ed. Zelnik, Reginald E. Berkeley, 330–347.

- Jahraus Oliver– Kirchmaier, Christian 2014: *Der Erste Weltkrieg als „Katastrophe“ Herkunft. Bedeutungen und Funktionen einer problematischen Metapher. Literaturkritik*. 2.
- Janz, Oliver 2013: Nationalismus, Imperialismus, Sozialdarwinismus. In Janz, Oliver: *Der Grosse Krieg*. Campus Verlag, Frankfurt–New York, 18–24.
- Jaworski, Rudolf 1990: A Közép-Európa-vita történeti dimenziói. *Regio*, 1, 2. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00002/pdf/01.pdf>.
- Jebsen, Nina – Klatt, Martin 2014: The negotiation of national and regional identity during the Schleswig-plebiscite following the First World War. *First World War Studies*, 5, 5, 181–211.
- Jeszenszky Géza 1987: Istvan Tisza: Villain or Tragic Hero? Reassessments in Hungary – Verdict in the U.S. *Hungarian Studies Review*. http://epa.oszk.hu/00000/00010/00017/pdf/HSR_1987_2_045-057.pdf.
- Jócsik Lajos 1937: Miért bomlott fel a Sarlós? *Magyar Újság*, május 9, 23.
- Jócsik Lajos 1939: Visszaemlékezés kisebbségi éveinkre. *Nyugat*, 8. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00643/20688.htm>.
- Kántor Lajos 2012: Korunk-közelben – Jócsik Lajosról. *Korunk*, 8, 109–112.
- Katus László 1980: Die Magyaren. In *Die Habsburgermonarchie*. III/1. *Die Völker des Reiches*. Wandruszka, Adam –Urbanitsch, Peter Hrsg. Wien, 410–488.
- Kaufmann, Jesse 2011: Schools, State-Building and National Conflict in German Occupied Poland 1915–1918. In *Finding Common Ground*. Jennifer D. Keene – Michael S. Neiberg eds. Brill, Leiden–Boston, 113–138.
- Kende Péter 2014: Önrendelkezés Kelet-Európában egykor és most. In uő: *Nemzetek és népek Kelet-Közép-Európában*. Kalligram, Pozsony, 56–63.
- Kis János 1996: Túl a nemzetállamon. *Beszélő*, 1, 1, 28–39; 1, 2, 24–36.
- Konečný, Stanislav 2009: Kultúrne aspekty vývoja rusínskej a ukrajinskej menšiny na Slovensku v povojnovom decéniu. *ČaS*, 13, 1. http://www.saske.sk/cas/public/media/5848/200901_03_konecny.pdf.
- Kornat, Marek 2011: Die Widergeburts Polens als multinationaler Staat in der Konzeptionen von Józef Piłsudski. *Forum. Zeitgeschichte. Forum für Ost-europäische Zeitgeschichte*, 15, 2011, 1. <http://www.ku.de/forschungseinr/zimos/publikationen/forum/zeitgeschichte/marek-kornat-die-wiedergeburts-polens-als-multinationaler-staat-in-den-konzeptionen-von-jozef-pilsudski/>.
- Kósa László 2000: A magyar nemzetudat változásai. *Európai Utas*, 4, 41. <http://www.hhrf.org/europaiutas/20004/18.htm>.
- Kováč, Dušan 1999: Česko-slovenská štátnosť v kontexte slovenských dejín. In Valenta Jaroslav – Voráček, Emil – Harna, Josef: *Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve střední Evropě*. Historický ústav, Praha, 23–29.
- Kováč, Dušan 2004: Die Frage der Loyalität der Slowaken zur Ersten Tschechoslowakischen Republik. In *Loyalitäten in der Tchechoslowakischen Republik 1918–1938. Politische, nationale und kulturelle Zugehörigkeiten*. Red. Schulze Wessel, Martin. Oldenborugh, München, 61–68.

- Kovács Anikó 1994: Adalékok a magyar revíziós mozgalom történetéhez. *Regio*, 5, 70–94.
- Kovács Éva 2001: Alteritás és identitás: a két világháború közötti határtérségek, különös tekintettel a magyar–szlovák határra. In *Ezredforduló. A tudomány jelene és jövője a kisebbségben élő közösségek életében c. konferencia előadásai*. Szerk. Tóth Károly. Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum. Somorja–Dunaszerdahely
- Krajčovič, Milan 1995: Károlyiho vláda v Maďarsku a jej vzťah k Slovensku. In *Slovensko a Maďarsko v rokoch 1918–1920*. Red. Deák, Ladislav. Matica slovenská, Martin, 32–45.
- Krajčovičová, Natália 1995: Konceptia autonómie Slovenska v maďarskej politike v rokoch 1918–1920. In *Slovensko a Maďarsko v rokoch 1918–1920*. Red. Deák, Ladislav. Matica slovenská, Martin, 46–55.
- Kramer, Alan 2014: Recent Historiography of the First World War. II. *Journal of Modern European History*, 12, 1, 5–27; 2, 155–174.
- Krammer Jenő 1941: A kisebbségi ember lelki világa. *Magyar Szemle*, augusztus, 57–64. (újraközlés: *Magyar Kisebbség*, 1998, 3–4.) <http://www.hhrf.org/magyar-kisebbsseg/9803/index.htm>.
- Kruse, Wolfgang 1997: Krieg und Nationale Identität. In *Eine Welt von Feinden*. Szerk. Kruse Wolfgang. Frankfurt am Main, 167–176.
- Krišto, Jure 2005: Croatian political turmoils in the Dusk of Austro-Hungarian Monarchy. *Review of Croatian History* 1, 73–94.
- Kučera, Jaroslav 1999: Koncepcie národného štátu Čechu a Slováku a jeho realita v živote prvni republiky. In Valenta Jaroslav – Voráček, Emil – Harna, Josef : *Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve střední Evropě*. Historický ústav, Praha, 602–610.
- Kuncz Aladár 1928: Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában. I–II. *Nyugat*, 1928.
- Kundera, Milan 1984: The Tragedy of Central Europe. *New York Review of Books*, 26, April.
- Kuzmany, Börries 2016: Habsburg Austria: Experiments in non-territorial Autonomy. *Ethnopolitics*, 15, 1, 3–65.
- Kvaček, Robert 1999: Ke vzniku Československa. In Valenta Jaroslav – Voráček, Emil – Harna, Josef: *Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve střední Evropě*. Historický ústav, Praha, 30–40.
- Laczó Ferenc 2011: The „Trianon” – Debate in the Hungarian left-liberal weekly *Élet és Irodalom*. In *Forum Geschichtskulturen*, Hungary. <http://www.imre-kerteszkolleg.uni-jena.de/index.php?id=414&l=0>.
- Leidinger, Hannes 2014: Eskalation der Gewalt. In Lidinger, Hannes – Moritz, Verena – Moser, Karin – Dornik, Wolfram: *Habsburgs schmutziger Krieg. Ermittlungen zur österreichisch–ungarischen Kriegführung 1914–1918*. Residenz Verlag, St. Pölten–Salzburg–Wien, 63–91.

- Lengyel István 1983: Béke Breszt-Litovszkban. *História*, 2, 2. <http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/historia/81-02/ch04.html>.
- Leonhard, Jörn 2013: Imperial Projections and Piecemeal Realities. Multiethnic Empires and the Experience of Failure in the Nineteenth Century. In *Helpless Imperialists. Imperial Failure, Fear and Radicalization*. Reinkowski, Maurus ed. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 21–46.
- Linek, Bernard 2002: Deutsche und polnische nationale Politik in Oberschlesien 1922–1989. In Struve, Kai – Ther, Phillip red.: *Die Grenzen der Nationen. Identitätenwandel in Oberschlesien in der Neuzeit*. Herder Institut Verlag, Marburg, 37–68.
- Londák, Miroslav 2013: 1968 és Szlovákia. *Múltunk*, 58, 3, 104–125.
- Lukáč, Pavol 2002: Stredoeurópska federácia v predstavách Milana Hodžu. In *Milan Hodža, Štátnik a politik*. Red. Pekník, Miroslav. a kol. Bratislava, Veda.
- Lukács Zs. Tibor 1997: A revízió reménye. Az 1933-as négyhatalmi paktum és Magyarország. *Rubicon*, 1. http://www.rubicon.hu/magyar/oldal/a_revizio_remenye_az_1933_as_negyhatalmi_paktum_es_magyarorszag/.
- Makkai Sándor 1937: Nem lehet. *Láthatár*, 5, 2, 49–53. http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=119335.
- Mannová, Elena 2007: „Sie wollen keine Loyalität lernen!” Identitätsdiskurse und lokale Lebenswelten in der Südslowakei 1918–1938. In *Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1941*. Hrsg. Haslinger, Peter – von Puttkamer, Joachim. Oldenbourg Verlag, München, 45–68.
- Mátrai Julianna 1999–2000: A kisebbségi magyar pártok politikai stratégiái Közép- és Kelet-Európában. 1–2. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 1, 2, 15–40; 2, 1, 29–46. <http://epa.oszk.hu/00000/00033/00002/matrai.htm>.
- McDermott, Kevin 2011: Népi ellenállás és konformizmus a sztálinista Csehszlovákiában. *Beszélő*, 16, 10.
- Mesežnikov, Grigorij 2001: A nem konszenzuson alapuló választási reform: Szlovákia esete. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 3, 1, 49–62.
- Mészáros Lajos: (Cseh)Szlovákia alkotmányos rendszere. In Fazekas József – Hunčík Péter szerk.: *Magyarok Szlovákiában (1989–2004)*. Lilium Aurum Könyvkiadó, Somorja–Dunaszerdahely.
- Mező Ferenc 2001: Közép-Európa fogalmi változása térben és időben. *Tér és Társadalom*, 15, 3–4, 81–103.
- Michela, Miroslav 2004: Reakcia slovenských politických kruhov a tlače na Rothermerovu akciu (1927–1928). *Historický časopis*, 3, 503–522.
- Michela, Miroslav 2005: A Rothermer-akció viszhangja Csehszlovákiában 1927–1928. *Századok*, 139, 6. <http://www.szazadok.hu/archiv/pdf/0506mm.pdf>.
- Michela, Miroslav 2010: 14. marec 1939 – medzi historickou udalostou a symbolom. In Bystrický, Valerián – Michela, Miroslav – Schwarz, Michal: *Rozbitie alebo rozpad. Historické reflexie zániku Česko-Slovenska*. Veda, Bratislava, 535–549.

- Michela, Miroslav 2015: „A haza legyen minden gyermekének hazája”. A Szent István-kultusz reprezentációi Szlovákiában a két világháború közötti időszakban. *Történelmi Szemle*, 57, 2, 333–351.
- Nagy Miklós Mihály 1998: A Magyar Szemle katonairója: Julier Ferenc. *Magyar Szemle*, 7, 5–6, 59–88. http://www.magyzszemle.hu/szamok/1998/3/a_magyar_szemle_katonairoja?postaction=PrintJob.
- Naumann, Victor 2002: Federalism and Nationalism in the Austro-Hungarian Monarchy: Aurel C. Popovici's Theory. *East European Politics & Societies*, 16, 864–897.
- Němeček, Jan 2014: Československá vláda, prezident a československo-sovětská smlouva. In Němeček, Jan a kol. 2014: *Československo-sovětská smlouva 1943*. Historický ústav, Praha, 9–48.
- Németh László 1934: Németh László levele Szirmay Károlyhoz. *Kalangya*, 3, 4, 285. http://dda.vmmi.org/kal1934_04_11.
- Neuberger, Benyamin 2005: Nemzeti önrendelkezés: egy fogalom dilemmái. In Kántor Zoltán – Majtényi Balázs: *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 350–354.
- Németh István 2014: A keleti német impérium kiépítése 1918 első felében. In *Az első világháború 1914–1918*. Tanulmányok és dokumentumok. Szerk. Németh István. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 105–122.
- Németh István 2014: Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák–magyar Közép-Európa-tervezés (1914–1918). In *Az első világháború 1914–1918*. *Tanulmányok és dokumentumok*. szerk. Németh István. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 86–104.
- Németh István 2014: Németország fellázítási politikája az I. világháború alatt. Lenin hazautaztatása. In *Az első világháború 1914–1918*. *Tanulmányok és dokumentumok*. Szerk. Németh István. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 38–68.
- Németh István s. d.: Hantos Elemér közép-európai alternatívája az 1920–1930-as években. *Grotius*, a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézetének tudományos folyóirata. http://www.grotius.hu/doc/pub/JVUECH/2-011_160_nemeth_istvan_hantos_elemer_kozep-europai_alternativaja.pdf.
- Nikula, Oscar 1963: Finnlands Ostgrenze. In *Finnland: gestern und heute*. Red. Vilho, Niitemaa – Pentti, Renvall – Kunze, Erich – Nikula, Oscar. Westdeutscher Verlag, Köln, 61–84.
- Nosková, Helena 2005: A magyarok és Csehország. A tolerancia eltűnése az autoritatív csehszlovák rendszerből. *Prágai Tükör*, 3–4–5. <http://www.pragaitukor.com/archive/index.php>.
- Opat, Jaroslav 1999: Národnostní filosofie a politika T. G. Masaryka nejen pro Československo. In Valenta Jaroslav – Voráček, Emil – Harna, Josef: *Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve střední Evropě*. Historický ústav, Praha, 457–468.
- Ormos Mária 1997: Új rend a világban. Egy meghasonlott békerendszer. *Rubicon*, 8, 2. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/uj_rend_a_vilagban_egy_meghasonlott_bekerendszer/.

- Ormos Mária 2004: Trón az ingoványon. Károly császár kísérletei egy birodalom megmentésére. *Rubicon*, 15, 10, 12–16.
- Orosz, Ladislav 2007: Politická reprezentácia maďarskej menšiny a jej postoj k formovaniu ústavného systému Slovenskej republiky. *ČaS*, 8, 1. www.saske.sk/cas/1-2007/index.html.
- Overy, Richard 1999: Germany and the Munich crisis, a mutilated victory? In Lukeš, Igor – Goldstein, Erik eds.: *The Munich crisis 1938. Prelude to World War II*. London–Portland, Frank Cass and Company Limited, 191–215.
- Papp András László 2007: Nacionalizmus és nemzetállam: esszenciális vagy esetleges kapcsolat. In *Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában*. Szerk.: Szarka László – Vizi Balázs – Majtényi Balázs – Kántor Zoltán. Gondolat, Budapest, 40–53.
- Pehr, Michal 2012: Metamorfózy národního. Proměny moderního češství ve třetí Československé republice (1945–1948). In *Identity v českých zemích 19. a 20. století. Hledání a proměny*. Red. Kučera, Jaroslav. Masarykův ústav a archiv AV ČR, Praha, 193–212.
- Pekár Martin 2014: Štátna ideológia a jej vplyv na charakter režimu. In Fiamová, Martina – Hlavinka, Ján – Schwarz, Michal: *Slovenský štát 1939–1945. Predstavy a reality*. Historický ústav SAV, Bratislava, 137–152.
- Penrose, Jan 2002: Nations, States and Homelands: Territory and Territoriality in Nationalist Thought. *Nations and Nationalism*, 8, 3, 277–297.
- Péter László 2006: The Army Question in Hungarian Politics 1867–1918. *Central Europe*, 28, 4, 2, 83–110.
- Péteri Loránt 1998: Bethlen István. In Romsics Ignác szerk.: *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953*. Budapest, 31–50.
- Pfabigan, Alfred 1991: Kritische Anmerkungen zur »Politikfähigkeit« austromarxistischer Lösungsvorschläge des Nationalitätenproblems der Donaumonarchie. In Fröschl, Erich – Mesner, Maria – Raňan, Uri Hrsg.: *Staat und Nation in multiethnischen Gesellschaften*. Passagen, Wien, 93–104.
- Pichler, Tibor 2005: O spolužití a občianskej vzájomnosti. In *Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty*. Red. Šutaj, Štefan, Universum, Prešov.
- Pollmann Ferenc 2004: A békebontó mítosza. Ausztria–Magyarország felelőssége a világháború kirobbantásáért. In *Mítoszok nyomában. Mítoszképzés és történetírás a Duna-tájon*. Szerk. Miskolczy Ambrus. KSH Levéltára – ELTE Román Filológiai Tanszék, Budapest, 260–267.
- Pollmann Ferenc 2009: A szerbekkel szembeni osztrák–magyar atrocitások az első világháború kezdetén. Sabác, 1914. augusztus 17. *Hadtörténelmi Közlemények*, 122, 3, 715–730.
- Pollmann Ferenc 2010: A Balkán-front. In Romsics Ignác szerk.: *Magyarország az első világháborúban*. Kossuth Kiadó, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest, 42–57.

- Pollmann Ferenc 2013: Die Ostfront des „Großen Krieges“ – aus ungarischer Perspektive. In *Jenseits des Schützengrabens. Der Erste Weltkrieg im Osten: Erfahrung – Wahrnehmung – Kontext*. Hrsg. Bernhard Bachinger – Wolfram Dornik. Studien Verlag, Innsbruck–Wien–Bozen, 87–104.
- Popély Gyula 1990: A kisebbségi magyar pártpolitika megújulása a harmincas évek első felében, *Regio*, 1, 3, 97–132.
- Popély Gyula 1990: A magyar pártok 1936. évi fúziója Csehszlovákiában. *Regio*, 1, 4, 92–111. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00004/pdf/08.pdf>.
- Priedite, Aija 2014: Latvian refugees and the Latvian Nation State during and after World War One. In *Homelands, War, Population and Statehood in Eastern Europe and Russia*. Eds. Nick Baron – Peter Gatrell. Anthem Press, London, 35–52.
- Pritz Pál 1974: Revíziós törekvések a magyar külpolitikában, 1920–1935. In *Magyar Tudomány*, 4, 272–279.
- Pritz Pál 1978: Gömbös Gyula első kormányának külpolitikája, megalakulásától Gömbös németországi útjáig. *Századok*, 112, 1, 49–97.
- Pritz Pál 1981: Magyarország külpolitikája a formálódó Berlin–Róma tengely árnyékában. *Századok*, 115, 5, 924–957.
- Pritz Pál 2006: Magyar külpolitikai közgondolkodás a 20. században. In Magyar külpolitikai közgondolkodás a 20. században. Szerk. Pritz Pál. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. <http://mek.oszk.hu/05200/05284/05284.htm#>.
- Pritz Pál s. d.: A magyar diplomácia tevékenysége a Közép-Kelet-Európával kapcsolatos német elképzelésekkel szemben a második világháború előestéjén. *Grotius*, a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézetének tudományos folyóirata. http://www.grotius.hu/doc/pub/CYRYNK/2012_78_pritz_pal_a_magyar_diplomacia.pdf.
- Rab Virág – Tóth Imre 2011: Kánya Kálmán és Európa gazdasági újjáépítése. A Közép-Európa gondolat. Der Neubau Europas. Egy ismeretlen kézirat. Soproni Múzeum, Sopron. <http://www.muzeum.sopron.hu/images/stories/statikus/publikaciok/20110311publ.pdf>.
- Reichel, Walter 2008: Tschechoslowakei-Österreich. Grenzziehung 1918–1919. In *das Werden der Ersten Republik ... der Rest ist Österreich*. I. Hrsg. Konrad, Helmut – Maderthaler, Wolfgang Wien, 159–178.
- Reisser, J. Wesley 2009: Self-determination and the difficulty of creating Nation-States: the Transylvania Case. *Geographical Review*, 99, 231–247.
- Roman, Eric 1974: „Munich and Hungary: An Overview of Hungarian Diplomacy during the Sudeten crisis.” *East European Quarterly*, 8, 1, 71–97.
- Romsics Gergely 2010: Az első világháborús magyar emlékezetkultúra. In *Magyarország az első világháborúban*. Szerk. Romsics Ignác. Kossuth Kiadó – Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 193–194.
- Romsics Ignác 1982: The Dismantling of Historic Hungary. In *Essays on World War I: Total War and Peacemaking, a Case Study on Trianon*. Eds. Kiraly, Bela B. – Pastor, Peter – Sanders, Ivan. Brooklyn College Press, New York.

- Romsics Ignác 1996: A brit külpolitika és a „magyarkérdés” 1914–1946. *Századok*, 130, 2, 34–132.
- Romsics Ignác 1996: A nemzetállamiság eszméje Közép- és Kelet-Európában. In uő: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Osiris Kiadó, Budapest, 345–359.
- Romsics Ignác 1996: Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása és a Duna-táj nemzetiségi feszültségeinek továbbélése. In uő: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Osiris Kiadó, Budapest, 307–313.
- Romsics Ignác 1997: Közép- és/vagy Kelet-Európa. Egy terminológiai vita nyomában. *Rubicon*, 5–6. <http://preview.mediacenter8.hu/www/index.php?page=kincstar&id=31>.
- Romsics Ignác 2000: A magyar külpolitika útja Trianontól a háborúig. *Rubicon*, 10, 9, 17–24. <http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/szakirod/romsics.htm>.
- Romsics Ignác 2000: A nagyhatalmak és az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása. *Kisebbségkutatás*, 2, 208–213. <http://www.epa.oszk.hu/00400/00462/00006/2.htm>.
- Romsics Ignác 2001: Víták a csehszlovák–magyar határról. *Rubicon*, 8–9, 43–51.
- Rumpler, Helmut 1989: Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Aussenpolitik der Habsburgermonarchie 1848–1918. In *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. VI/1. *Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen*. Hrsg. Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 86–94.
- Sajti Enikő, A. 2006: A sérelmi politikától az együttműködésig. In *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Szerk. Bárdi Nándor – Simon Attila. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 11–22. www.mek.oszk.hu/08000/08023/08023.pdf.
- Sajti Enikő, A. 2008: A jugoszláviai magyarok a két világháború között. In Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László szerk.: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- Sakmyster, Thomas L. 1973: Hungary and the Munich Crisis. The Revisionist Dilemma. *Slavic Review*, 32, 4, 725–740.
- Sallai Gergely 2000: Az első bécsi döntés diplomáciai és politikai előtörténete. *Századok*, 134, 3, 597–631.
- Šamanová, Gabriela 2005: Národnost ve sčítání lidu v českých zemích. *Naše společnost*, 3, 1. <http://cvvm.soc.cas.cz/2005-1/narodnost-ve-scitani-lidu-v-ceskych-zemich>.
- Sandner, Günther 2002: Austromaximus und multikulturalismus. Karl Renner und Otto Bauer zur nationalen Frage im Habsburgerstaat. *Kakaniien Revisited*, Wien. <http://www.kakaniien-revisited.at/beitr/fallstudie/GSandner1.pdf>.
- Schöner, Johannes 2014: Die Geschichte einer Flucht nach Vorne. Die Christlich-soziale im Spannungsfeld zwischen Kaiserstreue und Pragmatismus. In *Partei und Gesellschaft im Ersten Weltkrieg. Das Beispiel Österreich–Ungarn*. Hrsg. Ma-

- ria Messner – Robert Kriechbaumer – Michela Maier – Helmut Wohnout. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 41–52.
- Schulze, Peter W. 2005: Die Russische Föderation. In Piehl, Ernst – Schulze, Peter W. –Timmermann, Heinz: *Die offene Flanke der Europäischen Union. Russische Föderation, Belarus, Ukraine und Moldau*. Berlin.
- Schulze Wessel, Martin 2004: Loyalität als geschichtlicher Grundbegriff und Forschungskonzept. In *Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik 1918–1938. Politische, nationale und kulturelle Zugehörigkeiten*. Red.: Schulze Wessel, Martin, 1–22.
- Šedivý, Ivan 1999: Vznik Československa. Možné roviny pohledu. In *Československo 1918–1939. Osudy demokracie ve střední Evropě*. Red. Valenta Jaroslav – Voráček, Emil – Harna, Josef. Historický ústav, Praha, 509–512.
- Sharp, Alan 2005: The Genie that Would Not Go Back into the Bottle. The National Self-Determination and the Legacy of the First World War and the Peace Settlement. In *Europe and Ethnicity. World War I. and the Contemporary Ethnic Conflict*. Eds. Dunn, Seamus –Fraser, T. G. Roudledge, New York 9–28.
- Sikora, Stanislav 2013: Predjarie 1963–1967 ako genéza reformného procesu v ČSSR. *Historické štúdie*, 47, 261–275.
- Simon Attila 2003: Elképzélesek és tervek Dél-Szlovákia szláv betelepítésére az első köztársaságban lezajlott földreform keretén belül. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 4, 2, 103–110. http://www.epa.hu/00000/00033/00013/pdf/szemle_2003_2_simon.pdf.
- Simon Attila 2004: A nemzetállami szempontok érvényesülése az első csehszlovák köztársaságban lezajlott földreform során. Különös tekintettel a Dél-Szlovákiában lezajlott telepítésekre. In *Válogatott tanulmányok Szlovákia gazdaságtörténetéhez*. Szerk. Jobbágy István. Pont Kutatóintézet, Komárom, 2004, 8–40.
- Simon Attila 2007: K niektorým aspektom kolonizácie južného Slovenska v období prvej republiky. *Historický časopis*, 55, 2, 289–308.
- Simon Attila 2010: Národnostný štatút z roku 1938 a maďarská menšina. *Forum, Spoločenskovedná revue*, 5, 89–115. http://www.niton.sk/documents/2-129-9424-szemle_2010_5_attila-simon.pdf.
- Smith, Steve. A. 2000: Citizenship and the Russian Nation during World War I: A Comment. *Slavic Review*, 59, 2, 316–329.
- Somogyi Éva 2001: The Common Government, 1867–1914: The Common Ministeries and Their Policies. In *Hungary: Governments and Politics 1848–2000*. Eds. Mária Ormos – Béla K. Király. New York, 139–166.
- Stellungnahme... 1996: Stellungnahme der Gemeinsamen deutsch-tschechischen Historikerkommission zu den Vertreibungsverlusten / Stanovisko Společné česko-německé komise historiků k odsunovým ztrátám. *Soudobé dějiny*, 3, 4, 600–603.

- Stourzh, Gerald: Nationale Gleichberechtigung und Versassungswandel 1848–1918. In Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter: *Die Völker des Reiches. Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. III/2. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1011–1198.
- Sulítka, Andrej 2009: Národnostní menšiny v České republice po roce 1989 a národnostně menšinová politika. In *Menšiny a právo v České republice*. Eds. René Petráš – Helena Petrův – Harald Christian Scheu. Praha, 148–185.
- Suny, Ronald 2001: The Empire Strikes Out: Imperial Russia. „National” Identity, and Theories of Empire. In *Empire and Nation-Making in the Soviet Union, 1917–1953*. Eds. Suny, Ronald Grigor – Martin, Terry. Oxford University, Oxford– New York, 53–57.
- Suppan, Arnold 1980: Die Kroaten. In Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter: *Die Völker des Reiches. Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. III/2. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 720–731.
- Šutaj, Štefan – Olejník, Milan 1998: Slovak Report. In Kranz, Jerzy ed.: *Law and Practice of Central European Countries in the Field of National Minorities Protection After 1989*. Center for International Relations, Warszawa, 269–321.
- Szaló, Csaba 2003: Etno-nostalgie versus modernita: Konstrukce sociální identity menšinového maďarství. In *Mozaika v rekonstrukci. Formování sociálních identit v současné střední Evropě*. Masarykova univerzita v Brně – Mezinárodní politologický ústav, Brno, 214–234.
- Szabó Dániel: Wekerle Sándor – A válságmenedzser. *Rubicon*, 1996, 10. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/wekerle_sandor_a_valsgamenedzser/.
- Szarka László 1985: Jászi Oszkár szlovák kapcsolatai 1918 végéig. *Századok*, 119, 2, 1163–1195.
- Szarka László 1990: Egy XX. századi államalapító emlékiratai. In T. G. Masaryk: *A világforradalom 1914–1918*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 429–465.
- Szarka László 1990: Prágai követjelentés 1918 novemberéből. *Magyar Napló*, 2, 34, 8–9.
- Szarka László 1992: Národnostní statut a rozpory mezi. Benešem a Hodžou 1935–1940. *Střední Evropa*, 26, 50–53.
- Szarka László 1993: Kisebbségvédelem, reciprocitás, revízió. In Fazekas József szerk.: *Fejezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből*. Pozsony.
- Szarka László 1994: Zmeny v národnostnej politike T. G. Masaryka po roku 1918. In T. G. Masaryk a střední Evropa. Masarykova univerzita, Brno.
- Szarka László 1996: Jászi Oszkár a miniszter. In *Jászi Oszkár hazatérése*. Szerk. Litván György. Társadalomtudományi Társaság, Budapest, 55–62.
- Szarka László 1997: A szlovákiai magyar kisebbségi többpártrendszeréről. *Barát-ság*, Magyarországi népei kölcsönös megismerését szolgáló folyóirat, 4, 4, 1835–1837.

- Szarka László 2002: A szlovák autonómia alternatívája 1918 őszén. In „...*ahol a határ elvált.*” *Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. Szerk: Pásztor Cecilia. Szindbád, Salgótarján, 171–180.
- Szarka László 2002: Latinská koruna – helvetská utopie. *Alternativy střední Evropy v pojetí Oszkára Jásziho a T. G. Masaryka. Dějiny a současnost*, 24, 3, 18–21.
- Szarka László 2004: Trianoni alternatíva: Jászi Oszkár 1919. évi Masaryk-kritikája. In *Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák*. Lucidus, Budapest, 75–84.
- Szarka László 2004: Volt-e reformalternatíva? A Habsburg-monarchia felbomlása. *Rubicon*, 15, 10, 17–22.
- Szarka László 2006: Integráció és együttműködés a kisebbségpolitikában. Magyar aktivista kísérlet Csehszlovákiában. In *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Szerk. Bárdi Nándor – Simon Attila. Forum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 23–39. <http://www.mek.oszk.hu/08000/08023/08023.pdf>.
- Szarka László 2007: „Nádi élet”, „eltűnt gondolatok”. Szlovákiai magyar önértelmezések az első bécsi döntés idején. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 9, 3, 51–63.
- Szarka László 2008a: A helvét modell alternatívája és kudarca 1918 őszén. *Kisebbségkutatás* 17, 2, 233–247. <http://epa.oszk.hu/00400/00462/00038/1563.htm>.
- Szarka László 2008b: Jászi Oszkár, az elemző programalkotó. *História*, 30, 9, 23–26. <http://www.historia.hu/userfiles/files/2008-09/Szarka.pdf>,
- Szarka László 2009: Végzet és Gondviselés. Adalékok Tisza István első világháború alatti nemzetiségi politikájának történetéhez. In *Az első világháború*, Szerk. Szabó Dániel, Osiris Budapest, 773–787.
- Szarka László 2009: Turócszentmárton 1918, a szlovák önrendelkezés vitás kérdései. *História*, 5–6, 41–45. <http://www.historia.hu/userfiles/files/2009-056/Szarka.pdf>.
- Szarka László 2010: Németország szerepe az első bécsi döntés előkészítésében. In Simon Attila: *Visszacsatolás vagy megszállás? Szempontok az első bécsi döntés értelmezéséhez*. Selye János Egyetem – Nógrád Megyei Levéltár, Balassagyarmat, 21–41.
- Szarka László 2013a: Hungarian National Minority Organizations and the Role of Elites between the Two World Wars Addenda to the History of Minority Nationalism in Central and Eastern Europe. *Hungarian Historical Review*, 3, 413–448.
- Szarka László 2013b: Kisebbségvédelem, autonómia és revízió. Esterházy János szerepe a csehszlovákiai magyar politikai alakításában 1932–1938. *Történelmi Szemle*, 55, 3, 425–450.
- Szarka László 2014: Nemzetállami és államépítő nacionalizmusok. A magyarországi nemzetiségi kérdés átalakulása az első világháború éveiben. In Takács Zoltán – Ricz András szerk.: *Regionális kaleidoszkóp*. Regionális Tudományi Társaság, Szabadka, 139–147.
- Szarka László – Sallai Gergely 2000: Önkép és kontextus – Magyarország és a magyar-ság történelme a szlovák történetírásban a 20. század végén. *Regio*, 11, 2, 71–107.

- Székely, Tünde 2011: „Minden szervezetben minden hónapban egy rendezvény”. A Csemadok hatvan éve. In *Határhelyzetek*. II. Kultúra– Oktatás–Nyelv–Politika, Balassi Intézet, Márton Áron Szakkollégium, Budapest, 128–147.
- Szj Jolán 2000: Ország hadsereg nélkül. In *Magyarország a XX. században*. Szerk. Kollega Tarsoly István. Babits Kiadó, Szekszárd. <http://mek.oszk.hu/02100/0218-5/html/55.html>.
- Szporluk, Roman 1981: „Masaryk's Republic: Nationalism with a Human Face.” In *Masaryk in Perspective. Comments and Criticism*. Eds. Capek, Milic – Ann Arbor. 219–239.
- Tichy, Jan 2008: Svědectví odsunu: Stanovisko komise k odsunovým ztrátám. i-noviny.cz. <http://www.i-noviny.cz/svedectvi-odsunu-11-stanovisko-komise-k-odsunovym-ztratam-18621#.VpKTBfnhAdV>.
- Tóth, Andrej 2002: Az első kétoldalú tárgyalások Csehszlovákia és Magyarország között (1921) - Bruck an der Leitha (I–II.) *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 4, 1–2. <http://epa.oszk.hu/00000/00033/00009/toth.htm>
- Tóth, Andrej 2002: Výsledek prvního restauračního pokusu Karla Habsburského v Maďarsku na jaře 1921 – uzavření československo-rumunské malodohodové spojenecké. *Slovanský přehled*, 4, 521–533.
- Tóth, Andrej 2006: Otázka mírová na maďarské ministerské radě po odjezdu Apponyiho mírové delegace na pařížskou mírovou konferenci do předání definitivního znění mírové smlouvy Maďarsku (leden-květen 1920). *Slovanský přehled*, 92, 3, 353–387.
- Tóth, Andrej 2010: Nástup hraběte Jánosa Esterházyho do čela Zemské křesťansko-socialistické strany v Československu na sklonku roku 1932. *Moderní dějiny*, 18, 1, 77–101.
- Tóth, Andrej 2010: Trianonská mírová smlouva a politika Budapešti (prosinec 1919 – červen 1920). *Historický obzor, časopis pro výuku dějepisu a popularizaci historie*, 21, 9–10, 208–218.
- Tóth Andrej 2011: Zemská křesťansko-socialistická strana v Československu pod vedením hraběte Jánosa Esterházyho v letech 1933–1935. *Moderní dějiny*, 19, 1, 67–103.
- Tóth, Andrej 2012: Maďarské menšinové politické strany v Československu a volba Masarykova nástupce do úřadu prezidenta republiky v prosinci 1935. I–II. *Moderní dějiny*, 1, 157–202; 2, 83–137.
- Tóth, Andrej 2014: Magyar kisebbségi politikai pártok Csehszlovákiában és az 1935. évi elnökválasztás. *Századok*, 148, 6, 1517–1558. <http://www.szazadok.hu/2014/pdf/2014-6.pdf>.
- Tóth Imre 2009: A polgári arisztokrata. Kánya Kálmán jellemrajza a kezdetektől a miniszteri posztig. *Aetas*, 24, 2, 24–45. http://epa.oszk.hu/00800/00861/00045/pdf/aetas_2009-2_023-043.pdf.
- Tóth Imre 2013: Kánya Kálmán útja a külügyminiszteri székig. *Történelmi Szemle*, 55, 3, 225–260.

- Tóth Károly 1993: Kisebbségi önkormányzati törekvések Szlovákiában. *Pro Minoritate*, 1, 6.
- Török András István 2003: Jócsik Lajos és kora. *Szózat*, március. <http://www.szozat.org/showpage503.htm>.
- Török Petra 2003: A körtvélyesi „Jardin Paradis”. Lesznai Anna felvidéki Árkádiája. *Kalligram*, 12, 4, 27–57.
- Troebst, Stephan 2003: Introduction: What’s in a Historical Region? A Teutonic Perspective. *European Review of History – Revue européenne d’histoire*, 10, 2, 173–188.
- Turczel Lajos 1997: Búcsú Jócsik Lajostól. In uó: *Arcképek és emlékezések*. Madách-Posonium, Pozsony, 217–218.
- Ukielski, Pavel 2015: Csehszlovákia – A rendszer összeomlása. In Burakowski, Adam – Gubrynowicz, Aleksander – Ukielski, Pawel: 1989 – A kommunista diktatúra végnapjai Közép- és Kelet-Európában. Rézbong Kiadó, Aeramentum Könyvek, Budapest, 189–248.
- Urbanitsch, Peter 2006: Die nationalen Ausgleichsversuche in den Ländern Cisleithaniens in den Jahren vor dem Ersten Weltkrieg – Gemeinsamkeiten und Unterschiede. In Fašora Lukáš – Hanuš, Jiří 2006: Moravské vyrovnání z r. 1905 – Der mährische Ausgleich: možnosti a limity národnostního smíru ve střední Evropě. Matice moravská, Brno, 46–55.
- Vargha Kálmán 1957: Adalékok Móricz Zsigmond csehszlovákiai útjaihoz és kapcsolataihoz, *Irodalomtörténet*, 45, 3, 313–336.
- Veres Tímea 2004: A Tuka-per közvetlen előzményei a cseh és szlovák sajtóban. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 1. http://www.foruminst.sk/publ/szemle/2004_1/szemle_2004_1_veres.pdf
- Vesa, Vasile 1979: Wilsonian Principles in Transylvania, 1918. *Southeastern Europe*, 6, 1, 81–86.
- Vida István 1985: Az amerikai diplomácia és a csehszlovákiai magyar kisebbség 1945–1947. Adalékok. *Jelenkor*, 1114–1125.
- Vigh Károly 2002: Megfélemlítve és elhallgattatva. Értelmiségiek tiltakozása az MSZMP Központi Bizottságánál Duray Miklós ügyében. *Magyar nemzet*, 65, 40, 24–25
- Vörös László 2013: Rozpad Uhorska, vznik Československa a Trianon. Reprezentácie udalostí rokov 1918 – 1920 v maďarskej a slovenskej historiografii. In *Rozpad Uhorska a trianonnská mierová zmluva. K politikám pamäti na Slovensku a v Maďarsku*. Red. Michela, Miroslav – Vörös László. Historický ústav, Bratislava, 21–64. <http://forumhistoriae.sk/documents/10180/286159/trianon-contents.pdf>.
- Wandycz, Piotr S. 1990: Poland’s Place in Europe in the Concepts of Piłsudski and Dmowski. *East European Politics & Societies*, 4, 3, 451–468.
- Wintr, Jan 2014: K československé parlamentní kultuře v letech 1935–1938. *HOP. Historie – Otázky – Problémy*. Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 6, 1, 166–180.

- Wróbel, Piotr J. 2010: The Revival of Poland and Paramilitary Violence, 1918–1920. In *Spiesser, Patrioten, Revolutionäre. Militärische Mobilisierung und gesellschaftliche Ordnung in der Neuzeit*. Rüdiger Bergien – Pröve, Ralf Hrsg. V & R Unipress, Göttingen, 281–303.
- Žatkuliak, Jozef 2008: Az 1968. évi cseh-szlovák föderáció. *Kisebbségkutatás*, 17, 633–641.
- Zeidler Miklós 1997: A Magyar Revíziós Liga. *Századok*, 131, 2, 303–351.
- Zeidler Miklós 1998: Gömbös Gyula. In Romsics Ignác – ifj. Bertényi Iván szerk.: *Trianon és a magyar politikai gondolkodás, 1920–1953*. Budapest, Osiris, 87–91.
- Zeidler Miklós 2002: Mozgástér a kényszerpályán. A magyar külpolitika „választásai” a két világháború között. In Romsics Ignác 2002: *Mítoszok, legendák, tévhitek a XX. századi magyar történelemről*. Osiris, Budapest, 162–205.
- Zeman, Pavel: Na okraj historiografie dějin první republiky v období tzv. normalizace. <http://www.clavmon.cz/archiv/polemiky/prispevky/zemannaok.htm>.
- Zilkenat, Reiner 2008: „Volkstumspolitik”, faschistische Geheimdienste und die Politik der Sudetendeutschen Partei. *Rundbrief*, 1–2, 18–40. http://www.die-linke.de/fileadmin/download/zusammenschlusse/bag_rex/rundbrief_1-2_2008.pdf.
- Zudová-Lešková, Zlatica 2014: Spojenecká zmluva medzi ČSR a ZSSR – cesta k potupe a porobe, cesta k slobode a nezávislost. Dva rozdielne postoje Slovákov k zmluve. In Němeček, Jan a kol. 2014: *Československo–sovětská smlouva 1943*. Historický ústav, Praha, 93–104.
- Zückert, Martin 2008: National Concepts of Freedom and Government Pacification Policies: The Case of Czechoslovakia in the Transitional Period after 1918. In *Contemporary European History*, 17, 3, 325–344.

Internetes adatbázisok, portálok

- A csehszlovákiai magyarok lexikona. <http://adatbank.sk/lexikon>.
- Dokumente und materialien zur Ostmitteleuropäischen Geschichte, Herder Institut – Marburg. <https://www.herder-institut.de/bestaende-digitale-angebote/e-publikationen/dokumente-und-materialien.html>
- Elektronikus Periodika Adattár. <http://www.epa.hu>
- Forum Historiae. Časopis a portál pre históriu a príbuzné spoločenské vedy. <http://forumhistoriae.sk>
- Habsburger.net. <http://ww1.habsburger.net/en/chapters/czechoslovakian-republic-successor-state-austria-hungary>
- Holokaust Csehországban. <http://www.holocaust.cz/>

Hungaricana Közgyűjteményi Portál. Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. http://library.hungaricana.hu/hu/collection/magyar_kulugyminiszterium_kiadvanyai_diplomaciai_iratok_magyarorszag_kulpolitikajahoz/

Új Szó 1948–1999. http://library.hungaricana.hu/hu/collection/helyi_lapok_somorja_uj_szo/

Magyar Elektronikus Könyvtár. <http://www.mek.hu>

Magyar Társadalomtudományok Digitális Archívuma. <http://mtdaportal.extra.hu/>

Tisza István gróf képviselőházi beszédei: <http://tiszai.stvan.hu/index.php/tisza-istvan-irasai/70>.

Tisza István gróf összes munkái. I–VI. Budapest, 1923–1937. http://mtdaportal.extra.hu/books/tisza_istvan_osszes_1.pdf

http://mtdaportal.extra.hu/books/tisza_istvan_osszes_6.pdf

Müncheni Magyar Intézet Digitális Gyűjteményei – Ungarisches Institut: Digitale Sammlungen. <http://www.forost.ungarisches-institut.de/sammlungen.htm>

Denkschriften, Memoranden 1914–1918: Der 1. Weltkrieg: 1914–1918 Konflikte in Ostmittel- und Südosteuropa nach 1900; Kriegsziele Abkommen von Entente und Mittelmächten, Denkschriften, Memoranden; Protokolle zu Nationalitätenkonflikten in Österreich–Ungarn. <http://www.forost.ungarisches-institut.de/sammlung.php?q=001>

Memoranden, Prortokollen 1918–1923: Die Friedensverträge der Entente mit den ehemaligen Mittelmächten: Memoranden, Protokolle, Grenzregelungsabkommen, Kriegszielprojekte zwischen November 1918 und 1923. <http://www.forost.ungarisches-institut.de/sammlung.php?q=002>

Berichte und Denkschriften 1920–1939: Auf Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa bezogene Gesetzgebung, Berichte und Denkschriften 1920–1939. Zwischenstaatliche Abkommen mit zumindest einem Vertragspartner aus Mittel- und Südosteuropa 1920–1939. <http://www.forost.ungarisches-institut.de/sammlung.php?q=004>

Cseh-szlovák digitális parlamenti könyvtár – Společná česko-slovenská parlamentní digitální knihovna. <http://www.psp.cz/eknih>

Národní shromáždění. Poslanecká sněmovna – těsnopisecké záznamy. A csehszlovák parlament 1918–1989 közötti képviselőházi üléseinek gyorsírói feljegyzései. Alkotmányok, alkotmánytörvények (1920–1968). http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1920.html

http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1948.html

http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1960.html

http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1968.html

Beneš köztársasági elnök dekrétumai. <http://www.psp.cz/docs/laws/dek/>.

Václav Havel beszédeinek, írásainak digitális gyűjteménye. <http://www.vaclavhavel.cz/>.

Nemzetiszocialista levéltár. Dokumentumok a nemzetiszocializmusról – NS Archiv.

Dokumente zum Nationalsozialismus. <http://www.ns-archiv.de/index.php>

Sbírka zákonů, Eprávo (Elektronikus törvénykönyv). <http://www.epravo.cz>

Szlovákiai Magyar Adatbank. <http://adatbank.sk>

Fórum Intézet Települési Adatbázisa: <http://telepulesek.adatbank.sk/>

Tisza István Baráti Társaság honlapja. <http://tizzaistvan.hu/>

Tisza István gróf tanulmányai: <http://tizzaistvan.hu/index.php/tisza-istvan-irasai>

The Avalon Project, Documents in Law, History and Diplomacy. <http://avalon.law.yale.edu>

Kiadta a Kalligram Polgári Társulás, Dunaszerdahely, és a Kalligram Könyv- és Lapkiadó Kft., Pozsony, 2016. Első kiadás. Oldalszám 376. Felelős kiadó Szigeti László. Borítóterv Hrapka Tibor. Nyomdai előkészítés Csető Péter. Nyomta az Expresprint, Partizánske.

Vydal OZ Kalligram, Dunajská Streda a Kalligram, spol. s r. o., Bratislava 2016. Prvé vydanie. Počet strán 376. Vydavateľ László Szigeti. Návrh obálky Tibor Hrapka. Grafická úprava Péter Csető. Vytlačil Expresprint, spol. s r. o., Partizánske.